

Ф. Г. ТУРЧЕНКО
В. М. МОРОКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ

9

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
згідно з рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України
від 26.08.2001 р. (протокол № 8/І-19)*

Оригінал-макет виконано у видавництві «Просвіта»
(м. Запоріжжя)

Турченко Ф.Г., Мороко В.М.

Т 89 Історія України. Кінець XVIII – початок XX століття: Підруч. для
9 кл. загальноосв. навч. закл. – К.: Генеза, 2004. – 424 с.: іл., карти.
ISBN 966-504-064-2

У підручнику дається систематизований виклад подій в Україні
з кінця XVIII ст. до початку в 1914 р. Першої світової війни. Виклад
матеріалу відповідає програмі з історії України для 9 класу,
рекомендованій Міністерством освіти і науки України.

ББК 63.3(4Укр)46

ISBN 966-504-064-2

© Турченко Ф.Г., Мороко В.М., 2001
© Видавництво «Генеза», художнє
оформлення, ілюстрації, 2001

СЛОВО ДО УЧНІВ

Шановні друзі!

Перед вами – підручник з історії України, яку ви будете вивчати в 9 класі. В ньому дається систематичний виклад історичних подій, що відбулися в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. Хронологічно – це період від втрати Україною решток автономії до початку в 1914 р. Першої світової війни.

Світова історія тієї доби була наповнена бурхливими подіями. Відбулася Французька революція. Величезний вплив на усі сторони життя справив промисловий переворот, який прискорив соціально-економічний розвиток, докорінно змінив соціальну структуру суспільства, викликав до життя нові суспільно-політичні рухи. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Західна Європа потрапила у вир наполеонівських війн, протягом століття пройшла через вогонь декількох революцій. На неосяжних просторах Нового Світу, в Латинській Америці виростали самостійні держави, у Північній Америці, пройшовши через випробування громадянською війною, почали стрімкий розбіг Сполучені Штати. Не лише драматичною, а й по-справжньому захоплюючою була історія XIX ст. у інших частинах світу.

На фоні бурхливих змін, які охопили Європу, здавалося, що в Україні історія зупинилася, що в ній нічого важливого не відбувається, що вона примирилася з долею країни, яку позбавили майбутнього. Але то було обманливе враження. Видатний німецький філософ Готфрід Гердер, подорожуючи Україною, зробив такий запис у своєму щоденнику: «Україна стане новою Грецією – в цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її великий музично обдарований народ прокинеться колись для нового життя».

І справді, у XIX ст. Україна, пристосовуючись до вимог часу, переживала складний процес внутрішньої еволюції. Хоч повільніше, ніж у західноєвропейських країнах, в обох її частинах – російській і австрійській – відбувався промисловий переворот, впроваджувалася ринкова економіка, виникали нові соціальні верстви. Українське населення тоді потрапило в умови ринкових відносин і зазнало їх глибокого, благотворного впливу. Ринок робив людей ініціативнішими, динамічнішими, породжував нові інтереси, пробуджував почуття людської і національної гідності, штовхав на боротьбу за вдосконалення суспільно-політичного життя. Забите, неписьменне українське населення перетворювалося на українську націю з усіма її ознаками, які характеризували інші європейські спільноти. І це в умовах, коли українців всіма можливими способами примушували забути своє минуле, намагалися витравити зі свідомості відчуття українськості. Проте марно. Не випадково, що саме у XIX ст.

народилися рядки українського національного гімну: «Ще не вмерла України і слава, і воля, ще нам, браття молодії, усміхнеться доля».

На початку ХХ ст. кількісні зміни, нарешті, привели до якісних: український народ створив політичні партії і розпочав відкриту боротьбу за відродження своєї держави. Без цієї боротьби, без напруженого пошуку власного, українського шляху в історії не було б сучасної Української держави.

Про те, як у минулому столітті торувався нелегкий шлях до свободи, вам і розповість цей підручник.

Хочемо дати декілька порад щодо роботи з підручником. Кожний новий його параграф починається рубрикою «Згадайте», яка містить декілька запитань з матеріалу попередніх параграфів з історії України для 8 класу або ж курсу всесвітньої історії.

Відповідь на них значно полегшить засвоєння нового матеріалу.

Після цих запитань іде коротка вступна фраза, у якій дається загальна характеристика матеріалу, що міститься в параграфі, вказується на його значення для розуміння теми.

Кожен параграф підручника містить також добірку документальних матеріалів, опрацювання яких сприятиме поглибленню знань теми, що вивчається.

Нарешті, ви побачите, що деякі з запитань і завдань у підручнику позначені зірочкою. Це – запитання чи завдання підвищеної складності, і підготовка відповідей на них потребує додаткової роботи, у тому числі і з допоміжною літературою.

Бажаємо успіхів у засвоєнні матеріалу підручника!

*Професор Федір Турченко,
доцент Валерій Мороко*

§ 1. Загальна характеристика українських земель наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Згадайте: 1. Коли була ліквідована Гетьманщина і зруйнована Запорозька Січ? 2. До складу яких держав були включені українські землі, що належали Польщі до її поділів? 3. Які землі були включені до складу Російської імперії після російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.?

Ліквідація автономії України, завершення її розподілу між сусідніми державами позбавили український народ будь-яких легальних можливостей впливати на свою долю. Розгорнувся тривалий процес підпорядкування природних багатств і людських ресурсів України економічним, політичним і військовим потребам Росії і Австрії.

1. Інтеграція українських земель до Російської та Австрійської імперій

Після російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. і трьох поділів Польщі українські землі опинилися у складі двох держав – Російської та Австрійської імперій. Росії належали Лівобережна Україна, Слобожанщина, Правобережжя і Південна, або Степова Україна. До Австрії відійшли Галичина, Буковина і Закарпаття.

Уряди обох імперій – Австрійської і Російської – намагалися зробити ці землі своїми зевід'ємними територіями. З цією метою вони прагнули ліквідувати особливості їх політичного, економічного, а в перспективі – і культурного життя. Російська і австрійська колоніальна політика XVIII – початку XX ст. будувалася на трьох взаємопов'язаних принципах:

1) **уніфікації** – зведення різноманітних проявів життя в різних національних районах держави до єдиних, затверджених імперською владою зразків;

2) **бюрократизації** – посилення ролі чиновників, за допомогою яких імперські уряди управляли населенням, позбавляючи його будь-яких елементів самоврядування;

3) денационалізації – насадження мови пануючої нації, поглинання національних культур культурою імперської нації.

Все це в комплексі (сумі) називають процесом **інтеграції** (від *integer* – цілий). Кінцевою метою політики інтеграції, яку проводили уряди Росії і Австрії, була ліквідація національної самобутності українського народу, знищення будь-яких проявів його опору імперському владарюванню.

2. Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Російської імперії

Першим кроком на шляху інтеграції українських земель до складу імперії було введення на них єдиної системи управління, її уніфікація.

На всі підросійські території України було поширено загальноімперський адміністративний устрій. В результаті вони виявилися поділеними на дев'ять губерній – по три в кожному регіоні: Харківська, Чернігівська і Полтавська – на Слобожанщині і Лівобережжі; Київська, Подільська і Волинська – на Правобережжі; Катеринославська, Херсонська і Таврійська – в Південній (Степовій) Україні.

Вся адміністративно-виконавча влада в губерніях здійснювалась губернаторами, яких призначав імператор. У свою чергу, губернії ділилися на повіти, на чолі яких стояли справники.

Характерно, що частина суцільно заселених українцями земель опинилася за межами дев'яти українських губерній. Українцями були заселені великі райони Кубані, Війська Донського, Вороніжчини, Курської, Гродненської, Могилівської губерній і частина Бессарабії. Таким чином, адміністративно-територіальний поділ у Російській імперії **не враховував географію національного розселення**. У цьому проявлялася імперська політика царизму, спрямована на посилення поліцейського контролю над населенням і прискорення зросійщення українців.

3. Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Австрійської імперії

Виходячи з імперських інтересів, Австрія закріпила штучно насажену іноземними поневолювачами в попередні століття політико-адміністративну розчленованість західноукраїнських земель. Закарпаття залишалося у складі Угорського королівства, яке було частиною Австрійської імперії. Галичина разом з деякими польсь-

кими землями була виділена в окремий край з центром у Львові – «Королівство Галичини та Лодомерії». Так в офіційних паперах називали територію колишнього Галицько-Волинського князівства. Східна, українська частина краю поділялася на 12 округів. До 1849 р. на правах окремого округу до складу цього «королівства» входила Буковина, надалі вона стала окремою провінцією.

Адміністративну владу в Галичині здійснював губернатор, якого призначав імператор і який своєю резиденцією мав Львів. Тут було дозволено скликати сейм, але до нього обиралися лише дворянство та верхівка духовенства.

Як і в царській Росії, в Австрійській імперії адміністративно-територіальний поділ не враховував географію територіального розселення українців. До складу «Королівства Галичини та Лодомерії» входила вся Галичина – як заселена переважно українцями східна її частина, так і західна, де більшість населення становили поляки. Північна частина Буковини вирізнялася переважаючим українським населенням, а південна – румунським. Австрійський уряд створював умови для протистояння українців з поляками і румунами, сподіваючись, що це послабить австро-українські суперечності.

Висновки та узагальнення

Російська і Австрійська імперії, до складу яких після трьох поділів Польщі і російсько-турецьких війн увійшли нові землі України, впровадили на підвладних їм територіях новий адміністративно-територіальний устрій, покликаний зберегти поліцейський контроль над населенням і забезпечити ліквідацію його національних особливостей. Усіма сферами життя керували державні чиновники. Лише у Галичині австрійські власті дозволили обирати крайовий сейм, який складався з шляхти та вищого духовенства і вирішував другорядні місцеві справи. Обидві частини України були об'єктами національного і соціального гноблення. Обидві імперії прагнули інтегрувати українські землі, зробити їх своїми невід'ємними територіями.

Разом з тим територіальні зміни останніх десятиліть XVIII ст. були на користь українців. Площа їх розселення збільшилася за рахунок південних і південно-східних причорноморських земель, що перейшли після російсько-турецьких війн до складу Російської імперії і заселялися переважно українцями. Криваві війни, що декілька століть велися на українських землях, спустошуючи і обезлюднюючи їх, відійшли у минуле. Можливості для збереження і розвитку українського народу, як окремої етнічної спільноти, поліпшилися.

Карта 1. Українські землі у складі Російської імперії, 1783 – 1914 рр.

Перевірте себе

1. На яких принципах будувалася російська і австрійська колоніальна політика в Україні?
2. Які українські землі, що входили до складу Речі Посполитої, відійшли після поділів цієї держави до Австрії, а які до Росії? Використайте карту 1 і карту 2.
3. Розкажіть про адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі іноземних держав. Використайте карту 1 і карту 2.
- *4. Порівняйте на картах 1 і 2 етнічні кордони України з адміністративними кордонами губерній Російської імперії і кордонами українських земель Австрійської імперії. Зробіть висновок.

Документи та матеріали

1. Історик Роман Шпорлюк про розширення української етнічної території в другій половині XVIII ст.

Територіальні здобутки Росії у районі Чорного моря XVIII ст. революціонізували політичну й історичну географію України...

Згадані геополітичні рішення створили передумови для великих міграційних процесів, а ці процеси, своєю чергою, витворили нову українську етнічну територію, яка не мала прецеденту в усій попередній історії українського етносу. Зовсім серйозно можна говорити про виникнення нової України, істотно відмінної від історичної території українського поселення і від усіх державно-адміністративних структур, у яких українці жили в минулому. Важко знайти в Європі щось подібне до того, як українці змінили своє населення після 1750 р.

Джерело: Шпорлюк Роман. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII — початку XIX століття // Україна. Наука і культура. Випуск 25. — К., 1991. — С. 162.

Запитання і завдання

1. Назвіть території, що в результаті російсько-турецьких війн увійшли до складу Росії, а з часом були заселені українцями.
2. Як ви розумієте слова Романа Шпорлюка про виникнення в другій половині XVIII ст. «нової України»?
3. Спираючись на висновок Романа Шпорлюка і на матеріали карти 3, проаналізуйте етапи заселення території України. Особливу увагу зверніть на останні етапи.

Словник термінів

Адміністративно-територіальний устрій – система територіальної організації держави, на основі якої утворюються і діють органи державної влади і управління.

Геополітика – теорія, яка вбачає у політиці (головним чином зовнішній) тієї чи іншої держави визначальну роль географічних факторів: просторове розташування країни, розмір території, наявність чи відсутність (обмеженість) природних ресурсів, клімат, кількість і густоту населення тощо.

Демографія – наука про народонаселення.

Етнічний – зв'язаний з належністю до того чи іншого народу (етносу).

Етнічний склад населення – склад населення за національністю.

Легальний – (від слова *lex* – закон) законний, такий, що відбувається в рамках існуючих правил, розпоряджень і законів.

Метрополія – пануюча держава, якій належить залежна країна.

Міграція – переселення, переміщення населення.

Region – область, район, частина країни, що відрізняється від інших певними природними, економічними чи іншими особливостями.

Карта 3. Етапи заселення України

§ 2. Загальна характеристика становища населення України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Згадайте: 1. Яким був етнічний склад населення земель, що входять до складу сучасної України, у другій половині XVIII ст.? 2. В чому полягала суть політики Російської імперії щодо українського населення в другій половині XVIII ст.?

Російська і Австрійська держави, до складу яких входила Україна, проводили по відношенню до її населення великодержавну імперську політику. Прагнучи ослабити опір корінного населення, вони з допомогою переселенської політики «розбавляли» його представниками інших народів, розпалювали міжнаціональні суперечності.

1. Чисельність населення та його етнічний склад

На кінець XVIII ст. в Україні проживало понад 10 млн. осіб. На підпорядкованих Росії українських територіях було 7,8 млн. жителів, на українських територіях Австрії – 2,2 млн. За чисельністю й територією, яку займали, українці належали до найбільших народів Європи. Чисельність населення на українських землях протягом XIX ст. швидко зростала і складала в середині століття 20 млн., наприкінці століття – 36 млн.

Ріст населення України супроводжувався істотними змінами його етнічного складу. Якщо наприкінці XVIII ст. на підросійських землях України 89,0% населення становили українці, то через сто років частка українців знизилася до 72,6%. Причиною цього була антиукраїнська міграційна (переселенська) політика Російської імперії, спрямована на посилення контролю над Україною. Внаслідок цієї політики відсоток росіян, євреїв та представників інших національностей в Україні збільшився до 27,4%.

Росіяни розселялися по всіх регіонах України, але, головним чином, у містах. Для євреїв царський уряд впровадив так звану смугу осідлості, заборонивши їм переселятися на схід за територію колишньої Речі Посполитої (відповідно, Лівобережжя потрапило у зону смуги, а Слобожанщина була поза нею). Більшість єврейського населення скупчувалася у містах і містечках Правобережжя. До середини XIX ст. воно становило вже понад 10% населення краю і кількістю переважало поляків і росіян, посту-

паючись лише українцям. Багато євреїв було і в новоприєднаних землях на Півдні України.

У XIX ст. стрімко зростало населення Південної, або Степової України (офіційна назва «Новоросія»). За рівнем приросту населення три південноукраїнські губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі показники у Російській імперії. На кінець XVIII ст. більшість у Південній Україні становили українці – 71,5%. Надалі це співвідношення якщо і змінювалося, то лише на користь українців, бо вирішальну роль у заселенні південноукраїнського району відігравало селянство України. За чисельністю йому помітно поступалися новосели з російських губерній та Бессарабії. Певну участь у колонізації краю брали іноземні переселенці – німці, болгари, євреї тощо.

Вкажемо, що зростання чисельності населення Півдня супроводжувалося скороченням його мусульманської частини. На момент включення території колишнього Кримського ханства до складу Російської імперії там проживало 250 тис. татар. В останні десятиліття XVIII ст. і все XIX ст. відбувалася еміграція татар, в результаті якої мусульманське населення Півдня значно зменшилося.

У Східній Галичині українці складали дві третини населення. Протягом XIX століття населення цього регіону швидко зростало, але його національний склад змінився мало (65% – українці; 20% – поляки і 10% – євреї). Українці становили більшість і в Буковині, і на Закарпатті.

З метою зміцнення своєї влади уряд Австрійської імперії розгорнув переселення в Західну Україну іноземних колоністів: у Східну Галичину – німців, у Північну Буковину – німців і румунів, у Закарпаття – угорців.

В демократичних державах багатонаціональність суспільства не викликає проблем і сприяє взаємному обміну господарським та культурним досвідом між представниками різних етнічних груп, покращуючи життя всіх. В умовах імперського режиму міграційна політика використовується для розпалювання міжнаціональних суперечностей, що дозволяє урядовим колам зберігати несправедливі державні порядки.

Саме такою була політика Російської і Австрійської імперій по відношенню до України.

2. Національне життя українського народу

Національне та соціальне становище українського населення визначалося політикою обох імперій, не зацікавлених у задоволенні національних та соціальних потреб українців. Це впливало з загального принципу багатонаціональних імперій – встановлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації.

Ілюстрація до наведених нижче рядків вірша Тараса Шевченка, яка характеризує Російську імперію як тюрму народів.

Національна політика Російської імперії була спрямована в Україні на прискорення процесу перетворення українців у «справжніх росіян». Державні діячі насаджували ідею переваги так званого російського народного духу. Українців позбавляли права на власну освіту і користування рідною мовою (в містах їй залишалося місце хіба що в побутовому спілкуванні), обмежували вільний розвиток національної культури.

Антиукраїнський характер діяльності російського уряду ще більш посилювався за царювання Миколи I (1825–

1855). Тарас Шевченко писав про ті часи: «На всіх язиках все мовчить...» Уряд вживав усіх заходів, щоб стерти у свідомості українців будь-яке відчуття своєї окремішності. Навіть слово «Малоросія», що офіційно замінило слово «Україна», вживалося щораз рідше. Україна не сприймалася як щось ціле. Для різних її регіонів використовувалися назви: Південно-Західна Росія, Західна Росія, Південна Росія, або Новоросія.

На західноукраїнських землях дискримінаційна національна політика Австрійської монархії поєднувалася з утисками за національною ознакою з боку польської шляхти у Східній Галичині, угорських панів – на Закарпатті, румунських бояр – на Буковині.

3. Соціальне становище українського народу

Ліквідація в останній третині XVIII ст. залишків української автономії в Російській імперії різко погіршила і соціальне становище місцевого населення. Після багатьох десятиліть волі українське селянство Лівобережжя знову закріпачувалося. Найбільшого поширення кріпосне право набуло на Правобережжі. Вже під владою російського царя у кріпосній залежності від поміщиків знаходилось 74% селян на Волині, 90–91% – на Поділлі та Київщині. Щодо Півдня України, то там після приєднання до Росії деякий час не було кріпацтва. Але поступово воно поширюється на південні степи. В Степовій Україні кріпаками були, переважно, селяни з північних губерній, яких переселяли в цей регіон їх власники.

До цього слід додати, що кріпосні селяни відбували рекрутчину. Багатьох із них, не запитуючи, чи вони цього бажають, відправляли на царську військову службу. Державні селяни, крім того, перебували під постійною загрозою переведення на становище військових поселенців (детально про це в § 4).

Проводи рекрутів.
Художник І. Соколов.

Пензель живописця з фотографічною точністю зафіксував типову картину трагедії багатьох селянських сімей. Стара мати ніколи вже не побачить сина. Лише через 25 років повернеться до дружини й доньки чи сина чоловік, батько.

Феодално залежне селянство становило більшість населення західноукраїнських земель. Розміри панщини, яку виконували кріпаки, постійно зростали. Міста, за незначним винятком (Львів, деякі інші), не мали самоврядування. Нерідко населення невеликих міст відбувало панщину та інші повинності нарівні з селянами.

Висновки та узагальнення

Після російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. і трьох поділів Польщі почався бурхливий ріст чисельності населення України. Відбувався він, головним чином, за рахунок корінного українського населення. Український етнічний кордон відсунувся до берегів Чорного моря і на Кубань. Разом з тим уряди Російської і Австрійської імперій, прагнучи зміцнити свій контроль над стародавніми українськими територіями, направляли на них міграційні потоки з сусідніх районів і навіть деяких регіонів Європи. В результаті відсоток українців в Україні зменшувався, а відсоток росіян, поляків, німців, євреїв та представників інших етнічних груп, навпаки, збільшувався.

На ситуації в Україні позначалося й те, що в обох імперіях залишалися недоторканими головні привілеї польської шляхти. Здійснюючи політику підкорення українців, правлячі кола намагалися опертися при цьому на польську меншість. Використовувався відомий ще з часів римських цезарів принцип «Поділяй і володарюй».

Результатом такої політики стала складна і доволі заплутана система міжнаціональних стосунків. На Правобережній Україні, крім гострих російсько-українських протиріч, існувало ще протистояння між українцями і поляками, росіянами і поляками. В Галичині україно-австрійські незгоди не усунули україно-польське протистояння. На Буковині гострі суперечності розділяли українців і румун, в Закарпатті – українців і угорців.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте національний склад населення України.
2. В чому проявлявся національний та соціальний гніт українського населення в Російській та Австрійській імперіях?
3. Назвіть спільне у політиці Російської та Австрійської імперій щодо українців.
4. З якою метою і як правлячі кола Російської та Австрійської імперій використовували в Україні стародавній принцип «Поділяй і володарюй»?

Документи та матеріали

1. Зміна питомої ваги українців у населенні повітів Херсонської і Катеринославської губерній

Повіти	1770–1850 (%)	Повіти	1770–1850 (%)
Верхньодніпровський	90,9 – 99,9	Слов'яно-сербський	45,0 – 72,0
Новомосковський	91,9 – 94,8	Ростовський	24,4 – 71,7
Олександрівський	68,0 – 91,1	Херсонський	100 – 68,7
Катеринославський	90,7 – 77,0	Єлисаветградський	68,0 – 67,5
Павлоградський	71,6 – 86,1	Ольвіопольський	50,5 – 54,1
Тираспольський	50,0 – 54,1	Бахмутський	66,2 – 76,2
Разом			64,8 – 73,5

Джерело: Лаврів Петро. Колонізація українських і суміжних степів: Історичний нарис. — К., 1994. — С. 24.

Запитання і завдання

1. Що вам відомо про особливості заселення Південної України?
2. За рахунок чого зростав відсоток українців у більшості повітів цього регіону?
3. Наведіть дані про частку українців серед людності інших регіонів України.

2. Михайло Грушевський про Україну після поділів Речі Посполитої:

Так ото з кінцем XVIII в. українські землі опинилися під властю двох великих, сильних держав — Росії й Австрії, — держав міцно централізованих і бюрократичних, то значить з сильною центральною властю, з великим начальством урядничим, з міцною поліцією й військом, а без усякого майже громадського самопорядкування. Всяка політична окремішність наших земель була скасована, самопорядкування є або знесено зовсім, або зведено до найменших розмірів...

«Польща впала — та й нас задавила», — казав Шевченко. Впала польська держава, але доля Українців не поправилася з того — особливо в тих українських землях, що відійшли під Росію. В тих землях, що одійшли до Австрії, нове правительство австрійське заходилося коло того, щоб поліпшити долю кріпаків українських, обмежити безграничну владу польських панів над ними, дати більшу освіту селянам, міщанам і особливо духовенству, що зісталася єдиною освіченою верствою серед Українців. Перехід Галичини під владу Австрії був першим початком відродження українського життя в Західній Україні. Але в землях, які відійшли з-під Польщі під Росію, нічим не стало легше українському народові. Навпаки, сильна рука нового, російського начальства надала пануванню польського пана над українським хлопом ще більшої сили і певності, якої не мало воно за безсилої, розколиханої держави Польської... Влада поміщика над мужиком під новим пануванням дійшла такої сили, якої не мала за польських часів. Тоді гайдамацькі напади і селянські повстання спиняли розвій панської влади; тепер за воєнними командами російськими, за всякою поліцією польський пан не боявся нічого і міг тягнути з мужика стільки соку, скільки схотів...

Так само, або й ще більш безрадісно виглядало національне українське життя. Навіть пам'ять про славі діла великої народньої боротьби ослабла і затемнилася. В народі зісталися тільки пісні й перекази, що замирили поволі в тіснім гуртку співців-кобзарів... В західній Україні все покрила Польща: польське або сполячене панство, такеж саме багатше міщанство, і навіть вище духовенство (уніатське) було сполячене і польськими очима дивилося на минувшину і на сучасність свого народу. А в східній Україні, задніпрській, так само змосковшилося все, що підіймалося над масою народньою.

Джерело: Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України.

Репринтне відтворення видання 1913 року. — К., 1992. — С. 476–477.

Запитання і завдання

1. Як, на ваш погляд, слід розуміти слова Тараса Шевченка «Польща впала — та й нас задавила»?
2. Використовуючи наведений уривок з книги Михайла Грушевського і матеріал підручника, покажіть становище українців після падіння Речі Посполитої. У складі якої з двох імперій воно було гіршим і чому?

Словник термінів

Дискримінація — умисне применшення прав, переваг одних осіб, організацій чи держав порівняно з іншими особами, організаціями чи державами. Здійснюється за ознаками раси, національності, державної належності, майнового стану, політичних і релігійних переконань тощо.

Нація (від. лат. *natio* — плем'я, народ) — історична спільність людей на основі спільності території, яку вони населяють, мови, особливостей культури і характеру, економічних зв'язків.

ТЕМА 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

---

§ 3. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин у XVIII — першій половині XIX ст.

Згадайте: 1. Чи вела в другій половині XVIII ст. Україна самостійну зовнішню політику? 2. Якими були для України наслідки російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? 3. Прочитайте у підручнику із всесвітньої історії для 9 класу параграф, в якому розповідається про причини російсько-французької війни 1812 р.

Оскільки Україна наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. не була незалежною державою, вона не вела самостійної зовнішньої політики. Зате, як і раніше, вона залишалася об'єктом зазіхань сусідів, матеріальною базою, стратегічним плацдармом і джерелом поповнення армій Російської і Австрійської імперій у веденні ними агресивної зовнішньої політики.

1. Україна в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.

На початку XIX ст. Європа була втягнута у вир подій, пов'язаних зі спробами Наполеона підпорядкувати собі континент. Україна була далеко від епіцентру подій, і все ж війна не обійшла її стороною. Росія вступила у війну з Францією у складі коаліції європейських держав, і цим спробувала скористатися Туреччина, яка тоді ще не залишила надій на повернення під свій контроль українського Причорномор'я. Оскільки і Росія поспішала забезпечити собі безпеку на Півдні до початку вирішальної сутички з Францією, то результатом стала чергова російсько-турецька війна. Вона розпочалася у 1806 р. і тривала з перервами до 1812 р.

Війна негативно позначилася на житті України, яка стала найближчим тилом російської армії, що діяла в Бессарабії. На українські

губернії ліг тягар її забезпечення. В шести губерніях (Чернігівській, Харківській, Полтавській, Київській, Херсонській та Катеринославській) була проведена мобілізація до війська. Кожна з цих губерній повинна була дати по кілька тисяч «ополченців», тисячі пар волів, коней, возів з погоничами для їх обслуговування.

Та й воєнні дії тривалий час точилися на землях, заселених українцями (південний захід сучасної Одеської області). Жорстокі бої розгорнулися зокрема за фортецю Ізмаїл. У травні 1812 р. було підписано Бухарестський мирний договір. До Росії відійшла Бессарабія, в трьох повітах якої проживали українці. Російська перемога стала для України меншим злом, бо в іншому випадку її територія і надалі залишалася б ареною війн двох імперій з усіма негативними наслідками цього.

2. Україна

в російсько-французькій війні 1812 р.

У червні 1812 р. французька армія вступила у російські володіння і розпочала марш на Москву. Її шлях пролягав через Польщу, Литву, Білорусь і українських земель безпосередньо не торкався. Лише на Волині з'явився тридцятитисячний корпус противника, який не проявляв військової активності й у вересні був звідти витіснений, та наприкінці серпня невеликі загони кінноти просочилися на Чернігівщину. Проте війна не могла не викликати в Україні жвавий відгук. Українська шляхта й інтелігенція поділилися на два табори. Одні висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французької армії буде введено прогресивне законодавство й Україна стане автономною, а може, й незалежною державою. Наполеон справді обіцяв це козакам Задунайської Січі і, прагнучи залучити їх до війни з Росією, посилав до них своїх агентів.

Інші поставилися до приходу Наполеона негативно. Вони не вірили, що Франція визволить Україну з-під російського деспотизму, а французька революція лякала поміщиків загрозою всьому соціально-економічному укладу. Зокрема, українські поміщики були вкрай стурбовані повідомленням про скасування Наполеоном кріпацтва у сусідній Польщі. Більше подобалося їм американська революція, з її декларацією незалежності і без різких соціальних змін.

Цікаво порівняти ці сподівання й побоювання з конкретними планами Наполеона щодо України. У соціальній сфері селянство дійсно могло отримати особисту свободу. Що ж до відтворення української державності, то ця проблема мало обходила французького імператора. Він не мав наміру зберегти Україну як єдине ціле. Західні й південні землі її передбачалося передати союзним Австрії та Туреччині, а також новоствореному «Варшавському герцогству», тобто Польщі.

Більшу ж частину України Наполеон збирався поділити на три воєно-адміністративні провінції (так звані наполеоніди), на чолі яких стояли б його маршали. Оскільки плани Наполеона не обмежувалися війною на Сході Європи, то ці провінції неминуче повинні були б і матеріально, і людськими ресурсами забезпечувати подальші військові походи французів.

Сподіваючись на поліпшення своєї долі, українці активно відгукнулися, коли російський уряд почав формувати ополчення для поповнення армії. В Україні ополчення складалися з козачого і земського. Першими почали формуватися полки українсько-го козачого війська.

Добровольцями йшли не тільки молоді, а й літні люди, що не були кріпаками. Як правило вони представляли родини, що у минулому належали до козацького стану. Їх не зупиняло й те, що козак мав прибути на коні і при озброєнні. Не кожен міг це собі дозволити, і спорядження полків у значній мірі взяли на себе міщанські, селянські та шляхетські громади.

Під час формування козацьких полків дійшло до сутички між малоросійським генерал-губернатором Яковом Лобановим-Ростовським і керівником полтавського дворянства Дмитром Трошинським. Перший хотів надати полкам загальноросійського характеру, другий, підтриманий відомим українським громадським діячем Василем Капністом, домагався їх козацько-українського

1812 рік: Іван Котляревський формує на Полтавщині козацький полк.

Українські козаці і земські полки ополчення взяли активну участь у війні з наполеонівською Францією.

характеру включно з українськими старшинськими назвами. Справа була нагальна, і уряд задовольнив вимогу Трощинського, що зробило козацьке військо ще більш духовно близькими для українців.

У липні Олександр I видав маніфест про створення земського ополчення, до якого набиралися добровольці-кріпаки за згодою поміщиків. Особливо активно до ополчення вступали кріпаки, які сподівалися таким шляхом здобути волю. Але уряд, наляканий масовим вступом до ополчення, обмежив набір їх на Україні двома губерніями – Полтавською та Чернігівською. Усього Україна виставила для козацького і земського ополчення майже 70 тис. осіб.

Українські ополченські сили брали активну участь у війні з наполеонівською Францією, починаючи з осені 1812 р., згодом – у закордонному поході російської армії. Збереглося багато свідчень про їх військові подвиги. Але царський уряд виявився невдячним. У 1816 р. всі привілеї у козаків відібрано, а їх самих повернуто до попереднього стану. З них чимало в 1820–1825 рр. виїхало на Кубань, де вони зміцнили сили тамошнього козацького війська. Що ж до Полтавського та Чернігівського земських ополченських полків, то їх розформували ще раніше, в кінці 1814 р. Всіх тих, хто пережив війну, повернули додому, не залишивши їм ніяких пільг. Кріпаки знову стали кріпаками, а за свою службу кожний з них одержав по два карбованці винагороди.

3. Місце України в російсько-турецькій війні 1828–1829 рр.

Своєрідно відгукнулися в Україні події ще однієї російсько-турецької війни 1828–1829 рр. На відміну від попередніх, ця війна вже не зачепила українських земель. Але оскільки воєнні дії розгорнулися в турецьких володіннях в безпосередній близькості від України, то і в цій війні імперія максимально використовувала її матеріальні і людські ресурси.

На початку війни бої відбувалися і на землях Задунайської Січі. Частина колишніх запорожців вирішила повернутися в Україну. Значну роль в прийнятті ними цього рішення відіграли суперечки з владою, прямолінійна політика Туреччини щодо козацтва. Важливу роль у переході задунайців до Російської держави відіграв останній кошовий отаман Задунайської Січі Йосип Гладкий (1789–1866). Він перевів козацький Кіш в межі Російської держави тоді, коли Росія бажала цього найбільше.

Але задунайським козакам після повернення не дозволили селитися на землях їхніх багків і дідів. В інтересах власної вигоди російський уряд планував оселити задунайських козаків у західній частині передгір'їв Кавказького хребта. Обставини на Кавказі не дозволили цього зробити. Тому із задунайців було створене Окреме Запорозьке військо, яке в 1832 р. перейменували в Азовсь-

ке козацьке військо. Воно було розміщене на узбережжі Азовського моря і отримало землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Разом із сім'ями в цьому війську було 6 тисяч осіб, згодом майже 11 тисяч. В обов'язки війська входило спостереження за східною частиною російського узбережжя Чорного моря і його охорона з метою припинення зносин турецьких контрабандистів з гірськими народами Кавказу. Для цього використовували озброєну флотилію з невеликих кораблів. Військо проіснувало до 1866 р. На той час близько половини козаків переселили на Кубань, а тих, хто залишився, перевели в селянський стан.

Висновки та узагальнення

Бурхливі події першої половини XIX століття не обминули Наддніпрянську Україну. Як південно-західна окраїна Російської імперії, вона її волею була втягнута в російсько-турецькі війни 1806 – 1812 і 1828 – 1829 рр. Результати цих війн для України були суперечливі. З одного боку, війни підривали економічний потенціал України, примушували українців воювати і гинути за чужі їм імперські інтереси. З іншого боку, в ході першої з цих двох війн було приєднано до Росії ті українські землі у гирлі Дунаю, які ще перебували у складі Туреччини. І хоча один вид національного гніту замінювався іншим, – турецький російським, – ці війни мали наслідок, якого не бажала Росія – зближення українців приєднаних територій з наддніпрянськими українцями, зростання загального потенціалу українства у його протистоянні з імперською владою.

Як один з регіонів Російської імперії, Україна у 1812 р. була втягнута у російсько-французьку війну. Десятки тисяч українців воювали з наполеонівською армією у складі армії і ополчення, сподіваючись, що цар їм після перемоги «віддячить». Війна породила й інші надії: частина українського дворянства та інтелігенції чекала від Наполеона відновлення незалежності чи автономії України. Але і перших, і других після поразки французів чекало розчарування. Всіх, хто прийшов з війни, повертали до довоєнного стану. Розвиток подій черговий раз підказував українцям, що лише у власній державі можливе покращання життя, вирішення національного й усіх інших питань.

Міжнародні події першої половини XIX ст. показали також, що неблагополуччям України (відсутністю у неї незалежності і невдоволенням населення своїм становищем) прагнуть скористатися європейські держави. У 1812 р. це була Франція, у наступні роки – інші країни. Це означає, що з ліквідацією решток автономного устрою України в міжнародній політиці з'явилося українське питання, яке існувало доти, доки

Україна залишалася залежною країною. Сучасник подій, чеський письменник Кароль Гавличек-Боровський пророкував: «Поки не буде усунута несправедливість стосовно українців, доти неможливий справжній міжнародний спокій».

Перевірте себе

1. Як позначилася на становіщі України російсько-турецька війна 1806–1812 рр.? На карті 1 покажіть територіальні зміни в результаті війни.
2. Який відгук в Україні мала російсько-французька війна 1812 р.?
3. Що вам відомо про плани Наполеона щодо України?
4. Якими мотивами керувалися українці, йдучи в ополчення?
5. Як відгукнулися в Україні події російсько-турецької війни 1828–1829 рр.?
6. Охарактеризуйте причини створення Азовського козачого війська.
7. Що таке «українське питання» і який вплив воно справляло на міжнародні відносини?

Документи та матеріали

1. Попереднє розпорядження про створення українського козацького війська, стверджене Олександром І у Вільно (5 червня 1812 р.)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї...

Людей можна призначити на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду...

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаться приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі псвинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селіща свої, відведуться для оселення землі казенні, — про що буде ухвалена тоді окрема постанова...

Джерело: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року:

Збірник документів. — К., 1948. — С. 12, 14.

Запитання і завдання

1. Що вам відомо про участь українських полків у російсько-французькій війні 1812 р.?
2. Чи були виконані царські обіцянки щодо українських полків?

2. Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї (27 травня 1832 р.)

1. Для оселення запорозьких козаків призначається в Катеринославській губернії Олександрівський повіт: а) так звана Бердянська земля, всього 43141 десятина.

2. До складу Запорозького козачого війська приєднати міщан Петровського посаду, числом 238 ревізьких душ, з землею у їх володінні кількістю до 4000 десятин, і зі всіма їх рибними заводами і очеретяними плавнями, причому надаються їм всі вигоди й права взагалі козачному війську даровані. З таким приєднанням козаچه військо буде мати у спільному володінні рибні заводи на Азовському морі, що знаходяться при березі тієї землі, де росте очерет...

6. Козаچه військо звільняється назавжди від земських повинностей, крім тих, що стосуються їх землі.

7. Військові повинності воно виконує за прикладом інших козачих військ...

15. З поселенням запорозьких козаків взяти їм назву Азовського козачого війська.

Джерело: Бойко А.В., Маленко Л.М. Матеріали до історії Азовського козачого війська. — Запоріжжя, 1995. — С. 52–54, 56.

Запитання і завдання

1. Використайте наведений документ в розповіді про Азовське козаче військо.
2. Як довго проіснувало це військо? Якою була доля козаків, що не побажали переселятися на Кубань?

Запам'ятайте дати

1806 – 1812 – російсько-турецька війна і приєднання до Росії Бессарабії з трьома повітами, у яких жили українці.

1812 – російсько-французька війна.

1828 – 1829 – перехід задонайських козаків під проводом Йосипа Гладкого в російське підданство.

1832 – 1866 – роки існування Азовського козачого війська.

Словник термінів

Десятина – основна диметрична російська міра площі, яка дорівнює 1,09 га.

Ревізії – переписи населення, яке повинне було платити подушний податок і відбувати військову службу. Всі особи, в процесі ревізії внесені до так званих ревізьких казок (списків), називалися «ревізькими душами».

Казенні землі – державні землі.

§ 4. Занепад кріпосницьких відносин в Україні

Згадайте: 1. Коли і в яких регіонах України було введено кріпосне право? 2. Що таке натуральне господарство і в яких соціально-економічних умовах воно існує?

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. поміщицьке господарство України, що ґрунтувалося на праці закріпаченого селянства, переживало занепад. Старі форми господарювання не відповідали вимогам часу, а нові поміщики впроваджувати не наважувалися. Сільське господарство опинилося у важкому перехідному стані, який називається кризою. Криза була провісницею великих змін в Україні.

1. Криза поміщицького господарства

Поміщики-дворяни були в Російській імперії привілейованим суспільним станом, опорою самодержавного ладу. Економічною основою їх існування була власність на землю з прикріпленими до неї селянами-кріпаками. Селяни працювали в поміщицькому маєтку, не одержуючи за це відшкодування. Себе і свою сім'ю вони утримували за рахунок земельної площі, яку поміщик надавав їм у користування (селянські наділи). За неї вони відбували панщину і виконували інші повинності. Праця на примітивних, ще дідівських знаряддях, до того ж з-під палки, була малопродуктивною, бо селянин не був зацікавлений в її результатах.

До певного часу така система господарства влаштовувала поміщика. Потреби у нього були порівняно невисокі і задовольнялися безпосередньо з власної землі (натуральне господарство). Великі земельні площі поміщику були непотрібні, бо його участь в торгівлі мала епізодичний характер.

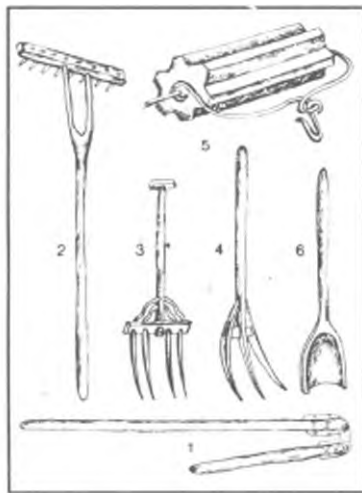
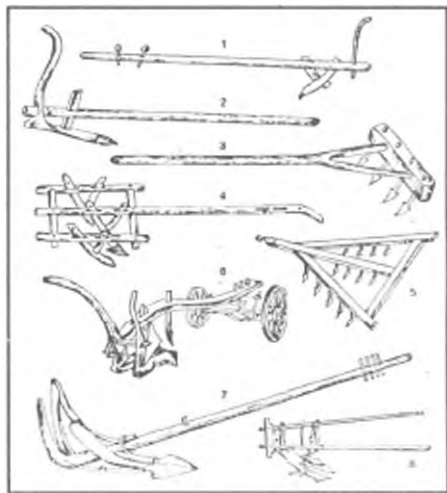

Сільське господарство України залишалося патріархальним, капіталістичні відносини лише зароджувалися.

Але наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. обстановка різко змінилася. Життя стало вимагати від поміщика багато грошей. З'явилася така кількість нових товарів і послуг, які у XVIII ст. і не снилися. Необхідно було вчити дітей в університетах, інколи і в закордонних. Модним стало виїжджати на курорт, часто знов-таки закордонний. Прагнення до комфорту вимагало сучасних меблів, музичних інструментів, картин, бібліотек, дорогого одягу та інших предметів побуту.

Отримати гроші можна було лише шляхом розширення виробництва і реалізації на ринку додаткової продукції. Щоб досягти цього, слід було змінювати саме виробництво, відмовлятися від малопродуктивних форм його організації і вводити ефективніші. Найголовніше – необхідно було розв'язати господарську ініціативу селянина, зацікавити його в результатах своєї праці. На Заході вже давно були зроблені рішучі кроки в цьому напрямку, і це дозволило створити високопродуктивне сільське господарство. Інакше було в Україні. Чіпляючись за старі методи, більшість поміщиків вдалася до простого розширення посівних площ, особливо на Півдні, де все більше розорювали степи. При цьому практично нічого не мінялося

Традиційні знаряддя обробітку ґрунту були примітивними. Лише на Півдні України з'явився удосконалений плуг.

- 1 – рало, 2 – рало з полозом,
3 – чотиризубе рало, 4 – бороноподібне рало,
5 – радло (гак), 6 – удосконалений плуг,
7 – соха-рогач, 8 – соха-двосторонка.

Традиційні знаряддя обмолоту були переважно дерев'яними. Залізо використовували лише в окремих випадках. Машин не було.

- 1 – ціп, 2 – дерева́ні граблі,
3 – вила з залізними зубами,
4 – дерева́ні трійчаки, 5 – кам'яний лоток, 6 – лопата для віяння зерна.

Прагнучи розширити посівні площі, поміщики наказували селянам розорювати нові ділянки землі.

в техніці обробітку ґрунтів. Малоефективні знаряддя праці, відсутність удобрень землі не дозволяли мати високі врожаї.

У цих умовах прагнення поміщиків зробити свої господарства прибутковішими виливалося у посилення визиску селян. Збільшилася панщина, яка подекуди сягала 6 днів на тиждень, зростали додаткові повинності селян. У багатьох маєтках з'являлися заводи та фабрики, де кріпаки працювали або після закінчення робіт у полі, або постійно. Працювали також жінки і діти. В таких умовах поміщика вже не цікавило

Кріпаків міняють на собак.

Такі сцени із життя українського села на початку XIX ст. нікого не дивували, були звичайними.

власне господарство селянина: йому був потрібен робітник, який міг віддавати панській праці весь час. Це викликало поширення такої форми експлуатації, як **урочна система** виконання панщини. Кожний кріпак отримував від поміщицького управителя завдання на день (урок). Як правило, це щоденне завдання було таким, що його доводилося виконувати два, а то й три дні.

Спроби оскаржити дії поміщиків закінчувалися нічим. В імперії діяла заборона кріпакам скаржитися на своїх господарів. Тому «розгляд» позовів нерідко закінчувався покаранням самих селян.

2. Занепад поміщицьких маєтків

Поведінка поміщиків була не лише жорстокою, але й безрозсудливою. Навіть худобу хороший господар тримає ситою і здоровою, бо це запорука його благополуччя. Доводячи селян до крайньої межі фізичного і морального виснаження, поміщики рубали ту гілку, на якій сиділи. Неминучим наслідком цього було розорення і втрата поміщиками своїх маєтків.

Відбувалося це таким чином. Не маючи грошей для задоволення своїх запитів, поміщики віддавали свої маєтки в заставу кредитним установам. В 1856 р. майже 25% поміщицьких маєтків було в заставі. Багато з них поміщики примудрялися навіть перезаставити. Але рано чи пізно приходив час повертати гроші кредиторам. Найчастіше виявлялося, що платити борг нічим. Тоді маєтки продавалися на публічних торгах. Новими власниками ставали купці, хазяйновитіші поміщики і навіть заможні козаки й селяни.

3. Військові поселення в Україні

Значна частина селянства України (понад 1/3 загальної кількості) належала не поміщикам, а Російській державі (казні). Держава вбачала в своїх селянах джерело коштів для покриття бюджетних витрат і резервуар для поповнення армії. Як і потреби поміщиків, потреби держави в першій половині XIX ст. швидко зростали. Як і поміщики, російська держава не знайшла цивілізованих методів посилення ефективності господарства державних селян, щоб

Військові поселення в Чугуєві.

Селянські будинки
й солдатські казарми поруч —
ідеал устрою життя
в Російській імперії часів
Олександра I і Миколи I.

через податки збільшити надходження до бюджету. Російські чиновники пішли тим же шляхом, що і поміщики. Вони винайшли свою форму урочної системи: в 1816 р. в Росії з державних селян почалося утворення військових поселень. Ними опікувався відомий своєю жорстокістю наближений до царя граф Олексій Аракчєєв. У військових поселеннях кожна селянська сім'я повинна була не лише займатися землеробством, але й одночасно утримувати 1–2 солдатів. Усе життя військових поселенців регламентувалося суворим режимом. Військовій муштрі підлягали всі чоловіки віком до 45 років і навіть хлопчики з семирічного віку (кантоністи). Під військовий барабан поселенці мали вставати і лягати спати, йти на роботу, обідати, палити печі та виконувати всі інші роботи. Під наглядом капралів та інших військових начальників у поселенців проходило все життя. Капрали били поселенців безперервно: на муштрі, у полі, вдома, і не тільки чоловіків, а й жінок та дітей. Життя у військових поселеннях було справжньою каторгою.

Формально поселенці мали працювати три дні для держави, три дні для себе і один день відпочивати. Але «уроки» були такі, що насправді поселенці працювали для держави цілий тиждень. Вони часто голодували. Ситуація загострювалася ще й тим, що поселенцям деякий час було заборонено вести навіть дрібну обмінну торгівлю продуктами харчування. Таким чином, військові поселення були особливим видом кріпаччини, більш жахливим, ніж та, що існувала в інших районах.

Поселення створювалися на Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині, Київщині та Поділлі. В Україні було 25 округів військових поселень з 554 тисячами населення.

Спроба створити самоокупне військо, яким планувалися військові поселення, закінчилася повним провалом. Військова могутність Росії не посилювалася, а в Кримській війні 1853–1856 рр. вона зазнала жорстокої поразки. У 1857 р. військові поселення були скасовані.

Висновки та узагальнення

В кінці XVIII – першій половині XIX ст. господарська система України, яка ґрунтувалася на кріпосництві, вступила в полосу кризи, з якої вона так і не вийшла.

Криза полягала в тому, що поміщики нізащо не хотіли відмовлятися від малоефективної праці кріпаків і вводити у своїх маєтках машини і застосовувати агротехнічні вдосконалення. Замість того, щоб переводити свої господарства на рейки ринкової економіки, поміщики посилили експлуатацію кріпаків, яка в деяких маєтках досягла крайніх меж: 6 днів панщини на тиждень. Тут кріпосництво закінчувалося, і вже починалося рабство. Огидним проявом кризи кріпацтва стали військові поселення, до яких в Україні було приписано більше, ніж півмільйона осіб.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте сільськогосподарські знаряддя, якими користувалися селяни в першій половині XIX ст. Використайте ілюстрацію на стор. 26. Зробіть висновок.
2. У чому проявлялася криза поміщицького господарства? Зробіть узагальнюючий аналіз.
3. Яким було становище селянства?
4. У чому полягала суть урочної системи?
5. Чим було викликане введення військових поселень?

Документи та матеріали

1. З Указів царського уряду про покарання селян. (Уривки)

Для утримання кріпаків в покорі і доброму порядку поміщик має право використовувати домашні засоби виправлення і покарання за власним розсудом, але без каліцтва і тим менш ще з небезпекою для їх життя.

Коли володілець (власник) не побажає карати кріпаків своїх сам або якщо використані ним засоби покарання і виправлення залишаться безуспішними, то він може звернутись до уряду і просити законного з його боку сприяння.

За провини, власне, проти володільца або його прав, так само як і за проступки поліцейські, кріпаки, за його проханням, піддаються поліцейському покаранню, з поверненням до попереднього житла, або утриманню в упокорювальних і робітних домах на строк, самим володільцем визначений...

Заколотом проти властей, урядом встановлених, вважається і всяке заворушення селян або дворзових людей проти своїх поміщиків, володільців або управляючих і проти вселених та громадських управлінь...

Кріпаки за подачу на поміщиків своїх заборонених законом скарг піддаються покаранню різками до п'ятидесяти ударів.

Джерело: Історія України. Хрестоматія. У 2-х ч. — К., 1996. — Ч. I. — С. 241.

Запитання і завдання

1. Чи можна на підставі наведеного документа стверджувати, що становище кріпосних селян було близьким до становища рабів?
2. Згадайте про соціальне становище селян Гетьманщини. Порівняйте його з їх становищем у кінці XVIII — першій половині XIX ст.

2. Життя в херсонських військових поселеннях. (Уривок з записок військового урядовця Є. фон Брадке)

...В цій величезній степовій місцевості, де 90 тисяч душ, приписаних до військових поселень, займалися землеробством і скотарством, господарство провадилось цілком екстенсивно і неправильно...

Тут я знайшов цих колись дуже заможних селян в надзвичайних нестатках і злигоднях, і мені не важко було відшукати причину цього сумного

становища. Коли полки почали користуватися призначеними їм ділянками і прийняли на себе управління, ними оволоділо палке завзяття на користь казни і вони у відношенні одержаних ними природних багатств не задовольнялись щедрим утриманням, здобутим для своїх людей і коней, а намагались нагромаджувати найбільшу кількість запасного хліба і сіна. Цієї мети вони безсумнівно досягли, хоч і тут цілі стада пацюків знищили цю добру половину; але в той же час полки віднімали у селянина кращі землі, провадили великі посіви без усякого поводження з ґрудовими силами і віддавали селянинові лише мізерну решту часу на його власне господарство. Через те, що оранка під час тривалого літа може провадитися довго і праці по угноєнню не існує, то ця система була б ще менш шкідливою для матеріального добробуту поселенців, але під час збирання, коли при великій сонячній спеці часто все разом дозріває, хліб в один день починає спіти, а трава перетворюється в солому, казенні величезні посіви потребували такої посиленої праці, що збирання на селянських ланах відкладалося до закінчення цих робіт, і селяни часто привозили на свої токи одну лише соломку.

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. (7–8 клас). — К., 1970. — С.114–115.

Запитання і завдання

1. Використайте уривок є розповіді про кризу кріпосницьких відносин.
2. Які військові повинності були зобов'язані виконувати поселенці?

Запам'ятайте дати

1816 – 1857 – військові поселення в Україні.

Словник термінів

Кредит (від лат. credere – вірити, довіряти) – продаж товарів із відстрочкою платежу або передача на певний термін грошей чи матеріальних цінностей з умовою їх повернення. За користування кредитом сплачується той чи інший відсоток від його вартості.

Застава – передача кредиторів майна того, хто бере кредит. У випадку неповернення кредиту заставлене майно стає власністю кредитора.

Криза – складний, загострений стан, різкий перелом або занепад, наприклад, криза аграрна – розлад сільськогосподарського виробництва.

§ 5. Зародження ринкових відносин. Початок промислового перевороту

Згадайте: 1. У чому полягає суть ринкових відносин? 2. Чим ринкові відносини відрізняються від кріпосницьких? 3. У яких європейських країнах процес формування ринкових відносин почався раніше, ніж в Україні, і чому?

Попри всі спроби поміщиків і російського царизму зберегти кріпосницькі відносини в Україні, вони протягом першої половини XIX ст. хоча і повільно, але неухильно руйнувалися. В економіці України поступово визрівали ринкові відносини. З певним запізненням Україна стала на той магістральний шлях ринкового розвитку, по якому вже впевнено йшла Західна Європа.

1. Проникнення товарних відносин в поміщицьке господарство

Поміщицьке господарство було оплотом кріпосницьких відносин в Україні. Разом з тим саме серед поміщиків було багато таких, які особливо активно прагнули перебудувати свої маєтки для роботи на ринок.

По всій Україні, і особливо на Півдні, в першій половині XIX ст. зростало виробництво хліба на продаж. Розширювалися посіви технічних культур. У Полтавській і Чернігівській губерніях збільшилися площі під коноплями й тютюном, Катеринославській і Херсонській – під льоном. З 20-х рр. з'являються й швидко розширюються на всьому Правобережжі, Лівобережжі і Слобожанщині плантації цукрових буряків.

Найенергійніше втягувалися в товарно-грошові відносини великі землевласники. Розширюючи виробництво, вони проявляли інтерес і до технічного вдосконалення (раціоналізації) господарств, зверталися до практики передових вітчизняних та іноземних сільських виробників, знайомилися з досягненнями агрономії й агротехніки, намагалися використовувати сільгоспмашини. Застосовували косилки, віялки, молотарки (спочатку кінні, а потім парові).

Але в більшості своїй раціоналізаторські експерименти закінчувалися невдачею. Причинами цього були: 1) опір селян, для яких раціоналізація означала лише одне – посилення визиску; 2) нестача у поміщиків грошей, необхідних для придбання нової техніки й найму робітників; 3) нестача вільної кваліфікованої робочої сили. Інакше кажучи, на перешкоді раціоналізації стояла кріпосницька система.

Зазнавши невдачі в спробах налагодити сучасне господарство, поміщики найчастіше зверталися до старих, звичних методів господарювання, посилювали панщину, скорочували селянські наділи, що приводило до крайнього зубожіння селян. Неминучим наслідком цього було подальше збідніння і розорення самих поміщиків.

2. Селянські промисли

Розклад кріпосницької системи супроводжувався обезземеленням селян. На середину XIX ст. близько 25% селянських родин України були безземельними.

Безземельні селяни шукали заробітку насамперед вдома: йшли на різні місцеві підприємства – цукроварні, цегельні, займалися дрібними промислами – виробляли взуття, посуд, полотно, сукно, колеса для возів, та й самі вози, бочки, мішки тощо.

Велику роль в цей час відігравало чумацтво. Ще наприкінці XVIII ст. воно переросло в торговельно-візницький промисел. Зубожілі селяни шукали заробітку в візницькому промислі й ставали чумаками-візниками, а заможні перетворювалися на чумаків-підприємців, господарів власних чумацьких валок і одночасно великих торговців.

У середині XIX ст. чумаки доставляли в південні порти до 640 тис. тонн хліба щорічно.

Частина бідноти, не знайшовши роботи вдома, змушена була шукати заняття в далеких відходах. Навесні, перед початком сільськогосподарських робіт, тисячі селян з паспортами від місцевого начальства і просто з відпускними «білетами» від поміщиків тяглися, часто з косами на плечах, на заробітки в Степову Україну. Значна частина заробітчани залишалася на сільськогосподарські роботи на все літо. Найбільшу частину таких робітників давали Полтавщина й Харківщина.

Щоб заробити на життя, селяни займалися промислами. Добування гончарної глини на Полтавщині в селі Опішня, яке стало всесвітньо відомим центром гончарного виробництва.

Чумаки у важкій тривалій дорозі в Крим по сіль і рибу.

На іншому полюсі села виділялися заможні селяни. Всупереч державній політиці, сваволі поміщиків найенергійніші селяни нагромаджували гроші, вкладали їх у промислові підприємства, торгівлю, купували землю або орендували її в поміщиків. Оплативши свою волю, вони ще з більшою енергією зміцнювали своє господарство. Із селян-кріпаків вийшли купці й промисловці – мільйонери Яхненки, Симиренки. Козаком за походженням був Артем Терещенко, хлібо-торговець і чумак, родоначальник династії відомих цукро заводчиків.

3. Початок промислового перевороту

У своєму розвитку промисловість проходить декілька стадій. Почалося все з дрібного товарного виробництва і капіталістичної мануфактури. На зміну мануфактурі, де використовується ручна праця, приходить фабрика (завод), в якій виробництво побудоване на застосуванні машин, спочатку парових. Перехід до машинного виробництва й називають промисловим переворотом.

Перші машини в Україні почали використовувати вже наприкінці XVIII ст. Від 30-х рр. кількість фабрик стала збільшуватися такими темпами, що можна було вже говорити про початок промислового перевороту.

Перша половина XIX ст. характеризувалася досить швидкими темпами розвитку промисловості. Якщо у кінці XVIII ст. налічувалося 200 промислових підприємств, то в 1860 р. – 2150. Візитною картою тогочасної української промисловості стало перш за все цукроваріння. Видатними організаторами цукрової про-

мисловості України були сім'ї Яхненків і Симиренків. Ці дві родини колишніх кріпаків заснували в 1815 р. торговий дім, котрий згодом став відомим не тільки в імперії, а й у Європі. Нагромадивши кошти на торгових операціях, вони у 40-х рр. першими в Російській імперії заснували парове цукрове виробництво, обладнали машинобудівний завод, утримували ціле робітниче містечко з технічним училищем, бібліотекою, театром, лікарнею та церквою. На середину XIX ст. в Україні діяло майже 70% цукрових заводів імперії, вони забезпечували понад 80% загальноросійського виробництва цукру.

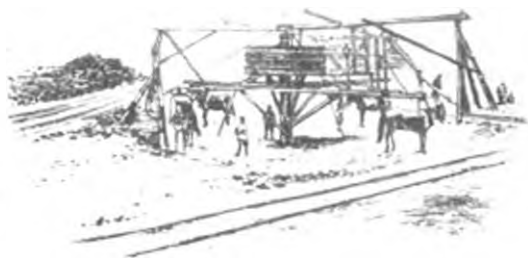
Група підприємств України виробляла полотно. Але полотняна промисловість в 40–50-ті рр. зникла зовсім, не витримавши конкуренції з боку бавовняної промисловості центральних губерній Росії, яку щедро підтримував російський уряд.

В першій половині XIX ст. виникла і почала швидко розвиватися кам'яновугільна промисловість (Донбас). На середину XIX ст. за кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в імперії, поступаючись лише Сілезії (Польща).

Промисловість, яка розвивалася в Україні в першій половині XIX ст., мала багатогалузевий характер. Але вже тоді виявилось, що ряд важливих виробництв, зокрема, текстильне й металообробне, при активній підтримці царського уряду зосереджуються, головним чином, в Центральній Росії – Московській, Володимирській, Ярославській і в деяких інших губерніях. В Україні створювалися штучні перепони для інтенсивного розвитку цих галузей.

Висновки та узагальнення

Зворотньою стороною кризи кріпосницької системи в Україні було зародження ринкових відносин. У сільському господарстві це проявлялося у швидкому рості товарності (тобто збільшенні

Перші шахти Донбасу і рудники Кривого Рогу не знали машин.

Кінний привід для підйому з шахти вагонеток з рудою.

частки продукції, призначеної на продаж), впровадженні технічних культур, раціоналізації (технічному вдосконаленні, використанні машин, досягнень агрохімії і т.д.), використанні найманої праці. Але більшість поміщиків вела господарство традиційним способом, посилюючи експлуатацію кріпаків.

Одним з наслідків кризи кріпосницьких відносин і зародження ринкових було поширення селянських промислів. Деякі селяни перетворювалися у великих підприємців.

В 30-ті рр. починаються якісні зміни в промисловості України, пов'язані з переходом від ручного виробництва до машинного – **промисловий переворот**.

Перевірте себе

1. Назвіть зміни у сільському господарстві, які свідчили про проникнення туди ринкових відносин.
2. Яке значення мав розвиток селянських промислів?
3. Що таке промисловий переворот?
4. Назвіть прізвища найбільших українських підприємців – вихідців із селян.
5. Охарактеризуйте особливості промислового перевороту в Україні.
6. Покажіть особливості розвитку в Україні промисловості і торгівлі. Які важливі галузі промисловості в Україні не розвивалися і чому?

Документи та матеріали

1. Чумаки Полтавщини. 1849 р. (Уривок з книги М. Арандаренка «Записки про Полтавську губернію»)

Чумацький віз (мажа).

На таких возах чумаки перевозили безліч товарів.

Ті, що займаються візникуванням солі з Криму і Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, звуться тут чумаками. Великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя і довгий жмут волосся, закручений за вухо (по малорос. чуприна, або оселедець), рухи, які свідчать про міцність м'язів, поважна постава з виразом самосвідомості на обличчі, гордість – з мовчазною веселістю, одяг – надто широкі шаровари, нарозхрист свита і висока смушкова шапка – становлять відмінні риси чумака.

Цей клас, підкоривши себе особливим умовам під час візникування, відрізняється цим від інших малоросіян. Вони (чумаки) мають дуже великих, сильних і красивих волів, охоче за ними доглядають, платять

за них дорогу ціну і цим пишаються; добрі, надзвичайної міцності вози, на які кладуть 100 і більше пудів, запрягаючи звичайну пару волів (тут зветься паровицею); ті, в кого худоба слабша, впрягають і дві пари. Коли на Перекопі від озер сіль вивозилась вільно, з сплатою в казну від пароволого воза, то були приклади, що чумаки вивозили парок волів на одному возі по 200 пудів солі і більше.

Візникування своє чумаки провадять звичайно валками (по малорос. фура), які складаються з кількох десятків возів (по чумацькому паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникування, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство зветься в них артіллю. Кожний чумака в своїй артілі підкорюється в суворому розумінні всім умовам і в разі відходження від них — карається і навіть виганяється з артілі. Отаман вирішує всі суперечки остаточно; він призначає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно...

В дорозі ж чумака піддає себе всяким злигодням; завжди тверезий, помірний в харчах: пшоняна каша з салом або галушки, шмат хліба з сіллю — оце все його харчування. В дорозі, не маючи в своєму розпорядженні грошей, чумака обмежений. До кінця візникування гроші всієї артілі зберігаються в отамана...

Візникування їх починається від початку весни і триває до осені. Взимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком.

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. — С.100—101.

Запитання і завдання

1. Яку роль відігравало чумацтво в торговельно-візницькому промислі?
2. На підставі відомого вам про роботу чумаків дайте відповідь на питання, що змушувало їх об'єднуватися в артілі і підкорятися суворій дисципліні.

Запам'ятайте дати

30-ті рр. XIX ст. — початок промислового перевороту в Україні

Словник термінів

Ринок — обмін товарів, який визначається пропозицією і попитом на товари у масштабі світового господарства (світовий, зовнішній ринок), країни (національний, внутрішній ринок) та її окремого району (місцевий ринок).

Товарне виробництво — форма виробництва, при якій продукти виробляються для продажу.

Рационалізація (від лат. *rationalis* — розумний, *ratio* — розум) **виробництва** — удосконалення виробництва, краща, доцільніша його організація.

Промисловий переворот — переведення виробництва з ручного на машинне.

§ 6. Зростання міського населення і розвиток торгівлі

Згадайте: 1. Яку роль у розвитку ринкових відносин в західноєвропейських країнах відіграли міста? 2. Назвіть найбільші міста України (Правобережної, Лівобережної, Південної) в другій половині XVIII ст. 3. Що вивозила (експортувала) і що ввозила (імпортувала) Україна в другій половині XVIII ст.?

Природним наслідком розвитку ринкових відносин в Україні було зростання міст, розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Залежне становище Наддніпрянщини у складі Російської імперії суперечливо позначилося на цих процесах.

1. Міста. Зростання морських портів

Розміщення промислових підприємств переважно у містах сприяло їх економічному зміцненню, зростанню чисельності міського населення. Протягом першої половини XIX ст. чисельність городян зросла в три рази, а на Півдні, господарське освоєння якого здійснювалося переважно на некріпосницькій основі, в 4,5 рази. В результаті цього питома вага міського населення України зросла з 5 до 11%, а в Херсонській губернії – навіть до 27%.

У першій половині XIX ст. почали зростати міста. Особливо швидко розбудовувалась Одеса, з 1817 р. – вільний порт (порто-франко).

Швидкий ріст міського населення в південних губерніях України був викликаний інтенсивною розбудовою тут морських портів, що мали загальноімперське значення – Одеси, Миколаєва, Херсона та ін. Одеса у 1817 р. була оголошена відкритим, вільним портом (порто-франко). Туди було дозволено безмитний ввіз зарубіжних товарів і безмитний їх продаж. Це сприяло перетворенню Одеси в одне з найбільших міст імперії.

Політичний курс російського царизму щодо України обумовив заселення українських міст переважно мігрантами: російськими чиновниками, купцями і робітниками, єврейськими ремісниками і дрібними торговцями, представниками інших національностей. При цьому частка українців у міському населенні весь час зменшувалася, а росіян, євреїв та інших – збільшувалася. На Правобережжі, яке входило декілька століть до складу Речі Посполитої, в містах жило також багато поляків.

Таким чином, склалася парадоксальна ситуація: корінна нація в містах України перетворювалася в національну меншину. Шевченкові слова «На нашій, не своїй землі...» щонайкраще ілюструють це.

2. Розвиток внутрішньої торгівлі

Економічний розвиток України супроводжувався розширенням внутрішньої торгівлі, яка здійснювалася переважно через базари та ярмарки. Зі зростанням міст в них помітно збільшувалась кількість крамниць, інших торговельних постійно діючих закладів.

Економічна політика царизму була спрямована на те, щоб перетворити Україну в ринок збуту виробів російської промисловості. В середині XIX ст. на ярмарках України продавалось майже 33% вироблених у Московській, Володимирській та інших губерніях Центральної Росії текстильних виробів і товарів металообробної та інших галузей промисловості. В той же час Україна на ярмарках була представлена майже виключно сільсько-господарською продукцією, а також промисловими виробами, виготовленими з сільськогосподарської сировини (горілка і цукор). Такий характер торгівлі свідчив про економічну експлуатацію України. Адже у неї було все для власного виробництва товарів, що завозилися з Росії.

У розвитку внутрішньої торгівлі чимдалі більшу роль відігравали ярмарки, на які продавці і покупці з'їжджалися іноді за сотні кілометрів. Такий ярмарок і показує відомий український художник Микола Пимоненко.

Орієнтація на товарообмін з Росією визначила і географію найбільших українських ярмарків. Вони концентрувалися ближче до кордону з Росією (Харків, Полтава, Кролевець, Ромни), а також у Києві.

3. Місце України в зовнішній торгівлі Російської імперії

Визначне місце належало Україні у зовнішній торгівлі Російської імперії. На початку XIX ст. Росія вела торгівлю в основному через Балтійське море. За півстоліття становище змінилося – зростала роль чорноморських і азовських портів: у 50-ті рр. до них уже перейшла третина експорту (вивозу). Основне місце в експорті займав хліб, особливо пшениця (близько 90%). Український хліб вивозили в Туреччину, Грецію, південноєвропейські держави – Італію, Францію, а також в Англію. Через порти на Чорному і Азовському морях йшло до 87% загального хлібного експорту Росії. Крім хліба, експортувалися десятки видів іншої продукції рослинництва й тваринництва. В Австрію, Пруссію, Царство Польське, Молдавію з України гнали худобу, а також вивозили мед, віск, рибу, риб'ячий клей тощо.

Значне місце належало Україні в загальноросійському імпорті (ввозі). З-за кордону привозилися головним чином продукти і предмети розкоші – вина, шовк, какао, перли, дорогий одяг і взуття, кава, чай, прянощі тощо. З початком промислового перевороту через українські порти все частіше ввозили машини і обладнання.

Висновки та узагальнення

Зародження і розвиток ринкових відносин в Україні супроводжувалися зростанням міського населення, пожвавленням внутрішньої торгівлі, розширенням зовнішньої торгівлі через чорноморські і азовські порти.

Разом з тим залежне становище України у складі Російської імперії вже у першій половині XIX ст. серйозно zdeформувало її економіку і перетворювало українську територію на досить широкий ринок для реалізації продукції текстильної і металообробної промисловості Росії – тих галузей, розвиток яких штучно стримувався в Україні, котра мала для цього розвитку усі необхідні умови.

Наслідком втрати Україною своєї державності було і заселення її міст головним чином неукраїнцями – росіянами, євреями, представниками інших національностей. Українці поступово перетворювалися у міському населенні в національну меншину.

Ці дві обставини – zdeформована економіка і втрата українцями міст – справили негативний вплив на подальший соціально-економічний і політичний розвиток України.

Карта 4. Хлібна торгівля Південної України в середині XIX ст.

Райони, з яких надлишок хліба експортувався:

1 — через чорноморські порти; 2 — через Архангельськ.

Райони, з яких надлишок хліба збувався:

3 — в Москву; 4 — в С.-Петербург; 5 — в Ригу;

6 — райони, з яких надлишок хліба не вивозився через нестачу шляхів сполучення; 7 — райони, в яких надлишок хліба використовувався у винокурінні.

Напрямки перевозок хліба:

8 — сушею; 9 — річками.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте вплив товарних відносин на ріст чисельності міського населення України.
2. Які причини зростання ролі південних портів в зовнішній торгівлі?
3. Яке місце належало Україні в зовнішній торгівлі Російської імперії?
4. Охарактеризуйте особливості торгівлі України з Росією. Поясніть їх.
5. Проаналізуйте місце України в хлібній торгівлі Російської імперії. Використайте карту 4.

Документи та матеріали

1. Зростання міського населення України

Міста	Кількість жителів	
	1825 р.	1861 р.
Київ	24.369	70.590
Житомир	13.403	40.564
Кам'янець-Подільський	6.849	22.771
Полтава	10.557	28.501
Чернігів	6.976	14.612
Харків	17.424	50.301
Катеринослав	8.412	18.881
Херсон	8.073	33.957

Джерело: Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К., 1970. — С.192.

Запитання і завдання

1. Чим викликане зростання чисельності міського населення?
2. Які з названих міст росли найшвидше? Поясніть, чому.
3. Які нові соціальні групи появились в містах України в першій половині XIX ст.? З чим пов'язана їх поява?

2. Хрещенський ярмарок у Харкові (1858 р.)

Хрещенський починається 6 січня і триває місяць... Хрещенський — найсильніший з усіх українських ярмарків. До 100 тисяч підвод, фур, возів і саней привозять різноманітні товари з різних кінців Росії, з Нижегородської губернії, з Бессарабії, з Кавказу і з Риги. Сюди стікається повний комплект ярмаркових торговців, продавців і покупців, тут головний склад товарів, що призначаються для кочів'я по українських ярмарках...

Хрещенський закінчився. Знову складаються товари, навантажуються підводи і довгий ланцюг обозів виступає у напрямі до Ромнів... Купці поспішають у Ромни на Маслянський ярмарок... Офіційні строки Маслянського ярмарку з

17 по 24 лютого, але він продовжується не менше 2-х тижнів. В цей час року в Малоросії нерідко вже починається весна, земля розгромає, дороги стають непроїжджими, коні потопують у багні, обози загрузають і зупиняються... Але видно торговельна потреба така велика, що вона примушує купців переборювати всі перешкоди, які створює природа.

Джерело: Аксаків І. Українские ярмарки. — СПб., 1858. — С.111—112.

Запитання і завдання

1. Назвіть інші відомі вам ярмарки.
2. Чому саме в Харкові був найбільший український ярмарок?

3. Історики про особливості зростання міського населення України (її урбанізацію)

Промовистою характеристикою урбанізації в Україні було те, що на початку XIX ст. вона була меншою, ніж у другій половині XVII ст. П.Михайлина, ...український дослідник зазначав: «Дехто вважає, що міське населення становило близько половини всього населення України, а О.Баранович — що всього 10%. На нашу думку, перші дані значно перебільшені, а другі — дещо занижені»... Навіть беручи найнижчу оцінку (Барановича), ясно, що впродовж XVIII ст. відбувався процес деурбанізації, бо на початку XIX ст. в містах України проживало 375000 мешканців, або 5 відсотків усього населення...

Джерело: Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. — К., 1997. — С. 22—23.

Запитання і завдання

1. Чому, на ваш погляд, на початку XIX ст. у містах проживала менша частка населення України, ніж у XVII ст.?
2. За рахунок яких національностей і чому зростало міське населення в першій половині XIX ст.?

Запам'ятайте дати

1817 — Одеський порт оголошено відкритим (порто-франко).

Словник термінів

Мито — 1) грошова плата, що стягується певними державними органами з громадян, організацій, установ, підприємств за надання їм послуг або вчинення яких-небудь дій; 2) грошовий податок, яким оподатковуються товари, що перевозяться через державні кордони.

Урбанізація (від urbanus (лат.) — міський) — процес зосередження населення, економічного і культурного життя в містах.

§ 7. Антикріпосницька боротьба в Україні у першій половині та середині XIX ст.

Згадайте: 1. Якою була політика Росії щодо України за часів Катерини II? 2. Що ви пам'ятаєте з історії опору в Україні політиці закріпачення?

Криза кріпосницького господарства супроводжувалася загостренням стосунків між поміщиками та селянами. В цих умовах Російська імперія прагнула не лише зберегти, але навіть посилити свій контроль над Україною. Та робити це було чимраз важче. Антикріпосницька боротьба селянства України швидко посилювалася.

1. Характер політики російського царизму щодо України. Посилення національного та соціального гніту

В першій половині XIX ст. в Росії царювали Олександр I (1801–1825) і Микола I (1825–1855). Царювання останнього увійшло в історію як «миколаївська реакція». Як і їхні попередники, Олександр I і Микола I надавали особливого значення зміцненню імперського впливу на Україну. Привид українського сепаратизму ввижався їм скрізь. З метою зміцнення військово-політичного контролю, крім цивільної влади, в Україні вводилася військова. Українські губернії об'єднувалися в генерал-губернаторства. На Правобережжі на початку 30-х рр. було утворене Київське, Волинське і Подільське генерал-губернаторство; на Лівобережжі і Слобожанщині у 1835 р. — Харківське, Полтавське і Чернігівське генерал-губернаторство. Управляли цими губернаторствами, відповідно, Бібіков і Долгоруков. Таврійська, Херсонська і Катеринославська губернії ще з початку XIX ст. входили до Новоросійського генерал-губернаторства. В 30-ті рр. XIX ст. ним управляв граф Воронцов. З десяти генерал-губернаторств, які царський уряд утворив в імперії, три були в Україні і охоплювали всю її територію.

Про діяльність генерал-губернаторів в Україні Тарас Шевченко писав:

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер г'яний Долгорукий
Украйну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оті сатрапи-ундіра...

Генерал-губернатори спиралися на поліцейсько-бюрократичний апарат і війська, кількість яких в Україні збільшувалася. В Київській і Подільській губерніях у 1837 р. було створено п'ять нових округів військових поселень. У Києві, на Печерську, будувалася фортеця. Саме в ці роки відбувалися найінтенсивніші зміни в національному складі населення міст, про що йшла мова у попередньому параграфі. Українські міста швидко заселялися російськими купцями і торговельно-промисловим людом, в той час як українці витіснялися на їх окраїни.

У 1831 р. на Лівобережжі були знищені останні залишки міського самоуправління – магдебурзького права, а у 1841 р. на Правобережжі ліквідоване судочинство по Литовському статуту – зрозуміле і близьке місцевому населенню. Вводилися нові повинності і податки. Продовжувалося зросійщення школи.

Таким чином, у першій половині XIX ст. російський царизм продовжував в Україні свою традиційну колоніальну політику, посилюючи національний і соціальний гніт, інтегруючи Наддніпрянщину до складу Росії. Але ця політика зустріла опір.

2. Форми і характер протесту українського населення

Несприйняття кріпосницьких порядків, підтримуваних російським урядом, виливалося в протести селянства, які набували різноманітних форм.

Селянські виступи мали стихійний і здебільшого локальний (місцевий) характер. Селяни продовжували вірити у «доброго царя», були переконані, що цар захистить їх від поміщиків, які порушують монаршу волю. Тому однією з найбільш поширених форм протестів були скарги цареві, губернаторам, повітовим приставам, іншим посадовим особам та в установи управління. У своїх зверненнях селяни скаржилися, головним чином, на нелюдську експлуатацію.

Іншими формами протестів селянства були: відмови платити оброк, відбувати панщину та інші повинності, підпали поміщицьких маєтків, вбивства поміщиків та їх управителів, втечі з маєтків, збройний опір поміщикам, їх урядовцям і військовим командам, партизанські напади на поміщицькі маєтки і відкриті масові повстання.

Усі ці форми боротьби найчастіше проявлялися у взаємозв'язку. Починалося все з письмових скарг «самому царю». Не одержавши задоволення своїх вимог, селяни переходили до більш рішучих дій.

3. Найбільші заворушення козаків, селян та військових поселенців

Ставши на шлях насадження військових поселень, царизм одержав в Україні десятки осередків заворушень. У Росії появлялися поселень хоча й сугроводжувалася загальним невдоволенням, але цим справа і обмежувалася. В Україні, де ще не вмерли традиції незалежності і старих прав та звичаїв, козаки й селяни відповідали на нововведення бурхливими протестами, аж до повстань. Першими піднялися у липні 1817 р. бузькі козаки на Херсонщині. Лише у вересні десятитисячне військо придушило повстання. Влада провела низку арештів і 93 козаки віддала до суду.

Типовим покаранням того часу було застосування шпіцрутенів. Ця кара означала проведення засуджених через стрій солдат, у якому в залежності від рішення суду було 200, 500 чи навіть 1000 вояків. Кожен з них повинен був бити засуджених палицею (шпіцрутею). Засуджені, оголені до пояса, спочатку пробігали стрій, а потім їх уже тягли, бо самі вони не могли йти приписану кількість разів. Багаторазове проходження строю означало смерть в жорстоких муках.

Найбільше повстання проти режиму військових поселень вибухнуло у Чугуєві, де поселенці у липні 1819 р. відмовилися косити державне сіно для полкових коней саме тоді, коли в їхніх власних господарствах було чимало невідкладної праці, а робочих рук бракувало.

Уряд вислав проти повстанців два піхотні полки і дві гарматні сотні з 12 гарматами. Для керівництва розправою над поселенцями прибув сам Аракчєєв. Повстанці трималися більше місяця. Після того, як їх примусили капітулювати, почалася розправа. Жахливою смертю від шпіцрутенів загинуло не менше 80 осіб.

Селяни у першій половині XIX ст. також досить часто вдавалися до відкритих збройних виступів. Їх за цей період відбулося декілька сот. Значний селянський рух охопив у 1818–1820 рр. ряд повітів Катеринославської губернії.

Проти повсталих уряд кинув великі військові сили. Кріпосники, розправляючись з повстанцями, влаштовували масові екзекуції, після яких відправляли знівечених селян

Засудженого на покарання шпіцрутенами проводять крізь стрій.

на поселення до Сибіру або на каторжні роботи на Луганський ливарний завод.

У 1832–1833 рр. селянські виступи охопили Харківщину, Чернігівщину й Херсонщину. Якраз на ці роки припав неврожай і голод, під час якого влада залишила селянство один на один зі стихією. Для придушення виступів була застосована військова сила.

4. Селянські виступи під проводом Устима Кармелюка на Поділлі

Значного розмаху й гостроти набрав селянський рух на Поділлі, пов'язаний з іменем Устима Кармелюка (1787–1835).

Устим Кармелюк народився на Поділлі в сім'ї кріпаків. Молодого Кармелюка поміщик віддав у солдати, хоча він за сімейним станом мав законне звільнення від рекрутчини. Маючи загострене почуття справедливості, Кармелюк утік з уланського полку і у 1813 р. повернувся в рідні місця. Організувавши групу невдоволених, він почав боротьбу, що тривала майже чверть століття. Ним було вчинено більше ста нападів на поміщиків, купців, шинкарів.

Протягом 1814–1830 рр. властям вдавалося кілька разів схоплювати Кармелюка. Він витримав до 1000 ударів шпідрутенами і канчуками, заслання до Сибіру. Після втечі з заслання Кармелюк відновив попередню діяльність і загинув, вбитий із засідки.

Устим Кармелюк – герсічна і водночас трагічна особистість. Його жертвами траплялося були й ні у чому не винні люди. Такі особистості найчастіше з'являються в умовах загострення соціальних суперечностей, коли суспільство ще не встигло виробити цивілізованих форм розв'язання конфліктів.

5. «Київська козаччина»

У 1853–1856 рр. між царською Росією з одного боку і Туреччиною та її союзниками (Англією, Францією і Сардинським королівством) з другого боку йшла війна, яка увійшла в історію як Кримська. Україна була найближчим тилом Росії у війні. На плечі її жителів, а особливо селянства, тяжким тягарем лягло

На картині талановитого українського художника Василя Тропініна зображений Устим Кармелюк. Керовані ним невдоволені селяни 22 роки діяли на Поділлі.

утримання російської армії. Матеріальне становище селян різко погіршилося. Це було причиною масових селянських заворушень, які увійшли в історію як «Київська козаччина».

Безпосереднім приводом до виступів послужило опублікування царського маніфесту від 29 січня 1855 р. про створення державного морського ополчення в Петербурзькій і Архангельській губерніях. Але селяни України зрозуміли, що це стосується і їх. У багатьох селах Васильківського повіту Київської губернії стали поширюватися чутки, що зміст царського маніфесту поміщики приховують, що насправді цар обіцяв після запису в козацьке ополчення звільнення від кріпацтва з наданням поміщицької землі, реманенту, лісів і лук. Селяни примушували священників або інших письменних людей складати списки козаків, а записавшись, вели себе як вільні люди – не відбували панщину, не виконували розпорядження поміщиків і їх управителів, створювали власні органи самоврядування, починали відбирати у поміщиків землю і майно. Почавшись у лютому 1855 р., селянський рух у березні – квітні охопив 8 з 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл). Поміщики змушені були залишити свої маєтки.

На придушення «козаччини» уряд кинув військову силу. У деяких селах селяни вступали в бій з солдатами. За неповними даними, було вбито і поранено понад 100 учасників руху.

Висновки та узагальнення

У першій половині XIX ст. російські царі Олександр I і Микола I продовжували кріпосницький курс своїх попередників. Замість того, щоб піти курсом реформ, царський уряд вдався до пошуку нових форм соціального і національного гніту: посилювався військово-поліцейський контроль над Україною, вводилася система військових поселень, з'явилися нові податки і повинності. Це викликало протести українського населення, які набували різноманітних форм – від письмових скарг на поміщиків до підпалів їхніх садиб, вбивств поміщиків і збройних заворушень.

Важливою сторінкою антикріпосницької боротьби селянства України були повстання військових поселенців. Найбільше з них відбулося у 1819 р. в Чугуєві. Заворухнення продовжувалися аж до ліквідації поселень у 1857 р.

Селяни України також досить часто вдавалися до збройних протестів. За першу половину XIX ст. у різних регіонах України – на Лівобережжі, Слобожанщині, Правобережжі і Півдні – відбулося декілька сот селянських виступів. Два десятиліття продовжувалися заворушення селянства Поділля під проводом Устима Кармелюка. У 1855 р. спалахнув масовий рух селянства Київщини, який увійшов в історію як «Київська козаччина».

Масові народні виступи в першій половині XIX ст. переконливо засвідчили, що переважна більшість населення України ви-

ступає проти кріпосництва і готова заради його ліквідації на активну збройну протидію. І хоча селянство виявилось не в змозі знищити кріпосницькі порядки самостійно, його боротьба наближала годину їх падіння.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте політику російського царизму щодо України в першій половині XIX ст.
  2. Назвіть форми і характер протесту українського населення проти посилення соціального гніту.
  3. Назвіть найбільш відомі виступи військових поселенців. Де і коли вони відбувалися?
  4. Розкажіть про антикріпосницькі заворушення поміщицьких селян.
- * 5. У чому героїзм і трагізм особистості Устима Кармелюка?
6. Охарактеризуйте особливості масового руху селянства – «Київська козаччина».
  7. В чому полягав вплив антикріпосницької боротьби в Україні на подальший розвиток суспільства?

Документи та матеріали

1. Донесення катеринославського віце-губернатора Міністерству внутрішніх справ про селянський рух та його придушення на Катеринославщині в 1820 р. (Уривок)

... Я мав задоволення під керівництвом п. генерал-ад'ютанта Чернишова внести спокій в 16 селах, населених більш як 2000 душами ревільських селян, і які знаходяться тепер у належному підкоренні...

Щоб пояснити характер цього народного заворушення..., треба знати, що прагнення селян до завоювання безумовної для них свободи виникло від приємного їм уявлення про здійснення можливості відшукати таку...

Наполегливість у відшуканні вольності розкрила в них здібність до тактичного захисту, нерідко видно було виставлені з їхнього боку наглядальчі пікети, роз'їзди, рекогносцировки воєнних сил, які оточували їх селища, рішучість в нападах на озброєних...; видно було також вдосконалені засоби оповіщення і з'єднання багатьох сіл; отже, як тільки втихомирення відбувалося на значній площі багатьох селищ, інші вже, з'єднані в озброєну юрбу, були готові боротися за свободу. Така незвичайна швидкість, схильність до одностунності і мужня готовність до захисту і повалення порядку і правил, які стримували бешкетні вчинки, загрожували не тільки всій губернії порушенням тиші і спокою, але лихо це могло легко запанувати і в сусідніх Воронезькій і Слобідськоукраїнській губерніях, якби зусилля і засоби до відвернення цього нещастя не були швидко, твердо і розумно вжиті. Якби направлення достатньої кількості військ і допомога п. генерал-ад'ютанта і кавалера Чернишова не сприяли припиненню цього зла, яке лютувало в цій місцевості і в близьких сусідніх губерніях, то однодумні переконання,

звичаї і сподівання легко сб'єднали б в мріях про вольність жителів усього південного краю.

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. — С.116–117.

Запитання і завдання

1. Який висновок про масштаби повстання можна зробити на підставі наведеного документа?
2. Розповідаючи про повстання, використайте ті рядки з уривка донесення, які свідчать про високий рівень його організації.

Запам'ятайте дати

1817 – 1818 – повстання бузьких козаків на Херсонщині.

1819 – повстання військових поселенців у Чугуєві.

1813 – 1835 – селянський рух на Поділлі під керівництвом Устима Кармелюка.

1855 – «Київська козаччина».

Словник термінів

Сатрап – 1) деспотичний правитель провінції в Стародавній Персії, Мідії та ін.; 2) (перен.) жорстокий начальник, самодур-адміністратор, який не рахується із законами.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення, відособлення, до самостійних дій і виступів (наприклад, прагнення національних меншин в багатонаціональних державах до відокремлення і створення самостійних держав чи автономних областей).

§ 8. Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Згадайте: 1. Коли була знищена автономія Гетьманщини? 2. У чому проявлялася інтеграція українських земель до Російської імперії? 3. Представники яких національностей переважали серед дворян в Україні?

Гостра криза в суспільстві породжувала незадоволення не лише в селянстві. Незадоволення наростало серед тієї частини заможних освічених громадян, яким було небайдуже майбутнє країни і які близько до серця сприймали її негаразди. Вони почали пошук виходу з кризи. Цей пошук нових шляхів суспільного розвитку супроводжувався дискусіями, гострою ідейною боротьбою, залученням до політики раніше байдужих до неї людей, різким зростанням чисельності незадоволених діями влади. Все це в комплексі і називається суспільно-політичним рухом.

1. Напрями суспільно-політичного руху

Наддніпрянина була заселена представниками різних національностей. Ось чому і в суспільно-політичному русі цієї частини України існувало декілька течій. Першою з них була українська, що представляла інтереси корінної і пригнобленої національності – українців. Друга течія — російська, орієнтувалася на потреби і плани пануючої в імперії національності – росіян. Українці мали своїм завданням національне визволення, а значить – знищення імперії. Адже національний гніт був одним з найголовніших проявів імперського характеру Російської держави. Метою російської течії суспільно-політичного руху було «покращення» імперії, її реформування чи революційна ломка. Дуже рідко серед російських політиків першої половини XIX ст. зустрічалися такі, які погоджувалися на відродження Української держави.

Особливістю Правобережної України, де після приєднання до Росії збереглися польська шляхта і значний прошарок поляків інших станів, була наявність, крім української і російської течій суспільно-політичного руху, ще і польської течії. Правобережна польська шляхта разом зі шляхтою корінних польських територій прагнула відродити Польщу у кордонах, які вона мала до поділів.

2. Заходи українського дворянства щодо відновлення автономії України

Українська течія суспільно-політичного руху з'явилася зразу ж після ліквідації автономії України і була пов'язана з опозиційною діяльністю української козацької старшини, що ще зберегла

традиції активної участі у державному житті, неприязно ставилася до усяких змін, що йшли з Росії, обороняла давній лад і культуру. В останній чверті XVIII ст. вона ще плакала надію відновити автономію Гетьманщини. Її настрої найбільше проявлялися в діяльності патріотичного гуртка в Новгород-Сізерському. До гуртка належали або були з ним зв'язані декілька десятків освічених представників відомих козацьких старшинських родів (Полетики, Капністи, інші). Майже всі вони отримали найкращу на той час освіту в Київській Академії та західно-європейських університетах. Члени гуртка пропагували ідею української самостійності, поширювали твори, у яких, зокрема, давали високу оцінку діяльності Івана Мазепи, Павла Полуботка, боролися за права всього українського шляхетства й козацтва.

Василь Капніст —
один з найяскравіших
представників козацької
автономістської
старшини кінця XVIII ст.

У 1787 р. Василь Капніст (1758–1823) очолив групу автономістів, яка опрацювала проект відновлення козацького війська. Російський уряд не прийняв такого роду пропозицій. Тоді частина української старшини зважилася на більш рішучий крок — встановлення безпосередніх зв'язків з пруським двором, настроєним, на її думку, на війну з Росією. У 1791 р. Василь Капніст приїхав (разом із братом) до Берліна, де мав зустріч з королівським канцлером. Капніста цікавило, чи підтримає Пруссія українське повстання в разі її війни з Росією. Проте відповідь була обережною. Пропонувалося повернутися до цього питання у випадку, якщо дійсно почнеться прусько-російська війна. Однак прусько-російські відносини незабаром нормалізувалися.

3. Початок українського національного відродження

Наприкінці XVIII ст. опозиційний запал в середовищі козацької старшини став швидко згасати. Це було наслідком надання їй прав російського дворянства. Реальні царські привілеї притягували до себе сильніше, ніж перспектива боротьби з царизмом за Україну і зв'язана з цим небезпека. Однак аж до початку 40-х рр.

XIX ст. нащадки козацької старшини все ще виконували роль лідера національно-визвольної течії суспільно-політичного руху України. Але своє лідерство вони стверджували не у сфері політики, як це було раніше, а у сфері інтелектуальної діяльності. Перш ніж остаточно відійти у небуття, козацька еліта спалахнула справжнім фесверком яскравих історичних, літературно-художніх і публіцистичних творів. Найвизначнішим історичним трактатом початку XIX ст. була «Історія Русів». Автор її належав до родини Полетиків. Головною ідеєю твору було ствердження права кожного народу на самостійний державний розвиток. Головний зміст книги складала розповідь про боротьбу українців проти польського і московського поневолення. У ній підкреслювалося порушення Москвою тих прав, що були визнані за Україною у 1654 р. «Історія Русів», що поширювалась у першій половині XIX ст. у рукописах, мала великий вплив на формування самостійницьких настроїв. Історик Олександр Оглоблин назвав «Історію Русів» «Декларацією прав української нації.., вічною книгою України».

Найвизначнішим літературним твором цього періоду була поема «Енеїда» Івана Котляревського (1769–1838), перша частина якої вийшла у світ 1798 р. Їй судилася щаслива доля. З «Енеїди» починається нова українська література, яка ґрунтується на живій українській мові. Нагадаємо, що до Котляревського мовою художньої літератури була церковнослов'янська, малозрозуміла для народу. Таким чином, Котляревський почав відвойовувати для українців надзвичайно важливу ділянку буття – художню літературу. Потім на осеві літературної мови формувалася наукова, політична, військова, церковно-релігійна та інша термінологія, яка відкривала перед українцями можливість охарактеризувати власною мовою будь-яке доступне розумінню людини явище.

Перетворення живої української мови в літературну мало для народу величезне значення. Мова – душа народу. Філософи стверджують: «Український дух, що ожив, вперше проявляє себе у літературі». Історики уточнюють: з опублікуванням першої частини «Енеїди» Івана Котляревського починається українське національне відродження, тобто процес пробудження і формування самосвідомості народу, який проявляється у розвитку його духовної культури, прагненні відтворити власне історичне минуле, захисті мови. Наслідком відродження стає виникнення і розвиток руху за відновлення власної національної держави.

Іван Котляревський — поет, що започаткував добу нової української літератури, палкий патріот рідного краю і відомий громадський діяч.

4. Поширення західноєвропейських революційних ідей в Україні

Національне відродження в Україні розгорнулося в умовах, коли Західна Європа перебувала під впливом ідей Просвітництва і Французької революції. Ці ідеї не знали кордонів і з часом прийшли в Україну, справляючи вплив на настрої її еліти. Зокрема, так сталося з філософськими ідеями німецьких мислителів Гердера і Шеллінга. Ці філософи стверджували, що кожна нація наділена Богом особливими, лише їй властивими якостями, які вона у процесі свого розвитку повинна обов'язково розкрити. Ідеї Гердера і Шеллінга сприяли національному відродженню в залежних європейських країнах. Вони активізували процес національного відродження українського народу, який тепер отримав філософсько-релігійне обґрунтування.

Так само було і з революційними ідеями, які з Франції перекинулися на інші європейські країни, у тому числі й Україну. Трапилося це після завершення війн із наполеонівською Францією. Російська армія пройшла Європу до Парижа. В її складі, як відомо, були не тільки офіцери й солдати з України, але й цілі українські полки. Закордонний похід дав змогу побачити Західну Європу й переконатися на власні очі, що там, у спустошених війнами і революцією країнах, народ живе краще і вільніше, ніж у переможній Російській імперії. Багато офіцерів повернулося з Заходу з ідеями Французької революції про Свободу, Рівність і Братерство. Зрештою, навіть прості солдати бачили в Західній Європі життя без примітивного рабства, яке у вигляді кріпацтва панувало в межах Російської імперії. Західна Європа продовжувала збурювати антисамодержавницькі настрої і в наступні роки. На початку 20-х рр. повстання і революції привели до проголошення в Іспанії, Італії, Португалії конституцій, що обмежували королівську владу. Тоді ж у Греції вибухнуло повстання за незалежність, що справило особливо велике враження на українців, примушуючи їх задумуватися над долею власної Батьківщини, над можливими шляхами її відродження.

5. Масонство в Україні

З Європи в Україну через Росію і Польщу у кінці XVIII ст. прийшов ще один різновид суспільного руху – масонство.

Масонство мало багатвікову історію. Члени Ордену масонів (чи «вільних каменярів», від англійського mason – каменяр, муляр; фр. francmaçonnerie – вільномулярство) сповідували ідею Бога – Великого Майстра Всесвіту, про єдину людську спільноту: «весь світ – це одна велика республіка, де всі народи – одна сім'я». Основне масонське гасло – «Свобода, Рівність, Братерство». Хоч

одним з основоположних принципів масонського Ордену, зафіксованих у його статутних вимогах, було невтручання у політику (члени масонських організацій повинні були лише духовно самовдосконалюватися і своєю високоморальною поведінкою впливати на суспільство), але названі вище ідеї запалювали багатьох з «вільних каменярів» на участь у революційних і національно-визвольних рухах.

Наприкінці XVIII ст. ложі (гуртки) масонів діяли в Житомирі, Одесі, Харкові, Полтаві, Львові, Самборі та інших містах. Центром масонського руху в Україні останньої чверті XVIII ст. став Київ. Після наполеонівських війн рух значно активізувався.

Членами лож були лікарі, архітектори, літератори, купці тощо. Серед масонів України було багато представників старшинсько-шляхетських родин. Зрозуміло, що гасла масонства приваблювали в його ряди тих, хто був незадоволений кріпосництвом. Проте не тільки ним. Хоча масонство заперечувало національні кордони, але дух вільнодумства в умовах України не міг не формувати протесту проти національного гніту. Тому серед українських масонів поширювались і ідеї слов'янської федерації, у якій українці були б рівними серед рівних, і навіть державності України.

Основний наголос на національні проблеми України робила полтавська ложа «Любов до істини» (1818 – 1819 рр.). До цієї ложі належали 20 осіб, у т.ч. Іван Котляревський. Чутки про цю організацію дійшли до Петербурга, і цар закрив її особистим указом. Поступово деякі масони переходили від пасивної до дієвої опозиції царизму. Так, зокрема, зробила частина членів Полтавської ложі. На її базі у 1821 р. утворилося таємне «Малоросійське товариство», душею якого був предводитель дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії Василь Лукашевич (бл. 1783 – 1866). Як і багато його учасників, Лукашевич поділяв ідеї Французької революції й національно-свідомих українських дворян та інтелігенції. Однодумцями Лукашевича стали поміщики і чиновники Олександр Величко, Петро Капнісг, Іван Котляревський, Семен Кочубей і Ва-

Знак полтавської масонської ложі «Любов до істини». Місяць у верхньому куті знака — символ Христа та істини; всевидяче око символізує розумовий і духовний розвиток. Циркуль біля основи знака — символ вищого розуму і нагадування про зобов'язання перед ложею вести обдумане життя у відповідності з принципом істинної любові (сердечко).

силь Тарнавський. Товариство діяло за умов посиленої активності поліцейських властей після виходу царського указу 1822 р. про закриття всіх масонських організацій на території Російської імперії. Збираючись в різних місцях, члени товариства виступали за пропаганду традицій і славних сторінок минулого України. Лукашевич і його однодумці відстоювали ідеї державної незалежності України як головної передумови вільного розвитку національної культури, скасування кріпацтва й запровадження європейських форм державного устрою. «Малоросійське товариство» справило помітний вплив на пробудження національної свідомості української інтелігенції.

Висновки та узагальнення

Криза кріпосницького ладу, антиукраїнська національна політика царизму викликали в суспільстві незадоволення, яке охопило не лише селянство. В усіх станах і соціальних групах йшов напружений пошук шляхів дальшого розвитку суспільства. Найосвіченішим і соціально найбільш активним тоді було дворянство, тому у ці пошуки включалися, перш за все, його представники.

Нащадки української козацької старшини були незадоволені змінами, що їх вводила імперська російська влада в Україні. Це незадоволення проявлялося в діяльності патріотичного гуртка в Новгород-Сіверському, появи історико-літературних творів, у яких оспівувалася українська старовина і доводилось право України на самостійне життя. Саме українська козацька старшина започаткувала українську течію суспільно-політичного руху, спрямовану на відродження власної державності. Однак наприкінці XVIII ст., коли українська козацька старшина була урівняна в правах з російським дворянством, її автономістський запал помітно ослаб. Це була важка втрата для всього українського народу. Зникла та єдина на той час соціальна група, яка була спроможна представляти інтереси всіх українців перед імперською владою та перед іншими народами. Але, сходячи з історичної арени, козацько-старшинська еліта залишила своєму народові безцінний скарб – літературну українську мову і своє патріотичне бачення історії України. Інтелектуальна творчість козацької старшини започаткувала українське національне відродження, яке своєю кінцевою метою мало відновлення Української держави.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте основні напрями суспільно-політичного руху в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст.
2. Що ви знаєте про заходи українського дворянства щодо відновлення автономії України?
3. Що вам відомо про громадсько-політичну діяльність Василя Капніста?

4. Охарактеризуйте умови і обставини початку українського національного відродження.
5. Проаналізуйте роль української козацької старшини в історії України від кінця XVIII ст. до початку 40-х років XIX ст.
6. Який вплив на суспільно-політичний рух в Україні справили події в Західній Європі?
7. Розкажіть про діяльність в Україні масонських лож.

Документи та матеріали

1. З доповідної записки канцлера Герцберга королю Пруссії з приводу місії Василя Капніста

Вважаю своїм обов'язком якнайсмирненніше доповісти Вашій величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом... Він твердить, що його післали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російській уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності — в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян...

Джерело: Дашкевич Я. Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста: її передісторія і історія // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. I. — Т. 4. — С. 225.

Запитання і завдання

1. Коли Василь Капніст приїздив до Пруссії? Якими виявилися результати його поїздки?
2. Чому, на ваш погляд, для вирішення суто українських справ Капніст змушений був звертатися до уряду іноземної держави?

2. «Історія Русів» про репресії російських властей в Україні після переходу Івана Мазепи на бік шведів

...Премногих урядників та значних козаків, запідозрених у прихильності їх до Мазепи... забирали з домів їхніх і віддавали на різні кари в містечку Лебедині, що близько міста Охтирки. Карання теє було звичайним для Меншикова ремеслом: колесувати, четвертувати і на палю вбивати, а найменше, що його вважалося за іграшку, вішати і голову стинати...

Зостається тепер розмислити й посудити, що, коли за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні, — коли «всяка кров, проливана на землі доправиться з роду сього», то яке доправлення належить за кров народу руського, пролитого від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?

Джерело: Історія Русів. Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1956. — С. 286–287.

Запитання і завдання

1. Якою була офіційна оцінка в Російській імперії особи Івана Мазепи і як він зображений в «Історії Русів»?
2. Яку роль в історії українського визвольного руху відіграла «Історія Русів».

Запам'ятайте дати

1791 – таємна місія Василя Капніста до прусського короля.

1818 – 1819 – діяльність полтавської масонської ложі «Любов до істини».

Словник термінів

Автономія – самоуправління, право населення тієї чи іншої території самостійно вирішувати справи внутрішнього управління.

Суспільно-політичний рух – рух, учасники якого висувають ідеї тих чи інших змін в організації життя суспільства і спрямовують свою діяльність на досягнення цих змін.

Федерація (від лат. *foederatio* – союз, об'єднання) – 1) форма державного устрою, при якій територіальні одиниці – члени федерації мають власні органи влади і поряд з цим утворюють спільні для них державні органи; 2) союз, об'єднання громадських організацій.

§ 9. Декабристи та їхні послідовники в Наддніпрянщині. Польський визвольний рух в Україні (20–30-ті рр. XIX ст.)

Згадайте: 1. Коли почали заселятися і в якій кількості проживали в Україні в першій половині XIX ст. представники російської і польської національних груп? (Зверніться до § 2 даного підручника). 2. Які суспільні рухи розвивалися в Росії в 20–30-х рр. XIX ст.? (Підручник «Все-світня історія» для 9 класу, тема 3 «Європа після Віденського конгресу»). 3. Між якими державами була розділена Польща в другій половині XVIII ст.?

Особливістю суспільно-політичного руху України була наявність у ньому, крім української, також російської і польської течій, які відбивали інтереси російського і польського населення Російської імперії. Представники кожної з цих течій мали свої погляди на минуле і майбутнє українського народу, які не співпадали з поглядами українців. У 20–30-ті роки XIX ст. російські і польські революціонери здійснювали спроби шляхом збройних повстань добитися реалізації своїх планів. При цьому великі надії вони покладали на підтримку українського населення.

1. Діяльність декабристів в Україні

Важлива сторінка суспільно-політичного руху у Наддніпрянській Україні пов'язана зі спробою офіцерів російської армії збройною силою встановити в Росії конституційний лад.

У 1816 р. у Петербурзі виникла офіцерська таємна організація «Союз порятунку» (з 1818 р. «Союз благоденства»). Її очолювала Корінна управа (дума). Цій управі підпорядковувалися місцеві управи в гарнізонних містах. В Україні вони були в Тульчині і Полтаві. Особливо активно діяла Тульчинська управа, яку очолював полковник Павло Пестель.

У 1821 р. «Союз благоденства» розпався. Члени Тульчинської управи проголосили створення Південного товариства. Провідна роль у товаристві належала Пестелю. Утворилося і Північне товариство. Обидва товариства мали спільну мету – шляхом військового перевороту повалити самодержавний лад і ліквідувати кріпосне право. Але щодо майбутнього устрою держави погляди революціонерів розділилися. Це чітко проявилось в їхніх програмних документах.

Микита Муравйов
і Павло Пестель —
керівники декабристів,
що очолили перший
в Російській імперії
організований рух
проти самодержавства.

Учасники Київського з'їзду Південного товариства схвалили написану Пестелем програму — «Руську правду», яка передбачала скасування кріпацтва, перетворення усіх селян на рівноправних громадян, недоторканність приватної власності. Росія мала стати республікою. Однак програма містила дискримінаційні щодо українців положення. Вона визнавала право на самовизначення лише для польського народу і відмовляла в ньому українському та іншим народам Російської імперії. Проголошувалася провідна роль росіян у співжитті з іншими народами в межах однієї держави.

Дещо інший підхід до вирішення національних проблем мала таємна організація «Товариство об'єднаних слов'ян», утворена в 1823 р. у Новограді-Волинському братами офіцерами Андрієм і Петром Борисовими (1798–1854; 1800–1854). У документах товариства ставилася мета боротьби проти самодержавства і кріпацтва. Передбачалося визволення слов'янських народів і створення їх федеративного союзу. Проте Україна в планах товариства не фігурувала як член федерації народів. З часом Товариство об'єднаних слов'ян злилося з Південним.

З програмними документами Південного товариства в планах щодо майбутнього Російської імперії не співпадали положення проекту Конституції Північного товариства (автор Микита Муравйов). Ним передбачалось встановлення конституційної монархії і федеративного устрою майбутньої

держави. В проект Конституції були включені положення, які передбачали часткове відновлення прав українського народу на власну державу. Планувалося утворити Українську, Чорноморську і Бузьку держави з центрами у Харкові, Одесі й Києві. Однак ці положення не задовольняли членів товариства, і проект Конституції не був затверджений.

Місцем державного перевороту обрали Україну. Члени Південного товариства планували заарештувати Олександра I влітку 1826 р. під час військових маневрів в Україні. Але царю не судилось дожити до того часу. В листопаді 1825 р. він несподівано помер у Таганрозі. Повстання відбулося 14 грудня 1825 р.

у Петербурзі і закінчилося поразкою. Незважаючи на це, 29 грудня все ж піднявся Чернігівський полк, що розміщувався на Київщині. Але і його виступ 3 січня 1826 р. придушили. Рух за російською назвою місяця спроби перевороту — «декабрь» — отримав назву декабристського.

2. Пропаганда волелюбних ідей у навчальних закладах

Хоча декабристів і розгромили, опозиційний самодержавству рух остаточно не зник. Серед освічених верств населення продовжувалося поширення антикріпосницьких ідей, не припинялися спроби організуватися для протистояння політиці царизму. Не маючи конкретної програми дій і чіткої політичної мети, члени таємних гуртків і груп вважали себе продовжувачами справи декабристів, обговорювали уроки грудневого повстання й намагалися намітити шляхи оновлення Росії.

Такий характер мав гурток у Харківському університеті, що виник на початку 1826 р. На таємних зібраннях обговорювали політичну обстановку в імперії, сперечалися з приводу шляхів можливої зміни суспільно-політичного ладу Російської держави. Члени гуртка переписували твори антицарського спрямування й поширювали їх серед знайомих. Діяльність гуртка тривала до початку 1827 р., поки поліція не розгромила його.

Волелюбні настрої охопили й гімназію вищих наук у Ніжині. Важливу роль у цьому зіграв її директор Іван Орлай, людина демократична й високоосвічена. Перебуваючи в масонських ложах Києва, він познайомився з прогресивно настроєними викладачами й після переїзду до Ніжина запросив їх до себе. Чимало гімназистів сприйняло світогляд своїх наставників. Серед них був і майбутній геніальний письменник Микола Гоголь.

Андрій і Петро Борисови очолили Товариство об'єднаних слов'ян, яке ставило за мету повалення самодержавства, ліквідацію кріпацтва і створення федеративного союзу слов'янських народів. Україна як член федерації не фігурувала.

Іван Орлай, директор
Ніжинської гімназії
вищих наук. Під його
керівництвом гімназія
стала одним із центрів
суспільного руху
проти деспотизму
в Україні.

Вільнодумство в гімназії виходило далеко за межі Ніжина. За доносами власті провели слідство і в 1830 р. звільнили з посад вільнодумних професорів. П'ять з них було заслано.

Однак зупинити поширення волелюбних ідей не вдавалося. Надто сильно вкорінилися вони у свідомості інтелігенції, живлячись як західноєвропейською, так і українською дійсністю.

3. Польське повстання 1830–1831 рр. та Україна

У листопаді 1830 р. у Варшаві розпочалося народне повстання, кероване польськими офіцерами, які ставили за мету відродження державності Польщі. Росіяни змушені були залишити Польщу. Щоб залучити на свій бік пригноблені народи, поляки висунули гасло: «За нашу і вашу свободу». Створений повсталими національний уряд виробив програму відновлення Польщі у межах 1772 р. і звернувся за допомогою до населення Литви, Білорусії та України. У лютому 1831 р. польські повстанці направили на Правобережну Україну кавалерійський корпус, який повинен був підняти антиросійське повстання.

Ніжинська гімназія вищих наук.

Вільнодумство серед професорів і студентів цього навчального закладу продовжило визвольні традиції декабристів.

Польська шляхта українських земель у своїй масі висловлювала готовність до повстання й сподівалася залучити до своїх дій українське селянство. Однак при цьому польське панство не захотіло дати кріпакам волю, і ті не підтримали шляхту. Національно свідому українську інтелігенцію відштовхнули від повстанців плани їх уряду не дати Україні державну незалежність, а включити її до майбутньої Польської держави. Тому повстання вийшло виключно польським і знайшло відгук переважно серед поляків, що проживали на Правобережній Україні. Цього виявилось недостатньо для перемоги. Повстанців розгромили, і російські війська у кінці серпня 1831 р. зайняли Варшаву.

Після придушення повстання царизм почав рішуче викорінювати польські впливи на Правобережній Україні. Це вилилося перш за все в початок масового зросійщення цього краю. Були закриті польські школи (українських не було). Навчання переведено на російську мову. В Кремінці закрили відомий польський ліцей. Натомість у Києві заснували російський університет Св. Володимира. Завданням нового університету міністр освіти Уваров визначив: «Поширювати російську освіту і російську національність на спольщених землях Західної Росії». 60 тисяч польських шляхтичів в Україні були позбавлені дворянства. Багатьох заслали в глиб Росії.

При цьому, всупереч намірам влади, деякі заходи принесли українцям несподівані вигоди. Так, Київський університет з часом перетворився в центр, якому належала надзвичайно важлива роль у відродженні української культури. Намагаючись здобути прихильність українських селян Правобережжя, щоб мати їх за союзників у боротьбі проти польської шляхти, царизм дещо покращив їхнє становище.

Висновки та узагальнення

У 20–30-ті рр. XIX ст. Україна стала ареною російського і польського суспільно-політичних рухів. Російські революціонери-декабристи прагнули до оновлення Російської держави, знищення самодержавства і кріпацтва. Вони здійснили героїчну спробу реалізувати свої плани, піднявшись у грудні 1825 р. на збройне повстання проти царизму. Поляки ставили перед собою завдання національного визволення і відновлення незалежності Польщі. Своєї мети вони спробували досягти у 1830 – 1831 рр. при допомозі зброї. Боротьба росіян і поляків викликала симпатії з боку українців. Але українських патріотів насторожувало те, що ні російські, ні польські революціонери не погоджувалися на відродження Української держави. Вони вважали, що інтереси українців цілком можуть бути задоволені в оновленій демократичній Росії чи у відродженій Польській державі. Ця помилкова точка зору ослаблювала і російський декабристський, і

польський національний рух, хоча серед декабристів і серед польських повстанців зустрічалися також українці. Життя підказувало українцям, що їх національне і соціальне визволення неможливе без власної організації, без чіткого усвідомлення власних національних інтересів.

Несподіваними для України були наслідки польського повстання 1830–1831 рр. Поразка поляків спричинила ослаблення їхніх позицій на Правобережжі. І хоча на зміну польським поміщикам прийшли російські, соціально-політична ситуація в краї спростилася. Без будь-якої участі українців був істотно ослаблений їхній давній історичний противник. Цим історія сама ліквідувала одну з важливих перешкод, які століттями накопичувалися на шляху, що вів українців до національного визволення.

Перевірте себе

1. Які події пов'язані з поданими назвами:

а) Південне товариство;

б) Північне товариство;

в) Товариство об'єднаних слов'ян?

В яких роках вони діяли і на що спрямовували свою діяльність?

2. Як проект Конституції Микити Муравйова та «Руська правда» Павла Пестеля визначали майбутнє України?

3. Розкажіть про повстання Чернігівського полку.

4. Що вам відомо про суспільно-політичний рух в Україні у другій половині 20-х рр?

5. Який вплив на Україну мало польське повстання 1830–1831 рр?

Документи та матеріали

1. 3 «Руської правди» Павла Пестеля

...Володіти іншими людьми як власністю своєю, продавати, закладати, дарувати в спадщину людей, подібно до речей, використовувати їх по власній своїй сваволі без попередньої з ними угоди і єдино тільки для власного свого прибутку, вигоди, а іноді і примхи, є справа ганебна, супротивна людству, супротивна законам природнім, противна святій вірі християнській, противна, нарешті, заповідній волі всевишнього, який гласить у святому письмі, що люди перед ним усі різні і що одні лише діяння їх і добродетельності різницю між ними роблять.

І тому не може далі в Росії існувати дозвіл одній людині мати і називати іншу своїм кріпаком. Рабство повинно бути рішуче знищено і дворянство повинно неодмінно відмовитися від мерзенної переваги володіти іншими людьми...

Увесь російський народ складає один стан — громадянський; всі сучасні стани знищуються і зливаються в один стан — громадянський. Всі різні племена, з яких складається Російська держава, визнаються російськими і, складаючи різні свої назви, становлять один народ російський...

...Постановляється корінним законом Російської держави, що будь-яка думка про федеративний устрій відкидається цілком, як найзгубніший злочин і найбільше зло. Уникати належить усього того, що безпосередньо чи опосередковано, прямо чи непрямо, відкрито чи таємно, до такого устрою держави вести б могло.

Джерело: Освободительное движение и общественная мысль в России XIX в. Для семинарских и практических занятий. — М., 1991. — С. 87, 90.

Запитання і завдання

- * 1. Порівняйте положення «Руської правди», в яких ідеться про ліквідацію кріпосного права та про принципи організації міжнаціонального співжиття в майбутній демократичній державі. Чи згодні ви з пропозицією Павла Пестеля саме таким чином розв'язати національне питання?
- 2. Порівняйте пункти «Руської правди» і зміст Конституції Микити Муравйова щодо вирішення національного питання.
- * 3. Що вам відомо про долю видатних російських революціонерів Павла Пестеля і Микити Муравйова?

Запам'ятайте дати

1815 – 1825 – діяльність декабристських організацій.

29 грудня 1825 – 3 січня 1826 – повстання Чернігівського полку.

20-ті роки – пропаганда волелюбних ідей у Харківському університеті та гімназії вищих наук у Ніжині.

1830 – 1831 – польське повстання.

§ 10. Кирило-Мефодіївське братство

Згадайте: 1. Яким бачилося майбутнє України представникам різних течій суспільно-політичного руху України наприкінці XVIII – в 30-ті рр. XIX ст.? 2. Чому ці течії не мали єдиної точки зору на майбутнє України?

Вищим досягненням українського національно-визвольного руху першої половини XIX ст. була організація і діяльність Кирило-Мефодіївського братства. Ця національна патрістична організація виросла на традиціях українського суспільно-політичного руху попередніх поколінь і відкрила новий етап у боротьбі українського народу за своє національне і соціальне визволення.

1. Національна ідея в суспільно-політичному русі першої половини XIX ст.

Національно-визвольний рух кожного народу неможливий без духовної основи, якою є національна ідея.

Українська національна ідея – це усвідомлення самими українцями себе, як окремого народу з власною історією, своїми політичними, економічними і культурними запитами, власним поглядом на майбутнє України.

Національна ідея кожного народу так само неповторна, як і його історичний шлях. Національна ідея українців у XIX ст. не могла співпадати з національною ідеєю росіян, австрійців чи поляків – занадто різним було їхнє становище, історичне минуле і уявлення про майбутнє.

Українська національна ідея пройшла довгий шлях формування – від думок і переконань окремих людей чи окремих груп до масового її сприйняття широким народним загальом. Від національної ідеї прямий шлях до відродження державності.

В перші десятиліття XIX ст. українська національна ідея була справою одинаків – освічених представників козацької старшини. В їхніх історичних, художніх і публіцистичних творах українці постають як один з європейських народів з надзвичайно багатою історією, власною мовою, звичаями і культурою. Але козацька старшина не бачила майбутнього України. Своє зникнення з історичної арени та розчинення в середовищі російського дворянства вона уявляла як кінець українства взагалі.

З початку 40-х рр. XIX ст. місце козацької еліти займають різночинці – вихідці з сімей дворянства, купців, міщан, селян. Вони добре вивчили ідейну спадщину своїх попередників і справедливо її оцінили. Однак на ній вони не зупинилися. Те, що для українських

патріотів початку XIX ст. було завершенням («епілогом»), для їхніх різночинських наступників стало початком («прологом»).

Найвидатніший представник нової генерації патріотів України – Тарас Шевченко (1814 – 1861). Кажуть, що на формування його особистості лише Біблія справила більший вплив, ніж «Історія Русів». Мабуть, вищої оцінки «Історії Русів», а разом з тим його талановитим і патріотично налаштованим авторам дати вже не можна. Але Шевченко, як ніхто інший, розумів, що перетворення нащадків славних козацьких родів на ревних царських чиновників – це ще не втрата України, бо залишається багатомільйонне українське селянство – найнадійніший фундамент національних традицій українського народу. Звернення до народу надало нового, потужного імпульсу розвитку української національної ідеї, зробило її воістину незнищенною, як незнищений сам народ.

Видатний внесок у розвиток української національної ідеї зробило Кирило-Мефодіївське братство.

2. Утворення і склад

Кирило-Мефодіївського братства

Кирило-Мефодіївське товариство (братство) виникло у Києві на початку січня 1846 р. і діяло до кінця березня 1847 р. З появою Кирило-Мефодіївського братства на арену політичної боротьби вийшла українська різночинна інтелігенція. Вона підхоплює естафету українського опозиційного руху, яку незмогла втримати козацька старшина. Символом товариства став золотий перстень з вигравірованими іменами слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. У нього увійшло 12 осіб. Братство діяло нелегально.

Учасники Кирило-Мефодіївського товариства зазнали сильного впливу поезії Тараса Шевченка («Ксбзаря», поеми «Гайдамаки» та інших творів), який рішуче виступав за визволення слов'янських народів від деспотизму, скасування кріпацтва, відродження вільної України. Його могли чигати всі: і селяни, і дворяни. Кожна з верств українського суспільства знаходила в його поезії відображення своїх інтересів. Шевченків заклик до одночасного національного та соціального визволення іліг в основу програмних документів кирило-мефодіївців.

Невідомо, чи був Шевченко безпосереднім учасником братства. Але його вплив

Тарас Шевченко, найвидатніший представник нового покоління патріотів України, сильного впливу якого зазнали члени Кирило-Мефодіївського братства.

Микола Костомаров —
один з найвидатніших
істориків і громадсько-
політичних діячів
України XIX ст.

ла їх врятувати від національного і соціального гноблення. Ця ідея і лягла в основу діяльності кирило-мефодіївців.

Нарешті, великий вплив на сучасників мав член товариства Пантелеймон Куліш (1819 — 1897) — пи-

Пантелеймон Куліш,
якому належала визначна
роль не лише у Кирило-
Мефодіївському братстві,
а й у подальшому
суспільному русі в Україні.

на братство був значним. Тарас Шевченко спонукав до активнішої роботи. Він займав більш рішучу, ніж інші, позицію, вважав, що лише просвітницької діяльності недостатньо і треба готуватися до повстання проти самодержавства.

Одним із засновників Кирило-Мефодіївського товариства був Микола Костомаров (1817 — 1885). Він здобув освіту в Харківському університеті і після недовгого вчителювання на Волині одержав у 1845 р. призначення до Київського університету. У своїх лекціях з історії, книгах він показував не лише подібність, але й відмінність «двох народностей» (російської та української), дві засади історичного розвитку: демократичну, козацьку в Україні і самодержавну, притаманну Росії. Костомаров висував ідею єдності пригноблених слов'янських народів, що тільки і мог-

ли їх врятувати від національного і соціального гноблення. Ця ідея і лягла в основу діяльності кирило-мефодіївців.

Нарешті, великий вплив на сучасників мав член товариства Пантелеймон Куліш (1819 — 1897) — письменник, учений, педагог, громадський діяч. Крім літературно-художніх творів, Куліш видрукував першу навчальну книгу з української історії для дітей старшого шкільного віку. В доповіді шефа жандармів графа Орлова Миколі I зазначалося: «Книги Куліша могли б так само впливати на малоросіян, як і вірші Шевченка, тим більше, що створені для дітей старшого віку».

3. «Книга буття українського народу» і «Статут слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія»

Програмні положення Кирило-Мефодіївського братства викладені у «Книзі буття українського народу» і «Статуті

слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був Микола Костомаров.

У «Книзі буття українського народу» показано основні події світової історії з давніх часів до середини XIX ст. Значна частина тексту «Книги буття» присвячена історичній драмі України, яка виявилася поділеною між Польщею і Росією. Чужинці придушували свободу українського народу, ліквідували його державність – Запорозьку Січ і Гетьманщину, демократичний устрій, запровадили кріпацтво: «А німка цариця Катерина востаннє доконала козацтво і воліс...» В кінці твору говорилося про історичне покликання України: підняти інших слов'ян на боротьбу за національне відродження в усіх сферах економічного, соціального і духовного життя.

«Статут слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія» складався з двох частин: «Головні ідеї» і «Головні правила». В «Головних ідеях» вказувалося, що метою слов'ян повинно стати їх політичне об'єднання в федерацію, в якій кожен народ отримав би власну державність з демократичною (республіканською) формою правління.

Серед 11 «Головних правил» привертають увагу три, де говориться, що товариство утворюється з метою «поширення вище викладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства». Товариство прагнути усувати релігійну ворожнечу між слов'янами (католиками і православними). І найголовніше правило: «Товариство буде прагнути зарані про викорінення рабства і всякого приниження бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності».

4. Вплив діяльності кирило-мефодіївців на розвиток українського національного руху

Певний час кирило-мефодіївцям вдавалося діяти таємно від властей. Вони збиралися на квартирах членів товариства, де вели дискусії, обговорювали документи товариства і його подальші плани. Свої ідеї вони поширювали в приватних бесідах з людьми, яким довіряли. Серед них найбільше було студентської і військової молоді, інтелігенції й дрібного чиновництва. У березні-квітні 1847 року Кирило-Мефодіївське братство було розгромлене жандармами, а його керівники арештовані.

Діяльність кирило-мефодіївців справила величезний вплив на подальший розвиток українського національного руху. Наступне покоління українських патріотів взяло на озброєння всі головні ідеї кирило-мефодіївців: необхідність відродження Української держави з демократичним (республіканським) устроєм, рівноправністю всіх громадян; встановлення в Україні справедливого соціально-економічного ладу; національно-культурне відродження українсь-

кого народу. Ці ідеї якнайкраще відповідали конкретно-історичним умовам Наддніпрянської України і були сприйняті переважною більшістю української різночинної інтелігенції.

Висновки та узагальнення

Історичне значення Кирило-Мефодіївського братства полягає в тому, що воно було першою спробою української різночинної інтелігенції вдатися до політичної боротьби. Братство вперше розробило широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала дороговказом для його наступників. Принципово важливим було і те, що Кирило-Мефодіївське товариство стало самостійним і самобутнім політичним формуванням, яке організаційно не підпорядковувалося, а ідеологічно не повторювало політичних настанов жодної з загальноросійських суспільних течій.

Кирило-мефодіївці зробили значний внесок у розвиток української національної ідеї. Попереднє покоління українських патріотів (козацька старшина) показало українцям, що вони окремий народ з багатими державною історією, мовою та культурою. Кирило-мефодіївці зробили наступний великий крок: вони прийшли до висновку, що українці не приречені на зникнення, а мають можливість і повинні звільнитися з національного і соціального рабства, відродити власну державу, яка стане одним з найважливіших членів слов'янської федерації. Якщо козацька старшина зробила історико-культурне обґрунтування національної ідеї, то різночинні члени Кирило-Мефодіївського братства збагатили її політико-державницькою перспективою, надали їй історичного оптимізму. Можна було знищити Кирило-Мефодіївське братство, але неможливим виявилось витравити з пам'яті нащадків його спадщину. Вона була використана наступними поколіннями українських патріотів.

Перевірте себе

1. Що таке національна ідея? Сформулюйте ваше розуміння української національної ідеї.
2. Який вклад у розвиток української національної ідеї внесла козацька старшина першої половини XIX ст.?
3. Якими ідеями керувались кирило-мефодіївці?
4. Охарактеризуйте програмні документи братства.
5. Назвіть найвідоміших представників Кирило-Мефодіївського братства.
6. Яке значення мала діяльність кирило-мефодіївців для розвитку українського національного руху, для розробки національної ідеї?

Документи та матеріали

1. Статут Кирило-Мефодіївського товариства

Головні ідеї:

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.

2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців. — Авт.), північно-русів (росіян. — Авт.), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліросербів з хуруганами (хорватами. — Авт.) і болгар.

3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.

4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності і освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії господа нашого Ісуса Христа.

5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.

6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен.

Головні правила товариства:

1. Товариство утворюється з метою поширення вище викладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. Товариство визначає своїми покровителями святих Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком перстень або ікону з іменами чи зображенням цих святих.

2. Кожний член товариства при вступі приймає присягу використовувати талант, працю, статки свої громадські зв'язки для цілей товариства, і якщо б котрийсь з членів зазнав гонінь і навіть страждань за прийняття товариством ідеї, то, відповідно присязі, він не видасть нікого з членів, своїх побратимів.

3. У випадку, коли член потрапляє до рук ворогів і залишає в нужді сімейство, товариство допомагає йому.

4. Кожний член товариства може прийняти нового члена товариства, не повідомляючи йому імена інших членів.

8. Товариство буде прагнути зарані про викорінення рабства і всякого примушення бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності.

9. Як все товариство в цілому, так і кожний член окремо повинні узгоджувати свої дії з євангелійськими правилами любові, покірності і терпіння; правило ж: «Мета виправдовує засоби» товариство визначає безбожним.

11. Ніхто з членів товариства не повинен оголошувати про існування і склад товариства тим, котрі не вступають або не подають надії на вступ до нього.

Джерело: Кирило-Мефодіївське товариство. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1. — С.150–152.

Запитання і завдання

1. Визначте головні завдання, які кирило-мефодіївці ставили:
  - а) для розв'язання соціальних проблем;
  - б) для розв'язання проблем національних.
2. Про що свідчить те, що у списку «слов'янських племен», які повинні мати самостійність і увійти в федерацію слов'ян, «північно-руси» (росіяни) стоять на другому місці, а «південно-руси» (українці) – на першому?
3. Про що свідчила відмова товариства від принципу «Мета виправдовує засоби»?

2. Запис рішення у справі Тараса Шевченка, зроблений жандармським відділенням

Художник С.-Петербургской академии художеств Тарас Шевченко. Этот художник вместо того, чтобы вечно питать благоговейные чувства к особам августейшей фамилии, удостоившим выкупить его из крепостного состояния, сочинял стихи на малороссийском языке, самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольницы казачества, то с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ императорского дома, забывая в них личных своих благодетелей. Сверх того, что все запрещенное увлекает молодость и людей с слабым характером, Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посягаться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастье возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства.

Судя по этому чрезмерному уважению, которое питали и лично к Шевченко, и к его стихотворениям все украино-славянисты, сначала казалось, что он мог быть если не действующим лицом между ними, то орудием, которым они хотели воспользоваться в своих замыслах; но с одной стороны, эти замыслы были не столь важны, как представлялось при первом взгляде, а с другой – и Шевченко начал писать свои возмутительные сочинения еще с 1837 г., когда славянские идеи не занимали киевских ученых; равно и все дело доказывает, что Шевченко не принадлежал к Украино-Славянскому обществу и действовал отдельно, увлекаясь собственной непорочностью. Тем не менее, по возмутительному духу и дерзости, выходящих из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников.

По высочайше утвержденному решению постановлено: Шевченко определить рядовым в Отдельный оренбургский корпус с правом выслуги, под строжайшим надзором, с запрещением писать и рисовать, и чтобы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений.

Шевченко передан военному министру 30 мая 1847 г.

Джерело: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 2. — С. 329–332.

Запитання і завдання

1. *За що Тарас Шевченко був покараний набагато суворіше від членів братства, хоча, за свідченням поліції, не був його членом?*
2. *Використайте документ у розповіді про Тараса Шевченка як суспільно-політичного діяча.*

Запам'ятайте дати

Січень 1846 – березень 1847 – діяльність Кирило-Мефодіївського братства.

Словник термінів

Еліта національна (від фр. *élite* – краще, відбірне, вибране) – найбільш підготовлена і згуртована меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією) і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.

§ 11. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

(Повторювально-узагальнюючий урок до теми 1)

1. Інтеграція українських земель до Російської імперії

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Наддніпрянська Україна вступила в один з найтрагічніших періодів своєї історії. Були втрачені рештки державності. Знищення державності і територіальної цілісності України – один з найтяжчих злочинів царизму перед українським народом. Переслідуючи поліцейські та податкові цілі, ігноруючи історичні особливості земель і інтереси населення, підросійську Україну було розділено на 9 губерній.

Україна царським урядом не сприймалася, як щось ціле. Вона вважалася частиною Великоросії, а її регіони йменувалися не інакше, як «Південно-Західна Росія», «Західна Росія», «Південна Росія» («Новоросія»). У всіх цих випадках зникала навіть згадка про окремішність історичної долі українського народу, про його державницьке минуле.

Україною самодержавно правив російський цар, опираючись на призначених ним урядовців. Було ліквідоване українське військо, перервані зв'язки з іноземними державами, знищені всі інші атрибути державності. Російське самодержавство узяло під повний контроль внутрішнє життя України.

Ліквідація залишків української автономії в Російській імперії різко погіршувала соціальне становище населення. Після багатьох десятиліть волі українське селянство знову закріпачувалося.

2. Погіршення становища селянства України

У господарському відношенні Наддніпрянська Україна переживала наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. занепад кріпосницьких та зародження ринкових відносин. Занепад старих відносин проявив себе перш за все у кризі поміщицького господарства. Чіпляючись за віджилі методи організації праці, більшість поміщиків намагалася збільшити виробництво переважно за рахунок посилення визиску селян. Панувало кріпацтво, панщина сягала іноді вже 6 днів на тиждень, зростали повинності селян. Поширювалася урочна система виконання панщини. Одним з найогидніших витворів кріпосницької системи стали військові поселення, в яких проживало понад півмільйона українців.

3. Економічний розвиток Наддніпрянщини та його суперечності

Визрівання ринкових відносин у промисловості знайшло свій вияв перш за все на початку промислового перевороту. Від 30-х років XIX ст. швидкими темпами зростало фабричне виробництво, що базувалося на використанні парових машин. З поширенням машинного виробництва формувалися і класи підприємців та найманих робітників. Серед підприємців переважали вихідці з поміщиків, купців та міщан. Дуже важко було конкурувати з ними селянам. І все ж деяким із них це вдавалося (Смиренки, Яхненки, інші).

Економічний розвиток супроводжувався розширенням внутрішньої торгівлі, котра здійснювалася переважно через базари та ярмарки. Визначне місце належало Україні у зовнішній торгівлі Російської імперії. Третина її експорту (переважно хліб, але й десятки видів іншої продукції рослинництва й тваринництва) йшла через азовські і чорноморські порти. Одночасно зросло значення цих портів в імпорті.

На промисловому розвитку України першої половини XIX ст. досить помітно відбилася залежність її становище у складі Російської імперії. Царський уряд створював кращі умови для розвитку найбільш прибуткових галузей промисловості у Центрі Росії. Це, насамперед, текстильна промисловість і виготовлення різноманітних металевих виробів – від цвяхів до складних, за тих часів, машин і механізмів. Третина виготовленої на підприємствах Московської, Володимирської, Ярославської і деяких інших центральноросійських губерній продукції реалізовувалася в Україні. В той же час з України в ці губернії вивозилася лише сировина і продукти переробки сільськогосподарської продукції. Такий характер обміну був економічно надзвичайно вигідний для російських губерній і не вигідний для українських.

Втрата українцями власної державності вплинула на формування національного складу міст, кількість жителів яких в умовах промислового перевороту швидко зростала. В українських містах українці опинялися в меншості. Там переважали російські чиновники, купці, промисловці, єврейські торговці і ремісники, заводчики і фабриканти різних національностей, не українські за походженням робітники і дрібні службовці.

Але, попри всі перепони, у першій половині XIX ст. відбувався економічний поступ України. Збільшувалася кількість фабрично-заводських підприємств, дедалі ширше застосовувалися машини й використовувалася вільнонаймана праця. Та нові процеси в економічному житті гальмувалися кріпосницькими порядками.

4. Антикріпосницькі виступи

Проявом цієї суперечності були й зростаючі антикріпосницькі виступи в Україні. Їх спалах викликало насадження військових поселень. Козаки і селяни, що ще не позбулися традиційної незалежності і старих прав, відповідали на нововведення бурхливими протестами, аж до повстань.

Значного поширення набула антикріпосницька боротьба поміщицьких селян. Вона проявлялася в різних формах. Кріпаки підпалювали поміщицькі садиби, псували знаряддя праці, вбивали поміщиків, їх управителів та прикажчиків, відмовлялися виконувати панщину, нерідко чинили збройний опір поміщицькій адміністрації, місцевим урядовцям і царським військам. Усі ці форми боротьби найчастіше з'являлися у взаємозв'язку.

Протягом першої половини XIX ст. відбулося декілька сот збройних селянських виступів.

Антикріпосницькі виступи справляли значний вплив на соціально-економічне й суспільно-політичне життя, були яскравим проявом глибокої кризи, що охопила у першій половині XIX ст. всю кріпосницьку систему.

5. Соціально-політичний рух.

Початок національного відродження

Відповіддю на цю кризу була активізація суспільно-політичного руху. На Україні у цьому русі були дві взаємопов'язані течії: перша течія представляла український визвольний табір; друга була частиною опозиційного царизму російського демократичного табору. На Правобережній Україні, крім цих двох течій, існувала і третя, зорієнтована на відновлення Речі Посполитої. В усіх цих таборах наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. головними дійовими особами були дворяни.

Українське дворянство (козацька старшина) в ці роки проявило себе рядом патріотичних творів, історичних трактатів, організацією нелегальних гуртків, масонських лож і місією Василя Капніста до Берліна. Та все ж масштаби політичної діяльності козацької старшини слід визнати як незначні. За цей час польська шляхта підняла проти Росії два великих повстання (наприкінці XVIII ст. і у 1830 – 1831 рр.). Російське дворянство у 1825 р. спромоглося організувати повстання проти царя з метою спрямувати Росію на шлях оновлення. На подібні дії потомки козацької старшини уже були не здатні, а спалах патріотичних почуттів видатний український письменник і історик Пантелеймон Куліш пояснював так: «Зі втратою в Україні останніх реш-

ток своєрідного громадського устрою виявилися спроби виразити свою народність перед судом сучасного і наступного покоління».

Однак недооцінювати літературно-художню і історично-дослідницьку діяльність потомків славних козацьких родів не слід. Ця їхня діяльність поклала початок українському національному відродженню, плодами якого скористалися пізніші покоління українців.

6. Втрата українським народом козацько-старшинської еліти

Почавши національне відродження, козацька старшина у своїй більшості покинула свій народ, злившись з російським дворянством.

Типовий світогляд цієї старшини сформулював потомок старовинного козацького роду П. Кочубей, голова Державної ради при Миколі І: «Хоча народженням я українець, але я більше росіянин, ніж будь-хто інший».

Перехід більшості козацької старшини на службу російському самодержавству залишив український народ без еліти. Тепер питання про майбутнє України вирішувалося у російському суспільно-політичному таборі при урахуванні, перш за все, інтересів Росії. Як воно вирішувалося, свідчать програмні документи декабристів і Товариства об'єднаних слов'ян: у кращому випадку, українці могли сподіватися на утворення на їхній території трьох (Української, Чорноморської та Бузької) автономних частин федеративної Росії.

7. Новий етап національного відродження

Ситуація корінним чином змінилася після утворення Кирило-Мефодіївського братства — першої нелегальної політичної української організації, до складу якої входили представники різних станів українського суспільства (різночинці). З появою цієї організації українці стали брати свою долю у власні руки. Геніальний Тарас Шевченко своєю творчістю перекинув місток між козацьким минулим і сучасністю, відновив у свідомості земляків перервану традицію боротьби за українську державність. Микола Костомаров втілював ці ідеї у програмних документах братства.

Розгромлене навесні 1847 р. Кирило-Мефодіївське братство встигло започаткувати нову сторінку національного відродження. З'явилась самостійна українська політична організація, яка розвивала власні ідеали, зосереджувалася на власній долі. З кирило-мефодіївців почався новий етап національного руху.

Перевірте себе. Виконайте

1. Чому кінець XVIII – початок XIX ст. вважаються початком одного з найтрагічніших періодів історії Наддніпрянської України?
2. Які процеси відбувалися в економіці України першої половини XIX ст.?
3. Яка роль у суспільно-політичному русі належала українському дворянству? З якої причини і як змінювалася ця роль?
4. У чому полягає історичне значення діяльності Кирило-Мефодіївського братства?
5. Заповніть подану таблицю «Народні рухи в Україні в першій половині XIX ст.»:

Виступи	Дата	Місце виступу	Хід та результати
Військових поселенців			
Селян і козаків			

Документи та матеріали

1. Видатний поет і філософ українського зарубіжжя Євген Маланюк про духовну атмосферу Наддніпрянської України початку XIX ст.

Зіпхнуті до стану напівтваринного, занурені у тупім безладді, вже поза межами історії, десь поміж кухнею і спальнею – дотлівають останні рештки козацької і гетьманської еліти. На могутнім тлі буйного соняшного краєвиду, серед руїн бурхливої минувшини, западають у смертельний сон хутори й маєтки здеморалізованої аристократії – нині – «дворянства всеросійського». Нерухома, майже цвинтарна тиша залягає над Україною. Час від часу тишу ту порушують хіба що звуки бальової музики та ще п'янкий гомін бенкетників, що їх духовне життя звузилося до їдження і пиття («лочеморди»). Щоправда, на тих банькетах п'яне натхнення і п'яна відвага підносять часом чарку «за Українську Республіку»..., але ці пияцькі вигуки ще яскравіше підкреслюють могильну тишу догасаючої, вже от-от умерлої історії...

Така ситуація – нагорі, серед тих небагатьох, що їх Катерина Друга обдарувала «вольностями дворянськими». А внизу – придушене напівмертвим тілицем шляхти, остаточно закуте тією ж Катериною в кайдани кріпацтва – багатомільйонове селянство. Про його національність співають йому кобзарі – живе, хоч незряче сумління нації, символ притьмареної, але все ще живої, історичної пам'яті. В лоні того закутого селянства, що на нього перебрала історія національне завдання цілого народу, відбуваються повільні, але глибокі процеси: там дозріває вулканічне з'явлення Шевченка.

Джерело: Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Торонто, 1962. – С. 196–197.

Запитання і завдання

1. Про які соціально-політичні процеси пише Євген Маланюк? Чому він бачить залишки козацько-гетьманської еліти «поза межами історії»?
2. Чому появу Тараса Шевченка Євген Маланюк порівнює з виверженням вулкана? Чи правомірне таке порівняння?
3. Яку важливу сторону діяльності козацької старшини перших десятиліть XIX ст. упустив Євген Маланюк?
4. Як ви розумієте висловлювання Євгена Маланюка: «Кобзарі – незряче сумління нації».

ТЕМА 2. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

---

§ 12. Соціально-економічне становище на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії

Згадайте: 1. Яким було становище галицьких земель у складі Речі Посполитої в останні десятиліття її існування? 2. Які відмінності були в соціально-економічній ладі Австрійської імперії та Речі Посполитої?

Невдовзі після входження західноукраїнських земель до Австрійської імперії там почали здійснювати реформи, покликані оживити відсталу економіку, дещо покращити долю селян, вдосконалити освіту, нормалізувати міжнаціональні відносини. Але успіхи у здійсненні реформ були тимчасовими, а роки реформ змінилися періодом реакції.

1. Адміністративно-територіальний устрій та населення західноукраїнських земель

Якщо українські землі російської імперії управлялися з одного центру — Петербурга, то західноукраїнські належали до різних адміністративних одиниць Австрійської монархії. Австрійська імперія складалася з мішанини земель, народів, релігій і мов, які мали різні історичні, культурні та релігійні традиції і над якими не було однакової системи управління. Зовсім не випадково її називали «кляптевою імперією».

З трьох західноукраїнських земель — Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття — найперше до складу імперії Габсбургів потрапило Закарпаття. Ще у XVIII ст. у складі Угорського королівства воно підпало під владу австрійців. Але підпорядкування Відню було досить умовним, і фактично Закарпаття управлялось з Будапешта Угорщиною. Буковина у 1787 р. була приєднана до Галичини, а після 1849 р. їй знову було надано права окремої провінції (краю). Інші ж українські землі були об'єднані разом з польськими, які дісталися Австрії після зникнення Речі Посполитої, у «Королівство Галичини і Лодомерії».

Входячи до багатонаціональної Австрійської імперії, західноукраїнські землі, у свою чергу, були багатонаціональними. Поряд з представниками корінної нації – українцями – тут оселилося в різні часи чимало поляків, євреїв, угорців, німців, румунів тощо.

На соціальній драбині західноукраїнського суспільства українці займали найнижчі щабелі.

2. Характер політики австрійського уряду щодо українців. Реформи Марії-Терезії та Йосифа II, їхня роль у розвитку економічного й суспільного життя Галичини та Буковини

Австрія розглядала західноукраїнські землі як джерело для поповнення державної казни грошима, а армії – солдатами. Однак досягнення таких цілей вимагало певної перебудови життя новоприєднаних земель. Австрійці застали у Галичині необмежену владу польської шляхти, відсутність промисловості і торгівлі, великих міст і нормальних шляхів сполучення, бідність неосвіченого (шкіл взагалі не було), закріпаченого сільського населення. Тому невдовзі після зміни влади у краї відбулися реформи в економічному і суспільному житті.

Реформи припали на 70–80 рр. XVIII ст., часи імператриці Марії-Терезії (1740–1780) та її сина Йосифа II (1780–1790).

Нововведення в аграрній сфері посіли центральне місце. Реформатори прагнули покращити стан селянства – найчисленнішої верстви підданих, а отже, головне джерело збирання податків. Справи у сільському господарстві Галичини були вибухонебезпечними. Ніде в Австрійській імперії визискування селянства не набрало таких потворних форм: під час літніх сільськогосподарських робіт панщина сягала 6 днів на тиждень. На початку 80-х рр. XVIII ст. з'явився імператорський указ, який проголошував звільнення селян від особистої залежності від поміщиків і чітко визначив розмір панщини (до 30 днів на рік).

Була проведена також релігійна реформа. До реформи некатоліцькі віросповідання (греко-католицьке й іудейське) були дискриміновані. Некатолики не допускалися до державної служби, а євреїв до того ж зобов'язували носити спеціальний одяг, сплачувати принизливий податок за переміщення по території монархії, який традиційно збирався з худоби.

Становище докорінно змінилося після прилучення краю до Австрії. Католицька, протестантська та греко-католицька церкви були зрівняні в правах. Віруючим цих віросповідань в однаковій мірі відкривалася дорога до університетів, державної служби, дозволено продавати і купувати землю тощо.

Оскільки католицька церква контролювала тодішню систему освіти, релігійні реформи були пов'язані з освітніми. У Львові на місці закритої єзуїтської академії у 1784 р. відкрили університет. При ньому діяв до 1809 р. Руський інститут, де на філософському і богословському факультетах навчалися українці. Почала працювати мережа семінарій, які готували греко-католицьких священників. Іншим нововведенням стало запровадження початкових і середніх шкіль. У початковій школі навчання мало проводитися рідною мовою.

Реформи безпосередньо зачепили два головних стани українського суспільства – селянство і духовенство. Доля галицьких селян виявилася кращою від долі співвітчизників у Російській імперії. У той час, коли Йосиф II ліквідовував найогидніші вияви кріпацтва, Катерина II вводила його для мільйонів українців. Його реформи хоч і не усунули протистояння поміщиків і селян, але дещо його послабили. Що ж стосується духовенства, то реформи прищепили йому нову поведінку, яка полягала у моральному обов'язку поширювати серед віруючих освіту, пропагувати передові методи господарювання, відкривати школи, інакше кажучи, служити народові. Можливості духовенства у цій справі збільшувалися в міру того, як росла його освіченість – результат появи нових навчальних закладів.

3. Стан господарства і характер економічних відносин

Реформи позитивно позначилися на господарському житті Західної України. Але вони не були настільки глибокими, щоб суттєво змінити ситуацію, що склалася тут ще за часів Речі Посполитої. До того ж наступники імператорів-реформаторів Леопольд II (1790–1792) і Франц II (1792–1835) стали на шлях контрреформи, особливо в селянському питанні. Була відновлена панщина, зросли селянські повинності.

Життя багатьох селян було злиденним. Така бідняцька хата зустрічалася в кожному селі.

Основною галуззю господарства залишалося сільськогосподарське виробництво, з яким було пов'язане життя майже всього населення. Практично всі поміщики були поляками. Лише в окремих маєтках намагалися використовувати агротехнічні досягнення, застосовувати найману працю.

Разом з посиленням визиску селян (всупереч закону, панщину доводили до 5–6 днів на тиждень) йшло їх обезземелення. Селянські наділи катастрофічно зменшувалися, зростало чис-

Господарство західноукраїнських земель було представлене переважно невеликими підприємствами мануфактурного типу. Вид на соляну варницю в Станіславському окрузі та залізоплавильну мануфактуру під Стриєм.

ло безземельних. Селянство бідувало. Одна з тодішніх газет так малювала побут селян-галичан: хати здебільшого чорні і темні, без димарів і без підлоги, одяг убогий, харчі пісні й несмачні і тому малокорисні, худоба виснажена, малоросла, хвора. Господарство бідне настільки, що не тільки нічого продати, але перед збиранням врожаю треба ще й хліба купити.

Такою ж була ситуація в буковинському селі. У порівнянні з Галичиною її децю покращувала та обставина, що в буковинській економіці з давніх часів велику роль відігравало скотарство. Значна площа пасовищ у підгірських і гірських районах сприяла розведенню великої рогатої худоби й овець. Головними сільськогосподарськими культурами, які для маси населення вже ставали основними продуктами харчування, були кукурудза й картопля.

Відсталим аграрним краєм залишалося й Закарпаття. Для нього були притаманні ті ж самі стосунки між поміщиками й селянами, що склалися в інших районах Західної України. Розширення поміщицького господарства супроводжувалося й тут скороченням селянських наділів. Цього процесу не змогли припинити аграрні закони, запроваджені Йосифом II: поступово угорський сейм звів їх майже нанівець. Овес, кукурудза і картопля, що почали швидко поширюватися саме в першій половині XIX ст., були головними харчовими продуктами закарпатського селянства. Значне місце, переважно в поміщицькому господарстві, займав виноград.

Що стосується промисловості, то в перші десятиліття XIX ст. на західноукраїнських землях успішно розвивалися галузі, добре відомі ще з попередніх часів: текстильна, шкіряна, соляна, залізорудна, тютюнова, лісова.

В Галичині на першому місці стояло ткацтво. Майже не було села або фільварку, де б не виробляли полотна, яке йшло до Відня, Брно,

Будапешта. Розвивалося шкіряне виробництво, призначене для експорту. Засновувалися нові керамічні, залізобетонні підприємства, ливарні заводи. Успішно розвивалася соляна промисловість.

Такий стан, проте, тривав недовго. Початок промислового перевороту в німецьких і чеських провінціях Австрії дуже негативно вплинув на галицьку промисловість. Галицьке ремесло і мануфактура не могли втримати конкуренції виробів фабрично-заводської промисловості й почали швидко занепадати. Більш-менш розвинутими залишилися лише гуральництво й броварництво, сірчана промисловість. Про низький загальний рівень промисловості краю свідчив і невеликий відсоток зайнятого в ній населення – 5,6 %.

У цілому ж західноукраїнські землі перетворювалися на аграрний придаток названих провінцій Австрії. Економічна відсталість краю в умовах панування кріпосницької (хоча і дещо реформованої) системи мала своїм наслідком зубожіння значної частини населення, що, у свою чергу, вело до посилення соціальної напруженості.

Висновки та узагальнення

Західноукраїнські землі (Східна Галичина, Буковина і Закарпаття) наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. перебували у складі Австрійської імперії. Як і на Наддніпрянщині, переважна більшість українського населення була зайнята у сільському

Попри всі перепони ринкові відносини поволі з'являються і в Прикарпатті. Зростає роль торгового капіталу. Багатолюдними стають ярмарки. На літографії ярмарок на площі святого Юра у Львові.

господарстві. Українці займали найнижчі щаблі суспільної піраміди. Української шляхти у краї не існувало, українська інтелігенція була малочисельна. Тому українцями управляли іноземці: в Галичині — польська шляхта, у Буковині — румунські бояри, в Закарпатті — угорські пани.

Значний вплив на становище українців у Австрійській імперії справили реформи Марії-Терезії та Йосифа II. Були знищені найжорстокіші прояви кріпосництва, частково ліквідовані перепоны культурно-освітнього розвитку українців.

Але українське населення не встигло сповна скористатися плодами реформ. Наступники реформаторів відмовилися від більшості нововведень своїх попередників. Знову вводилися багатоденна панщина, нові податки і повинності. Становище селян погіршилося настільки, що вони змушені були втікати від своїх панів.

Перевірте себе

1. Розкажіть про адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель.
2. Що вам відомо про реформи Марії-Терезії і Йосифа II та їхню роль у розвитку економічного і суспільного життя Галичини та Буковини?
3. Який вплив справили імператорські реформи на релігійне і культурне життя краю?
4. Чим викликаний поступовий занепад сільського господарства і повільні темпи розвитку промисловості західноукраїнських земель?

Документи та матеріали

1. Життя селян Галичини і Буковини в 40–50-х рр. XIX ст. (Уривок з подорожніх листів письменника Василя Кельсієва)

— Мудрый вы пан, горшки наши осмотрели, по спидницам наших баб и по рушникам и по носам нашим, как по книге читаете, какие народы к нам приходили, а слышали ли вы про панщину?

— Слышал. Теперь восемнадцать лет, что вас освободили (В. Кельсієв подорожував у 1866 р. — *Прим. авт.*)

— Так, пане; вы все знаете; так слушайте же: тогда над нами были атаманы, хлопы такие же, как мы, они гоняли нас на панщину. Три дня в неделю работали мы на панов, а три дня на себя. Опоздает человек на панщину хоть полчаса, еще день в неделю работать будет, а задолжал пану, то и пять и шесть дней работал.

— Так и везде было?

— Не знаю того. Работали мы, а атаман стоял над нами с нагайкою и подстегивал.

— Хлоп хлопа?

— Хлоп хлопа, пане, подстеги́вал, потому что если он не стал подстеги́вать, то економ панский, или арендатор, или посессор позвали бы панских гайдуков и дали бы атаману двадцать, тридцать и сорок нагаек.

— Какие же такие нагайки эти были?

— А такие, пане, как мой бич, только ручка очень, очень коротенькая, а ремень длинный, в человека будет длиною, плетёный, с узелком на конце. Вот что у нас было.

— Ну, а окна?

— А окна, пане, делались маленькие для того, чтобы ни атаман, ни гайдук не влезли в хату. Хлоп провинится и убежит, и схоронится в хату, запер дверь — вот никто и не войдет к нему — не будут же стреху разбирать! А тем часом кто-нибудь из его родных просит за него пана или там эконома, и выпросит. Так для того в старых хатах маленькие окна, что панские гайдуки разбойничали по ночам и в окна влезали. И еще для того окна маленькие, что, бывало, хлоп провинится или задолжает пану, пан и велит вынуть у него окна; а зима, а дети — беда. Вот хлопы и делали маленькие окна, чтобы если и вынут, то не будет большого разорения, и заткнуть всегда можно. Ой так, пане, была у нас панщина!..

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. — С. 119.

Запитання і завдання

1. Яким чином поміщики обходили встановлене реформами Марії-Терезії та Йосифа II обмеження панщини?
2. Використайте наведений уривок в розповіді про соціальне становище західноукраїнського селянства.

Запам'ятайте дати

70 – 80-ті рр. XVIII ст. – реформи Марії-Терезії і Йосифа II.

1784 – заснування Львівського університету, при якому до 1809 р. діяв Руський інститут.

Словник термінів

Броварництво – виробництво пива, пивоварна промисловість.

§ 13. Антикріпосницька боротьба на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії

Згадайте: 1. Які зміни в становищі селянства Західної України відбулися в ході урядових реформ 70 – 80-х рр. XVIII ст.? 2. Чи ліквідували ці реформи незадоволення західноукраїнського селянства своїм становищем?

Заходи з інтеграції Західної України до складу Австрійської імперії, які здійснював імперський уряд, мали наслідком збереження, а подекуди й посилення соціального гніту. Його втіленням було кріпосне право. Опір системі кріпацтва постійно наростає протягом усієї першої половини XIX ст.

1. Селянські виступи

Відповіддю на посилення кріпацтва в західноукраїнських землях Австрійської імперії стали виступи селян. Уся перша половина XIX ст. була сповнена постійними зіткненнями селян і поміщиків.

Найбільш поширеними формами протесту було подання колективних скарг до адміністративних органів та пов'язані з ними довготривалі процеси селянських громад з феодалами. Як правило, ці процеси закінчувалися на користь поміщиків, але в ході їх селяни згур-

У 30–40-х рр. масовий антикріпосницький рух охопив Буковину. Бій повстанського загону селян проти урядових сил.

товувалися, у них з'являлися мужні ватажки. Поширеною формою протесту лишалися втечі селян, які особливо почастишали в 30 – 40-х рр. Адміністрація краю щороку публікувала в пресі сотні оголошень про розшук втікачів, кількість яких постійно зростала.

Повсякденним явищем стали потрапи панських посівів та лук, порубка лісів, розправа над сільською старшиною. Нерідко селяни вдавалися до підпалів поміщицьких садиб, гуралень та інших підприємств. Почастишали підпали в 20–40-х рр. Ведучи боротьбу проти окремих кріпосників, селяни водночас нерідко виступали і проти урядової адміністрації: відмовлялися сплачувати державні податки, бойкотували рекрутські набори тощо.

Поширеною формою протесту був повсякденний опір селян при відбуванні феодальних повинностей і їхні відмови виконувати розпорядження адміністрації маєтків. Нерідко прихований опір переростав у відкриті виступи селянських громад, які придушувалися військовою силою. В Галичині селянські заворушення траплялися майже щорічно. У 1846 р. вони набули характеру повстання. Тоді уряд направив каральні військові загони більш як у 100 сіл. Поміщицькі маєтки було взято під охорону. Все це свідчило про нестримне прагнення галицьких селян поліпшити своє становище, звільнитися від кріпацтва.

В Буковині в 1838 р. селянські заворушення охопили майже весь край. Кріпаки цілими громадами відмовлялися виконувати нав'язані їм поміщиками угоди, в яких ішлося про збільшення селянських повинностей. Лише з допомогою військової сили уряду вдалося придушити ці виступи. Нові масові заворушення спалахнули у 1843 – 1844 рр. Серед селян з'явився лідер – Лук'ян Кобилиця (бл. 1812 – 1851). Керовані ним жетелі 22 буковинських сіл захопили ліси й пасовиська, відмовилися від повинностей, вигнали чиновників і встановили самоуправління. Як і у попередніх випадках, проти селян застосували військову силу. Кілька сотень селян, в їхньому числі Кобилиця, були заарештовані, покарані киями і різками.

2. Рух опришків

Перелічені форми протесту селян були поширені у всій Західній Україні. На Прикарпатті в гірських округах вони доповнювалися традиційною формою відкритої збройної боротьби – рухом опришків. Цей рух мав багато спільного з діями на Поділлі Устима Кармелюка, ім'я якого було відоме галицькому селянству. Невеликі загони нападали на панські двори та державні маєтки, відбирали або знищували майно, руйнували поміщицькі садиби, розправлялися з адміністрацією. Нападали опришки також на корчмарів і усіх інших, хто мав гроші. Особливого розмаху рух опришків набув у 1810 – 1825 рр. Найбільшу популярність серед

ватажків опришків мав Мирон Штолюк. Лише у 1830 р. його загін все ж розгромили, а Штолюка стратили.

Для придушення руху опришків австрійський уряд запровадив польові суди, використовував військо, загони так званих гірських стрільців, прикордонну варту, охорону солеварень, тютюнових складів тощо. Все це призвело до поступового ослаблення руху у 30-х рр., хоч окремі виступи тривали майже до 1848 р.

3. «Холерні бунти» в Закарпатті у 1831 р. та їх наслідки

Приводом для масового виступу закарпатських селян у 1831 р. стали обмеження (карантини, озброєні кордони на дорогах, заборони пересування), введені у зв'язку з епідемією холери. Але повсталі селяни виступили при цьому взагалі проти всієї системи існуючих земельних відносин. Під впливом цих заворушень угорський уряд мусив дещо змінити в становищі селянства: закон 1836 р. скасував частину другорядних натуральних повинностей. Деякі інші повинності селяни могли, за згодою поміщика, викупити тимчасово або назавжди. Селянам надавалося право переходу від одного поміщика до іншого при умові виконання всіх повинностей, сплати податків і боргів. Трохи були обмежені права поміщика в справі судочинства щодо селян й скасовано його право фізично карати селян. Однак зберігалися всі найтяжчі повинності й разом з тим підтверджувалося право поміщиків на володіння землями.

Висновки та узагальнення

Як і в Наддніпрянщині, у Західній Україні перша половина XIX ст. була наповнена селянськими протестами, які набували різних форм: від письмових скарг на своїх поміщиків до втеч і збройної боротьби.

Усе говорило про те, що кріпосництво в Західній Україні віджило свій вік. Спроби його збереження наštовхувались на всенародний опір.

Перевірте себе

1. Перерахуйте форми антикріпосницької боротьби на західно-українських землях.
- * 2. Хто такі опришки – народні герої чи кримінальні злочинці?
3. Дайте вірну відповідь. Лук'ян Кобилиця очолив селянські виступи в:
а) Галичині; б) Буковині; в) на Закарпатті.
4. Коли і де відбулися «холерні бунти»?

Документи та матеріали

1. З протоколу допиту Лук'яна Кобилиці

Що ж стосується підбурювання тутешніх гірських підданих, ...то його треба б приписати... головним чином Лук'янові Кобилиці, який поширив між підданими ідею, що вони вільні й мусять відібрати у дідичів ліси. Для обґрунтування цього твердження оповідав Кобилиця підданим, що він має цісарський патент (указ. — Авт.), друкований золотими буквами, який забезпечує населенню Русько-Кимполунзької округи ці свободи. Але під час детального допиту він сказав, що не мав такого патенту, що він тільки купив книжку про права і повинності гірських підданих, яка мала позолочену печатку, й через що він прийшов до думки, що всна писана золотими буквами. З цього патенту він сказав зробити багато копій для тутешніх підданих. Коли його було допитано після арешту і обвинувачено в бунтарстві, то виявилось, що ця книжка, якої не знайдено в нього, є не що інше, як твір камерального радника Драцького — про патенти панщини в Галичині й Буковині, що доведено копією патентів про кріпацтво для Буковини, яку вибрано з-поміж цих паперів і додано до цього за № 13, і на якому навіть була зазначена 207 сторінка вищезгаданого твору.

Джерело: Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX століття:
Збірник документів. — К., 1949. — С. 158.

Запитання і завдання

1. Що ви знаєте про Лук'яна Кобилицю?
2. Чому керівники селянських виступів тих часів часто (як у даному випадку Кобилиця) твердили, що мають документи, які підтверджують, що селяни звільнені, але це поміщики від них приховують?

Запам'ятайте дати

1810 — 1815, 1831 — «холерні бунти» в Закарпатті.

1843 — 1844 — повстання селян Буковини під проводом Лук'яна Кобилиці.

1846 — селянські повстання в Галичині.

Словник термінів

Дідичі — поміщики.

§ 14. Українське національне відродження в західноукраїнських землях наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Згадайте: 1. Коли почалося і в чому проявилось українське національне відродження в Наддніпрянщині? 2. Що таке українська національна ідея? 3. За яких обставин виникла Українська греко-католицька церква? 4. Що ви пам'ятаєте з вивченого у минулому році про європейське Просвітництво.

Як і в Наддніпрянщині, імперський гніт на західноукраїнських землях викликав опір українців, які розгорнули боротьбу за збереження своєї самобутності, за свої національні права. Перша половина XIX ст. стала початком національного відродження на західноукраїнських землях.

1. Пробудження національного життя.

Поширення національної ідеї в середовищі греко-католицьких священиків

Реформи Марії-Терезії і Йосифа II створили передумови для культурного відродження в Західній Україні. В краї збільшилася чисельність української інтелігенції, яка все частіше задумувалася над становищем народу, його минулим, сучасним і майбутнім. Але наступники імператорів-реформаторів Леопольд II і Франц II пішли шляхом реакції не лише у селянському питанні, а і у культурно-освітній сфері. У 1805 р. початкові школи були поставлені під контроль римсько-католицької церкви. Руський інститут при Львівському університеті в 1809 р. було закрито. У 1812 р. влада скасувала обов'язковість освіти. Внаслідок цього рішення кількість дітей у школах різко зменшилася. Здавалося, що над австрійськими територіями України знову опуститься морок неписьменності і невігластва, що західні українці опинилися в гірших умовах, ніж їх наддніпрянські брати. Адже підросійська Україна ще пам'ятала про Гетьманщину і Запорозьку Січ, мала традиції самостійного і автономного життя, які на початку XIX ст. ще остаточно не вивітрилися. Нічого цього не було в Західній Україні.

Однак у Західній Україні були свої переваги, яких не було на Наддніпрянщині. Внаслідок імператорських реформ тут виросла суспільна верства, яка виявилася у змозі не лише ослабити негативні наслідки реакції, а й очолити національне відродження в краї. Нею стали греко-католицькі священики, роль яких наприкінці XVIII – на початку XIX ст. швидко зростала і які стали носіями української національної ідеї в Західній Україні.

Одна з головних відмінностей між греко-католицьким і римсько-католицьким обрядами полягала у тому, що греко-католицьким священикам дозволялося одружуватися. Як правило, сини наслідували батьків, переймали професію священиків. Тому священицький стан мав характер, подібний до шляхетського чи дворянського. Ця обставина мала велике значення для збереження традицій західно-української національної еліти. Сім'ї священиків були одним із головних джерел постачання кадрів для національного руху.

Крім того, греко-католицьке духовенство підтримувало тісні зв'язки з простим народом. За часів Речі Посполитої церква, яка жорстоко утискувалась, втратила заможніші верстви і по суті перетворилася на «селянську» церкву. Греко-католицькі священики були пов'язані з сільським оточенням тисячами ниток. Їхні діти нерідко одружувалися з дрібними шляхтичами або шляхтянками чи навіть просто з сільськими дівчатами та парубками. «Хлоп і пан», як казали поляки, трималися разом і спільно переживали всі лихоліття польських знущань. Греко-католицьке духовенство дало людей, які стали в обороні права українського народу здобувати освіту рідною мовою й у рідній школі. Воно стало носієм української національної ідеї в Західній Україні.

2. Поширення ідей Просвітництва

Національне відродження українців починалося в умовах впливу на край європейського Просвітництва, яке хоча й з деяким запізненням, але на початку XIX ст. прийшло в Галичину. Осередком першої хвилі відродження став Перемишль. Там під покровительством перемишльського єпископа Михайла Левицького (1774–1858) зібрався гурт патріотично налаштованих греко-католицьких священиків: Іван Могилянський (1777–1831), Йосип Левицький (1801–1860), Йосип Лозинський (1807–1889), Іван Лаврівський (1773–1846) та інші. Вони розгорнули боротьбу за впровадження української мови в систему початкової освіти і розширення мережі початкових шкіл. За ініціативою Левицького, помічник єпископа у шкільних справах Могилянський у 1816 р. у Перемишлі заснував перше просвітницьке товариство греко-католицьких священиків. Поряд з іншим, воно ставило своїм завданням удосконалення української мови, друкування нею різноманітних брошур для народу. Товариство видало декілька підручників, у тому числі перші граматики української мови. Завдяки зусиллям членів товариства у краї протягом 15 років відкрили близько 400 шкіл.

У 30-ті рр. центр українського відродження в Галичині перемістився до Львова.

3. «Руська трійця»

Переломною подією в історії національного відродження стала діяльність «Руської трійці», до якої належали молоді студенти богослов'я Маркіян Шашкевич (1811–1843), Іван Вагилевич (1811–1866) і Яків Головацький (1814–1888). Головною постаттю був у цій групі Шашкевич. Син сільського священика, він зріс в гуці українського народу й був добре обізнаний з його становищем, розумів його потреби.

Перед молодим Шашкевичем поставило питання: чому освічені українці нехтують мовою народу, чому її соромляться? Саме тоді до його рук потрапили «Енеїда» Котляревського та збірник «Українські народні пісні» Максимовича. Він сприйняв красу української мови і почав сам писати нею. На другому році навчання Шашкевич заприятелював з Вагилевичем та Головацьким. Вони читали й обговорювали прочитане, дискутували й завжди говорили лише українською мовою. Саме за це їх спольщені товариші назвали «Руською трійцею». Щоб довести, що українською мовою можна висловлювати навіть філософські та релігійні ідеї, Шашкевич в 1836 р. виголосив першу українську промову в музеї семінарії перед духовною владою і запрошеними гостями. До того часу такі промови виголошували тільки польською, німецькою або латинською мовами. Це сподобалося всім семінаристам, і від того часу деякі з них стали розмовляти українською мовою. Висміюючи тих, хто називав рідну мову холопською, Шашкевич у вірші «Рідна мова» писав:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила,
Чому ж мова її не мила?
Чом ся нею стидитись маєш?
Чом чужую полюбляєш?

Шашкевич, Вагилевич, Головацький у 1834 р. об'єднали навколо себе 20 молодих людей, майже виключно семінаристів та молодих священиків (лише двоє мали світську професію). Члени гуртка, на який поширювалася назва «Руська трійця», підготували до друку збірку поезій народною мовою, у якій виразно прозвучав заклик до єднання народних сил, до національного пробудження. Збірку не пропустила цензура. Австрійська влада побоювалася, що вихід її українською мовою призведе до зародження у Галичині українського руху, який може бути спрямований проти імперії Габсбургів.

Національне відродження на західноукраїнських землях розпочалося з діяльності «Руської трійці», очолюваної Маркіяном Шашкевичем.

(Уверху — М. Шашкевич, унизу зліва направо — І. Вагилевич та Я. Головацький)

4. Альманах «Русалка Дністрова»

У 1837 р. стараннями Якова Головацького збірку (альманах) під назвою «Русалка Дністрова» вдалося видати у Будапешті. В альманасі були вміщені народні пісні, думи, перекази, історичні документи, що розкривали героїчне минуле, заняття і побут, культуру українського народу. Ці матеріали, а також публіцистичні статті звеличували бо-

ротьбу українського народу за своє визволення, опоетизовували національних героїв, проголошували необхідність воз'єднання всіх українських земель. Вихід «Русалки Дністрової» був своєрідним викликом демократичної молоді державній реакції, протестом проти денационалізації і роз'єднання українських земель. По суті, альманах став політичним маніфестом українського національного руху. Тому не дивно, що власті вороже зустріли «Русалку Дністрову», конфіскували й знищили майже увесь тираж (крім 250 примірників), а його авторів притягли до судової відповідальності й тривалий час переслідували.

Титульна сторінка
«Русалки Дністрової».

Після розправи над «Руською трійцею» дальший поступ національного відродження дещо призупинився, але невдовзі отримав новий імпульс для розвитку під час революції 1848–1849 рр.

Висновки та узагальнення

Культурно-освітні процеси в Західній Україні наприкінці XVIII – до кінця 40-х рр. XIX ст. ввійшли в історію як перша хвиля національного відродження на західноукраїнських землях. Йому сприяли реформи Марії-Терезії і Йосифа II. На чолі відродження стало греко-католицьке духовенство – єдина освічена соціальна група українців, що не була зденационалізована. Саме воно було носієм української національної ідеї на західноукраїнських землях.

З середовища греко-католицького духовенства вийшли Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький, які з кінця 1820-х рр. розпочали на західноукраїнських землях національно-просвітницьку діяльність. Ці видатні національні діячі увійшли в історію як «Руська трійця». Непересічною подією в історії національного відродження було видання альманаху «Русалка Дністрова». Написана живою народною мовою, вона довела, що між західними українцями і українцями Російської імперії немає істотних відмінностей, що вони є єдиний народ.

Поява «Русалки Дністрової» стала важливою віхою в українському національному відродженні в Західній Україні, національно-визвольному русі в цілому.

Перевірте себе

1. Чим пояснюється активна участь у поширенні української національної ідеї греко-католицьких священників?
  2. Що вам відомо про поширення в Західній Україні ідей Просвітництва?
  3. Розкажіть про діяльність просвітницького товариства у Перемишлі.
  4. Розкажіть про діяльність «Руської трійці».
  5. Яка роль в національному відродженні належала Маркіяну Шашкевичу?
  6. Дайте вірну відповідь. Альманах «Русалка Дністрова» було видано у:
а) 1832 р.; б) 1837 р.; в) 1842 р.
- * 7. Чому поява «Русалки Дністрової» стала важливою віхою в українському національному відродженні, національно-визвольному русі?

Документи та матеріали

1. Сучасний український історик Ярослав Грицак про роль греко-католицького духовенства у визвольному русі Галичини

Порівняння національних рухів так званих неісторичних народів Європи показує, що провідну роль на різних станах завжди відіграють ті класи, які, зберігши свою етнічну ідентичність, мали найвищий статус у соціальній ієрархії даної етнічної групи і найкращі можливості для впливу на найбільшу кількість місцевого населення даної етнічної групи. Греко-католицьке духовенство ідеально підходило до цих критеріїв. З одного боку, воно не засимілювалося і зберегло свою етнічну окремість, з другого, являло собою єдину еліту руського суспільства. Його патріотизм мав релігійний характер. Віросповідання слугувало надійним і простим способом самоідентичності руського населення, оскільки інші етнічні групи — поляки, мадяри, німці — належали переважно (у польському випадку виключно) до римо-католицької церкви.

...Приналежність до східного обряду успадковувалась — греко-католики не могли хрестити свою дитину у латинському обряді. Тому релігійна ідентичність зберігалася навіть при мовній і культурній асиміляції.

Джерело: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної Української нації XIX — XX століття. — К.: Генеза, 1996. — С. 45.

Завдання і запитання

1. Охарактеризуйте обставини, які сприяли перетворенню греко-католицьких священників в рушійну силу національного відродження.
- * 2. Чому православне духовенство Наддніпрянщини не могло відіграти подібної ролі?

2. 3 поезій Маркіяна Шашкевича. Дума. (Уривки)

Аж мило згадати, як то серце б'ється,
Коли з України руська пісенька
Вколо серця в'ється,
Як коло милого дівка русявонька...
Сю ніч степами гуляв я;
Нагулявшись доволі, по могилі лягав я,
Буцімто спочити, а то підслухати,
Як та стара бувальщина буде розмовляти:
Про давні літа, про давні часи,
Як слава гуляла світом воєруги
Про руських батьків, боярів, князів,
Про гетьманів, козаків.
І стане повідати зразу так мило,
Стиха й величаво, мов над морем цвіла
Цвіт-доля любенько; потім голосніше
Застогне, заплаче, щораз то сумніше,
Сумніше, страшніше, гукне, засковиче,
Спід могил, казав-бись, старих людей кличе.
Щоб розпитати про спис, про шаблюку,
Щоб розвідати про орду канюку:
Як руським тілом згодувалась,
Як руським кривлем напоїгалась,
Як руська шаблюка все її вітала
Як кривим зубом серце добувала,
В пущі вигідненько на нічліг стелила,
В воду під могилу спати кладовила.

Джерело: Антологія української поезії: В 4 т. — К., 1957. —
Т. 1. — С. 175 — 176.

Завдання і запитання

1. На основі уривка з думи складіть розповідь про те, що в історичному минулому України приваблювало Маркіяна Шашкевича.

Запам'ятайте дати

1816 — заснування в Перемишлі першого на західноукраїнських землях просвітницького товариства.

1834 — 1837 — діяльність у Львові просвітницького гуртка «Руська трійця».

1837 — видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністрова».

Словник термінів

Духовна влада — церковна влада.

Цензура — нагляд за друкованими виданнями з метою недопущення публікації небажаної, з точки зору даної держави, інформації.

Ідентичність — тотожність, однаковість.

§ 15. Революція 1848–1849 рр.

в Австрійській імперії

та український національно-визвольний рух (березень – початок липня 1848 р.)

Згадайте: 1. Що вам відомо про революцію 1848–1849 рр. в Західній Європі? 2. Які гасла цієї революції, на вашу думку, повинні були знайти найбільшу підтримку в Україні?

У 1848 р. європейські народи повстали проти режиму самовладдя монархів, встановленого ще у 1815 р. Віденським конгресом. Народи незалежних країн вимагали демократії, політичної рівноправності усіх класів і станів. Політично залежні народи виступили з вимогою відродження власної державності. Не випадково події 1848 р. увійшли в історію як «весна народів».

Активними учасниками революції 1848–1849 рр. стали українці Західної України. За короткий час вони зуміли організуватися і добитися вирішення цілої низки соціально-економічних і політичних питань.

1. Розгортання революційних подій в Австрійській імперії. Скасування кріпацької залежності селян і панщини

Розпочавшись в Італії і Франції, революція перекинулася до Німеччини, а в березні 1848 р. спалахнула в столиці Австрійської імперії Відні. 15 березня австрійський цісар Фердинанд I проголосив конституцію, яка передбачала надання громадянам свободи слова, друку, зборів, скликання парламенту (рейхстагу).

Революційні події активізували національно-визвольну боротьбу західних українців. В Західній Україні накопичилося особливо багато незадоволення, і можна було чекати масового соціального вибуху. В критичний момент уряд, прагнучи не допустити участі в революції наймасовішої суспільної верстви – селянства, пішов на скасування кріпосницької системи. Зокрема, в Галичині панщину з великою поспішністю відмінили у квітні 1848 р., майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях імперії.

За скасування панщини поміщики дістали грошові відшкодування від держави і звільнення від ряду податків. Крім того, за ними залишалися так звані сервітути, тобто ліси і пасовища,

Селяни встановлюють пам'ятний знак на честь скасування панщини. Знищення кріпацтва було великим завойованням революції.

якими користувалися селяни. На підставі закону селяни могли й далі ними користуватися, але були зобов'язані платити за них поміщикам на основі «добровільних угод». Це спричинило численні селянські виступи протесту.

Закон про скасування панщини певний час не поширювався на Буковину, що викликало бунти селян, котрі відмовлялися відробляти панщину. Лише у серпні 1848 р. під тиском селянських заворушень закон поширився і на цей край. Згідно з рішенням парламенту, селяни були зобов'язані заплатити поміщикам за своє звільнення дві третини викупних платежів, а держава платила решту. На Закарпатті під час революції 1848 р. панщина була формально теж скасована, але насправді існувала ще 5 років.

2. Пожвавлення культурно-освітнього руху.

Вихід першої української газети

«Зоря Галицька»

Ослабленням імперської влади українці прагнули скористатися також і для задоволення своїх культурно-освітніх потреб. Цей рух очолила національна інтелігенція, яку підтримало селянство.

19 квітня 1848 р. львівські українці від імені всього українського населення краю надіслали австрійському цісарю петицію з вимогами рішучих перетворень у культурній сфері. Наголошуючи, що українці заселяли край зі стародавніх часів, мали свою державність, вони вимагали запровадження в школах рідної мови, видання законів українською мовою та її знання всіма чиновниками, зрівняння в правах духовенства всіх віросповідань, надання українцям права доступу до всіх державних установ. При цьому надії покладалися на добру волю австрійського уряду. Але поступово галицька інтелігенція переходила до розуміння необхідності й власної активної участі в національно-культурних та політичних перетвореннях.

В умовах національно-культурного піднесення і оголошення демократичних свобод, у тому числі свободи слова, у Львові стала виходити перша газета, друкована українською народною мовою «Зоря Галицька». Вона скоро набула такої популярності, що селяни виходили далеко за околиці своїх сіл в очікуванні листonoші,

щоб швидко довідатися про новини в краї і світі. «Зоря Галицька» сприяла швидкому піднесенню національної свідомості серед населення Галичини і готувала його до участі в політичному житті.

3. Зародження українсько-польського протистояння в Галичині.

Головна руська рада

Галицькі поляки першими скористалися демократичними свободами, проголошеними революцією. Вони організували свій осередок – Центральну раду народів у Львові, яка проголошувала своєю метою створення Литовсько-Русько-Польської Речі Посполитої та рівність культурних прав поляків і українців. Однак більшість поляків продовжували стояти на тому, що галицькі українці не мають нічого спільного з українцями Наддніпрянщини, що це – гілка польського народу, а українська мова – діалект польської.

У відповідь на дії поляків українська інтелігенція 2 травня 1848 р. заснувала у Львові свій орган – Головну руську раду, яка мала відстоювати інтереси українського населення Галичини. У виробленій Радою програмі обґрунтовувалася приналежність українського населення Галичини до єдиного українського народу, наголошувалося на колишній державності краю. Програма закликала українців до національного пробудження, активної діяльності щодо поліпшення свого становища в межах австрійської конституції.

У питанні щодо майбутнього Галичини у членів Головної руської ради єдності не було. Невелика її частина прагнула до створення слов'янської федерації, деякі мріяли про незалежну українську державу з центром у Києві. Але основна маса орієнтувалася на мінімальне – поділ Галичини на Західну (населену головним чином поляками) і Східну (де більшість населення були українцями, або, як вони себе продовжували називати, – русинами).

Головна руська рада очолила не лише політичний, а й культурно-освітній рух у Галичині. Саме вона була ініціатором видання «Зорі Галицької», а влітку 1848 р. затвердила рішення про створення «Галицько-руської матиці», яка мала відати організацією видання підручників українською мовою. Під тиском національних сил власті наприкінці року відкрили у Львівському університеті кафедру української мови та літератури. Першим її завідувачем став Яків Головацький. Скликаний 19 жовтня 1848 р. Собор руських учених у Львові накреслив широку програму організації української науки й народної освіти.

4. «Руський собор». Спроба розв'язання українсько-польських суперечностей

Поряд з Головною руською радою продовжувала діяти Центральна рада народова. У своїх діях вона спиралася не лише на польське населення Галичини, а й на ту ополячену українську шляхту, яка не бажала відокремлюватися від вищої верстви польського суспільства й протестувала проти положень української петиції 19 квітня. 23 квітня вона утворила власну організацію «Руський собор», яка була покликана обстоювати ідею незалежності Польщі під зверхністю Габсбургів. В цій організації були і декілька демократично настроєних українців, у тому числі і один із членів «Руської трійці» Іван Вагилевич.

Оскільки жодна із сторін не бажала поступатися, національне протистояння в краї загострилося й загрожувало перерости в збройну боротьбу представників українського і польського народів. Воно стало особливо загрозливим, коли пропольськи налаштовані сили почали створювати власну гвардію, а проукраїнські — загони стрільців.

На початку червня у Празі відбувся Слов'янський з'їзд, у роботі якого брали участь представники Руської ради, Центральної ради народової та «Руського собору». З'їзд ухвалив рішення про рівноправність української мови у школах і державних установах, рівність всіх національностей і віросповідань, створення спільної українсько-польської гвардії та керівних органів. Гостру дискусію викликала пропозиція української депутації поділити Галичину на українську (Східну) й польську (Західну) адміністративні одиниці. Розглядалися й інші питання, але під впливом загострення революційних подій з'їзд припинив свою роботу. Місцеві органи влади ігнорували його рішення. Не збиралися визнавати рівноправності з українцями і більшість польських політиків.

Збереження протистояння українців і поляків було на користь австрійській владі, допомагало їй збергти свій контроль над Галичиною.

Висновки та узагальнення

Європейська революція 1848–1849 рр., охопивши Австрійську імперію, докотилась і до Західної України. Весною 1848 р. Галичина стояла напередодні масового селянського повстання. Уряд змушений був йти на поступки. У квітні 1848 р. він оголосив про скасування панщини. В Галичині це було зроблено навіть раніше, ніж в інших регіонах імперії. Але, як і повсюдно, скасування панщини провели без урахування інтересів селянства.

Революція сприяла прискоренню самоорганізації українства. Представники уніатського духовенства і української

інтелігенції 2 травня 1848 р. сформували у Львові Головну руську раду, яка була покликана представляти українців Галичини перед імперським урядом. Це був перший випадок в історії українців Австрійської імперії, коли вони спромоглися створити суто політичний орган, здатний виробляти вимоги, в результаті виконання яких повинен змінитися статус краю. Перші кроки галичан по шляху відродження державності не зустріли опору заляканих революцією австрійських властей. Зате проти них виступили поляки, які вважали Східну Галичину польською територією, а самих галичан – гілкою польського народу. Почалося українсько-польське протистояння, яким скористалася австрійська влада.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте термін «весна народів».
- * 2. Коли на західноукраїнських землях імперії скасували кріпацтво?
3. Розкажіть про національно-визвольний рух 1848 р. в Галичині і про діяльність Головної руської ради.
4. Назвіть причини українсько-польського протистояння в Галичині.
- * 5. Чому, на ваш погляд, не вдалося досягти українсько-польського компромісу і висунути спільні вимоги до австрійської влади? Чи можливо це було взагалі? Відповідь обґрунтуйте.

Документи та матеріали

1. З першої відозви Головної руської ради від 10 травня 1848 р.

Ми, галицькі українці, належимо до великого українського народу, що одною мовою говорить... Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одним словом: був у добробуті і силі. Через непривітні умови й політичні нещастя, розпався наш великий народ, стратив свою самостійність і прийшов під чужу владу...

Але тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, «пробудився і наш український лев і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте, браття, але не до звади й негоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо — Народом!»

...Ми зібралися й працюватимемо у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберегти віру й поставити наш обряд і права наших священиків і церкви нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність у всіх напрямках: досконаленням нашої мови, заведенням її у школах вищих і низших, видаванням часописів..., поширенням добрих та корисних книжок в українській мові та прагненням завести нашу мову в усіх публічних установах і т.п.

3. Будемо берегти наших конституційних прав, пізнавати проблеми нашого народу й шукати способів на поправу його життя на конституційному шляху...

Джерело: Крип'якевич І., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. — Львів: Вінніпег, 1948. — С. 677–678.

Запитання і завдання

1. Порівняйте погляд на історію українського народу членів Головної руської ради і польської національної меншини в Галичині.
2. Дайте оцінку програмних засад Головної руської ради. Що означає зобов'язання «шукати способів на поправку життя на конституційному шляху...»?

2. Історик Роман Шпорлюк про значення 1848 р. для українців Австрійської імперії

1848 р. русини самовизначилися як окремий народ, відмовившись від належності до «історичної», позаетнічної польської нації...

1848 р. одним з головних завдань для русинів було добитися визнання їх окремим слов'янським народом. До революції 1848 р. як для поляків, так і для політично свідомих русинів польська ідентичність останніх вважалася нормою. Селяни зі Східної Галичини вживали діалект, відмінний від мови селян Західної Галичини, проте питання національності належало радше до сфери політичної, аніж етнографічної. 1848 року русини не лише проголосили окремішність від поляків, але й дали зрозуміти, що їхня етнічна територія не обмежується кордонами Австрійської імперії: згідно з деклараціями Головної Руської Ради, ця територія охоплювала південні регіони Російської імперії аж до Дону. Це означало, що населення даних територій не є ані польським, ані російським.

Джерело: Шпорлюк Р. Імперія та нації. — К.: Дух і літера, 2000. — С. 218–219.

Запитання та завдання

1. Пригадайте, кого у ХІХ ст. називали русинами.
2. Чи можна 1848 р. вважати одним з переломних в історії українського національного руху? Відповідь обґрунтуйте.

Запам'ятайте дати

1848 — скасування кріпосництва на західноукраїнських землях.

Травень 1848 — заснування Головної руської ради.

Словник термінів

Сервітути (з лат. — *servitus*, повинність, зобов'язання) — звичаєве чи законом встановлене право користуватися (частково або спільно) чужою власністю. На правах сервітути в Україні селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, пасовищами, луками та ін.

§ 16. Західна Україна в період завершення революції (липень 1848 – початок 1849 р.)

Згадайте: 1. Чого вдалося добитися українським національно-визвольним силам на початковому етапі революції (березень – початок липня 1848 р.)? 2. В чому суть українсько-польського протистояння в Галичині?

З середини 1848 р. обрані до австрійського рейхстагу українці спробували досягти своїх цілей парламентським шляхом. Але їхні виступи не мали успіху. Революція пішла на спад. На початку весни 1848 р. парламент було розпущено, а спроби збройного опору населення придушені. Революція зазнала поразки.

1. Вибори до австрійського парламенту

Одним з найважливіших досягнень початкового етапу революції 1848 – 1849 рр. було проголошення демократичних свобод і введення парламенту (рейхстагу). Імперська влада погодилася на вибори з участю станів і усіх народів імперії, у тому числі й українського.

Парламент почав роботу 10 липня 1848 р. Інтереси українців представляли 39 депутатів. Більшість із них (27) були селянами. Від самого початку стало ясно, що українські селяни досить швидко проймаються не лише своїми становими інтересами, а й активно підтримують загальнонаціональні культурно-освітні і політичні запити. Разом з депутатами, вихідцями з інших станів, вони вносили пропозиції щодо поліпшення соціально-економічного становища галицького населення й задоволення його національно-духовних вимог. Українські депутати запропонували парламентові розглянути питання про територіально-національний поділ Галичини. Ця вимога спиралася на масову підтримку. Меморандум з вимогою розділу Галичини на Східну і Західну підписали 200 тис. осіб. Під впливом масового політичного і національно-культурного руху галичан австрійський уряд пообіцяв задовольнити вимоги. Але далі обіцянок справа не пішла. Галичина так і не була розділена.

2. Революційні події на Буковині та в Закарпатті

В Буковину революція теж прийшла в березні 1848 р. Революційні заворушення розпочалися у Чернівцях та інших містах, де було створено навіть Національну гвардію, до якої входили

Галичани боролися зі зброєю в
руках за свою свободу. Їхні
виступи жорстоко придушували.
Пожежа у рагуші і барикади
у Львові під час повстання
2 листопада 1848 р.

міщани, ремісники, а також студен-
ти духовної семінарії та гімназії.
Можливості розвитку революції в
цьому краї значно послаблювало те,
що не існувало зв'язку між містами,
у значній мірі неукраїнськими за на-
ціональним складом, і оточуючими
їх українськими селами.

Більшу активність виявили ука-
раїнці в час виборів до австрійського
парламенту. Незважаючи на різні ма-
хінації на місцях румунських чинов-
ників, з 8 депутатів від Буковини 5
були українцями. Одним з них став
відомий керівник селянського анти-
кріпосницького руху Лук'ян Кобилиця.

Хоча буковинськими депутатами-українцями були майже не-
письменні селяни, але в парламенті вони діяли спільно з депута-
тами-українцями з Галичини. І коли Головна руська рада висунула
вимогу виділити території, заселені українцями, в окремий край,
буковинці підтримали цю пропозицію й домагалися входження
Буковини до цього краю.

Закарпаття організаційно входило, як відомо, до Угорського
королівства. Угорці домагалися самостійності від Відня, але при
цьому заперечували права слов'ян, які проживали на території
королівства, хоча б на обмежену культурно-національну автоно-
мію. Більше того, центральний уряд імперії став на бік слов'-
янських народів проти спроб Угорщини насильно запровадити в
школах на землях слов'ян угорську мову. Тому закарпатські ука-
раїнці не підтримали збройне повстання угорців проти Австрії,
яке розпочалося у вересні 1848 р. Закарпатська інтелігенція, що
складалася головним чином з духовенства, спочатку домагалася
автономії для своєї країни в межах Угорщини. Однак, переко-
навшись, що уряд повстанців не думає задовольняти потреби сло-
в'янських народів, вона висунула ідею автономії Угорської Русі
й об'єднання її з українською частиною Галичини.

3. Львівське збройне повстання 1848 р.

Поразка революції в Австрії

Починаючи з літа 1848 р., сили контрреволюції в Австрії,
в тому числі на українських землях, почали переходити в контр-
наступ, намагалися ліквідувати ті політичні, соціальні, національні
свободи, які завоювали народи імперії. Проте останні не збирали-
ся поступатися. У жовтні розпочалися барикадні бої у Відні. Після
одержання звістки про них надзвичайно напруженим стало стано-

вище у Львові. Не минуло дня без сутичок між урядовими військами і національною гвардією. 1 листопада вогонь, відкритий військами по народу, став сигналом до повстання. Львів'яни кинулися будувати барикади. Протягом ночі увесь центр міста опинився в руках повсталих – українців, поляків, євреїв та інших. Вони озброювалися рушницями, косами, сокирами, шаблями, списами, розбирали все, що було в збройових магазинах та магазинах залізних виробів. До повсталих приєдналися студентський легіон, частина національної гвардії. 2 листопада між повсталими і урядовими військами відбулися збройні сутички. Проте сили були нерівними. Австрійці почали кількогодинний артилерійський обстріл міста, під час якого було вбито 55 і поранено 75 осіб. У місті виникали численні пожежі. Згоріли будинок університету, цінна університетська бібліотека, театр, політехнічна академія, міська ратуша. Повстання придушили, а в місті запровадили стан облоги. Кілька сотень учасників повстання віддали до військового суду, національну гвардію розпустили, заборонили всякі збори та політичні тсвариства, закрили всі періодичні видання. Невдовзі стан облоги було поширено на всю Галичину.

У березні 1849 р. було розпущено австрійський парламент, потім скасовано конституцію й відновлено колишню централізаторсько-бюрократичну адміністративну систему. Влітку 1851 р. власті заборонили діяльність Головної руської ради.

4. Придушення селянського руху

Після розгрому революційних сил в містах виявилось, що селянство не припиняє боротьбу. Особливого розмаху вона набрала в Буковині. Селяни протестували проти непослідовної земельної реформи, яка залишала більшу частину землі, ліси і пасовища у поміщиків. Важливу роль у селянському русі відігравали депутати парламенту, обрані від сільських округів, особливо Лук'ян Кобилиця. Він у листопаді 1848 року очолив повстання селян гірських округів Буковини. До літа 1849 р. повстання поширювалося на все нові території. Лише у квітні 1850 року Кобилиця та кілька його товаришів були заарештовані. Внаслідок жорстоких катувань він захворів і помер у жовтні 1851 р.

Влітку 1848 р. посилювався селянський рух у Закарпатті і Галичині. Проте там він не набув такого розмаху, як на Буковині. Після придушення революції австрійський уряд жорстоко

Л. Кобилиця став виразником нестримного прагнення буковинців до соціального і національного визволення.

розправився з учасниками виступів. Багато селянських ватажків потрапило до в'язниць.

На західноукраїнські землі прийшла урядова реакція.

Висновки та узагальнення

Значним досягненням революції 1848 – 1849 рр. в Австрійській імперії було скликання рейхстагу. В ньому представники українського населення, у тому числі селянства, стали залучатися до парламентської діяльності, вперше на всю імперію проголосили свої національно-культурні та політичні цілі.

Але восени 1848 р. реакція пішла в контрнаступ. Демократичні сили прагнули організувати опір, але зазнали поразки. Однією з найважливіших причин цього була відсутність єдності між представниками різних національних груп західноукраїнського населення. Галицькі поляки вважали Галичину своєю корінною територією і заперечували право на національно-державне життя українців краю.

Не було взаєморозуміння і між закарпатськими українцями та угорцями, що у 1848 р. піднялися на боротьбу за незалежність від Австрії. Прагнучи до власної державності, останні відмовлялися українцям навіть у праві на обмежену автономію.

Революція 1848 – 1849 рр. була придушена. Однак витравити зі свідомості патріотично настроєної української громадськості пам'ять про неї австрійська влада була не в змозі. Завоювання 1848 р. стали духовною основою для подальшого наступу національно-визвольного руху.

Перевірте себе

1. Визначте напрямки діяльності українських депутатів в Австрійському парламенті.
- * 2. Яке значення мала парламентська діяльність українських депутатів для дальшого розвитку національно-визвольного руху на західноукраїнських землях?
3. Як розгорталися революційні події в Закарпатті та Буковині?
4. Чому закарпатські українці не підтримали Угорську революцію 1848 р.?
5. Коли і за яких обставин відбулося збройне повстання у Львові?
- * 6. Які райони Західної України охопив масовий селянський рух?
7. Чому, на ваш погляд, незважаючи на українсько-польське протистояння, поляки, українці та євреї восени 1848 р. спільно боролися проти наступу урядової реакції на барикадах Львова?

Документи та матеріали

1. Галицький греко-католицький священик

і громадсько-політичний діяч

Василь Подолинський (1815–1876)

про головні течії (партії) українського визвольного руху в Галичині напередодні 1848–1849 рр.

I. Партія суто українська — хоче України вільної, незалежної і прагне до неї прямо й безпосередньо чи через Слов'янщину.

II. Партія польсько-українська — хоче України вільної, незалежної і прагне до неї через федеративну Польщу чи Польщу слов'янську в федерації з Україною з таким задумом, що, коли визріють умови і буде необхідність, тоді цілком українізується.

III. Партія австрійсько-українська — хоче Україну вільну лише від поляків, а не взагалі від неволі...

IV. Партія російсько-українська — хоче також Україну, може й вільну, а прагне до неї через попереднє об'єднання з Росією з переконанням, що лише тоді буде вона вільна, коли буде вільною Росія.

Джерело: Podolinski W. Ctos przctrogi. — Sjanok, 1846.

Запитання і завдання

- * 1. Враховуючи те, що брошура Василя Подолинського була написана до 1848 р., скажіть, наскільки точно відповідав його прогноз реальним подіям революції.
- * 2. Чим, на ваш погляд, викликана відсутність єдності в українському національно-визвольному русі у питанні про майбутнє України?
- * 3. Яка з вказаних в документі політичних течій виявила себе в умовах революції 1848–1849 рр. сильніше і чому, яка — слабше?

Запам'ятайте дати

Липень 1848 — березень 1849 — робота австрійського парламенту, в якому вперше були представлені депутати від українців.

Листопад 1848 — збройне антиурядове повстання у Львові.

1848 — 1850 — масовий селянський рух на Буковині.

Словник термінів

Меморандум — документ, пам'ятна записка з викладом поглядів з того чи іншого питання.

ТЕМА 3. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

---

§ 17. Освіта і наука в першій половині XIX ст. Нова українська література

Згадайте: 1. Яким був стан освіти в Наддніпрянщині в другій половині XVIII ст.? 2. Охарактеризуйте культурно-освітній рівень українських земель у складі Речі Посполитої в останні десятиліття її існування.

Антиукраїнська політика Російської та Австрійської імперій негативно позначилася на культурному розвитку України. Але, попри усі перешкоди, поступ в культурі продовжувався. Найголовнішим досягненням української культури першої половини XIX ст. стала поява нової української літератури, яка засвідчила початок українського національного відродження.

1. Освіта

У Російській імперії царський уряд насаджував в Україні таку систему освіти, яка повинна була задовольнити потреби держави в освічених кадрах, але одночасно допомагала б витравити в українського народу національну свідомість, нав'язати почуття меншовартості, створити уяву про провідну роль російської нації у житті українців. Цій меті підпорядковувалась і реорганізація системи освіти. У першій половині XIX ст. царизм покінчив з українською школою, яка вивела у XVII — XVIII ст. Україну на один рівень з найосвіченішими державами Європи.

Освіті надавався чітко виражений становий характер: для нижчих верств населення — парафіяльні двокласні школи; для дітей дворян, купців, службовців і заможних міщан — повітові училища, інколи гімназії; для дітей дворян — гімназії, ліцеї та університети.

Всього на середину XIX ст. одна школа припадала на 9,5 тисячі, а один учень на 188 жителів. Це було значно менше, ніж у попередньому столітті.

Крім державних, діяли приватні навчальні заклади. У Харкові, Києві, Одесі та деяких інших містах для дітей дворян відкривались приватні пансіонати й школи, які готували учнів для вступу до середніх та вищих навчальних закладів.

Новоросійський університет
в Одесі.

Під тиском громадськості створювалися нові вищі освітні заклади. У 1805 р. з ініціативи відомого громадського діяча і вченого Василя Каразіна (1773–1842) відкрився Харківський університет. Натомість уряд у 1817 р. закрив Києво-Могилянську академію, напрям діяльності якої не влаштовував владу. У Києві у 1834 р. почав працювати Університет св. Володимира. Спочатку в ньому були філософський і юридичний факультети з чотирирічним навчальним курсом. Першим ректором університету став професор Михайло Максимович (1804–1873).

Інший тип вищих навчальних закладів становили ліцеї. Вони об'єднували в собі гімназичні та університетські курси. Одним з них став Волинський ліцей, створений на базі Кременецької гімназії. Відкритий в Одесі у 1817 р. Рішельєвський ліцей став центром вищої освіти Півдня України. Пізніше при ньому почав працювати Інститут східних мов. Непересічне значення у розвитку освіти мала відкрита у 1820 р. у Ніжині гімназія вищих наук. У

Київський університет.

1832 р. вона була перетворена на Ніжинський ліцей, у якому здобули освіту Микола Гоголь, Євген Гребінка та чимало інших представників національної культури.

Багато в чому відмінною від царської була освітня політика Австрійської імперії на західноукраїнських землях. З 1805 р. народні, початкові школи перейшли у відання церкви, що супроводжувалося далішим посиленням її контролю за навчальним процесом і збільшенням кількості релігійних дисциплін. У початкових трикласних школах Галичини у 1841 р. навчалося 14 % дітей шкільного віку.

Певні зміни відбулися в початковій освіті після революції 1848 р. Шкільна справа зосереджувалась в руках держави. Було створено самостійну нижчу реальну школу, навчальний курс трикласних шкіл збільшувався на один рік. Почалося вивчення основ садівництва, бджільництва та шовківництва. Відкривалися недільні школи для дорослих. У 1848–1849 рр. їх налічувалось у Галичині 60 і на Закарпатті – 9.

Середню освіту надавали гімназії. Їх кількість була незначною й не могла задовольнити потреби бажаючих отримати знання. До того ж у гімназіях інтенсивніше, ніж у початкових школах, відбувалось онімечення й покатоличення учнів. У першій половині XIX ст. цей процес стримувався указом про обов'язкове вивчення української мови. Останнє свідчить, зокрема, і про те, що попри всі утиски української мови ситуація з нею в системі освіти Західної України була кращою, ніж у Східній.

Вищу освіту на західноукраїнських землях давали Львівський університет та відкриті у першій половині XIX ст. Реальна та Технічна академії у Львові, Чернівецький ліцей. На кінець першої половини XIX ст. у Львівському університеті працювала кафедра української мови та літератури.

Михайло Остроградський — талановитий математик, який уславив українську науку. Символічно, що його ім'я носить вулиця Полтави, на якій стоїть один з найстаріших педагогічних вузів України.

2. Наука

Значних успіхів в Україні досягли природничі та точні науки, розвитку яких з огляду на їх значення для поступу економіки влада не перешкоджала. На першу половину XIX ст. припала діяльність таких видатних українських учених, як Михайло Максимович, Тимофій Осиповський (1760–1832) і Михайло Остроградський (1801–1862).

«Курс математики» професора Харківського університету Осиповського кілька десятиліть був основним підручником з математики в усій Російській імперії. Інший український математик Остроградський за видатні досягнення був обраний членом Петербурзької, Паризької, Римської і Туринської Академій Наук. Він був приятелем Шевченка й свідомим українцем. Справжнім вченим-енциклопедистом широкого діапазону – від ботаніки до історії – був Михайло Максимович. Зокрема, його праці з ботаніки не лише стояли на рівні тогочасної науки, а й у ряді випадків були проривом в її майбутнє.

Значною подією в науці і культурному житті водночас стала поява однієї з перших праць з історії України «Історії Русів». З'явившись наприкінці XVIII – на початку XIX ст., вона тривалий час поширювалась у рукописних списках і лише в 1846 р. вийшла друком. Сторінки твору про героїчну боротьбу українського народу з татарською, турецькою та польською агресією пробуджували патріотичні почуття, гордість за предків.

Великою популярністю серед сучасників користувалась «Історія Малороссии» Миколи Маркевича (1804–1860), видана в 1842–1843 рр. у Москві. Читачів притягував романтичний опис минулого України та її діячів. В кінці першої половини XIX ст. з'явилися перші історичні дослідження Миколи Костомарова, який згодом став автором багатьох великих праць з історії козацької України.

Важливим науковим осередком Західної України став Львівський інститут Оссолінських. Заснований у 1817 р. літературознавцем, істориком і громадським діячем Юзефом Оссолінським, він мав велику бібліотеку, музей і друкарню. В бібліотеці і музеї концентрувалися книги, переважно з питань філософії, історії, літератури, географії, права, а також колекції археологічних пам'яток, монет, зброї, картин, гравюри, скульптури. Інститут справляв певний вплив на поширення освіти, науки й культури не тільки в Галичині, а й на Буковині та Закарпатті.

МАЛОРОССІЙСКІЯ

П Ъ С Н И,

ИЗДАНЫЯ

М. МАКСИМОВИЧЕМЪ.

МОСКВА

ВЪ ТИПОГРАФИИ АНДРЕЯ СЕНОВА

УЛ. ПОДЪ СЛОНОВОЮ МІРАНОЮ, КОРПО. ДВУХЪ
1827.

До першої половини XIX ст. відноситься початок збирання і публікації творів народної поезії. Обкладинка збірника пісень, виданого Максимовичем.

3. Фольклор і література

Реальна дійсність першої половини XIX ст. істотно вплинула на фольклор. У думах і піснях народ жваво відгукувався на посилення кріпацтва, рекрутчину, сваволлю поміщиків і чиновників, власні безправ'я і злиденність.

Григорій
Квітка-Оснoв'яненко
зробив великий внесок
у формування нової
української літератури.

До першої половини XIX ст. відноситься початок збирання і публікації творів народної поезії. Один з перших українських фольклорних збірників Михайла Цертелєва під назвою «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень» (1819 р.) вийшов у Петербурзі і містив дев'ять дум та одну історичну пісню. У наступні роки увага до усної народної творчості все зростала. Михайло Максимович видав три збірники народних пісень: «Малоросійські пісні», «Українські народні пісні», «Збірка українських пісень».

Багатий фольклор західноукраїнців знайшов відбиття в альманасі «Русалка Дністрова».

Центр збирання історичних документів, фольклору, старожитностей склався у Харкові після відкриття в ньому університету. В місті зросла кількість високоосвічених людей, захоплених національною ідеєю. Серед них був ініціатор створення університету Василь Каразін. Перебуваючи під наглядом поліції у своєму селі, він часто приїздив до університету, закликав вивчати й популяризувати національну культуру, побут народу. Помітними фігурами були декани університету Григорій Успенський, Петро Гулак-Артемівський, професор Ізмаїл Срезневський, а також письменник Григорій Квітка-Оснoв'яненко. Навколо них групувалися молоді вчені, студенти, вчителі. Багато з них їздили Слобожанщиною у пошуках народних дум, пісень, переказів, повір'їв. Статті про побут, звичаї, усну народну творчість та історію України регулярно друкувалися у харківських журналах. Активну збиральницьку народознавчу роботу здійснювали також у Полтаві, Прилуках, Одесі та в Києві (після відкриття там університету).

Усна народна творчість і фольклор справили значний вплив на становлення нової художньої літератури. У першій половині XIX ст. народна розмовна мова дедалі більше входила в літературу. «Батьком» нової української літератури вважається Іван Котляревський, який сміливо ввів у літературу народну мову й створив на її основі неперевершені на той час за художніми якостями твори. Першим з них стала поема «Енеїда» (частково надрукована

1798 р., повністю 1842 р.). Ця поема, а також «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» тривалий час залишалися зразком для наслідування іншими письменниками і поетами.

Поряд з Котляревським розкрився талант і інших літераторів. Байкарі Петро Гулак-Артемовський (1790–1865) та Євген Гребінка (1812–1848) різко таврували такі вади, як самодурство, аморальність, свавілля та деспотизм не найкращих представників правлячої верстви. Езоповою мовою вони критикували порядки в країні. Різкій сатирі піддав недоліки тогочасного суспільства Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843) у повістях «Пан Халявський», п'єсах «Дворянські вибори», «Сватання на Гончарівці» та інших. У 40-х рр. з'явилися перші історичні повісті Пантелеймона Куліша.

Поетичний образ України змалював на сторінках своїх книг Микола Гоголь (1809–1852). По-новому постала Україна перед читачем у повісті «Тарас Бульба». Фактично це – опоетизована героїка українського козацтва, вірного сина і надійного захисника багатостраждальної України. У зображенні письменника запорожець постає у всій красі – мужнім, відважним до самопожертви й люблячим до самозабуття. Образ степової вольниці з її відчайдушністю, лицарством і побратимством викликав у читача почуття симпатії й бажання наслідувати ці риси.

Формування нової української літератури завершилось у творчості Тараса Шевченка. Зже у першій поетичній збірці «Кобзар» (1840 р.) поет постав як неперевершений майстер поезії, здатний силою українського слова блискуче передати почуття, думи, прагнення й сподівання свого народу. В його творчості знайшли відображення найболючіші проблеми життя українців і України. Боротьба проти соціальної несправедливості тісно перепліталась у творчості Шевченка з прогидією національному гнобленню українського народу. Цим він різко виділявся не лише серед попередників, а й серед сучасників.

Висновки та узагальнення

Розвиток культури в Наддніпрянській Україні у першій половині ХІХ ст. відбувався в суперечливих умовах. Російський царизм всіляко гальмував культурний поступ в Україні і, якщо і дозволяв дітям українців навчатися, то, головним чином, російською мовою, цілком свідомо прагнучи тримати народи імперії,

Микола Гоголь створив незабутні образи героїчної козацької України, оспівав поетику і ліризм українців.

у тому числі й український, у темряві. Царський міністр народної освіти адмірал Шишков у 1824 р. заявив: «Навчати грамоті весь народ... завдало б більше шкоди, ніж користі». Цілком закономірним був результат такої політики: в XVIII ст., коли Україна ще зберігала деякі залишки автономії, шкіл у Наддніпрянщині було більше, ніж у першій половині XIX ст. У Австрійській імперії після ліберальних реформ у культурно-освітній сфері в останні десятиліття XVIII ст. — у першій половині XIX ст. також мав місце регрес.

Однак, всупереч реакційній політиці російського самодержавства і Австрійської імперії, розвиток культури в Україні не припинився. Український народ знайшов у собі сили, щоб протистояти імперській асиміляторській політиці. Він висунув з свого середовища талановитих учених, які працювали в різноманітних галузях науки і мистецтва. Усна народна творчість стала своєрідним дзеркалом народної душі. Вона справила значний вплив на становлення нової української літератури. Без народної творчості не було б «Енеїди» та інших творів «батька» нової української літератури Котляревського, не було б блискучої творчості Гулака-Артемовського, Квітки-Основ'яненка і багатьох інших українських майстрів слова. Зрештою, сам народ з найпотамніших своїх глибин висунув власного пророка і генія — Тараса Шевченка, який сказав про українців, їхнє минуле, сучасне і майбутнє більше, ніж усі його попередники разом узяті. Шевченко підняв українську мову і літературу на такий рівень досконалості, який дозволив дійти висновку: народ, що породив такого генія, не може зникнути з поверхні землі.

Перевірте себе. Виконайте

1. Охарактеризуйте стан освіти в Україні в першій половині XIX ст.
2. Якою була урядова політика в освітній сфері України? Чим вона визначалася?
3. Заповніть таблицю «Розвиток науки в Україні в першій половині XIX ст.»:

Діячі науки	Який внесок у розвиток науки зробили?
1. Михайло Остроградський 2. Тимофій Осиповський 3. Михайло Максимович 4. Микола Костомаров 5. Микола Маркевич	

4. Заповніть таблицю «Розвиток літератури в Україні в першій половині XIX ст.»:

Письменники	Їхні твори	Основні теми, ідеї, зміст творів
1. Іван Котляревський 2. Григорій Квітка-Основ'яненко 3. Петро Гулак-Артемівський 4. Євген Гребінка 5. Тарас Шевченко		

5. Кому з українських письменників належать ці твори: 1) «Гайдамаки»; 2) «Маруся»; 3) «Енеїда»; 4) «Кавказ»; 5) «Конотопська відьма»; 6) «Пап та Собака»; 7) «Наталка Полтавка»; 8) «Юродивий»; 9) «Ведмежий суд»?

6. Розкрийте коротко тему та ідею одного з творів. Назвіть характерні риси нової української літератури, відмінні від рис літератури XVII–XVIII ст.

Документи та матеріали

1. Видатний російський критик середини XIX ст.

Микола Добролюбов про «Кобзар» Тараса Шевченка

Появление стихотворений Шевченка интересно не для одних только страстных приверженцев малороссийской литературы, но и для всякого любителя истинной поэзии. Его произведения интересуют нас совершенно независимо от старого спора о том, возможна ли малороссийская литература: спор этот относился к литературе книжной, общественной, цивилизованной, — как хотите называйте, — но, во всяком случае, к литературе искусственной, а стихотворения Шевченка именно тем и отличаются, что в них искусственного ничего нет. Конечно, по-малороссийски не выйдет хорошо «Онегин» или «Герой нашего времени»...

Но само собою разумеется, что никто не откажет малороссийскому, как всякому другому, народу в праве и способности говорить своим языком о предметах своих нужд, стремлений и воспоминаний, никто не откажется признать народную поэзию Малороссии. И к этой-то поэзии должны быть отнесены стихотворения Шевченка. Он — поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов не идет с ним в сравнение, потому что складом своих мыслей и даже своими стремлениями иногда отдаляется от народа. У Шевченка, напротив, весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни. Он вышел из народа, жил с народом, и не только мыслью, но и обстоятельствами жизни был с ним крепко и кровно связан.

Джерело: Добролюбов Н. А. Собрание сочинений в трех томах. — М., 1952. Т. 3. — С. 535–536.

Запитання і завдання

- * 1. В чому, на думку Миколи Добролюбова, полягала сила поезії Тараса Шевченка?
- * 2. Чи з усіма твердженнями Добролюбова можна погодитися? Обґрунтуйте.

2. З листа Віссаріона Белінського Павлу Анненкову. Грудень 1847 року.

Наводил я справки о Шевченке и убедился окончательно, что вне религии вера есть никуда негодная вещь. ...Верующий друг мой говорил мне, что верит, что Шевченко — человек достойный и прекрасный. Вера делает чудеса — творит людей из ослов и дубин. Стало быть, она может из Шевченка сделать пожалуй мученика свободы. Но здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и пошлеца, а сверх того горького пьяницу, любителя горилки по патриотизму хохлацкому. Этот хохлацкий радикал написал два пасквиля — один на государя императора, второй на государыню императрицу... Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых не читал..., но уверен, что пасквиль на императрицу должен быть возмутительно гадок... Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал бы не меньше. Я питаю личную вражду к такого рода либералам...

...Одна скотина из хохлацких либералов, некто Кулиш (экая свинская фамилия!) в «Звездочке», ...журнале, который издает Ишимова для детей, написал историю Малороссии, где сказал, что Малороссия или должна отторгнуться от России, или погибнуть... Вот что делают эти скоты, безмозглые либералишки. Ох, эти мне хохлы! Ведь бараны — а либеральничают во имя галушек и вареников со свиным салом...

Джерело: Белинский В.Г. Полн. собр. соч. — М., 1953—1959. — Т. 12. — С. 440—441.

Запитання і завдання

1. Чому, на ваш погляд, творчість і громадсько-політична діяльність Шевченка, Куліша та їхніх однодумців викликала таку шалену, аж до непристойного, люту противників?

3. Історик Роман Шпорлюк про ставлення Віссаріона Белінського до української літератури

Великий російський критик Віссаріон Белінський (1811—1848) зразу ж усвідомив, до чого схиляють українські літератори і що створення україномовної літератури може привести — і навіть обов'язково приведе — до ідеї, згідно якої слідом за такою літературою, «у відповідності з нею», повинно з'явитися українське суспільство і нація. Як відзначав Григорій Грабович, «послідовно негативна реакція Белінського на Шевченка впливає саме з його принципового неприйняття літературного «сепаратизму» і того політичного сепаратизму, що безпосередньо впливає з нього».

Джерело: Шпорлюк Роман. Украина: от периферии империи к суверенному государству // Украина и Россия: общества и государства. — М.: Музей и общественный центр имени Андрея Сахарова, 1997. — С. 58.

Запитання і завдання

1. Про який зв'язок між українською літературою і національно-визвольним рухом пише Шпорлюк? У чому суть цього зв'язку?
2. На основі документів 1–3 та матеріалів підручника підготуйте повідомлення на тему: «Українська література та російське суспільство в першій половині XIX ст.».

Запам'ятайте дати

- 1805 – відкриття Харківського університету.
- 1820 – відкриття в Ніжині гімназії вищих наук.
- 1834 – відкриття Київського університету.
- 1840 – перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка.
- 1846 – вихід друком «Історії Русів».

Словник термінів

Парафія – нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих (парафіян), яких обслуговують церковнослужителі одного храму.

Парафіяльні школи – початкові школи при церковних парафіях.

§ 18. Розвиток українського мистецтва

Згадайте: 1. Які найважливіші досягнення у розвитку українського мистецтва другої половини XVIII ст. відомі вам? 2. Кого з діячів мистецтва того часу ви б виділили?

Попри всі утиски російського самодержавства, українське мистецтво у першій половині XIX ст. продовжувало розвиватися. Секрет його успіху у край несприятливих умовах того часу полягав у тісному зв'язку українських митців з народом, його художньою творчістю.

1. Театр

Нова українська література дала сильний поштовх розвитку театрального мистецтва. Центром театального життя в Україні в першій половині XIX ст. стали Харків та Полтава, де започатковувався національний український професійний театр.

Директором і одночасно режисером та актором Харківського театру був Григорій Квітка-Основ'яненко. У складі професійної трупи театру виділявся Михайло Щепкін (1788–1863). Театр ставив п'єси російських та західноєвропейських авторів, але найбільший успіх у глядачів мали вистави за творами Котляревського «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» і Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик».

В історії українського театального мистецтва видатне місце посів Полтавський театр, на чолі якого стояли Іван Котляревський та Михайло Щепкін. Він розпочав роботу у 1818 р., коли з Харкова до Полтави переїхала театральна трупа, в складі якої був Щепкін. Полтавський театр, у репертуарі якого були п'єси перш за все Котляревського, часто виїздив на гастролі до Харкова, Кременчука та інших міст України і скрізь користувався великим успіхом. Проте у 1821 році скрутне матеріальне становище привело до його закриття.

У багатьох містах діяли аматорські театри, котрі ставили перш за все українські п'єси. Прикметно, що навіть у Західній Україні аматорські театри з успіхом ставили вистави за п'єсами Котляревського та Квітки-Основ'яненка. Аматорів підтримували можливі меценати.

У складі першого професійного театру в Україні виділявся непересічним талантом Михайло Щепкін.

Поряд з ними працювали поміщицькі театри, оркестри, хори і капели. Широко відомим був театр із селян-кріпаків с. Качанівки на Чернігівщині. Музикантів навчав грати видатний композитор Михайло Глінка. А в складі іншого поміщицького театру, в с. Романове на Волині, виступали актори, які музичну освіту одержали в Італії.

2. Музичний фольклор кобзарів, бандуристів, лірників

Помітне місце в культурному житті України належало музичному фольклору і музиці в цілому. Український народ збирав старі і створював нові пісні, що відображали його життя, сподівання і мрії. Як і раніше, в народі жили календарні земле-робські пісні, колядки й щедрівки, веснянки, купальські й жниварські, жартівливі, весільні, колицкові пісні, народні плачі й голосіння, думи та історичні пісні. Користувалися успіхом і розвивалися народні танці: метелиця, гопак, козачок, полька та інші, що виконувалися в супроводженні переважно струнних інструментів. Найпоширенішим народним інструментальним ансамблем того часу були троїсті музики (скрипка, цимбали, бубон).

Народ висунув із свого середовища талановитих співців-кобзарів, бандуристів і лірників, які поширювали надбання народної творчості по всій Україні. Найвідомішими кобзарями стали Андрій Шут, Іван Крюковський, Федір Гриценко (Холодний). Особливо виділявся кобзар з Прилуччини Остап Вересай (1813 – 1890). Остап виріс в родині кріпака-музики і мав гарний високий тенор. Народні думи і пісні в його виконанні були широко відомі і викликали щире захоплення у слухачів.

Найвідомішим кобзарем України був Остап Вересай. Глибоко ліричні думи і пісні, які він виконував, пробуджували захоплення героїкою історії України, прагнення змінити на краще життя українців.

3. Архітектура

Архітектура займала чимдалі важливіше місце в зв'язку зі зростанням міст. Губернські і повітові міста забудовувалися за планом: у кожному визначався адміністративний центр з площею, де споруджувалися урядові установи (Київ, Полтава, Харків

Майже 200 років «Софіївка» залишається одним з найчарівніших куточків України.

та інші). Їх архітектура виділялась серед інших будівель своєю помпезністю. Помітно змінювався зовнішній вигляд міст: споруджувалися монументальні кам'яні будинки державних установ, навчальних закладів, церкви, палаци.

У Києві 30 років працював архітектор Андрій Меленський (1766–1833), за проектами якого збудували пам'ятник на честь магдебурзького права, церкву-мавзолей на Аскольдовій могилі, перший у місті театр. Окрасою міста стали збудовані за проектом академіка Беретті в стилі класицизму будинки університету та Інституту шляхетних дівчат.

Особливе місце у розвитку архітектури належить Одесі. У 1809 р. у цьому місті збудовано театр в дусі античної архітектури. Пам'ятниками архітектури стали відомі Потьомкінські сходи до Чорного моря і Воронцовський палац. Місцевий архітектор Мельников на центральній площі Приморського бульвару спроектував напівциркульні будинки державних установ і готель. Разом з Потьомкінськими сходами вони утворювали єдиний архітектурний ансамбль.

Палац Павла Галагана, який ви бачите на знімку, належав до найкращих архітектурних споруд України.

Україна здавна славилася палацово-парковою архітектурою, що ґрунтувалася на історичних традиціях і народній майстерності. Серед відомих будівель з парками відзначався палац Кирила Розумовського, збудований у мальовничому місці Батурина. В с. Сокирці на Чернігівщині в маєтку Павла Галагана спорудили палац, до якого прилягав лісопарк площею 600 десятин з алеями, штучними галявинами й озерами.

Створювалися декоративно-пейзажні парки, що здобули своєю красою світову славу. Зокрема, в Умані було створено один з найчудовіших парків – «Софіївку», де вздовж русла річки Кам'янки вигороджено чотири водойми, з'єднані між собою підземними каналами, споруджено гроти, лабіринти, скелі з великих каменів, численні павільйони і альтанки, встановлено мармурові копії античних статуй, посаджено дерева, завезені з багатьох країн Європи і навіть з Америки.

На західноукраїнських землях визначними архітектурними спорудами виділявся перш за все Львів. У першій половині XIX ст. місто прикрасили будинки Інституту Оссолінських, ратуша на площі Ринок з високою баштою і годинником, будинок театру. Впливом стилю класицизму позначені тогочасні архітектурні споруди Дрогобича, Ужгорода, Чернівців та інших міст.

4. Музика

У першій половині XIX ст. з'явилися нотні збірники відомих українських пісень. Публікації пісень з нотами дали поштовх дальшому розвитку музичної культури в Україні, сприяли становленню професійного мистецтва. Музичне життя зосереджувалося переважно в Києві, Харкові, Полтаві, Одесі. У цих містах виникли і діяли оркестри, хори, капели, в театрах ставилися опери. У вищих навчальних закладах викладалися музика й танці, відбувалися концерти, музичні вечори.

У Києві піаніст, композитор і педагог Йосип Витвицький (1813–1866) написав музичний твір «Україна» (1836) – варіації на тему народної пісні «Зібралися всі бурлаки». Композитор Алоїз Єдлічка (1819–1894) багато років працював як професійний музикант і педагог на Полтавщині. В Харкові своїми здібностями як композитор-виконавець виділявся викладач Харківського університету Іван Вітковський.

Музичне життя в Україні мало досить тісні зв'язки з європейською музичною культурою. В Одесі кілька разів гастролювала італійська опера. В 1848 р. італійська оперна трупа давала концерти Києві. З великим успіхом у 1847 р. пройшли концерти угорського композитора і піаніста Ференца Ліста в Одесі, Києві та Єлисаветграді.

Швидко розвивалося музичне мистецтво на західноукраїнських землях. У Львові, Перемишлі, Станіславі, Стрию, Чернівцях, Ужгороді та інших містах виникали українські хори. Одним з перших українських композиторів-професіоналів у Галичині був Михайло Вербицький (1815–1870) – автор багатьох музичних творів: співів, хорів, музики до театральних вистав.

Володимир Боровиковський
був майстром портрета.
Зразком його творчості
є ця репродукція картини
живописця.

Кріпак Василь Тропінін зумів
стати відомим портретистом,
виконуючи обов'язки лакея і
кондитера у панському маєтку
на Полтавщині. Його творчість
побудована на художньому
відбитті оточуючого
українського життя.

5. Живопис

Інтенсивно розвивався український живопис. Жанр портрета, що був тоді найпоширенішим, зазнав якісних змін. Портрети втрачали застигли іконописні форми минулої епохи. Художники, зокрема **Володимир Боровиковський (1757–1825)**, прагнули відтворити не лише зовнішній образ, а й розкрити внутрішній світ людини. Найталановитіші з них володіли високою мистецькою культурою.

Значний вклад у розвиток українського портретного живопису вніс **Василь Тропінін (1776–1857)**, який до 47-річного віку був кріпаком. Близько 20 років він працював як художник, архітектор і учитель малювання на Поділлі. Художник **Іван Сошенко (1807–1876)**, друг і земляк Тараса Шевченка, був вчителем малювання в київській, вінницькій та ніжинській гімназіях і написав десятки чудових портретів і пейзажів взагалі. Непересічний талант демонструвало багато українських живописців. Але найвищим досягненням українського мистецтва першої половини XIX ст. стала творчість Шевченка. Вихованець Петербурзької академії художеств, Тарас Шевченко показав себе талановитим художником, який став першим серед кращих українських майстрів пензля. Одним з провідних жанрів творчості Шевченка-художника став портрет: він написав їх понад 130. На засланні Шевченко створив глибоко реалістичні акварельні картини «Пожежа в степу», «Казахська стоянка на Кос-Аралі», намалював багато пейзажів, краєвидів, жанрових картин, побутових сцен з життя казахів. Шевченко був і відомим майстром

графіки. Йому належала серія перших в українській графіці офортів «Живописна Україна», графічних портретів тощо.

Висновки та узагальнення

Перша половина XIX ст. стала добою, коли українське мистецтво почало прискорення, під якого припав вже на більш пізні часи. Нова українська література дала потужний поштовх розвитку театрального мистецтва. В історії українського театру видатне місце належить театру в Полтаві. Неповних чотири роки його діяльності під началом Івана Котляревського та Михайла Щенкіна підняли український театр на якісно новий рівень. Музичний фольклор кобзарів, бандуристів, лірників був тим поживним ґрунтом, який давав наснагу діячам професійного музичного мистецтва. Перша половина XIX ст. стала часом його становлення в Україні.

Завдяки творчості Володимира Боровиковського, Василя Тропініна, інших художників розвивався український живопис. Як надзвичайно талановитий художник, який обіцяв вирости у майстра світового рівня, розпочав свою творчість у цій царині мистецтва геніальний поет Тарас Шевченко. Жорстока розправа, яку вчинило над ним російське самодержавство, не дозволила йому реалізуватися повністю як художнику.

Помітний прогрес спостерігався і в інших видах мистецтва, зокрема в архітектурі.

Таким чином, у складних умовах бездержавності український народ не лише зберіг свою культуру, а й добився її сходження на новий рівень.

Перевірте себе

1. Чому театр у Полтаві відіграв провідну роль у становленні театрального мистецтва в Україні?
2. Що ви знаєте про творчість Остапа Вересая?
3. Визначте особливості розвитку української архітектури в першій половині XIX ст.
4. Розкажіть про досягнення професійного музичного мистецтва в Україні.
5. Назвіть українських художників першої половини XIX ст. Які їхні картини вам відомі?
6. Назвіть твори Тараса Шевченка, які вам найбільше подобаються. Поясніть, чому.

Україна ожила в картинах Тараса Шевченка.
«Селянська родина».

Документи та матеріали

1. Повідомлення газети «Северная пчела» про підготовку до видання «Живописной Украины». 1844 р.

Призначення всіх образотворчих мистецтв подати очам або уяві красу і страхіття природи, життя держави і побут окремої людини, силу пристрастей і події, що вражають душу, або сповнюють нас почуттям спокійним і безтурботним. Пустині Америки, береги Рейну, жарке небо Італії в картинах — захоплюють уяву і ми, втрачаючи почуття часу і простору, витаємо в краях далеких, живемо життям минулих століть... Що ж сказати про те, коли одного погляду досить, щоб воскресити в нашій пам'яті і батьківщину, і звичаї предків, і події, що яскраво виділяються із звичайного побутописання землі, де ми почали жити і відчувати! Великий подвиг досягнути цього, а посильна допомога йому повинна бути нашим обов'язком. Сповнений цього переконання, відомий і улюблений поет — художник Т. Г. Шевченко вирішив почати видавня, названого їм «Живописною Україною».

Сюди ввійдуть такі малюнки:

1) Види Південної Росії, визначні своєю красою або історичними подіями. Все, що час зберіг від цілковитого знищення: руїни фортець, храми, укріплення, могили знайдуть тут собі місце.

2) Народний побут теперішнього часу, обряди, звичаї, повір'я, зміст народних пісень і казок.

3) Найважливіші події, відомі з побутописання Південної Росії, починаючи з заснування Києва, які впливали на долю населення того краю... Естампи будуть гравіровані на міді... Перші чотири картини вже готові і зображають: 1. Вид у Києві. 2. Мирську сходку. 3. Зміст відомої казки: Солдат і Смерть. 4. Дарунки від трьох держав Богдану і Українському народу в 1649 році...

Джерело: Хрестоматія з історії Української РСР. — С. 131.

Запитання і завдання

1. Що вам відомо про Тараса Шевченка як художника?
2. Назвіть відомих вам майстрів образотворчого мистецтва України першої половини XIX ст.
3. Наскільки важливим було видання «Живописной Украины»?

Запам'ятайте дати

1818–1821 — існування Полтавського театру.

Словник термінів

Аматор — любитель, непрофесіонал. Аматорський театр — любительський театр.

Меценат — римський політичний діяч I ст. до н.е. Щедро підтримував письменників і поетів. В переносному значенні слово «меценат» — покровитель мистецтва і літератури.

§ 19. Наш край у першій половині XIX ст.

Згадайте основні події історії краю в XVIII ст.

Позначте на карті 5 (с. 127) олівцем територію області, в якій ви живете, а також місто (село), район. Підготуйте за красназнавчою літературою, яку вам порекомендує вчитель, розповідь про найцікавіші події в житті краю у першій половині XIX ст.

Напишіть на картосхемі назви населених пунктів краю, що мали відношення до подій того часу.

Спираючись на вивчене, охарактеризуйте стан розвитку економіки першої половини минулого сторіччя. Знайдіть спільне і відмінне в економічному розвитку краю у порівнянні з іншими районами України. Пошукайте відповідь на питання про причини певних особливостей у господарчому житті регіону.

Перша половина XIX ст. була часом інтенсивного заселення і господарського освоєння Півдня України. Якщо ви живете у цьому районі нашої країни, розкажіть про це. Можливо, ви живете в області, звідки їхали переселенці в південні степи. Що вам відомо про причини і наслідки переселенського руху, про конкретний вклад земляків в освоєння нових земель.

Чи була у вашому краї боротьба проти кріпосницької системи? Якщо була, підготуйте повідомлення про пов'язані з нею події.

Чи діяли у вашому краї в першій половині XIX ст. громадсько-політичні організації? Якщо так, що вам про них відомо?

Хто з ваших земляків залишив слід в історії краю? Підготуйте розповідь про них.

Згадайте уроки з української літератури. Чи вивчали ви на них твори письменників, що змальовували життя, події тих часів у вашому краї? Вірогідно, ви читали про рідний край і додаткову літературу самостійно. Запропонуйте свою розповідь.

Складіть таблицю «Наш край у першій половині XIX ст.»:

Дата	Події історії краю	Джерело, з якого ви дізналися про ці події

Карта 5. Карта України в XIX — на початку XX ст.

§ 20. Українські землі у складі Російської і Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

(Повторювально-узагальнюючий урок до тем 1–3)

1. Нова політична й етнічна географія України

Після російсько-турецьких війн XVIII ст. і трьох поділів Польщі політична географія України істотно змінилася. Українські землі опинилися у складі двох держав – Австрії і Росії.

Австрія володіла Західною Україною. Її землі належали до різних адміністративних одиниць імперії.

Усі інші українські землі – 80% етнічної території – опинилися у складі Російської імперії і управлялися з єдиного центру – Санкт-Петербурга. Але ніяких переваг від цього населення підросійської України не мало. І Австрія, і Росія адміністративно-територіальний поділ приєднаних земель будували, виходячи зі своїх інтересів, а не потреб населення. Втративши власну державність, українці були приречені на роль знаряддя в політиці урядів Австрії і Росії, на роль джерела для поповнення імперських скарбниць і резервуар для поповнення російської та австрійської армій. Це була їх плата за бездержавне існування.

Разом з тим у порівнянні з попередніми століттями, коли Україна була розділена між чотирма державами (Росією, Польщею, Туреччиною і Австрією), нове її становище було значно вигіднішим. Воно відкривало сприятливі можливості для міграції населення на Південь та Південний Схід і розширення за рахунок цього українських етнічних територій. У свою чергу це давало українцям додаткові можливості у боротьбі за самозбереження і у протистоянні асиміляторській політиці Російської й Австрійської імперій.

2. Імперська політика в Наддніпрянській і Західній Україні

Австрія і Росія в кінці XVIII – першій половині XIX ст. знаходилися на різних рівнях соціально-економічного розвитку, що відбилося на їх політиці щодо захоплених українських земель. У той час, коли австрійські імператори Марія-Терезія і Йосиф II вели у 70–80-х рр. XVIII ст. модну тоді політику Освіченого абсолютизму й звільняли селян від особистої залежності, обмежували панщину і проводили інші реформи, які полегшували життя населен-

ня Західної України, російська імператриця Катерина II, яка навіть листувалася з французькими Просвітителями, знищила залишки української автономії і відновила на Наддніпрянщині кріпацтво.

Реформи Марії-Терезії і Йосифа II позитивно позначилися на господарському житті, становищі селянства. Але вони були не настільки глибокими, щоб корінним чином змінити ситуацію. До того ж за наступників імператорів-реформаторів почалася реакція, яка знищила здобутки попередніх десятиліть.

3. Промисловий розвиток України

Одним з найважливіших процесів, які розгорнулися у світі наприкінці XVIII – в XIX ст., був промисловий переворот і зв'язані з ним зміни у соціальній структурі суспільства. У порівнянні з передовими країнами Європи промисловий переворот в Україні розпочався пізніше. У цілому українські землі Австрійської і Російської імперій залишалися відсталими сільськогосподарськими регіонами, які забезпечували промислові центри імперій продуктами харчування, споживаючи готові промислові товари, що вироблялися у центральних регіонах обох імперій. Разом з тим кидається в очі, що на підросійських землях України промисловий розвиток відбувався значно швидше, ніж у Західній Україні. Промисловість Наддніпрянщини не мала в Росії таких сильних конкурентів, які мала в Австрійській імперії галицька, буковинська чи закарпатська промисловість. Однак російський уряд підтримував деякі важливі галузі промисловості (текстильна і металобробна) в Центрі Росії і гальмував їх розвиток в Україні.

Головною причиною відсталості Наддніпрянщини і Західної України було кріпацтво і антиукраїнська економічна політика Росії і Австрії. Протягом першої половини XIX ст. в обох частинах України кріпацтво набуло жорстоких форм і зумовило надзвичайно низький рівень життя основного населення – селянства, а отже, й дуже вузькі рамки внутрішнього ринку.

4. Суспільно-політичний рух в Україні, його течії і суперечності

Посилення гніту селянства породжувало антикріпосницьку боротьбу, яка охопила всі регіони України і проявлялася в різноманітних формах – від скарг на дії поміщиків до збройної боротьби з ними. Для приведення селян до покори уряду Росії і Австрії все частіше застосовували військову силу.

Все говорило про те, що в обох частинах України швидко наростали соціальні суперечності, що суспільство перебувало у стані гострої кризи. Загальне неблагополуччя збурювало свідомість небайдужих до долі країни людей і сприяло появі суспільно-політичного руху.

Як і в інших залежних країнах, в Україні суспільно-політичний рух не був однорідним. На Наддніпрянщині перша його течія прагнула до національного визволення і відновлення української державності. Друга течія ставила завданням оновлення, «покращення» імперії, але не знищення її шляхом надання пригнобленим країнам права на самовизначення і утворення нових держав. Нарешті, третя течія представляла правобережну польську шляхту і близькі до неї верстви польського населення, які століттями жили в Україні. Поляки прагнули до відновлення знищеної у другій половині XVIII ст. польської держави, до складу якої планували включити і Правобережну Україну.

В суспільно-політичному русі Західної України були свої особливості. Поміщиками і чиновниками в Галичині були поляки, в Закарпатті — угорці, на Буковині — румуни. Найбільш активними були поляки Галичини, які, як і правобережна шляхта, мріяли про відновлення Речі Посполитої, до складу якої обов'язково повинні були ввійти заселені українцями галицькі землі. Угорці, які також прагнули до створення власної незалежної держави, відмовляли у праві на це українцям Закарпаття. Особливо яскраво українсько-польські та українсько-угорські суперечності проявилися від час революції 1848 р. Таким чином, діючи у складі польської чи угорської національно-визвольних течій, українці не могли досягти своєї кінцевої мети — національного визволення. Так само і українці Наддніпрянщини були не в змозі вирішити свої завдання, перебуваючи в російських чи польських організаціях. Звідси випливала необхідність виділення українських національно-визвольних сил у цілком самостійну течію суспільно-політичного руху.

5. Греко-католицьке духовенство на чолі національно-визвольної боротьби в Західній Україні

Найширшою соціальною базою національно-визвольного руху в Західній Україні було українське селянство, історична пам'ять якого зберегла інформацію про козацьке минуле, про Богдана Хмельницького і його соратників, про пізніші спроби відновлення української державності. Але селяни були нездатні сформулювати не лише загальнонаціональні, а й свої власні економічні, політичні і культурні вимоги. Вони не мали необхідної для цього теоретичної підготовки. Цю місію брали на себе представники «освічених» соціальних груп, що не втратили почуття належності до українського народу.

У Західній Україні для виконання такої ролі найбільше підходило греко-католицьке духовенство, що виросло і зміцніло в результаті імперських реформ 70–80-х рр. XVIII ст. і зуміло зберегти свій вплив на населення в період реакції першої половини XIX ст. Очолене ним

національне відродження Галичини відбувалося під впливом австрійського Просвітництва і відзначалося активною освітньою діяльністю перемишльського гуртка патріотично настроєних греко-католицьких священиків, а з початку 30-х рр. — «Руської трійці» — Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького і Івана Вагилевича. Стараннями «Руської трійці» був виданий українською мовою літературний альманах «Русалка Дністрова». Тим самим народна українська мова ставала мовою художньої літератури. Вона почала витісняти малозрозумілу широкому загалу церковнослов'янську. Саме тому Іван Франко назвав появу «Русалки Дністрової» «явищем наскрізь революційним». Що стосується політичного ідеалу «Руської трійці», то він полягав у створенні слов'янської федерації народів.

6. Козацька старшина і початок українського національного відродження в Наддніпрянській Україні

Якщо в Галичині провідною силою національного відродження було греко-католицьке духовенство, то на підросійській території України нею стали освічені представники козацької старшини, що після ліквідації Гетьманщини одержували права російського дворянства.

У ролі лідера національного відродження козацька еліта перебувала до початку 40-х рр. XIX ст. Але, відходячи у небуття, козацька освічена еліта на весь голос заявила про себе літературно-художніми творами та історичними трактатами. Як недогарок свічки, вона на мить яскраво спалахнула, перш ніж остаточно згаснути. Цей спалах дав українцям «Історію Русів» Полетики, художні твори Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемовського і багатьох інших видатних майстрів українського слова першої половини XIX ст.

Своєю натхненною творчістю освічені представники козацької старшини поставили собі вічний пам'ятник. З «Енеїди» Івана Котляревського починається українське національне відродження. Ця творчість стала живим ґрунтом, на якому виросло наступне покоління будителів національного духу українського народу, різночинців. Найвизначніший з них — Тарас Шевченко.

7. Початок різночинського етапу українського національно-визвольного руху

З появою Шевченка і організації Кирило-Мефодіївського братства український національний рух вступив у нову фазу. Тепер на арену визвольної боротьби вступили різночинці: представники дворянської, селянської і міщанської інтелігенції. Вони взяли на озброєння українську національну ідею, поставили чіткі по-

літичні цілі. Їх було значно більше, ніж дворян, які домінували серед учасників національного руху попереднього періоду. Їм не загрожувала перспектива зникнення. Навпаки, дальший економічний розвиток збільшував попит на інтелігенцію, а значить, розширював соціальну базу національно-визвольної боротьби.

8. Вплив Європейської революції 1848 р. на Україну

До 1848 р. національно-визвольний рух в Наддніпрянській Україні помітно випереджав західноукраїнський, а галичани, буковинці й закарпатці надихалися прикладом своїх братів зі Сходу. У 1848 р., з початком європейської революції – «весни народів», лідерство починає переходити до українців Галичини. Був створений представницький орган краю – Головна руська рада, яка висунула цілу програму соціально-економічних і політичних перетворень.

Що ж стосується Наддніпрянської України, то сюди «весна народів» так і не докотилася. Відомі поодинокі випадки схвальної реакції на європейську революцію. Так, на банкеті у генеральші Тетяни Вольховської (с.Мойсівці Пирятинського повіту) офіцери кавалерійської дивізії, що готувалися до походу у Європу, Микола і Віктор Закревські проголосили тост за Французьку республіку, за що пізніше були заарештовані. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства український національно-визвольний рух зробив вимушену паузу, накопичуючи сили для нового виступу.

Таким чином, роз'єднаність України на Східну і Західну, яка була її історичним прокляттям, на цей раз обернулася несподіваною перевагою: ослаблення визвольного руху на Наддніпрянщині компенсувалося його посиленням у Галичині.

Запитання і завдання

1. Які зміни в політичній і етнічній географії України відбулися в XVIII ст.?
2. Чим були викликані реформи Марії-Терезії та Йосифа II? В чому їх суть? Чому реформи не привели до принципових змін у розвитку економічного та суспільного життя Західної України?
3. Дайте характеристику економічних відносин на західноукраїнських землях. Чим була викликана криза у сільському господарстві та промисловості краю?
4. Доведіть, що і в Східній, і в Західній Україні народні маси зазнавали схожих соціальних та національних утисків.
5. Доведіть фактами вірність висновку: «Феодално-кріпосницький лад і монархічна влада в Російській та Австрійській імпе-

ріях гальмували розвиток економіки і культури України, перетворювали її в колоніальний придаток».

6. Які течії суспільно-політичного руху сформувалися на російських і австрійських територіях України у першій половині XIX ст.?
- * 7. Охарактеризуйте українсько-російські і українсько-польські відносини на Правобережній Україні в 20–30-х рр. XIX ст.
8. Чим викликана провідна роль греко-католицьких священників на початковому етапі національного відродження в Західній Україні?
9. Яку роль у національному русі Наддніпрянщини відіграла козацька старшина?
10. Що спільного і відмінного було у наддніпрянському і західноукраїнському визвольному русі першої половини XIX ст.?
11. Охарактеризуйте вплив революції 1848 р. в Австрії на розгортання політичних процесів у Західній Україні.
12. Охарактеризуйте українсько-польські і українсько-угорські відносини в Західній Україні під час революції 1848 р.
13. Чому на Наддніпрянщині слабо відчувався вплив Європейської революції 1848 р.?
- * 14. Які факти соціально-економічного, політичного і культурного характеру свідчили, що українці Наддніпрянщини і Західної України в першій половині XIX ст. належали до єдиного народу?

Документи та матеріали

1. Історик Іван Лисяк-Рудницький про роль православного і греко-католицького духовенства у визвольному русі України

Боротьба козацької України за політичну незалежність у XVIII ст. була тісно пов'язана з обороною православ'я від ісламу та римського католицизму. Уніатська церква виступала тоді додатком до чужоземного польського панування. У XIX ст. відбулася цікава переміна ролей. Після того, як Київський митрополичий престіл був підпорядкований Московському патріархатові (1685), православна церква на Україні втратила свою автономію і поступово стала повністю русифікованою. Уніатська церква, яку в Російській імперії заборонено (1839), була обмежена до Габсбургських володінь. Але тут вона пережила дивовижне відродження. Благотворні реформи, проведені австрійським урядом, піднесли освітній і громадський рівень греко-католицького духовенства. Водночас вплив австрійського «йосифінства» дав змогу греко-католицькій церкві позбавитися від польських пов'язань. Тепер вона була здатна взяти на себе роль української національної церкви. Від 1848 р. греко-католицька церква забезпечувала політичне керівництво української спільноти в Галичині.

Джерело: Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе. — К., 1994. — Т.1. — С. 415.

Запитання і завдання

1. Що спільного і що відмінного у ролі православного духовенства в Наддніпрянщині і греко-католицького в Західній Україні?
2. Охарактеризуйте вплив на національно-визвольний рух в Україні православного і греко-католицького духовенства.

2. Історик Роман Шпорлюк про роль російського і австрійського втручання в українське відродження

Один з парадоксів українського відродження полягає в тому, що та частина України, яка на початковому етапі мала найкращі внутрішні передумови для розвитку (йдеться про Наддніпрянщину. — *Авт.*), не могла їх розвинути через втручання ззовні. Тим часом, одна з відсталіших земель (Галичина. — *Авт.*), завдяки власне зовнішнім стимулам, протягом кількох поколінь вийшла наперед. Зіставлення двох подій і дат ілюструє нашу тезу: між Кирило-Мефодіївським братством і загальними виборами до Австрійського законодавчого рейхстагу стоїть відстань ледве двох років; але хоч галичани брали участь у тих виборах і успішно провели своїх кандидатів, навряд чи серед них знайшлися б люди, скажімо осінню 1847 року, політичне мислення яких досягло рівня політичної думки «братчиків». Говорячи про стадії чи фази розвитку етнічних націй, треба пам'ятати, що цей розвиток відбувається не в ізоляції, а у змаганні з іншими націями, національними рухами, і що ті конкуренти перебувають, як правило, на вищому етапі або взагалі вже вважаються розвиненими націями.

Джерело: Шпорлюк Роман. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII — початку XIX століття // Україна. Наука і культура. Вип. 26. — К., 1991. — С. 164.

Запитання і завдання

1. Який вплив на українське національне відродження справила політика Російської та Австрійської імперій?
- * 2. Прокоментуйте слова Романа Шпорлюка: «Розвиток (націй. — *Авт.*) відбувається не в ізоляції, а у змаганні з іншими націями, національними рухами, і що ті конкуренти перебувають, як правило, на вищому етапі або взагалі вже вважаються розвиненими націями».

Словник термінів

Асиміляція (лат. *assimilatio* — уподібнення, засвоєння) — процес у суспільному житті, в ході якого окремі народи, що, як правило, знаходяться під сильним колоніальним тиском у багатонаціональній державі, засвоюють культуру і мову панівної нації і поступово зливаються з нею.

Митрополит — в ряді християнських церков один з найвищих санів архієреїв. Голова великої єпархії, підлеглий патріарху.

Патріархат — найбільша територіально-адміністративна одиниця в православній церкві.

ТЕМА 4. УКРАЇНА в другій половині XIX ст.

§ 21. Наддніпрянська Україна напередодні реформи 1861 р.

Згадайте: 1. Яка оцінка давалася в попередніх параграфах підручника економічному стану Наддніпрянської України у першій половині XIX ст.? 2. Які факти свідчили про наближення ґрунтовних змін у становищі селянства?

На середину XIX ст. кріпосна система остаточно зжила себе. Вона суттєво стримувала загальний економічний розвиток. Невдоволення нею проявляли гноблені поміщиками селяни. Знищення кріпацтва вимагала українська інтелігенція. Розуміли невідворотність змін і правлячі верстви суспільства. Всі суспільні суперечності загострила Кримська війна.

1. Особливості економічного розвитку українських земель напередодні реформи 1861 р.

Економічне становище України середини XIX ст. характеризувалося стрімким розпадом кріпосницьких відносин і формуванням нових ринкових. На Лівобережжі розширювалися посіви тютюну і конопель для продажу, на Правобережжі вирощували багато пшениці і цукрових буряків, на Півдні одночасно з розширенням посівів пшениці розвивалося тонкорунне вівчарство.

Але з кожним роком все очевиднішим було те, що подальший розвиток господарства стає неможливим при збереженні кріпацтва. Поміщицькі господарства давали 90 % усього товарного хліба. Проте можливості збільшення його виробництва чи навіть збереження на досягнутому рівні були вичерпані. Гостро відчувалася нестача вільної кваліфікованої робочої сили. Поміщики не мали коштів, потрібних для придбання сільськогосподарської техніки і найму робітників. Зазнаючи невдачі у спробах раціоналізації виробництва, вони покладали надії лише на звичне – посилення визиску кріпаків. Поміщики продовжували скорочува-

ти селянські наділи і одночасно збільшували панщину. Наприкінці 50-х рр. тільки серед поміщицьких селян кількість безземельних наблизилася до 1 млн. осіб.

Гостру кризу в економічному і суспільно-політичному житті посилювала **Кримська війна 1853–1856 рр.** Вона негативно відбилася на відсталій економіці всієї Російської імперії, а на українській особливо. Південь України була прифронтовою зоною, і тут влада проголосила військовий стан. Через Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії безперервно просувалися військові команди, транспорти зі зброєю, боеприпасами, іншим спорядженням. Утримання армії лягло величезним тягарем на українців. Війна нищила як поміщицькі, так і селянські господарства, з яких забирали молодь, збільшували податки, зобов'язували утримувати армійські підрозділи на постій, організовувати їх транспортне (підводи) забезпечення, віддавати худобу для військових потреб тощо. Великих втрат зазнав Крим, особливо його південна частина, яка, по суті, перетворилася на безлюдну пустелю. Багато мешканців не тільки Криму, а й Херсонщини та Катеринославщини тікали від війни у північні губернії.

2. Посилення

антикріпосницького руху селян

У роки Кримської війни помітно посилювався антикріпосницький рух селян. Як це часто бувало і в попередні роки, селянським повстанням передувало поширення чуток про приховування місцевими поміщиками й урядовцями намірів царя звільнити селян. Про «Київську козащину», коли 1855 р. в рух прийшли селяни 8 повітів Київщини, писалося у § 8. Подібні виступи відбулися на Катеринославщині, Херсонщині, Харківщині, Полтавщині і Чернігівщині 1856 р., де серед селян поширювалися чутки, ніби у Криму серед степу під наметом сидить цар і роздає селянам волю. Цілими селами селяни, головним чином державні, рушили до Криму на возах. Тому і рух назвали – «У Таврію за волею». Селяни до Криму не доїжджали, бо їх зустрічали в дорозі поліція та війська і повертали назад. У ряді випадків по селянах стріляли.

Хоч і не такі масштабні, заворушення селян тривали і в наступні роки. Все частіше навіть найглухіші чутки про підготовлювані урядом зміни в їхньому становищі піднімали селян на протистояння зі своїми поміщиками чи управителями. Кріпаки заявляли, що вважають себе вільними і відмовлялися виконувати будь-які повинності. Військові каральні команди примушували їх ставати до роботи, активістів військові суди засуджували до різних видів покарань та заслання до Сибіру. Але виступи не припинялися. У 1856–1860 рр. вони охопили понад 160 тисяч селян.

3. План антиросійського повстання на Наддніпрянщині

В роки Кримської війни була здійснена спроба підняти в Україні національно-визвольне повстання. Ця спроба зв'язана з діяльністю правобережного польського шляхтича Міхала Чайковського (1804–1886). Він брав участь у польському повстанні 1830–1831 рр., а після його поразки опинився в еміграції в Парижі. Будучи поляком, Чайковський разом з тим симпатизував Україні і її майбутнє бачив у тісному зв'язку з відродженою Польщею. Відновлення державності Польщі й України він пов'язував з переможною війною європейських держав та Туреччини з Росією. Ще до початку Кримської війни Чайковський звернувся до султана з пропозицією створити під турецькою зверхністю козацький військовий підрозділ. Було сформовано полк чисельністю близько 1400 бійців. Службовою мовою у полку була українська. Під командуванням Чайковського, який взяв собі турецьке ім'я Садик-Паша, полк вів воєнні дії в Подунав'ї, а наприкінці 1854 р. досяг річки Прут, по якій проходив кордон з Росією.

Чайковський планував вступити в Україну, що, на його думку, мало викликати антиросійське повстання. Але події склалися так, що до воєнних дій на материковій Україні не дійшло. Все вирішилося в Криму, і полк після закінчення війни був відведений у тил.

4. Суспільний рух за проведення реформ

У середині XIX ст. посилювся суспільно-політичний рух за проведення реформи кріпосницької системи. Українська складова цього руху була слабкою. Сама поява на політичній арені Чайковського – польського шляхтича, який спробував визволити й Україну, і Польщу, остаточно засвідчила, що потомки української козацької старшини повністю розірвали зі своїм народом. Серед численних їх представників не знайшлося таких, які б скористалися надзвичайно сприятливою внутрішньою і міжнародною ситуацією для розгортання масової національно-визвольної боротьби. Українська інтелігенція, хоча і палко прагнула до змін, знаходилася на початковому етапі свого формування і до відкритої політичної боротьби не була готова. Її прошарок у тогочасній Україні був надзвичайно малим, і проявила вона себе головним чином в літературно-публіцистичній роботі в рамках загальноросійського демократичного табору. Російські журнали друкували антикріпосницькі поезії Тараса Шевченка. Іван Тургенєв переклав російською мовою «Народні оповідання» Марка Вовчка, «які були одним суцільним обвинуваченням проти кріпацької неволі». Несподівану підтримку українські патріоти одержали від російського революціонера-емігранта Олек-

сандра Герцена, який в журналі «Колокол», що видавався в Лондоні, надрукував статтю «Россия и Польша», де визнавалося право України на державну незалежність, хоча надавалася перевага федерації з Росією. На початку 1860 р. Микола Костомаров звернувся з листом подяки до видавця «Колокола». Може не зовсім доречно Костомаров дякував у листі Олександра II за намір скасувати кріпацтво, але й висловлював при цьому бажання, щоб селяни користувалися рівними правами з дворянством, щоб були створені умови для вільного національного розвитку українського народу.

Антикріпосницькі настрої не обійшли студентство. Прагнення боротися за ліквідацію кріпацтва об'єднало членів таємного політичного товариства, що у 1856 р. утворили у Харкові студенти університету. Передбачалися ліквідація самодержавства, введення республіканського устрою, скасування кріпосництва. Відновлення суверенітету України не планувалося. Більшість членів товариства змушені були залишити навчання. В 1859 р. деякі з них стали студентами Київського університету. Там вони відновили товариство, розширили і активізували його діяльність. У 1860 р. учасників товариства заарештували.

Оскільки кріпацтво стояло на перешкоді вільному розвитку торгівлі і промисловості, опозиція йому зростала з кожним роком і серед промисловців та фабрикантів. Недоцільність збереження старої системи відстоювала навіть частина поміщиків. Багаті українські поміщики Василь Тарновський і Григорій Галаган були не тільки переконаними противниками кріпацтва, а й надавали фінансову допомогу українським діячам, зокрема Пантелеймону Кулішу. Таким чином, невдоволення кріпосницькою системою охопило всі верстви суспільства, що підштовхнуло на прийняття відповідного рішення урядових верхів.

Олександр Герцен.
Його погляди на майбутнє України серед російських діячів поділяли лише одиниці.

Висновки та узагальнення

Друга половина 50-х рр. XIX ст. відзначена різким загостренням кризи кріпосницької системи, її агонією. Ця система не могла забезпечити не лише ріст виробництва, а навіть збереження досягнутого його рівня. У той час, коли у Західній Європі бурх-

ливими темпами йшла індустріалізація, на території Російської імперії продовжували панувати ручне виробництво, примітивні знаряддя праці. Стояти на місці тоді означало відставати. Росія тупцювала на місці і швидко відставала. Разом з нею були приречені на застій і відставання національні регіони імперії, у тому числі й Україна.

Особливо наочно гнилість і безсилля імперії продемонструвала Кримська війна, яку Росія бездарно програла. У війні брали участь і українці. Десятки тисяч їх у складі російської армії і флоту воювали проти Туреччини і її союзників. Україна була найближчим тилом російської армії, і на плечі її населення були покладені обов'язки з постачання фронту усім необхідним. Війна черговий раз продемонструвала трагізм становища позбавленої власної державності України. Їй довелося годувати чужу армію і віддавати своїх синів на війну за чужі інтереси. Спроба організувати боротьбу проти царизму під гаслами відновлення української і польської державності (Міхал Чайковський) успіхів не мала.

Війна викликала посилення селянського руху. Селянство відмовлялося виконувати повинності і рвалося до волі. Його виступи придушувалися збройною силою. Але можливості уряду не були безмежними: поставити у кожному селі гарнізон, та ще в умовах війни, воно було не в змозі. Ставало очевидним, що кріпосне право необхідно скасовувати.

Питання про необхідність реформ наприкінці 50-х рр. опинилося у центрі суспільно-політичного руху, у якому брали участь представники усіх станів суспільства. Опинившись перед трагічним для себе вибором: або скасувати кріпацтво заходами «зверху», або воно буде зметене масовим селянським бунтом – царизм змушений був вибрати реформи.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте економічне становище України напередодні реформи 1861 р.
2. Чому, на ваш погляд, можливості економічного розвитку України в умовах кріпацтва в 50-ті рр. XIX ст. були остаточно вичерпані?
3. Який вплив на становище України справила Кримська війна?
4. Які нові форми селянської антикріпосницької боротьби з'явилися в Україні у 1855–1860 рр.?
5. Про що, на ваш погляд, свідчила поява на боці Туреччини у Кримській війні полку Міхала Чайковського? Відповідь обґрунтуйте.
6. Охарактеризуйте суспільний рух за проведення реформ. Представники яких станів брали у ньому участь?
7. Порівняйте суспільний рух за проведення реформ у другій половині 50-х рр. XIX ст. з суспільно-політичним рухом на Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Зробіть висновки.

1. Історик Іван Лисяк-Рудницький про плани Міхала Чайковського підняти на Україні антиросійське повстання

Чи існувала в українському суспільстві база для руху такого типу, як уявляв собі Чайковський? Що такий рух був можливий, свідчить епізод, відомий в історії під назвою «Київська козащина»... Цей епізод показує, що в тогочасному українському суспільстві існували деякі елементи, цілком незалежні від Чайковського, серед яких така ідея могла знайти прихильність.

Але концепції Чайковського були притаманні дві істотні вади. Насамперед, весь його світогляд мав виразно архаїчний характер. Життя Чайковського охопило більшу частину XIX ст., але його погляди належали XVII—XVIII ст. Із його праць важко було б здогадатися, що він був сучасником (...) промислової революції... Тому, між іншим, він почувався як удома в Туреччині, оскільки турецьке суспільство було архаїчним і все ще базувалося на відносинах особистої відданості, а не новітньому інституційному порядку...

Друга, не менш важлива вада, — це принципова неможливість погодити між собою український і польський боки його лояльності. Якби на Україні раптом і вибухнуло народне повстання, то воно, дуже ймовірно, було б спрямоване проти місцевої польської шляхти. Проте, щоб підняти український народ на боротьбу за відновлення Польщі, навіть пообіцявши, що ця Польща стане федеративною, не могло бути й мови. Отже, трагедія Чайковського полягала в тому, що він намагався з'єднати в своїй душі дві лояльності, які насправді не сполучалися.

Джерело: Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського // Історичні есе. К., 1994. — Т.1. — С. 260—261.

Запитання і завдання

1. Використовуючи наведений вище фрагмент статті Івана Лисяка-Рудницького і матеріали параграфа, зробіть повідомлення на тему: «Внутрішньоукраїнські і зовнішньополітичні аспекти діяльності Міхала Чайковського в роки Кримської війни».

2. Російський революціонер-емігрант Олександр Герцен про право України на державну незалежність (А.И. Герцен. Россия и Польша // Колокол. — 1859. — № 34. — 15 января)

...Если после всех наших рассуждений, Украина, помнящая все притеснения москалей, и крепостное сословие, и наборы, и бедствия, и грабеж, и кнут, с одной стороны, и не забыла, с другой, каково ей было и за Речью Посполитой с жолнерами, панами и коронными чиновниками, не захочет быть ни польской, ни русской? По-моему, вопрос разрешается очень просто: Украину следует в таком случае признать свободной и независимой страной...

Джерело: Газета А.И. Герцена и Огарева 1857—1867. Факс. изд. Вып. второй. — М., 1962. — С. 274.

Запитання і завдання

1. Що вам відомо про життєвий шлях Олександра Герцена?
2. Наскільки поширеними були в російському суспільстві думки, які висловив у статті «Россия и Польша» Герцен?

3. 3 листа Миколи Костомарова до видавця «Колокола» від 13 січня 1860 р.

Милостивый государь!

В 34 листе «Колокола» вы проявили относительно Украины такой взгляд, который мыслящая часть южнорусского народа издавна хранит как драгоценную святыню сердца. К числу многих истин, которые вы первый высказали на русском языке, принадлежит и то, что вы сказали о нашем отечестве. Позвольте же во всеуслышание передать вам наши задушевные убеждения.

Большинство великорусской и польской публики привыкли не считать нас отдельным народом, не признавать в нас элементов для самобытной жизни... Дворян-малороссиян нет, за исключением немногих. ...Прежде они становились поляками, теперь — великороссиянами...

...Освобождение крестьян оживляет нас надеждами за бедный угнетенный народ наш, у которого было отнято все, чего он домогался во всю жизнь с такой настойчивостью и самопожертвованием. Благодарим императора Александра II и просим только, чтобы народ освободили не по одному имени, но чтобы пользовался перед законом одинаковыми правами с дворянством: иной свободы Украина, упорная в старых своих убеждениях, не понимает.

Мы желаем сверх того, чтобы правительство не только не препятствовало нам, Украинцам, развивать свой язык, но оказало бы этому делу содействие и сделало теперь же распоряжение, чтобы в школах... предметы преподавались на родном языке... Никто из нас не думает об отторжении Южной Руси от связи с остальной Россией. Напротив, мы бы желали, чтобы все другие Славяне соединились с нами в один союз, даже под скипетром русского царя, если этот государь делается государем свободных народов, а не всепожирающей татарско-немецкой московщины. В будущем славянском союзе, в него же веруем и его же чаем, наша Южная Русь должна составить отдельное гражданское целое на всем пространстве, где народ говорит южнорусским языком, с сохранением единства, основанного не на губительной, мертвящей централизации, а на ясном сознании равноправности и собственных выгод...

Пусть же ни Великоруссы, ни Поляки не называют своими земли, заселенные нашим народом.

13 января 1860 г.

Джерело: Костомаров Н.И. Украина. Письмо к издателю «Колокола» // Пам'ятки суспільної думки України. XVIII — перша половина XIX ст. Хрестоматія. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 422.

Запитання і завдання

1. Чим викликані слова подяки Миколи Костомарова Олександру Герцену?
- * 2. Що пише Костомаров про соціальний склад українського народу?
3. Що розуміє Микола Костомаров під звільненням селян?
4. Які національні вимоги ставить Костомаров у листі?
5. Використовуючи інформацію параграфа і наведені тут документи і матеріали, складіть розповідь на тему: «Боротьба за ліквідацію кріпосного права і національне визволення українського народу в другій половині 50-х років XIX ст.».

Запам'ятайте дати

1853 – 1856 – Кримська війна.

1854 – спроба організації антиросійського повстання Міхалем Чайковським.

1855 – «Київська козаччина».

1856 – похід «У Таврію за волею».

1856 – 1859 – Харківсько-Київське студентське таємне політичне товариство.

Словник термінів

Архаїчний – дуже застарілий, такий, що вийшов із загального вжитку.

Лояльність – прихильність, зідданість.

§ 22. Скасування кріпосного права в Наддніпрянській Україні

Згадайте: 1. Знаючи ситуацію в господарстві України, вкажіть, що саме потрібно було в ньому змінити, щоб становище виправилось на краще. 2. Зафіксуйте на папері ваше бачення змін і порівняйте з тим, про що ви дізнаєтесь, прочитавши параграф.

Початок другої половини XIX ст. у Російській імперії ознаменувався селянською реформою, яка мала далекосяжні наслідки, помітно вплинула на подальший розвиток Наддніпрянської України.

1. Підготовка селянської реформи

У 1857 р. розпочав роботу заснований російським урядом для підготовки реформи Таємний комітет, який на першому засіданні ухвалив негайно приступити до поступового, без крутих і різких поворотів, звільнення селян. Невдовзі для детальної розробки проєктів реформи на місцях створили Губернські комітети, пропозиції яких розглядалися урядовими Редакційними комісіями.

Пропозиції українських поміщиків свідчили, на перший погляд, про їх недемократизм у порівнянні з російськими «колега-

Читання Маніфесту 19 лютого 1861 р.

ми». Останні готові були передати селянам, причому в обов'язковому порядку, більшу частину землі. Лише б за землю заплатили. Українські ж поміщики трималися за землю і бажали залишити її собі якомога більше. Однак справа була не в демократизмі одних і консерватизмі інших, а в економічній зацікавленості. Бідні російські ґрунти (завинятком прилеглих до України чорноземних губерній) не давали прибутку. Найродючіші ж у світі українські чорноземи їх господарі втрачати не хотіли.

Тільки окремі поміщики, такі як згадувані вище Василь Тарковський та Григорій Галаган, відстоювали звільнення селян з землею. Окреме місце займав проєкт відомого вченого статистика-економіста Дмитра Журавського (1810–1856), який був щирим прихильником скасування кріпацтва. Хоч він вважав за потрібне зберегти поміщицькі маєтки, проте вимагав, щоб свою землю селяни отримували у приватну власність і без викупу.

Після детального опрацювання пропозицій було підготовлено узагальнюючий документ – «Положення про селян» і Маніфест, які підписав 19 лютого 1861 р. Олександр II (1855–1881). У містах і селах України ці документи обнародувалися з 9 березня. Крім «Загального положення», яке визначало головні принципи селянської реформи для всієї імперії, були розроблені місцеві «Положення» для окремих районів, у тому числі три й для України. «Положення» торкалося двох найголовніших питань: особистої залежності селян від поміщика та поземельних відносин.

2. Особисте звільнення селян

Селяни здобули ряд громадянських прав – особистих і майнових. Поміщики втратили будь-які права на них. Селяни відтоді отримали право укладати договори як з приватними особами, так і з державними установами, займатися торгівлею і промисловістю, володіти рухомою і нерухомою власністю, самостійно виступати в суді у різних справах: цивільних і кримінальних.

Крім того, вони могли, за власним бажанням, брати участь в органах громадського самоврядування, переходити в інші стани (в міщанство, купецтво й т. д.), вступати до навчальних закладів, на службу тощо.

Реформа проводилася Маніфестом царя і звичайно покликана була максимально врахувати інтереси поміщиків. Не випадково у карикатуриста того часу виникла асоціація з «подарунком» вовка вівцям.

Стрибком у вир видавалося менш ініціативній частині селянства нове невідоме життя, яке починалося після реформи.

Але, ставши вільними, селяни залишалися «нижчим станом». Вони сплачували подушний податок (до 1866 р.), відбували рекрутчину, не були аж до 1904 р. вільні від фізичних покарань. Від усього цього були звільнені дворянство, купецтво, духовенство. Протягом дев'яти років після оголошення реформи селяни не мали права відмовитися від наділу, а значить залишити село. Але й після цього, щоб бути повністю вільним, включаючи і право вибору місця проживання та професії, треба було вийти з сільської общини. Вихід же з неї був утруднений різними обмеженнями.

Незважаючи на очевидні переваги особистої свободи, немало селян не могли їх одразу збагнути. Традиції рабського життя настільки глибоко в'їлися в людські душі, що у деяких селян оголошення Маніфесту 19 лю-

того 1861 р. супроводжувалося сценами розпачу і вигуками: «На кого нас залишаєш, барин!» Цих селян лякала свобода, яка не лише відкрила перед ними нові можливості, а й вимагала ініціативи і відповідальності за кожен свій крок.

3. Селянські наділи

При скасуванні кріпосного права поміщики були зобов'язані відвести селянину наділ, від якого останній не мав права відмовитися. Розмір наділу визначався «добровільною» угодою між поміщиком і селянами, але в межах норм, визначених законом для конкретної місцевості. На Україні, де поміщики хотіли залишити собі якнайбільше землі, норми наділів були малі. При цьому поміщик сам визначав, де дати наділ, що, по суті, прирікало селян на отримання гіршої землі. В селянський наділ, як правило, не включалися ліси.

Якщо селянин до реформи користувався більшою кількістю землі, ніж тепер мав право отримати у власність, то різницю у нього забирали (відрізали). Ці землі так і називали – відрізки. В Лівобережній і Степській Україні відрізали майже третину загальної площі селянського землекористування. Але водночас ті, хто не мав раніше землі, тепер за рахунок відрізків її одержували і могли вести власне господарство.

До укладення викупної угоди з поміщиком селяни вважалися тимчасовозобов'язаними і за користування наділами змушені були виконувати старі повинності – оброк чи панщину. Оскільки в Україні до реформи переважала панщина, більшість тимчасовозобов'язаних повинна була відбувати її. Категорія тимчасовозобов'язаних селян була ліквідована лише через 20 років.

Несподівані обставини примусили царизм внести корективи в закон про селянську реформу на Правобережній Україні. Там черговий раз вибухнуло польське антиросійське повстання. Прагнучи знайти опору серед місцевих українських селян, царський уряд пішов на деякі поступки у земельному питанні. У цьому районі селянам землі навіть прирізали, тобто додали деяку частину до тієї, якою вони користувалися раніше, і скасували тимчасовозобов'язаний стан.

4. Викупна операція

Спеціальне «Положення про викуп» розрізняло право викупу садибних ділянок землі і право польового наділу. Садибні ділянки землі селянин міг викупити в будь-який час, але тільки тоді, коли не мав недоїмок. При цьому розмір викупної суми або визначався угодою, або відповідними пунктами «Положення». Що ж до польового наділу, то селянин міг викупити його тільки за згодою поміщика, але в той же час поміщик мав право примусити селянина перейти на викуп. Отже, питання про викуп наділу цілком залежало від поміщика.

При визначенні суми в основу було покладено не ринкову ціну землі й прибуток, а розмір тогочасних повинностей селянина у поміщика. У середньому по Україні викупна ціна землі перевищувала ринкову майже в 4 рази. Селяни лише в окремих випадках були спроможні сплатити всю суму викупу відразу. Тому держава взяла на себе проведення викупу. 80% потрібної суми держава давала селянам ніби в борг, сплачуючи її за них поміщикам. Протягом 49 років селяни повинні були повертати державі її позику з процентами. Стягнення з селян викупних платежів припинилося лише у 1906 р.

5. Державні селяни

Слідом за скасуванням кріпацтва була проведена реформа державних селян, які в Україні становили понад третину всього селянства. Частина з них, козаки Чернігівської і Полтавської губерній, колоністи Степової України, були власниками своєї землі, користувалися низкою економічних пільг, що дозволяло їм ще до 1861 р. утримувати господарства фермерського типу. У 1866 р. у власність державних селян перейшли значні земельні масиви.

У більшості українських губерній вони були вдвічі більші від середнього наділу кріпаків, а платежі були визначені для них порівняно менші. Найбільш сприятливі умови для господарської діяльності отримали колоністи. Після реформи в користуванні колоністів Степової України перебувало понад 20 % усієї надільної землі, хоч вони й становили лише 11,7% загальної кількості селян.

6. Наслідки реформи

Реформа безпосередньо стосувалася більшості мешканців України. Адже з 13,5 мільйона її населення селяни становили 10,5 мільйона. Але й решта швидко відчула на собі її результати. До 1917 р. реформу 1861 р. називали Великою. Здійснене «згорі» скасування кріпосного права, хоч і врахувало перш за все лише інтереси поміщиків, але все ж таки стало гігантським кроком вперед. Росія стрімко переходила від середньовіччя до нового часу, стала на шлях, яким вже впевнено йшла решта Європи. Ліквідація середньовічних суспільних відносин створила умови для швидкого економічного прогресу, який не примусив себе довго чекати.

Висновки та узагальнення

Серед поміщиків напередодні реформи 1861 р. не було згоди щодо міри поступок селянству. В тих районах, де земля давала більші прибутки, вони прагнули залишити за селянами менші земельні площі. І навпаки, там, де земля була бідніша, готові були віддати селянам більше. На Україні тільки окремі поміщики погоджувалися на звільнення селян з землею без будь-якого викупу. Це і визначило хід селянської реформи – половинчастої, непослідовної, з орієнтацією, у першу чергу, на інтереси дворянства.

З одного боку, селяни одержали особисту свободу, що було великим кроком вперед в соціально-політичному розвитку суспільства. З іншого – вони залишалися «нижчим» станом. Дворянство та інші привілейовані стани відділялися від селянства густим частоколом привілеїв. В селах залишалася селянська община, що обмежувала особисту свободу селян і регламентувала їхню господарську діяльність. Підтримуючи общину, влада консервувала архаїчні відносини на селі і тримала під своїм контролем селянство.

За землю селяни платили утриморога аж до 1906 р. До того ж, наділи, одержані ними в результаті реформи, були недостатніми для організації позноцінної господарської діяльності. Особливо несправедливим селянство вважало зменшення свого землекористування у порівнянні з дореформеним періодом. Повернен-

ня селянам «відрізків» було однією з найважливіших вимог селянських виступів другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Незважаючи на обмеженість і половинчастість селянської реформи, її проведення покращило життя селянства і сприяло економічному і соціально-політичному розвитку України.

Перевірте себе

1. Які соціальні групи Російської імперії були залучені до розробки проектів селянської реформи? Чому до цього не допускалися представники кріпосного селянства?
  2. Які були пропозиції щодо проведення реформи у поміщиків України? Чим вони були викликані?
  3. У чому полягало особисте звільнення селян?
  4. Якою була площа селянських наділів і від чого вона залежала?
  5. Що таке «відрізки» і якими були вони у різних регіонах України?
  6. Охарактеризуйте викупну операцію. Чим визначалася викупна ціна землі, наскільки справедливою з точки зору селянина вона була?
  7. Якими особливостями характеризувалася реформа державних селян?
- *8. Узагальніть особливості скасування кріпосного права в Україні.
*9. Чи згодні ви з оцінкою реформи 1861 р. як «Великої»? Відповідь обґрунтуйте.

Документи та матеріали

1. Поміщик О. Кошелєв про необхідність скасування кріпосного права (1858 рік).

Слідкуючи за станом поміщицьких господарств і кріпосницького побуту, прислухаючись до слів дворян, селян і дворових людей та спостерігаючи за діями тих і інших, виконуючи все це не в столичному кабінеті, не у відособленому сільському будинку, не силою уяви, не короточасними уривками, а постійно на місці, по різних губерніях, за допомогою власного зору та слуху при невпинних і дійових сільськогосподарських заняттях, я прийшов до повного переконання в тому, що настав крайній термін до вжиття рішучих заходів до скасування кріпосного стану...

По-перше, незадоволення селян проти поміщиків посилюється з кожним днем. Число справ про непослух, насилля проти поміщиків і убивства цих останніх їх кріпосними людьми помножується; це відомо всякому...

По-друге, бажання селян дворових людей бути вільними виявляється зростаючою силою і відвертістю... Отже, переконання, що всі люди з часу на час повинні стати вільними, тепер таке сильне в народі, що при найменшій іскрі, яка пущена знизу, пожежа може стати загальною.

По-третє, збідніння поміщицьких селян помітно зростає. Цей факт безсумнівний... оброки дійшли до розмірів неймовірних... Запас селянського терпіння ледве чи не закінчується.

... По-сьоме, удосконалення у галузі сільського господарства настійно вимагають застосування до нього вільної праці. Поки у нас існує панщина,

поки ми можемо брати на роботу людей скільки хочемо і до того ж задарма, поки ці люди з'являються до нас з своїми хоч будь-якими, але дармовими знаряддями, поки поміщик може кожну хвилину замінити селянські наділи землі — до того часу землеробство не посунеться вперед. А між тим постійне виснаження ґрунту вимагає дійових заходів проти цієї біди. Розмежування дало нам можливість розорати багато нової землі, що трохи підтримало наші урожаї, але тепер цей засіб виснажується і незабаром наші жнива значно збідніють. Єдиним засобом усунення недородів є утвердження нашого господарства на розумних засадах, тобто на вільній праці, на застосуванні думки до сільськогосподарського виробництва і на запровадженні звітності в усіх частинах господарства.

По-восьме, успіхи заводської і фабричної промисловості вимагають збільшення числа вільних робітників. Тепер величезне число людей затримується поміщиками на непродуктивних роботах (у передпокоях, на конюшнях та ін.) Більше того, всіляка панщинна неурочна робота поглинає вдвоє, втриє робочого часу, ніж це потрібно. Весь цей час, всі ці робітники звернуться по необхідності до промисловості і відчутна тепер нестача робочих рук значно зменшиться.

Ще багато інших обставин примушують бажати якнайшвидшого скасування кріпосного стану...

Джерело: Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. — К., 1961. — С. 60—65.

Завдання і запитання

1. Використовуючи наведений матеріал, назвіть причини, які зумовлювали необхідність скасування кріпосного права.
- * 2. Які з передумов селянської реформи мали соціально-політичний, а які — економічний зміст?
3. До якої категорії поміщиків належав Кошелев?

Запам'ятайте дати

1857 — створення Тасмного комітету для підготовки реформи.

19 лютого 1861 — ліквідація кріпосного права в Російській імперії.

Словник термінів

Недоїмки — борг селян перед державою. Несплачені своєчасно в повному обсязі податки, інші сбов'язкові платежі.

Сажень — міра довжини, яка дорівнює 2,1136 м.

§ 23. Реформи адміністративно-політичного управління 60–70-х рр.

Згадайте: 1. Як інтеграція українських земель до Російської імперії впливала на їх адміністративно-політичне управління? 2. Що вам відомо про адміністративно-політичне управління на підросійських територіях України до скасування кріпосного права?

Реформи адміністративно-політичного управління було здійснено у 60–70 рр. XIX ст. з метою пристосувати країну до нових умов соціально-економічного розвитку, які виникли після скасування кріпосного права. Вони були логічним продовженням реформи 1861 р.

1. Судова реформа

У 1864 р. була проведена судова реформа. Раніше суд був становий, закритий і цілком залежав від царської адміністрації, зокрема губернатора. Тепер судочинство відбувалося за участю сторін, рішення приймали присяжні засідателі, які вибиралися з громадян усіх станів, включаючи селян (крім осіб, що працювали по найму). Обвинувачені отримали право захисту, яке здійснювали або самі, або через адвокатів. Суд став відкритим. На його засіданнях могли бути присутні представники преси і взагалі всі бажані. Розв'язанням дрібних справ займалися мирові судді, які обиралися на трирічний строк на зборах уповноважених від населення або призначалися від уряду. Їх рішення могли переглядатися повітовими з'їздами мирових суддів.

І після судової реформи залишалася деяка нерівність для громадян різних станів. Існували окремі суди для духовенства й військових. Збереглися волостні суди у справах селян, які не були пов'язані з загальною судовою системою і мали право присуджувати селян до принизливого покарання — биття різками. Проте в цілому судова реформа виявилася найбільш послідовно демократичною, що сприяло підвищенню законності в судочинстві, впливу громадськості на судовий процес.

2. Земська реформа

Одним із заходів уряду, спрямованих на удосконалення системи управління, стала земська реформа 1864 р., яка передбачала введення місцевого (земського) самоврядування. В Україні вона поширилася на Південь і лівобережні губернії. На Правобережжі, де все

ще зберігалися сильні позиції польських великих землевласників, що брали участь у антиросійському повстанні 1863 р., таку реформу провели лише 1911 р.

В губерніях і повітах створювалися виборні земські установи. Членів земств обирали від усіх верств населення, але закон надавав при цьому багато пільг землевласникам-дворянам.

Земства отримали право займатися господарськими і культурними питаннями і багато чого в цьому досягли. Так, вони організували агрономічну службу, здійснювали велику просвітницьку роботу серед селян, засновували сільськогосподарські школи і вели науково-дослідну роботу, створили кредитні установи, які обслуговували землеробів. Земства будували дороги і організовували пошту. Вони багато зробили для народної освіти. Ними в Україні розбудована мережа початкових шкіл, а згодом середніх і професійних. В 1910 р. в цих школах навчалася 420 тисяч дітей. Великі заслуги земств у налагодженні системи охорони здоров'я. У 1865–1870 рр. земські установи прийняли під свою опіку дрібні лікарні і всю медичну справу в повітах. В наступні роки мережа лікарняних закладів, які утримувалися земствами, постійно зростала. У 1870 р. працювало 73 земські лікарні, а в 1910 р. – 576. Медична допомога була, за незначним винятком, безкоштовною.

Значна частина суспільства бачила в земствах не лише вияв самоврядування на місцях, а й шлях до конституційних перетворень. Земські діячі походили переважно з демократично налаштованих кіл інтелігенції і дворянства. Серед службовців земських установ було чимало таких, що владою зараховувалися до неблагонадійних. Земці брали участь як у загальнодемократичному русі (ставлячи, наприклад, питання про обмеження царського абсолютизму), так і національному. Зокрема, вони постійно клопоталися перед урядом про впровадження у своїх школах української мови. Наражаючись на відмову, земські діячі «не помічали», що деякі вчителі таки послугуються у викладанні рідною мовою, хоч зобов'язані були звільняти їх за це.

3. Реформа міського самоврядування

З 1870 р. здійснювався перехід і до міського самоврядування. В містах України створювалися міські думи. Вибори до них проводилися власниками нерухомого майна, що сплачували податки. Дума обирала виконавчий орган – міську управу, на чолі якої стояв голова. Управи займалися благоустроєм міст, промисловістю, торгівлею, іншими господарськими питаннями, а також охороною здоров'я та освітою. У цих сферах вони мали такі ж позитивні результати, як і земства.

4. Зміни в шкільній справі

Реформи торкнулися і шкільної справи. Технічний прогрес вимагав розширення освітніх закладів. З 1864 р. вводилася єдина система початкової освіти. Створювати початкові школи дозволялося як державним та громадським установам і відомствам, так і приватним особам, але керівництво і контроль за навчальним процесом покладалися на повітові та губернські **шкільні ради**, які складалися з державних чиновників, представників земств і духовенства. Програма початкової школи була досить обмеженою. Крім обов'язкового викладання «Закону Божого» та церковного співу, вводилося навчання грамоти та чотирьох дій арифметики, географії, малювання.

Середня освіта здобувалася в класичних та реальних чоловічих і жіночих гімназіях, навчання в яких було платним. **Право вступу до університетів** мали лише ті особи, які закінчували класичні гімназії. Закінчення реальної гімназії давало право на вступ до вищої технічної школи, а жіночої не передбачало взагалі ніяких прав, бо її місія, як проголошував шкільний статут, лише підготувати освічену «дружину і матір сім'ї». Важливим було відновлення автономії університетів у навчальних справах. Створювалася рада професорів, яка керувала всім життям навчального закладу. Всі ці зміни здійснювалися в умовах збереження заборони на використання в навчанні української мови.

Усне рахування.

Художник

М. Богданов-Бельський.

Реформа відчинила двері школи для частини дітей з простого люду.

5. Цензурна, військова і фінансова реформи

Одночасно з 1865 р. здійснювалася реформа в галузі цензури. Цензурні установи вилучалися з відання міністерства народної освіти і підпорядковувалися міністерству внутрішніх справ. Продовжувала діяти і церковна цензура. Особливо суворому нагляду піддавалися невеликі за розміром видання, призначені для масового читача. Вони підлягали попередній, ще до друку, цензурі. Великі книги від такої перевірки звільнялися, але в разі виявлення в них порушень вимог цензури їхні видавці притягалися до суду. Періодичні видання при порушенні

вимог спочатку попереджалися, далі йшло тимчасове припинення видання і, нарешті, поена заборона. Всі провінційні видання підлягали попередній цензурі. Таким чином, здійснюючи однією рукою демократизацію суспільного життя, іншою самодержавство «закручувало гайки».

Зміни торкнулися й організації та побудови армії. За військовою реформою територія імперії поділялася на округи, система яких зберігалася згодом протягом усього XIX ст. Українські губернії ввійшли до складу Київського, Одеського і Харківського округів. Але головним у реформі був перехід у 1874 р. до загальної військової повинності чоловіків після 20 років. Умови проходження служби полегшувалися, хоча й зберігалися муштра та рукоприкладство офіцерів. Замість 25 років служби при рекрутських наборах перебування в армії скорочувалося до 6–7 років. Термін служби значно зменшувався для тих, хто мав освіту.

Серед реформ 60–70 рр. була й реформа фінансова. У 1860 р. створено Державний банк, діяльність якого в Україні позитивно вплинула на розвиток промисловості й торгівлі, сприяла розширенню мережі приватних банків. Була сформована більш-менш чітка податкова система, хоча при цьому продовжував ще довго зберігатися невинновано тяжкий податок.

6. Вплив реформ 60–70-х рр. на соціально-економічний розвиток і політичне становище в Україні

Скасування кріпосного права відкрило перед Російською імперією перспективу утвердження ринкового господарства, яке було набагато ефективніше, ніж старе, кріпосницьке. Разом з Росією на шлях ринкових перетворень стали найбільш розвинуті національні райони імперії, у тому числі й Україна.

В результаті, значно прискорилися темпи соціально-економічного розвитку України, відбувалося оновлення (модернізація) всіх сторін суспільного життя. Українське суспільство поступово набувало рис, характерних для індустріальних націй Заходу. Але ринкова економіка з вільною конкуренцією, змаганням товаровиробників вимагала також ґрунтовних змін в адміністративно-політичному управлінні. В Європі вони супроводжувалися утвердженням в суспільстві принципів ліберальної демократії, парламентаризму, широкого місцевого самоуправління. Монархічна форма правління в результаті революцій замінювалася республіканською. У тих європейських країнах, де залишався монархічний

устрій, влада монарха істотно обмежувалася виборними органами парламентського типу.

В Російській імперії після ліквідації кріпосного права також проводилися реформи адміністративно-політичного управління. Але вони не зачіпали основ політичного ладу. Самодержавство залишалося недоторканим. Унітарний характер імперії зберігся, а відтак Росія продовжувала залишатися «тюрмою народів». Як і раніше (див. § 1), російська внутрішня політика будувалася на трьох засадничих принципах: уніфікація, бюрократизація і зросійщення.

Висновки та узагальнення

Реформи адміністративно-політичного управління, які проводилися в 60–70-ті рр., мали метою пристосувати самодержавний лад до потреб нового часу, погреб ринкової економіки.

Але реформи стосувалися лише нижчої ланки управління (земська реформа і реформа міського управління), судової системи, шкільної сфери, армії та цензури.

Найбільш послідовною і демократичною була судова реформа, яка започаткувала судочинство за участю сторін і присяжних засідателів. Земська реформа вводила місцеве (земське) самоуправління. Однак вибори до земств відбувалися за такою системою, яка давала перевагу дворянам-землевласникам, а селянські представники завжди були у меншості. Повноваження земств були обмежені, але у рамках цих повноважень земства діяли досить ефективно.

Позитивний вплив на соціально-економічний розвиток суспільства справили інші реформи 60–70-х рр.: реформа міського самоуправління, військова, цензурна, шкільна і фінансова.

Але, реформуючи різні сфери життя суспільства, російський імперський уряд мало зважав на місцеві і національні особливості, і навіть нові установи, що з'явилися внаслідок реформ, прагнув використати для зміцнення централізації і уніфікації життя, для посилення імперського характеру Російської держави.

Перевірте себе

1. Чим були обумовлені реформи адміністративно-політичного управління в 60–70-ті рр. XIX ст.?
2. Наскільки послідовними були реформи 60–70-х рр. в Україні?
3. Охарактеризуйте судову реформу. Чому її вважають однією з найпослідовніших і найдемократичніших?
4. Охарактеризуйте особливості земської реформи в Україні.
5. Одними з героїв української і російської художньої літератури другої половини XIX – початку XX ст. є земський учитель і земський лікар. Якими рисами наділяють їх письменники?

- *6. Порівняйте міське самоврядування в Україні по реформі 1870 р. з самоуправлінням українських міст за магдебурзьким правом.
- *7. Які зміни відбулися в освітній сфері після реформи 1864 р.? Чи враховувала освітня реформа національні запити українського населення?
- *8. Як реформи 60–70-х рр. зміцнювали залежне становище України та імперський характер Російської імперії?

Документи та матеріали

1. Уривок із статуту про судову реформу

1. Влада судова належить: мировим суддям, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і урядовому сенату як верховному касаційному суду...

7. Для визначення у карних справах вини або невинності і підсудних до складу судових місць у випадках, зазначених у статуті карного судочинства, приєднуються присяжні засідателі...

19. Мировими суддями можуть бути обрані ті з місцевих жителів, які: по-перше, мають не менше 25 років віку; по-друге, здобули освіту у вищих або середніх учбових закладах, або склали відповідний цьому іспит, або ж прослужили не менше трьох років на таких посадах, при виконанні яких могли набути практики у веденні судових справ, і, по-третє, якщо при цьому вони самі, або їх батьки, або дружини володіють хоча б у різних місцях, або площею землі двоє проти того, яка визначена для безпосередньої участі в виборах гласних в повітові земські зібрання... або іншим нерухомим майном, ціною не менше п'ятнадцяти тисяч карбованців, і в містах — нерухомою власністю, оціненою для збирання податку в столицях — не менше трьох тисяч карбованців...

81. Присяжні засідателі обираються з місцевих обивателів всіх станів: по-перше, з тих, що є російськими підданими; по-друге, що мають не менше 25 років і не більше 70 років віку, і, по-третє, що проживають не менше двох років у тому повіті, де проводяться вибори у присяжні засідателі...

84. У загальні списки присяжних засідателів вносяться:

1) почесні мирові судді;

2) всі, що перебувають на державній цивільній службі...

3) всі, що перебувають на місцевій службі по виборах дворянських і міських товариств, крім міських голів;

4) селяни, які обрані в чергові судді волосних судів або до волосних і сільських розправ і рівних з ними сільських судів, а також займали бездоганно не менше трьох років посади волосних старшин, голів, сільських старост, або інші відповідні цим посади в громадському управлінні сільських обивателів різних найменувань або були церковними старостами;

5) всі інші особи, що володіють землею в кількості не менше ста десятин або іншим нерухомим майном...

85. Не підлягають внесенню в список присяжних засідателів:

1) священнослужителі і ченці;

2) всі військові чини, які перебувають на дійсній військово-сухопутній або морській службі, а також ті з цивільних чинів, які перебувають при військах або служать по військовосудовій справі у військовому і морському відомствах...

3) вчителі народних шкіл...

86. У список присяжних засідателів не можуть бути внесені всі ті, які служать у приватних осіб.

Джерело: Історія України. Хрестоматія. — Ч. I. — С. 297–299.

Запитання і завдання

1. Назвіть пункти документа, які підтверджують висновок про демократизм судової реформи.
2. Які з обмежень при виборах мирових суддів та присяжних засідателів ви вважаєте виправданими, які – ні?

Запам'ятайте дати

1864 – Судова реформа.

1864 – Земська реформа.

1864 – введення єдиної системи початкової освіти (шкільна реформа).

1865 – реформа в галузі цензури.

1874 – перехід до загальної військової повинності.

Словник термінів

Ліберальна демократія – система державного управління, яка побудована на засадах конституційного ладу, забезпечує широкі політичні права людини, захищає ринкове підприємництво.

§ 24. Економічний розвиток Наддніпрянщини у 60–90-х рр. XIX ст.

Згадайте: 1. Які наслідки для розвитку економіки мало скасування кріпосного права? 2. В чому суть промислового перевороту, коли він почався в Україні і які наслідки мав? 3. Які галузі промисловості в Україні в до-реформені роки були розвинутими, а розвиток яких стримувався? Чому?

Хоча реформи 60–70-х рр. XIX ст. залишили значною мірою недоторканими старі засади самодержавства, вони виявилися достатньо глибокими, щоб забезпечити економічне піднесення. Це піднесення в Україні мало обмежений характер, зумовлений політикою російського уряду.

1. Економічна політика російського царизму в Україні в пореформеній період

Після реформи 1861 р. Наддніпрянська Україна переживала добу бурхливого економічного зростання. Цей ріст визначався економічною політикою царизму. Російський уряд розвивав неросійські регіони імперії, у тому числі Україну, виходячи виключно з інтересів імперії. Внаслідок цього в Україні прогресували тільки ті галузі промисловості, які не мали відповідних природних умов в Росії (цукрова), або ті, що постачали сировину та напівфабрикати для російської індустрії (металургія, кам'яновугільна промисловість). Натомість давня галузь української промисловості – текстильна була штучно затримана у своєму розвитку, а деякі види її (наприклад, бавовняна) і зовсім не могли існувати в Україні через різні митні й тарифні заходи російського уряду. З української сировини готові продукти вироблялися переважно за її межами, в Росії. Такий розподіл праці прив'язував Україну до центру і робив її економіку надзвичайно вразливою. Політикою цін, коли сировина коштувала дешево, а готові товари дорого, капітали викачувалися з України.

Тому, хоча господарство України швидко розвивалося, її економічна залежність від Росії не зменшувалася. Пізніше навіть відомий Володимир Ленін визнавав, що Україна «стала для Росії тим, чим для Англії була Ірландія, яка нещадно експлуатувалася, не отримуючи нічого натомість». При цьому слід мати на увазі, що Україна не була колонією «азійського» типу – бідною, без власної промисло-

Карта 6. Головні економічні райони Російської імперії.

вості, ресурси якої імперія просто викачує, а «європейського» – промислово розвинутою, яку позбавляють не стільки ресурсів, скільки капіталу і потенційних прибутків.

2. Особливості й перебіг промислового перевороту

Звільнення селян від кріпосної залежності усунуло одну з найголовніших перешкод на шляху прискореного промислового розвитку – дефіцит робочої сили. Тепер, навпаки, відчувався надлишок людей, які пропонували капіталістам свої послуги. Це означає, що сформувався ринок вільнонайманої праці.

З початку 60-х рр. у якісно нову фазу вступив промисловий переворот. Виробництво швидко машинізується. Парові машини стають «серцем» кожної фабрики чи заводу. Ручна техніка в усіх основних операціях замінюється системою верстатів. Істотні зрушення відбулися на старих мануфактурних виробництвах (суконна промисловість, цукроваріння). Дещо пізніше технічний прогрес прийшов у важку промисловість. Але в ній перехід від мануфактури до фабрики здійснювався не на базі старих, а на основі принципово нових технологій і відповідних механізмів, що забезпечило саме тут найбільшу ефективність нового виробництва. Остаточно промисловий переворот в економіці України завершився у 80-ті рр. ХХ ст.

3. Іноземний капітал та його роль

На економічній ситуації в Україні позначилася політика протекціонізму щодо вітчизняних виробників, яку здійснював уряд. Мито на іноземну продукцію весь час зростало. Іноземцям стало вигідніше завозити не товари, а капітали. Французькі, бельгійські, німецькі, англійські підприємці захопили протягом другої половини ХІХ ст. ключові позиції у провідних галузях промисловості України: вугледобувній, гірничорудній, металургійній та сільськогосподарському машинобудуванні.

Приплив іноземних капіталів не можна оцінити однозначно. З одного боку, вони прискорювали розвиток окремих галузей промисловості, створювали нові робочі місця. Але з іншого – з України викачувалися великі кошти у вигляді промислових прибутків, процентів на вкладені або позичені гроші. Наприклад, англійський підприсмець Юз (засновник Юзівки, тепер – Донецьк) за 25 років діяльності в Україні вивіз до Англії 25 млн. крб. золотом. Вітчизняне господарство ставало залежним від іноземних банків та окремих капіталістів.

4. Формування українського індустріального району

У 60–90-ті рр. сформувався український індустріальний район, що включав такі промислові центри загальноімперського значення: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий. Разом за своєю потужністю, розміром і економічним значенням в історії XIX–XX ст. їх можна порівняти хіба що з найбільшим у світі Рейнсько-Вестфальським промисловим районом Німеччини. Україна стала головною вугільно-металургійною базою Російської імперії.

Видобуток вугілля в Донбасі зріс у 1860–1900 рр. більш ніж на 1000%. Замість дрібних шахт відкривалися великі. Але, якщо в розвинутих іноземних країнах у вугледобуванні почалася механізація, в Донбасі техніка залишалася відсталою. Механізація видобування вугілля тут і на початку XX ст. становила менше 0,5%. З максимальною для себе користю власники шахт, переважно іноземці, використовували дешеву робочу силу.

Розвиток промисловості, залізничне будівництво різко підвищили попит на метал. В кінці XIX ст. почалась розробка нових покладів залізної руди. На Україну з Уралу перемищується імперський центр її видобутку. За 30 років видобуток руди зріс в Україні в 158 разів. У Кривому Розі – районі величезних покладів залізної руди – і в Донбасі будувалися металургійні заводи. На кінець 90-х рр. в Донбасі і Кривому Розі було вже 17 великих металургійних заводів.

В цілому питома вага України в загальноімперському виробництві становила у 1900 р.: вугілля – 70%, залізної руди – 57%, чавуну – 52%, рейок – 76%. І це за умов, коли територія підросійської України і її населення не перевищували 15% загальноімперського.

Отже, в Україні найбільших успіхів, якщо оцінювати валові показники, досягли три сировинні галузі: вугледобувна, гірничорудна і металургійна. Інші ж стояли на місці. Певний виняток склали тільки сільськогосподарське і транспортне машинобудування. Центр сільськогосподарського ма-

Відкатка вугілля з забою шахти. Попри всі технічні вдосконалення другої половини XIX ст. праця українських шахтарів залишалася майже немеханізованою.

Металургійний завод у Юзівці. Десятки таких заводів в Україні забезпечували металом всю Російську імперію.

шинобудування в пореформені роки перемістився з підросійської Польщі і прибалтійських губерній у Степову Україну. Головними осередками сільськогосподарського машинобудування були Олександрівськ (тепер Запоріжжя), Харків, Одеса, Бердянськ, Херсон, Миколаїв, Київ. Усі великі заводи належали іноземним власникам.

Транспортне машинобудування було зосереджене в Харкові, Луганську, Миколаєві тощо. Зокрема, у Харкові і Луганську виготовлялися паровози.

5. Будівництво залізниць

Велику роль у розвитку господарства в Україні відіграло будівництво залізниць. Залізничне будівництво тут розгорнулося зразу ж після селянської реформи. У 1863 р. започаткували спорудження першої залізничної лінії від Балти, повітового міста Подільської губернії, відомого сільськогосподарськими ярмарками, до Одеси, довжиною 200 км. У 1866 р. тут почався вже регулярний рух. У наступні декілька років від Балти побудували дві лінії: до Крюкова на Дніпрі (біля сучасного Кременчука) і Києва. Ці лінії, які пройшли через головні хлібородні місцевості Київської, Подільської й Херсонської губерній, дали вихід українському хлібу до Одеського порту.

На лівому березі Дніпра перша залізниця з'явилася в 1868 р. і з'єднала Київ з російським Курськом. Тоді ж із Курська через Харків і Донбас пройшла залізниця на Дон.

На кінець 80-х рр. в Україні була створена ціла система залізниць. Вони сполучували між собою найбільші міста України й промислові райони Донбасу, Придніпров'я та Кривого Рогу, Україну і різні регіони Росії, Україну і Західну Європу. З'явилися такі великі залізничні вузли, як Харків, Київ, Кременчук, Катеринослав, Одеса. Всього за 1865–1890 рр. було збудовано майже 6800 км залізниць.

Разом з тим у залізничному будівництві позначилися вже названі вище колоніальні тенденції російської економічної політики. Російський уряд насамперед будував ті магістралі (чи сприяв їх будівництву), що з'єднували українські землі не з українськими містами, а з московським промисловим районом. Будівництво залізниць, крім того, було пов'язане зі стратегічними планами імперії, що часто суперечило економічним потребам України.

Перший паровоз Луганського заводу, який було випущено у 1900 р. З того часу Луганськ став відомим центром паровозобудування.

6. Водний транспорт

Поряд із залізничним транспортом важливу роль в зміцненні зв'язків між різними економічними районами відігравав **водний транспорт**. Дніпро та його притоки з'єднували українські губернії з центром Росії. З середини XIX ст. на Дніпрі почали використовувати пароплави, яких через півстоліття було вже 400. Але продовжували переважати судна без парових машин. Чимало вантажів перевозилося Дніпром, Південним Бугом. І все ж річковий транспорт значно поступався молодому залізничному. На нього припадало лише 2% вантажообігу України.

Великого значення для економічного розвитку України набував морський торговий флот. Азово-Чорноморський басейн був південними морськими воротами імперії. У кінці XIX ст. на південні морські порти припадало 57,3% вартості вивезених і 27,5% ввезених у Російську імперію товарів. Майже через всі українські порти товари переважно вивозилися (Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Керч). Єдиним портом, де вивіз врівноважувався ввозом, був найбільший порт Чорного моря і другий в імперії (після Петербурга) в Одесі.

Висновки та узагальнення

Реформа 1861 р. відкрила перспективи швидкого промислового розвитку Наддніпрянської України. Для цього вона мала все необхідне: достатню кількість робочих рук, корисні копалини, сприятливе географічне розташування. І справді, в 60–90-ті рр. XIX ст. Україна переживала економічний бум. На її території сформувалися великі промислові центри – Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізничний, Нікопольський марганцевий. Царський уряд сприяв розвитку цих центрів, бо інших подібних в імперії або не було, або вони переживали період занепаду (наприклад, металургійна промисловість Уралу).

Відкриття залізниці Одеса–Балта, першої в Україні.

Швидко розвивалися морські порти України, через які здійснювалися торговельні зв'язки з сусідніми країнами. Пристань у Маріуполі.

Карта 7. Залізниці України в 1880 і 1900 рр.

Але, стимулюючи одні галузі промисловості України, імперія штучно стримувала інші, ті, що успішно розвивалися на корінних російських територіях. Прикладом цього можуть бути текстильна промисловість і машинобудування (за винятком сільськогосподарського), розвинуті в Росії і задоволені митними та іншими заборонами в Україні. Розподіл праці між регіонами імперії формувався так, щоб Україна була початком технологічного процесу (виробництво чавуну і сталі, добування вугілля), а кінець його (складання машин, випуск готової продукції) відбувався в Росії. Цей кінцевий продукт збувався по всій імперії, у тому числі і в українських губерніях. Оскільки ціну визначав той, хто виробляв кінцевий продукт, він же клав у свою кишеню головний прибуток. В результаті, прибутки і капітали перекачувалися з України в Росію. Своєю економічною політикою щодо України імперський центр неоднозначно вказував на її роль сировинного придатку Росії.

Перевірте себе

1. У чому полягали особливості економічного розвитку Наддніпрянської України в 60–90-х рр. XIX ст.?
2. Коли завершився промисловий переворот в Україні?
3. У чому проявлявся залежний характер економіки України в 60–90-х рр. XIX ст.?
4. Які галузі промисловості України розвивалися найшвидше? Чому саме вони?
5. Охарактеризуйте роль іноземного капіталу в розвитку економіки України.
6. Розкажіть про будівництво залізниць. Як у ньому проявилось залежне становище України у складі Росії? Використайте карту 7.
7. Яку роль відігравав водний транспорт у розвитку України?
8. Охарактеризуйте роль економіки України в економіці Російської імперії. Використайте карту 6.

Документи та матеріали

1. Добування кам'яного вугілля, виплавка чавуну, заліза і сталі на Півдні України

Роки	Добування кам'яного вугілля		Виплавка чавуну		Виплавка заліза і сталі	
	Росія в цілому	Південь	Росія в цілому	Південь	Росія в цілому	Південь
	в млн. пудів					
1860	18,2	6,0	19,6	—	12,4	—
1870	42,4	15,6	20,8	0,32	14,9	0,22
1880	200,8	86,3	26,1	1,3	35,6	1,7
1890	367,2	183,2	55,2	13,4	48,7	8,6
1900	986,3	671,7	177,2	91,9	163,8	73,8

Джерело: Статистические таблицы по горной промышленности России, составленные А. Кеппеном. — СПб., 1879. — С. 50—51.

Запитання і завдання

1. Спираючись на дані таблиці, розкажіть про розвиток кам'яно-вугільної і металургійної промисловості України.
2. Назвіть промислові центри загальноімперського значення, які сформувалися в Україні.

Запам'ятайте дати

60—90-ті рр. XIX ст. — формування в Україні промислових центрів загальноімперського значення: Донецького вугільно-металургійного. Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого.

Словник термінів

Протекціонізм — сприяння, створення найсприятливіших умов.

Пуд — міра ваги, яка дорівнює 16 кг.

§ 25. Міста і торгівля в Наддніпрянській Україні у 60–90-х рр. ХІХ ст.

Згадайте: 1. На які соціальні групи ділилося населення України у першій половині ХІХ ст.? 2. Повторіть матеріал про особливості розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі України у дореформені часи.

Промисловий розвиток пореформених років зумовив великі зміни в становищі різних верств населення. Формувалися нові класи. Чимдалі більше економічне, політичне і культурне життя зосереджувалось у містах, що швидко розвивалися. Стрімкий прогрес торгівлі об'єднував різні регіони і довершив руйнування патріархального господарства.

1. Формування нових соціальних груп

В умовах ринкової економіки господарське і суспільне життя ускладнюється. З'являються нові соціальні групи, яких в умовах панування кріпосних відносин не було, або які знаходилися в зародковому стані. Посилюється суспільна роль підприємців (буржуазії) та найманих робітників (пролетарів).

Ці соціальні верстви в Україні були багатонаціональними за складом. Але в найважливіших галузях промисловості – вугільній, гірничорудній і металургійній – переважали робітники-росіяни, що прийшли в Україну з Центральних районів імперії. Зі свого боку, українські селяни не поспішали на промислові підприємства (за винятком цукрових заводів). Охочіше вони йшли на роботу по найму до поміщиків чи багатих селян або навіть виїжджали за межі України в малонаселені райони імперії.

Як і робітники, буржуазія України була багатонаціональною. Українські капіталісти займали найбільш значні позиції в промисловості з переробки сільськогосподарської продукції (цукрова, борошномельна, виварювальна та ін.). Але мало їх було серед власників вугільних копалень, машинобудівних заводів та інших підприємств важкої промисловості. Найбільш відомими українськими підприємцями були брати Терещенки, Харитоненко, Яхненко, Демченко, Алчевський та ін.

В пореформені десятиліття зростає чисельність і роль інтелігенції – особливої соціальної групи суспільства, представники якої були зайняті інтелектуальною (розумовою) працею. Українців у складі інтелігенції було трохи більше третини.

Залежне становище України, національний гніт породжували численні деформації в соціальному складі населення. Пред-

Київ. Вид з Дніпра. У пореформені роки місто стало центром духовного відродження в Наддніпрянській Україні.

ставники корінної нації – українці – були у меншості в найважливіших соціальних групах, які забезпечували соціально-економічний прогрес суспільства. Більшість українців, як і раніше, становили селяни.

2. Міста

Промислове, залізничне будівництво, розвиток торгівлі, можливість для колишніх кріпаків залишати свої села мали наслідком різке зростання розбудови міст, особливо великих. У 1900 р. в Україні виділялося чотири великих центри: Одеса, торгово-промислове місто з населенням 400 тис. осіб.; Київ – центр внутрішньої торгівлі, машинобудування, адміністративного управління та культурного життя, що налічував 250 тис. мешканців; Харків – 175-тисячне місто, в якому зосереджувалися торгівля й промисловість Лівобережжя, і Катеринослав – промисловий центр Півдня, населення якого становило 115 тис. осіб.

Із розвитком великих міст стали занепадати невеликі і середні міста, які раніше відігравали значну роль у господарському й культурному житті України (Полтава, Ромни, Суми на Лівобережжі, Біла Церква, Бердичів, Житомир на Правобережжі та ін.). Незважаючи на ріст числа міських жителів, сільське населення все ж продовжувало помітно переважати. На кінець XIX ст. лише 13% населення України було міським, у той час як, наприклад, в Англії цей показник сягав 72%. Ріст міст (урбанізація) мало торкнувся українців. Лише трохи більше 5% українців проживало у містах, тоді як відповідний показник для росіян, які жили в Україні, становив 38%, для євреїв – 45%. Наприкінці XIX ст. міське населення України розпадалося приблизно у рівних

пропорціях (по третині) на українців, росіян і євреїв. Оскільки єврейське населення швидко переходило на російську мову спілкування, то ця мова переважала майже у всіх великих і середніх містах. Винятком були єврейські містечка Правобережжя, де домінувала єврейська мова, та міста Полтавщини, де переважала українська мова.

3. Розширення внутрішнього ринку

Індустріалізація зумовила в Україні подальше поглиблення суспільного поділу праці, господарську спеціалізацію окремих районів. А це, в свою чергу, сприяло розширенню внутрішнього ринку, який формується за рахунок споживачів промислової та сільськогосподарської продукції всередині країни.

Бідність більшості населення, а отже, його низька купівельна спроможність гальмували розширення внутрішнього ринку. Але, з іншого боку, в другій половині XIX ст. в міру того, як росло населення міст, внутрішній ринок поглинав все більшу кількість товарів. Розвинуті поміщицькі маєтки, господарства заможних селян ставали споживачами сільськогосподарських машин, добрив.

Величезне значення для розвитку внутрішнього ринку мав залізничний транспорт. Він робив товарообіг швидким і дешевшим. Залізничні станції заповнила маса дрібних торговців. Вони йшли, їхали навіть у невеличкі містечка і села, втягували їх у товарно-грошовий обіг, тим самим сприяли значному розширенню внутрішнього ринку.

4. Торгівля

Після реформи 1861 р. швидко ростуть об'єми торгівлі. Це веде до появи нових її форм. Наприклад, на Київському контрактному ярмарку купівля-продаж здійснювалися головним чином у формі контрактів (договорів) на товари, що вироблялися на місцях (хліб, цукор, метал, вугілля тощо). Через великі ярмарки відбувався широкий обмін товарами з Росією. Зокрема, на українські ярмарки надходило багато промислових товарів із Центральної Росії, а туди йшли в основному сільськогосподарські продукти і сировина (давався взнаки колоніальний характер української економіки).

Залізничний транспорт значно поживав базари. Протягом 60–90-х рр. їх кількість збільшилася з 350 до 900. Якщо в перші пореформені роки базари відкривалися переважно в містах, то у 80–90-х рр. – у більшості великих сіл. Поліпшення транспортних зв'язків сприяло розширенню географії торгівлі. На базари доставляли товари не лише з близьких місцевостей, а й з віддалених губерній.

До нових ринкових умов пристосувалась ярмаркова торгівля.

Контрактовий ярмарок у Києві, який обслуговував господарський район Правобережжя і був місцем оптової торгівлі цукром.

В українських губерніях у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії швидко зростала **постійна торгівля**, яка з 80-х рр. стала переважаючою. Відкриваються великі універсальні і багатотіліїні магазини, особливо у великих промислових центрах.

Щодо **зовнішньої торгівлі**, то Україні належало провідне місце у **хлібному експорті Російської імперії**. У 1890–1895 рр. з європейських морських портів і сухопутних митниць Росії щорічно у середньому вивозилося 6,2 млн. т збіжжя, з яких 77% йшло через чорноморсько-азовські порти. Особливо багато хліба для зовнішнього ринку надходило з родючих степів Південної України. В цілому в загальноросійському експорті зерна доля України становила 42%.

Важливу роль у внутрішній та зовнішній торгівлі відігравали **купці**. Зростали суми зосереджених у їх руках капіталів. Купецтво України було неоднорідним за своїм національним складом. За даними перепису 1897 р. ті з них, що вважали рідною мовою українську, становили серед них трохи більше 10%. Серед купців України переважали росіяни, євреї та ін.

Висновки та узагальнення

Промисловий переворот в Україні супроводжувався формуванням нових соціальних верств. Якщо до реформи 1861 р. вільний робітник і підприємець були новими типами суспільства, то наприкінці XIX ст. саме вони визначали, наскільки далі суспільство просунулося по шляху свого перетворення з аграрно-ремісничого в індустріальне – магістральному шляху людства, на який першими стали Західна Європа і Північна Америка. З цим в українського суспільства були серйозні проблеми: у найбільш складних і відповідальних промислових виробництвах України представники корінного населення – українці становили меншість.

Українське селянське населення неохоче залишало сільське господарство і приходило до незвичної для нього роботи в промисловості. В ролі відстаючого опинився в Україні і національний капітал: українців серед підприємців була меншість і контролювали вони не найголовніші галузі промисловості.

Не зумівши в ході промислового перевороту опанувати ключовими галузями економічного життя, українці опинилися у меншості і в містах, де домінували російське населення і російська культура.

Разом з тим, у несприятливих для себе умовах політичної залежності українське населення поступово втягувалося в процес індустріального оновлення, який охопив у ХІХ ст. передові країни світу. Українці йшли по тому ж шляху, що й інші народи, але йшли у порівнянні з Західною Європою і Північною Америкою з помітним відставанням.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте особливості формування в Україні нових соціальних груп.
2. Проаналізуйте причини і особливості зростання міського населення України в другій половині ХІХ ст.
3. Які нові явища у розвитку торгівлі України в 60–90-ті рр. ви можете назвати?
4. Охарактеризуйте місце України в зовнішній торгівлі Росії, зокрема торгівлі хлібом.
- * 5. Дайте узагальнюючу оцінку завдань, які постали перед українським суспільством у другій половині ХІХ ст.

Документи та матеріали

1. Український історик Ярослав Грицак про особливості формування пролетаріату і міського населення України у другій половині ХІХ ст.

Господарські зміни другої половини ХІХ ст. по-різному торкнулися суспільних верств та національних груп. Індустріалізація і урбанізація дуже слабо зачепила українців, які у своїй більшості залишилися селянською нацією...

Українські селяни не поспішали шукати роботи на промислових підприємствах. Вияткою становили цукроварні на Правобережжі, куди селяни наймалися сезонно. Але здебільшого вони воліли застосовувати свої сили у сільському господарстві, аніж йти на великі заводи чи найматися на шахти...

Методичність, з якою українські селяни обминали міста і рухались далі у пошуках вільної землі, нашоухнула деяких істориків на цікаве узагальнення. У цьому явищі вони вбачають принципове несприйняття українцями ідеї модернізації. Виглядає, однак, що це явище позбавлене суто українського характеру. Дослідження міграційних процесів у Росії ХІХ ст. показують, що у масштабах всієї імперії до міст прибували переважно селяни з районів вищого рівня грамотності та з розвинутішими сільськогосподарськими вміннями населення. Селяни з нижчим рівнем гра-

мотності і прив'язані до сільського господарства емігрували до нових сільськогосподарських районів (Кубань, Поволжя, а пізніше — Сибір і Далекий Схід).

...Серед народів Російської імперії українці відрізнялися надзвичайно низьким рівнем грамотності. Лише 18,9% населення України віком більше 10 років вміли читати. Серед українців цей показник був ще нижчий — 13%. Рівень грамотності серед росіян був удвічі, серед євреїв — утричі вищий, аніж серед українців.

Щодо другого чинника, чому українські селяни обминали міста, шахти й фабрики, — сильна прив'язаність до землі і викликаний нею низький рівень несільськогосподарських умінь, — то він теж пояснювався специфічними соціальними умовами. У російських губерніях родючість землі і, відповідно, прив'язаність до неї сільського населення, були значно нижчими. Замість праці на панщині, як вид кріпосницької повинності, селяни сплачували поміщикам певну суму грошей (оброк). Аби заробити ці гроші, вони мусили найматися на роботу у міста чи на фабриках. Тому після скасування кріпосного права багато з них уже мали навички праці на промислових підприємствах, не кажучи про те, що це стимулювало вищий рівень освіченості. В українському селі найпоширенішою формою відробітку кріпосницьких повинностей була панщина, тобто праця на поміщицькій землі. Український селянин ледве встигав обробляти власне господарство. Це не стимулювало його зв'язків з містом і промисловим виробництвом. ...Загалом після скасування кріпацтва російські селяни були краще підготовленими своїм попереднім досвідом до праці у промисловості. Українські селяни не могли конкурувати з ними, особливо якщо йшлося про працю на металургійних, машинобудівних та інших підприємствах.

...Якщо припустити на мить, що на момент промислової модернізації політичні кордони України збігалися з економічними (тобто, Україна була незалежною. — Авт.), то тоді місцеві селяни у пошуках заробітків не мали б іншого вибору, як найматися на місцеві шахти і промислові підприємства. Вже те, що українські землі були частиною Російської імперії, спонукало надлишок робочої сили спрямовувати з українського села на далекі східні простори замість в міста України.

Джерело: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. — К.: Генеза, 1996. — С. 60, 61, 62.

Запитання і завдання

1. Враховуючи зміст уривка з дослідження Ярослава Грицака, назвіть головні причини переважання в промисловому і гірничому пролетаріаті України вихідців з Росії.
- * 2. Наскільки справедливе твердження деяких істориків про «принципове несприйняття українцями ідеї модернізації»?
3. Чому українські селяни замість того, щоб іти на роботу на шахти і підприємства України, переселялися в окраїнні землеробські райони Російської імперії?
- * 4. Які соціально-економічні і політичні наслідки мало переважання в міському населенні і промисловому пролетаріаті України російського та російськомовного населення?

Словник термінів

Модернізація — оновлення, осучаснення, приведення до передових зразків.

§ 26. Аграрні відносини в Надніпрянській Україні в 60–90-ті рр. XIX ст. Залишки кріпацтва

Згадайте: 1. Які положення реформи 1861 р. стримували розвиток сільського господарства? 2. Які галузі сільського господарства України у першій половині XIX ст. розвивалися, які — ні? 3. Які знаряддя праці переважали у сільському господарстві першої половини XIX ст.?

Скасування кріпосного права і реформи 60–70-х рр. відкривали простір для розвитку в сільському господарстві ринкових відносин. До активного господарського життя піднімалися роботящі і підприємливі селяни. Але їх ініціативу сковували залишки кріпацтва, які царизм, підтримуючи поміщиків, ретельно оберігав.

1. Залишки кріпацтва

Найпомітнішим втіленням і найміцнішою опорою залишків кріпацтва в аграрному ладі було поміщицьке землеволодіння. Воно прирікало мільйони селян на малоземелля і безземелля і створювало умови, коли селяни погоджувалися працювати у поміщика на будь-яких умовах, у тому числі кабальних.

Іншим проявом залишків кріпацтва була нерозмежованість землекористування (інакше — черезсмужжя) і сервітути — спільне користування селянами й поміщиками лісами, луками, вигонами, водопоями та іншими угіддями. Там, де були нерозмежованість і спільне користування, своєю волю диктував сильніший — поміщик.

Кріпосницькі пережитки зберігалися в податковій системі — селяни залишалися нижчим податним станом і платили подушну подать, державні земельні збори, земські збори, а також викупні платежі. Від цього були звільнені інші стани.

Проявом кріпосницьких пережитків було збереження з 1861 до 1883 р. досить численної категорії тимчасово зобов'язаних селян. До 1904 р., за рішенням волосного суду селянин міг бути покараний різками. Особисту свободу селянина обмежувала община або сільська громада, без дозволу якої селянин не мав права виїхати з села.

2. Поєднання відробіткової та вільнонайманої системи

Після реформи 1861 р. в Україні, як і в інших регіонах імперії, більшість поміщиків виявилися не в змозі перейти до ринкової форми господарювання. Для цього у них не було коштів (викупні

суми були бездарно витрачені), технічних засобів і досвіду. Тому довгий час в аграрних відносинах тісно поєднувалися, перепліталися дві системи господарювання – відробіткова, яка була прямим залишком панщини, і ринкова, яка ґрунтувалася на вільнонайманій праці і поступово витісняла відробіткову.

Існували такі види відробітків: праця за гроші зі своїм реманентом, за борг або проценти з боргу, за землю і житло, за право випасати худобу на поміщицькому лузі, полювати в його лісі чи брати там деревину. Відробітки селяни виконували як своїм реманентом, так і панською худобою і реманентом. Серед селянства була поширена відробіткова оренда, коли земля бралася за відробітки. Часто селяни віддавали половину врожаю. За рахунок відробітків виконувалися нерідко всі основні роботи в поміщицькому господарстві.

Відробіткова система була малопродуктивною і вела до розорення поміщицьких маєтків. Після 1861 р. земля стала товаром (було заборонено купівлю і продаж лише надільної землі). І на першому місці серед продавців землі були поміщики, які не змогли пристосуватися до нових умов. За останню чверть XIX ст. поміщицьке землеволодіння скоротилося на третину. Найшвидше цей процес відбувався в Степовій Україні, де на початок XX ст. поміщики продали майже половину своїх маєтків, потім на Лівобережжі.

Ті поміщики, які змогли зберегти свої господарства, переходили до використання переважно вільнонайманої праці. Але особливо широко така праця використовувалася заможними селянами.

У цілому в сільськогосподарському виробництві, попри всі обтяжливі для нього залишки старої господарської системи, спостерігався хоч і повільний, але все ж неухильний процес переходу до більш продуктивних методів господарювання. Це було помітно в передових поміщицьких господарствах, власники яких змогли пристосуватися до змін: запроваджували новішу агротехніку, машини. Одним з прикладів кращих маєтків пореформеного періоду сучасники називали економію Балашової (Правобережжя). Маєток мав великі плантації цукрових буряків, фруктовий сад, молочну ферму, добре впорядковане лісове господарство. У 80-х рр. в маєтку застосовували паровий плуг. При економії були промислові підприємства: цукроварня, броварня, цегельня, млини. Власниця господарства утримувала сільськогосподарську школу на 100 учнів, сільськогосподарські вечірні курси й метеорологічну службу.

Висновки та узагальнення

Після реформи 1861 р. в українському селі виникла складна і суперечлива соціально-економічна ситуація. Кріпацтво відійшло в минуле, але все ще існувало багато його залишків. Вони були

прямим наслідком пропоміщицького характеру реформи. Ні селянського малоземелля, ні сервітутів, ні станової та податкової нерівноправності, ні обмеження свободи пересування, ні, зрештою, відробіткової системи не було б, коли б реформа проводилася демократично, виходячи з інтересів величезної більшості (селян), а не незначної меншості (поміщиків).

Поміщикам були надані широкі можливості для пристосування до нового життя. Та лише частина з них скористалася цими можливостями, перебудувавши свої господарства на добре впорядковані товарні підприємства, що ґрунтувалися на вільнонайманій робочій силі. Більшість поміщиків на таку перебудову не були здатні і тому йшли по шляху «найменшого» опору: вводили відробіткову систему або поєднували відробітки з використанням вільнонайманої робочої сили. Це був малоефективний шлях, який завів багатьох поміщиків у глухий кут. Вони розорялися і змушені були продавати землю і маєтки. За останню чверть XIX ст. поміщицьке землеволодіння України зменшилося на одну третину.

В той же час посилювалися господарські позиції тих підприємливих селян та інших категорій землевласників, які вели господарство на основі ринкової системи, використовуючи вільнонайману робочу силу.

Перевірте себе

- 1 Охарактеризуйте залишки кріпацтва в Україні в другій половині XIX ст.
2. Що таке відробіткова система ведення поміщиками свого господарства? Перерахуйте основні види відробітків.
- 3 Чому поміщицькі маєтки повільно перебудовувалися на капіталістичний лад? Які наслідки для них це мало?
4. Чим було викликане масове розорення поміщицьких маєтків у другій половині XIX ст.?

Документи та матеріали

1. Криза поміщицького господарювання в пореформені роки

(Панас Мирний та Іван Білик «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»)

Що ж його робити? Як його приладитись? Руки до діла не при звичаєні змалечку, — не неволити ж їх на старість?! А розум — хто до волі думав, що панові потрібен робочий розум? Панові треба було знатного роду, багатства: треба було вміти себе показати, вміти пожити, поїсти, попиту, а мати робочий розум, здатний на діло, а не на вигадки панські, — панові не треба було... А

тепер: розуму! праці! — тільки й чуто, як вигукували на всіх шляхах, на всіх базарах життя.

Хто зразу не перелякався того покрику та брався за діло, того захоплювало життя на свої бистрі хвилі, мчало усе вперед, вперед, — то кидало його наспід, заливало; то вертало наверх, підкидало вгору, знову несло на гребенястій хвилі — аж поки не виносило на берег... Хоча боліли іноді у нашого пловця пом'яті боки, а все-таки він, хоч і нетвердими ногами, ступав на ту землю, де колись усе живло тремтало його духу. Усе-таки він був господар на ній, а не попіхач, не наймит. Швидко він зживався з новим своїм місцем на старій землі — і підвертав її під себе: вона йому плодила, родила — ставало на пожиття його! А хто перелякався, той залазив до себе на хутір, у село, проклинав новий вік, нових людей, день за днем тяг злиденне життя, проїдаючи останнє своє добро...

Джерело: Панас Мирний. Твори. — К.: Молодь, 1965. — С. 361.

Запитання і завдання

1. Що було причиною розорення багатьох поміщиків після реформи 1861 р.? Що допомагало частині з них пристосуватися до нових умов?
2. Використайте цей уривок з роману у розповіді про перші роки життя українського села після скасування кріпацтва.

Запам'ятайте дати

1883 — скасування категорії тимчасово зобов'язаних селян.

1904 — скасування тілесних покарань для селян.

§ 27. Розвиток товарних відносин у сільському господарстві Наддніпрянщини в 60–90-ті рр. XIX ст.

Згадайте: 1. Що у сільському господарстві першої половини XIX ст. свідчило про визрівання у ньому ринкових відносин? 2. У чому проявлялася поява ринкових відносин у сільському господарстві Наддніпрянщини в дореформенний період?

При всіх проблемах, пов'язаних з недостатнім реформуванням аграрних відносин, в селі відбувалися процеси, що корінним чином міняли організацію сільськогосподарського виробництва. Воно впевнено переходило на ринкові рейки, тим самим забезпечуючи передумови для швидкого економічного зростання.

1. Розвиток товарного рільництва (землеробства) і тваринництва

Господарські зміни в пореформені роки проявилися у розвитку товарного рільництва і тваринництва. Чітко окреслилися відповідні райони. Зростання попиту на хліб на внутрішньому і зовнішньому ринках разом з появою сітки залізниці перетворило на район торговельного зернового господарства **Степову Україну**. Там швидко зростали посівні площі. Важливою олійною культурою степових губерній був спочатку льон, а далі – соняшник.

Потужне цукробурякове виробництво розвинулось на **Правобережжі**. Там на початок XX ст. розміщувалося 75% засіяних цукровими буряками земельних площ імперії. Цукрова промисловість стала великою галуззю українського господарства, однією з найбільш розвинутих і технічно оснащених. «Цукровими королями» стали такі великі заводчики, як Бобринські, Бродські, Браницький, Потоцький, Терещенки, Харитоненки. Високий рівень техніки і технології забезпечив і високу якість українського цукру, що не раз відзначалася на світових промислових виставках. Цукрова промисловість України за темпами свого розвитку в 90-х рр. XIX ст. випередила західноєвропейські показники.

Повільніше в порівнянні з рільництвом розвивалося тваринництво. Наприкінці XIX ст. вартість його продукції ледве становила 10% вартості всієї продукції сільського господарства. Це було пов'язано із скороченням площ сіножатей і пасовищ, однобічним зерновим розвитком сільськогосподарського виробництва. Переважна більшість худоби належала поміщикам, заможним селянам, у той час як половина сільських дворів були безкінними. Особливо погіршився стан тваринництва після неврожаїв 90-х рр. XIX ст.

Знімок, на якому зафіксовано обмолот зерна в господарстві поміщика Херсонської губернії, свідчить про широке застосування машин (парові молотарки, що приводилися в дію локомотивами, віялки) у великих маєтках.

2. Застосування техніки в сільському господарстві

Загальний прогрес кращих поміщицьких і великих селянських господарств позначився помітним запровадженням удосконалених знарядь праці й машин. Найуспішніше цей процес розвивався у Степовій Україні, де уже в 60-ті рр. у великих маєтках були парові молотарки. Навіть дрібні поміщики купували такі молотарки, часто в складчину. Кінні молотарки, три-і чотирилемішні плуги, сівалки, косарки, культиватори, віялки, жниварки й кінні граблі ставали приналежністю кожного упорядкованого поміщицького господарства. Наприкінці ХІХ ст. поміщицькі господарства Степу уже цілком перейшли на удосконалену техніку. Така техніка поширювалася й на Правобережжі, особливо на цукрових плантаціях. Найменше сільсько-господарської техніки було в господарствах Лівобережжя, де машини можна було побачити лише в найпередовіших маєтках. На Полтавщині і в 80-ті рр. ще 40 % загальної кількості поміщицьких плугів були дерев'яними.

Що ж до знарядь праці на селянських подвір'ях, то, за винятком господарств заможних селян, вони залишалися примітивними. В степовій смузі, як і раніше, впрягали волів у великий дерев'яний плуг з «залізом». На Півночі України й на Правобережжі поширений був кінний плуг меншого розміру. Майже повсюдно застосовували (для розпушування землі) рало й дерев'яні борони.

3. Соціальне розшарування селянства

В процесі розвитку ринкових відносин у сільському господарстві відбулося соціальне розшарування. Одні селянські господарства біднішали і розорялися, інші – їх було порівняно небагато, до 15–20% – заможнішали. Заможні селяни відігравали все

активнішу роль у сільськогосподарському виробництві. Вони легко справилися з купом землі, а маючи власні кошти, почали збільшувати свої господарства і дбати про їх інтенсифікацію. Найбільшої ваги заможні селяни набули у **Степовій Україні**, де найлегше можна було виявити ініціативу; в їхніх руках опинилася половина селянських земель, до того ж вони орендували і купували панські землі. **Формувався новий тип селянина-фермера**, підприємливого, ініціативного, енергійного, який, поєднуючи талант землероба з натужною працею, ставав співтворцем нової ери. Досить впевнено у господарському відношенні почувалися й селяни середнього достатку (**середняки**), яких було близько 25%. Решта ж селян належали до **бідняків**, у яких було мало землі, реманенту, худоби. Нерідко вони взагалі не мали коня чи вола. Наявність же або, навпаки, відсутність у господарстві цієї основної і на той час практично єдиної тяглової сили визначала ледве не на всі 100% його долю: не тільки конкурентоспроможність, а й виживання селянина взагалі.

Карта 8. Напрямки селянських відходів в Україні і Європейській Росії.

1. Місцевості, з яких йшли сільські робітники.
2. Місцевості, у які йшли сільські робітники.

4. Поширення вільнонайманої праці

Розвиток ринкових відносин у сільському господарстві збільшував попит на вільнонайману працю. У 1900 р. у землеробстві України (в поміщицьких і селянських господарствах) було зайнято близько 1 млн. постійних робітників і близько 200 тис. поденних батраків. Найбільше вільнонайманих робітників було зосереджено в Південній Україні – Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях. В переважній більшості це були жителі правобережних (Київська, Волинська, Подільська), лівобережних (Чернігівська, Полтавська, Харківська) і російських чорноземних (Курська, Орловська, Воронежська та ін.) губерній (див. карту 8). Щороку навесні на південноукраїнські робітничі ринки (Єлисаветград, Вознесенськ, Одеса, Каховка та ін.) сходилися десятки тисяч наймитів. Загальна чисельність сільськогосподарських робітників, які щорічно наймалися на Півдні України, в 90-х роках XIX ст. становила 550–600 тис.

5. Аграрне перенаселення і переселенський рух в Україні

Незважаючи на величезні масштаби селянських відходів на заробітки, в українському селі в останні десятиліття XIX ст. залишалося безліч вільних робочих рук. Однією з найважливіших причин цього було селянське малоземелля – прямий наслідок несправедливої реформи 1861 р. Але були також інші причини. Ситуацію дуже ускладнював демографічний вибух другої половини XIX ст., який переживала тоді більшість країн Європи. В Україні чисельність населення за неповні 40 років зросла на 72%. Цьому сприяло поліпшення медичного обслуговування після введення земств, що різко зменшило смертність, головним чином дитячу.

Демографічний ріст загострював земельну проблему. У селі з'явився надлишок робочої сили (аграрне перенаселення). В пошуках джерел існування українські селяни почали покидати рідні місця і переселятися на малозаселені землі імперії. Уряд довгий час забороняв переселення. Він виходив з інтересів поміщиків: останні побоювалися, що переселення підвищить ціну на робочі руки, знизить плату за оренду землі і взагалі створить для них лише менш сприятливі умови використання праці селян. Тому правила, встановлені для переселенців, були дуже складні. У 1881 р. під тиском селян царизм пішов на деякі поступки в переселенському питанні. Спочатку селяни їхали на південь і схід – Кубань і Волгу. Після 1881 р. селянські українські маси посунули на схід ще далі, в Сибір і аж до Тихого океану.

В той час, коли сотні тисяч селян їхали шукати кращої долі за тисячі кілометрів, у промислових центрах України, що швидко розвивалися, зростав відсоток неукраїнців за рахунок міграції сюди селян російських губерній.

Історична драма України полягала у тому, що її селяни були недостатньо підготовлені до роботи в промисловості і до життя у місті вза-

Переселенці. Скульптор Л. Позен (1884 р.).

галі — мали недостатній освітній рівень і слабкі навички несільськогосподарських занять при глибокій прихильності до землеробства. Ось чому, вирушаючи на пошуки кращої долі, вони обминали українські міста і робітничі селища та їхали за «тридев'ять земель» на малозаселені окраїни імперії. Там вони відтворювали «Україну в мініатюрі» з її високою землеробською культурою, мовою, звичаями, народною творчістю. А тим часом міста на їхній батьківщині поступово заселялися відходниками з російських губерній, які виявилися краще підготовленими до життя в індустріальному середовищі (мали вищий, у порівнянні з українськими селянами, рівень грамотності, краще володіли навичками несільськогосподарських занять і без жалю покидали свої матородючі землі).

Наслідки цих процесів відчувалися багато десятиліть.

Висновки та узагальнення

Хоча українське село і потерпало від того, що реформа 1861 р. зберегла багато залишків минулого, все ж у другій половині XIX ст. сільськогосподарське виробництво у цілому прогресувало. Сільське господарство втягувалося у ринкові відносини і в тому величезною була заслуга нового зростаючого прошарку підприємливих селян та певної частини поміщиків, що зуміли пристосуватися до нових умов.

Продовжувала зростати роль України як «європейської житниці». Але не тільки. У 60–90-ті рр. XIX ст. у Наддніпрянській Україні розвинулося потужне цукробурякове виробництво. Цукрова галузь розвивалася швидше, ніж у будь-якій з передових західноєвропейських країн.

Всі ці зміни свідчили про величезні потенціальні можливості України у сфері сільськогосподарського виробництва. Однак ці можливості не були використані. Егоїстична політика російського уряду обмежувала розвиток тих галузей аграрного виробництва,

ва, які, з його точки зору, не відповідали потребам імперського Центру. Так було, зокрема, з тваринництвом.

Ринкове господарювання на найродючіших у світі українських чорноземах могло стати основою процвітання як села, так і всього населення України. Натомість значна частина селян бідувала. Стрімка поляризація села за рівнем прибутків його мешканців в умовах викликаного великим поміщицьким землеволодінням безземелля створювала ґрунт для різного роду збурень, соціальних потрясінь, які не забарилися.

Перевірте себе

1. Розкажіть про розвиток товарного виробництва в українському селі. Які види сільськогосподарської продукції вироблялися в Україні на продаж? Охарактеризуйте цукрову промисловість.
2. Розкрийте особливості розвитку товарного тваринництва в Україні.
3. Наскільки поширеним було використання машин у сільському господарстві України?
- *4. Чим було викликане і про що свідчило широке застосування найманої праці в сільському господарстві? На карті 8 вкажіть райони селянських відходів в Україні. Охарактеризуйте їх.
5. Дайте визначення поняттю «аграрне перенаселення». Чим воно було викликане в Україні?
- *6. Чому українські переселенці віддавали перевагу далеким окраїнам Російської імперії і порівняно рідко обирали новим місцем проживання українські міста та робітничі селища?

Документи та матеріали

1. Виробництво цукру в Російській імперії в 1893–1894 рр. (тис. пудів)

Київщина	10354,8
Поділля	8928,5
Харківщина	4253,2
Курищина	2557,4
Волинь	1824,6
Чернігівщина	814,2
Тамбовщина	443,4
Вороніжчина	329,8
Полтавщина	208,6
Тульщина	139,6
Бессарабія	122,1
Орловщина	97,2
Самарщина	39,5
ВСЬОГО	30112,9

Джерело: Воблій К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. — К., 1930. Т. II. — С. 277, 278.

Запитання і завдання

1. Якою була частка України в загальноімперському виробництві цукру?
- *2. Які з названих у матеріалі губерній були українськими, а які російськими? Порівняйте виробництво цукру в усіх губерніях. Зробіть висновки.

2. Поширення машин в сільському господарстві Півдня України

Сільськогосподарські машини системи німця-колоніста Леппа мають тепер найбільш широке розповсюдження в Новоросії. Щоб говорити про ступінь їх поширення — досить сказати, що в Новоросії в теперішній час існує понад 20 чавуноливарних заводів, які зайняті головним чином протягом круглого року виробництвом лепповських жниварок. Взагалі вони випускають на рік не менше десяти тисяч машин, і величезна пропозиція ця не завжди спроможна задовольнити ще більший попит. У Таврійській губернії тепер 40000 цих машин. За допомогою машин селянин із своєю сім'єю легко збирає сорок—п'ятдесят, а то й сто десятин посіву, між тим, як раніше йому довелося би майже всю цю роботу виконувати руками поденників.

Джерело: Шаховский Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. — М., 1896. — С. 160.

Запитання і завдання

1. Чому машини набули найбільшого поширення в сільськогосподарському виробництві саме Півдня України?
2. В яких господарствах використовувалася сільськогосподарська техніка?
3. Порівняйте відомі вам дані про використання сільськогосподарських машин у різних регіонах України.

3. Каховка — ринок найму сільськогосподарських робітників

Каховка, в звичайний час невелике, майже глухе поселення, знаменита своїми двома ярмарками: навесні — Микільським — 9 травня і восени — Покровським — 1 жовтня.

Микільський ярмарок за своїм розміром і характером навряд чи має будь-що подібне не тільки на Півдні, але і в усій Росії... Він до цього часу не втратив свого панівного значення, як головний ринок для найму сільських робітників, що встановлює ціни на літню працю. Звичайно числа 6—7 травня починається величезний з'їзд сюди сільських хазяїв з усіх повітів Таврійської, деяких повітів Херсонської і Катеринославської губерній. У безлюдній у звичайний час Каховці настає на 3—4 дні пора буяння життя...

Каховка, як місце збору і найму робітників, має не тільки важливе значення за величезним числом робітників, але й тому, що завдяки своєму географічному положенню цей «робітничий ринок» займає прийшлий сільськогосподарський люд дуже віддалених місцевостей. «Бродяча робітничка Русь» сюди стікається всілякими шляхами — пішки, залізницею, пароплавами, дубами, плотами та

ін. На Каховському ринку найму робітників пропонують наймачам свої послуги полтавці, кияни, чернігівці, орловці, куряни та ін. Десятки тисяч робітників, що припливли дубами, «гарелами», розташовуються величезним табором на площі над Дніпром, тут ставлять намети, розпалюють вогнища, тут лунає далеко-далеко по Дніпру малоросійська пісня... В іншій частині Каховки, на величезній площі, розташовуються тисячі робітників, що прибули з своїми підводами, на волах і конях. Центр ярмаркової площі зайнято переважно партіями пішоходів або тих, що прибули пароплавами. Каховка — це типовий ринок найму робітників. Не побувавши у Каховці під час весняного ярмарку, ледве чи можливо скласти ясну уяву про ринки пропозиції сільськогосподарських робочих рук.

Джерело: Тезяков Н. М. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. — СПб., 1902. — С. 92—94.

Запитання і завдання

1. Чому саме в Каховці, що на Півдні України, розміщувався найбільший ринок сільськогосподарських робітників?
2. Що ви знаєте про масштаби використання вільнонайманої праці в українському селі?

Запам'ятайте дати

60—90-ті рр. XIX ст. — прискорений розвиток зернового і цукробурякового виробництва.

§ 28. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини.

Формування фабрично-заводської промисловості у другій половині XIX ст.

Згадайте: 1. Які були особливості економічного розвитку Західної України в першій половині XIX ст.? 2. Коли у Західній Україні було скасовано кріпосне право? 3. Які галузі господарства Західної України у першій половині XIX ст. розвивалися успішно, а які – ні?

Після революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії відбулися важливі зміни, які справили значний вплив на становище західних українців. І хоча матеріальний рівень більшості населення не поліпшився, життя швидко набувало нових рис, викликаних формуванням фабрично-заводської промисловості. Західна Україна втягувалася в загальноєвропейський процес становлення індустріального суспільства.

1. Реформи в Австрійській імперії і зміни адміністративно-політичного устрою західноукраїнських земель

Після поразки революції 1848 р. в Австрійській імперії прийшло десятиліття реакційного правління. Але «бахівська реакція», названа так за іменем її основного провідника, міністра закордонних справ Баха, була безперспективною: жодне з гострих соціально-економічних і політичних питань не було вирішене. У 60-ті рр. XIX ст. в державі стали назрівати політичні реформи. У 1867 р. було прийнято Конституцію, що проголошувала рівноправність громадян у державних установах, судах і школах. У 1868 р. унітарна Австрійська імперія в результаті компромісу між австрійською і угорською знаттю перетворилася в дуальну (двоїсту) Австро-Угорську імперію, конституційну монархію.

Деякі зміни відбулися й у становищі західноукраїнських земель. Хоча Галичиною утруляв австрійський намісник, якого призначали з числа польських магнатів, край одержав обмежену внутрішню автономію. Ще у 1861 р. у Львові розпочав свою роботу Галицький обласний сейм. Перевагу в ньому отримали польські поміщики і підприємці, але обирати і бути обраними могли й українські селяни. Імперський уряд відмовився задовольнити давню українську вимогу розділити Галичину на дві адміністра-

Карта 9. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії наприкінці XIX ст.

тивні одиниці: населену українцями Східну і населену поляками Західну Галичину. Як і до 1868 р., Східна Галичина, де переважало українське населення, була об'єднана з Західною Галичиною (на захід від р.Сян), населеною, головним чином, поляками, в єдине «Королівство Галичини і Лодомерії».

Внутрішнє самоврядування було надане також Буковині, проте доступ українців до Буковинського сейму був обмежений: у ньому домінували румуни і німці. Австрійські власті продовжували на західноукраїнських землях політику «поділяй і володарюй», протиставляючи українську більшість польській, румунській та німецькій меншості.

Утворення двоїстої Австро-Угорської імперії ще більше віддалило закарпатських українців від галичан і буковинців. Закарпаття стало частиною Угорщини і ніякого самоврядування не одержало. Край складався з чотирьох русинських (українських) жуп або комітатів (областей), які управлялися з Будапешта – столиці Угорщини.

2. Особливості економічного життя Галичини, Буковини і Закарпаття

Західна Україна мала сприятливі природно-кліматичні умови і могла з великою користю для своїх жителів включитися в промисловий переворот, який охопив Західну Європу. Але цього не трапилося. Як і у попередні десятиліття, у другій половині XIX ст. Східна Галичина, Буковина і Закарпаття залишалися слаборозвинутими задвірками Австро-Угорської імперії. В індустріальну епоху Західна Україна входила, обтяжена значними пережитками феодально-кріпосницьких відносин. А вперед тоді виривалися країни, які швидко й рішуче долали ті нашірвання попередніх епох, що стримували економічний і соціально-політичний поступ. Такою не була Австро-Угорщина, такою не могла бути і залежна від неї Західна Україна. Політика імперської влади щодо східних районів держави мала яскраво виражений колоніальний характер. Західноукраїнські землі остаточно перетворилися на внутрішню колонію, стали ринком збуту товарів і доступним джерелом цінної промислової і сільськогосподарської сировини для австрійської метрополії. Вони забезпечували розгортання промислової революції в центральних і західних провінціях Австро-Угорської імперії. А це унеможливило власне економічне піднесення.

3. Формування фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях

І все ж об'єктивні тенденції європейського і світового розвитку не могли оминати Західну Україну. 70–90-ті рр. стали періодом становлення фабрично-заводської промисловості в краї.

Наприкінці XIX ст. на західноукраїнських землях нараховувалося біля 220 середніх і великих промислових підприємств. Решта майже 95% підприємств залишалися дрібними (мали до 5 осіб). На них працювало більше половини зайнятого в промисловості населення. Кожний сьомий, зайнятий в промисловості, працював на невеликому підприємстві, власником якого й був. На Галичину, яка мала 28% населення Австро-Угорщини, припадало лише 5,5% парових двигунів імперії. Двигуни та інші машини концентрувалися на підприємствах центральних і західних регіонів імперії. Там вже на початку 70-х рр. завершився промисловий переворот. У Західній Україні він затягнувся ще на 10–15 років.

Основною причиною промислового застою краю був імпорт фабрично-заводських виробів з більш розвинутих західних провінцій Австрії. На відміну від українських, новим підприємствам в австрійських районах надавалися значні податкові пільги. Західноукраїнська промисловість не могла витримати конкуренції дешевих товарів і стала занепадати. Особливо це стосувалося галузей обробної промисловості: цукрової, текстильної, шкіряної, паперової, сірникової і т.д. Краще розвивалися ті галузі, які не мали конкуренції в імперії (борошномельна, спиртогорілчана, нафтова, лісопереробна, солеварна). Ці галузі спеціалізувалися в основному на виробництві й первинній обробці сировини, яка потім вивозилася для подальшої переробки на Захід.

4. Провідні галузі промисловості

У 70–80-х рр. найбільш розвинутою й технічно оснащеною галузю було лісопильне виробництво. Причини цього полягали, з одного боку, в наявності величезних лісових масивів, з другого – у великому попиті на дерев'яні будівельні матеріали на Заході. Німецькі й австрійські підприємці кваліфіковано скуповували карпатські ліси й похижаючи винищували їх.

У ті ж роки під впливом збільшення попиту на нафтопродукти розвивався Дрогобицько-Бориславський нафтовий район. Почалося швидке переобладнання нафтодобувної промисловості. Видобування нафти ручним способом, який у Прикарпатті панував ще в першій половині 60-х рр., відходить у минуле. З'являється нова техніка. Канадські капіталісти у 80-х рр. вперше застосували в Галичині удосконалений метод буріння глибоких свердловин. Внаслідок застосування бурильної техніки зростає видобуток нафти. У 70-ті рр. її щорічно добували 20–30 тис. т, а в 1900 р. – понад 325 тис. т. Неперероблену нафту ввозили в Австрію, на місці її очищалося не більше третини.

Великими у Східній Галичині, на Закарпатті й Північній Буковині були поклади кам'яної та кухонної солі. За 60–90-ті рр.

Нафтова галузь на Прикарпатті становила основу промисловості краю. Технічні вдосконалення на початку другої половини XIX ст. ще обходили її стороною. Становище почало змінюватися лише у 70-ті рр.

Її видобуток зріс більш ніж удвічі. Західна Україна давала 64% видобутку солі в імперії. Незначні зміни відбулися в більшості галузей харчової промисловості. Цукрове виробництво під кінець століття занепадало. Лише в середині 90-х рр. почав працювати єдиний новий цукровий завод на Буковині.

В 70–80-ті рр. значне місце у промисловості Західної України займало видобування озокериту (гірського воску). Та через падіння попиту на світовому ринку і відсталу техніку його видобуток зменшувався.

У промисловості західноукраїнських земель переважали іноземні капітали – головним чином австрійські, німецькі, англійські, французькі, бельгійські та ін. Вони контролювали найголовніші галузі, перш за все нафтову. За рахунок хижацької експлуатації природних багатств краю і визиску робітників іноземні підприємці одержували небачені у інших країнах Європи прибутки.

5. Будівництво залізниць

У 60-х – на початку 70-х рр. західноукраїнські землі дістали залізничне сполучення із Заходом: залізничну колію проклали через Краків і Перемишль до Львова, через п'ять років – до Чернівців, а у 80-ті рр. — через Стрий на Закарпаття. Згодом вона з'єднала Львів з українськими землями, що входили до складу Росії. З 1860 по 1890 р. протяжність залізниць збільшилася в 10,4 рази і досягла 2,7 тис. кілометрів. Проте залізничне будівництво, яке в Росії та країнах Заходу викликало бурхливий розвиток важкої індустрії, на західноукраїнських землях лише незначною мірою сприяло розвитку виробництва промислової продукції, головним чином, лісової і будівельних матеріалів. Натомість, завдяки залізниці, західний регіон України став легкодоступним джерелом сировини і ринком збуту для фабричної промисловості розвинутих західних провінцій монархії Габсбургів.

Висновки та узагальнення

В другій половині XIX ст. адміністративний устрій західно-українських земель зазнав деяких змін. Австрійська імперія, переживши після поразки революції 1848 р. період «бахівської реакції», змушена була звернутися до реформ. Їх наслідком було перетворення Австрійської імперії в конституційну Австро-Угорську імперію і введення в Галичині й Буковині обласних сеймів з обмеженими повноваженнями. Заправляли у цих сеймах місцеві поляки і румуни, але деякий доступ до них мали й українці. Давня вимога українців – адміністративно розмежувати Східну й Західну Галичину – і на цей раз не була задоволена. Закарпаття управлялося безпосередньо з столиці Угорщини Будапешта і було відмежоване від інших західноукраїнських земель внутрішнім австро-угорським кордоном.

Не маючи політичних важелів впливу на імперський уряд, західним українцям гсді було сподіватися на справедливую економічну політику імперського уряду щодо їх краю. Галичина, Буковина і Закарпаття залишалися внутрішніми колоніями Австро-Угорщини і служили ринком збуту товарів, які вироблялися у центральних провінціях імперії, і доступним джерелом мінеральної сировини та сільськогосподарських продуктів. Наприкінці 90-х років імпорту товарів у Західну Україну перевищував експорт більш ніж удвічі. Формування фабрично-заводської промисловості відбувалося повільно. Великих підприємств було дуже мало, переважала середня, дрібна і кустарно-ремісничка промисловість. Промисловий переворот у краї відбувся пізніше, ніж у центральних і західних регіонах імперії.

Перевірте себе

1. Які зміни відбулися у другій половині XIX ст. в адміністративному устрої західноукраїнських земель? На карті 9 окресліть територію західноукраїнських земель.
2. В чому полягала політика «Поділяй і володарюй», яку вела Австро-Угорщина в Західній Україні?
3. Визначте місце, яке займали Галицький і Буковинський сейми в житті краю.
- *4. Визначте особливості економічного життя західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини.
- *5. Охарактеризуйте фактори, які визначали характер і темпи розвитку промисловості в західноукраїнських землях.
6. Як відбувався в Західній Україні промисловий переворот?
7. Які галузі промисловості успішно розвивалися в Західній Україні в другій половині XIX ст., а які – ні, чому?

Документи та матеріали

1. Іван Франко «Як живеться селянам-хліборобам».

Уривок із статті у журналі «Народ». 1890 р.

Половина мужиків-хліборобів у Галичині не має навіть тільки на життя, що доконче треба, аби з голоду не пухнути. Половина наших мужиків все з року в рік голодує і мусить голодувати, бо не має на чому вижити, а друга половина мужиків, хоч як-так дихає, то, однак, живе так бідно, як мало де в котрому краю. Та половина наших майже безземельних мужиків рятується, як може, зарібками, та службами по дворах та інших роботах. Але ж гіркі та непоплатні у нас зарібки. Великого промислу та фабрик у нас дуже мало, а цілий заробок то лише на панських ланах. Платня робітника у нас усюди дуже мала, від 15 до 30 крб. на длину так, що з самого зарібку, якби не мав хоть кусник свого ґрунту, в жоден спосіб би не вижив. Нещасливе ж те життя тих наших безземельних мужиків-робітників. Самі знаєте, як то живеться. Половина майже кожного села — то такі бідаки, що навіть чорного хліба не мають, а лише пісною бараболою та борщем живляться, а скороми то й на Великдень не кожний побачить. Стара убога одежина дірами світить, а в хаті діти босі, голі і навіть верітки нема. Такої бідноти або, як то звичайно називають пролетаріїв, множитья у нас чимраз більше, бо й усі наші селяни-хлібороби так зі всіх боків притиснені, що чимраз більше сходять на біду, і всім їм грозить однаке лихо...

Джерело: Історія України. Хрестоматія. — Ч. I. — С. 306–307.

Запитання і завдання

1. Використовуючи наведений уривок, дайте оцінку економічної ситуації на західноукраїнських землях.
2. Чим пояснюється низький життєвий рівень переважної більшості населення Західної України?

Запам'ятайте дати

1861 — початок роботи Галицького сейму.

1867 — прийняття Конституції Австрійської імперії.

1868 — перетворення унітарної Австрійської імперії в двоїсту Австро-Угорську імперію.

Словник термінів

Комітат — адміністративно-територіальна одиниця в Угорщині XIX ст.

Унітарна держава — одна з форм державного устрою з єдиною системою найвищих органів влади і управління, єдиним законодавством.

§ 29. Сільське господарство Західної України у другій половині XIX ст.

Згадайте: 1. Яке місце займало сільське господарство в економіці західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.? 2 Яким був рівень розвитку сільського господарства до реформи 1848 р.?

Сільське господарство залишалося основою економіки Західної України. З ним була пов'язана доля переважної більшості населення. Проблеми цієї галузі породжували негативні соціальні наслідки. Спроби поліпшити ситуацію привели до формування кооперативного руху, який відігравав чимдалі важливішу роль у житті західноукраїнців.

1. Розвиток сільського господарства Східної Галичини, Буковини і Закарпаття

Західна Україна і після революції 1848 р. залишалася аграрним краєм. На кінець XIX ст. в сільському і лісовому господарстві Східної Галичини і Буковини було зайнято 75% всього населення, а на Закарпатті навіть 85%. Проголошена 1848 р. селянська реформа була здійснена в 50-х рр. Уряд зробив все, щоб втрати поміщиків були мінімальними і щоб вони отримали все необхідне для пристосування до нових умов господарювання. Для цього треба було пограбувати селян, що без вагань і було зроблено.

Селяни Західної України змушені були заплатити великі суми за втрачені поміщиками селянські повинності й податки. Крім цього, їх примусили викуповувати у поміщиків право на виробництво і продаж спиртних напоїв, яким ті одноосібно користувалися до 1848 р. Нарешті, під час реформи у них відібрали сервітути. До реформи селяни ставилися до них як до спільної власності. Характерно, що селянин Східної Галичини вносив суму викупних платежів у три рази більшу, ніж чеський селянин, і у п'ять разів більшу, ніж німецький.

Після реформи Західна Україна залишилася краєм поміщицьких латифундій. Великим землевласникам, що мали 5 і більше тис. гектарів, належало понад 40% усіх земель. У той же час основна маса селян страждала від малоземелля і готова була за безцінь працювати на поміщиків.

Промислова виставка у Львові (1894 р.).
Наприкінці XIX ст. сільськогосподарське машинобудування
в змозі було забезпечити землеробів своєю продукцією.

Незважаючи на великі залишки кріпацтва, сільське господарство Західної України в другій половині XIX ст. **розвивалося по-ринковому**: в поміщицьких і багатих селянських господарствах працювали вільнонаймані робітники, все ширше стала застосовуватися сільськогосподарська техніка, поглиблювалася спеціалізація районів. Галицьке Поділля, наприклад, стало районом торговельного зернового господарства. По всьому краю розширювалися посіви тютюну, хмелю, зростали площі під картоплею, льоном і коноплями.

Спостерігався прогрес і в садівництві. В окремих місцях садівництво набуло промислового характеру: фрукти вивозилися в промислові центри Австрії.

Розвивалося також торговельне тваринництво, особливо в гірських і підгірських районах. Худобу збували на місцевих ринках, в західних провінціях імперії, а також вивозили за кордон.

2. Початок трудової еміграції

Малоземелля і безземелля виганяли з рідних домівок на пошуки кращої долі десятки тисяч селян. Ситуацію ускладнив демографічний бум, що охопив у другій половині XIX ст. всю Україну, у т.ч. і Західну. З 1857 р. до кінця XIX ст. населення західноукраїнських земель збільшилося з 3,9 млн. до 6,4 млн. осіб. Українці з них становили відповідно 2,6 млн. і 4,6 млн., решту – поляки, євреї, німці, угорці та ін.

Квота місцева промисловість не могла поглинути надлишок сільського населення. Аграрне перенаселення досягло великих масштабів і надзвичайно здешевило робочі руки.

Тяжкі економічні умови примушували селян кидати батьківщину й шукати кращої долі в чужих краях. У кінці XIX ст. почалась масова еміграція – переселення до Канади, США, Бразилії і навіть до Австралії. В 90-х рр. XIX ст. з Західної України за океан емігрувало більше як 250 тис. осіб. На сезонну, переважно сільськогосподарську роботу, виїздили до Німеччини, Росії (Бессарабія, Царство Польське, Литва), Румунії, Данії, а також в Угорщину й Австрію. Еміграція відбувалася в жорстких умовах. Переселенців затримувала поліція, їх ошукували різні агенти, грабували корабельні компанії, не кажучи вже про злигодні, які чекали багатьох з них на чужині. Австрійський уряд не дотримувався послідовної політики в еміграційному питанні: спочатку ігнорував його, а пізніше забороняв еміграцію, переселенців повертав назад, кидав до в'язниць. Але ці заходи не зупинили еміграцію.

3. Зародження українського кооперативного руху

Західноукраїнська демократична інтелігенція намагалася поліпшити долю селянства й міської бідноти, залучивши їх до кооперативного руху. Кооперативи покликані були забезпечити допомогу малоімущим, зокрема, захистити їх від лихварства, що набуло в краї масового характеру. Ті, хто з відчаю брав у борг у лихварів (якими переважно були євреї-шинкарі на селі та крамарі в місті, оскільки банків не існувало), ризикували втратити останнє. З огляду на річні процентні ставки (150–250%) великий борг, що мав допомогти, наприклад, селянинові протриматися до наступного врожаю, за короткий час ставав непідйомним. Наївні та неспритні селяни могли через власну необачність зазнати великих збитків; лихварі часто заохочували їх купувати в позичку, а через певний час, коли наростали проценти, виставляли величезний рахунок. Якщо селянин не сплачував боргу, лихвар відбирав у нього землю й продавав її з молотка.

Василь Нагірний стояв біля витоків кооперативного руху в Галичині. Створені ним кооперативні товариства і установи допомагали українцям вистояти в нелегких умовах австрійського і польського економічного закабалення краю.

Спочатку товариство «Просвіта», організоване наприкінці 60-х рр. для масового поширення освіти і національної свідомості, спробувало фінансувати ко-

оперативні крамниці та кредитні спілки. Але воно не могло забезпечити необхідну кваліфіковану допомогу та організувати спеціалізовані кооперативи. Цю потребу взявся задовольнити інженер-архітектор Василь Нагірний (1848–1921) – піонер західноукраїнського кооперативного руху, котрий протягом 10 років вивчав досвід швейцарських кооперативів. У 1883 р. він організував споживчий кооператив «Народна торгівля», що ставив собі за мету закуповувати й продавати великі партії продуктів, оминаючи посередників, а заощаджені гроші передавати селянам. За допомогою своєї організації Нагірний сподівався привчити українців до комерційної діяльності. Надалі він став засновником, організатором і головою низки інших кооперативних товариств і установ.

Будинок страхової компанії «Дністер», яка відігравала велику роль у розвитку кооперативного руху на західноукраїнських землях.

Число кооперативів швидко зростало. Зокрема, відомий галицький громадсько-політичний діяч Євген Олесницький (1860–1917) заснував у 1899 р. товариство «Сільський господар», покликане навчати селян сучасних методів господарювання. Найчисленнішими серед кооперативів були кредитові спілки. Деякі з них виникли ще в 70-ті рр., проте лише в 90-ті рр. вони отримали стабільну, добре відрегульовану основу. Даючи десятивідсоткові позички, ці спілки, яких залічувалися сотні, швидко витіснили більшість лихварів. Ще одна важлива економічна установа з'явилася в 1895 р. у Львові – страхова компанія «Дністер». Невдовзі вона мала більше 200 тис. клієнтів.

Висновки та узагальнення

Сільське господарство Західної України, у якому була зайнята переважна більшість населення, було переобтяжене залишками кріпацтва. Звільнивши селян від юридичної залежності від поміщиків, уряд зробив все, щоб землевласники змогли безболісно пристосуватися до нових ринкових умов. Селянська реформа перетворилася у майже неприкрите, цинічне пограбування селянства. Внаслідок реформи панівне становище у краї залишилося за великими поміщиками. На долю селян випадали малоземелля і безземелля, бідність і розорення.

Несправедливі економічні відносини в краї викликали аграрне перенаселення, яке посилювалося демографічним бумом, що його переживала Західна Україна в другій половині XIX ст. Місцева промисловість була не в змозі поглинути вільні робочі руки. Десятки тисяч селян змушені були йти на заробітки в сусідні держави або навіть емігрувати в Америку.

Особливістю Західної України було те, що її населення не стало безвольно коритися злій долі. Заходами місцевої інтелігенції була створена щільна мережа кредитних, споживчих та інших кооперативів, які дещо ослабляли негативні наслідки аграрного перенаселення і допомагали селянам вистояти в жорсткій конкурентній боротьбі.

Перевірте себе

1. В інтересах якої соціальної верстви проводилася селянська реформа 50-х рр.? Доведіть свою думку фактами.
- * 2. Що таке аграрне перенаселення? Чому воно виникло в Західній Україні?
3. Охарактеризуйте початок трудової еміграції з Західної України.
4. Що вам відомо про зародження на західноукраїнських землях кооперативного руху? Яку роль відіграли кооперативи в економічному житті краю?
5. Порівняйте стан сільського господарства в Наддніпрянщині і Західній Україні в другій половині XIX ст. Зробіть висновки.

Документи та матеріали

1. Вісті з Бразилії.

Уривок із статті газети «Громадський голос». 1896 р.

Нужда галицька так надоїла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, щоб лиш втекти від рідного краю...

Пішов голос про Бразилію. Незнаний це край, далекий, але народ не зважав, не роздумував довго: утекти з неволі — це одинока рада.

І почався гарячковий рух, гарячкова продаж ґрунтів і мандрівка до нової землі. Тисячі братів наших перенеслися до Бразилії, а як їм там живеться, про це досі не мали ми докладної відомості... В одному листі від нашого чоловіка знаходимо ось які звістки про той край, котрий наші обаламучені люди нераз уважають якимсь земним раєм...

Недавно приїхали люди з Галичини. Їх вислано на місце, віддалене на кілька миль від Курітіби, головного міста Парани. В цьому місці, однак, були скалисті гори, а на скалі, розуміється, хліб не родить...

З усіх країн Бразилії в одній Парані закладаються колонії рілляниці; тут емігранти, що одержали землю, мають надію, що може хоч внукам їх буде ліпше, як в Галичині. В кожному іншому місці емігранти стають невільниками панів, що садять великі плантації кави...

Емігрантів вважають у Бразилії за худобу; жовніри бразильські б'ють і знущаються над ними дуже часто, а стати в їх обороні не можна...

Джерело: Історія України. Хрестоматія. — Ч. I. — С. 307.

Запитання і завдання:

1. Чим була викликана масова еміграція з західноукраїнських земель?
2. На основі наведеного уривка розкажіть про життя за океаном українців першої хвилі переселення.

Запам'ятайте дати

90-ті рр. XIX ст. – початок масової еміграції із Західної України.

1883 – почав працювати перший споживчий кооператив.

Словник термінів

Демографічний бум (вибух) – швидке, вибухоподібне зростання чисельності населення.

Жовнір – солдат.

Колонія – країна (чи територія), залежна від іншої країни (метрополії).

Кооперація – форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Страхова компанія – фінансова установа, що створює за рахунок своїх клієнтів спеціальний фонд, який використовується для покриття збитків цих клієнтів від нещасних випадків, стихійного лиха і т. п.

§ 30. Суспільно-політичне життя в Наддніпрянській Україні (кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст.)

Згадайте: 1. Якою була національна політика російського царизму в Україні у першій половині XIX ст.? 2. Що ви пам'ятаєте про суспільно-політичний рух в Україні у першій половині XIX ст.? 3. Коли відбулося польське повстання, спрямоване проти російського самодержавства?

Здійснивши селянську реформу й реформи адміністративно-політичного управління, російське самодержавство цим і обмежилось. Залишалася, зокрема, незмінною антиукраїнська за своїм спрямуванням національна політика імперії. Це активізувало суспільно-політичний рух в Україні.

1. Національна політика російського царизму щодо України

Суспільно-політичне життя України другої половини XIX ст. розвивалося в умовах сталої національної політики російського царизму, який, як і раніше, заперечував сам факт існування українського народу. З точки зору офіційної влади українці були частиною великого «російського народу». Поборювалося і нищилося все, що вказувало на відмінність українців від росіян. Неможливо було заперечити факт існування окремої від російської української мови. Але її оголосили всього лише місцевою говіркою, діалектом мови російської.

В могутній засіб зросійщення українців прагнули перетворити історичну науку. Російський історик Михайло Погодін (1800–1875) у 1856 р. в одній із своїх статей зробив спробу довести, що українського народу, української мови ніколи не існувало. Російські літератори і публіцисти підхопили цю гіпотезу. Редактор газети «Московские ведомости» Катков ідею Погодіна узагальнив формулою, яка стала переконанням багатьох поколінь шовіністів: «Ніякої окремої української мови не було, немає і не може бути».

Помилковість теорії Погодіна була доведена у 1857 р. українським істориком, першим ректором Київського університету Михайлом Максимовичем і 1861 р. Миколою Костомаровим – істориком і етнографом. Ще раніше силою художнього слова оригінальність і довершеність української мови була проілюстрована Тарасом Шевченком, Іваном Котляревським та іншими

письменниками першої половини XIX ст. Після Шевченка, Максимовича і Костомарова тільки дуже упереджена людина могла стверджувати, що ні українського народу, ні української мови у природі не існує. Але, всупереч очевидному, «теорія» Погодіна стала офіційним поглядом Російської імперії на Україну.

2. Російський визвольний рух і Україна

Зневажання національних почуттів українців викликало їх природний протест і підживлювало український визвольний рух (його аналізу присвячені два наступних параграфи).

Але, крім українців, порядками в царській Росії були незадоволені і представники інших народів. Найбільш яскраво це незадоволення проявлялося у самих росіян, а також поляків. Тому в Україні поряд з українським, як і раніше, розвивалися російський і польський рухи. Усі вони мали спільного ворога — російське самодержавство. Але між ними продовжували існувати й політичні суперечності, йшла гостра боротьба за вплив на населення.

В російському визвольному русі 60-х рр. панували радикали. Ідейним вождем радикальних різночинців початку 60-х рр. був Микола Чернишевський (1828–1889). Він розробив теорію общинного соціалізму — створення справедливого суспільного ладу на базі селянської общини і кооперативних майстерень. Національним питанням різночинці цікавилися мало, сподіваючись, що в соціалістичному суспільстві зникне не лише соціальний, а і національний гніт.

Старий суспільний лад російські радикали прагнули знищити у ході селянської революції, очоленої різночинською інтелігенцією. З цією метою вони організували в 1861 р. революційну організацію «Земля і воля». Її членами були й українці, які поширювали серед селян Чернігівщини і Київщини листівки з закликом до бунту. Підпоручик Андрій Красовський (1822–1868) написав відозву до солдатів Житомирського полку, у якій закликав їх не бути ворогами власного народу. У військах, що стояли у Польщі, Андрій Потебня (1838–1863) створив підпільну офіцерську організацію, яка стала філією «Землі і волі».

Але усі спроби «Землі і волі» підняти селян на повстання не мали успіху. Організація була розгромлена, а різночинці стали шукати нових методів боротьби.

3. «Хлопоманство»

Крім російського визвольного руху, спрямованого на оновлення Російської держави, Україна у другій половині XIX ст. стала ареною визвольної боротьби поляків. Зазнавши під час повстання 1830–1831 рр. жорстокої поразки, поляки

Володимир Антонівич —
лідер «хлопоманів»,
який закликав інтеліген-
цію повернутися облич-
чям до народу і вірою та
правдою служити йому.

збирали сили для нового масового виступу за відновлення незалежної Польщі. Як і раніше, вони сподівалися на активну участь в повстанні всього населення Правобережної України, не обіцяючи їй відновлення української державності.

Ця непоступливість лідерів польського визвольного руху викликала розмежування в середовищі самих поляків Правобережжя. Частина молоді зі спольщених у свій час українських шляхетських родів стала зближатися з українською інтелігенцією. Як і їхні українські товариші, вони почали з захопленням вивчати історію українського народу, його фольклор і мову. На чолі цього руху став студент Київського університету **Володимир Антонівич (1834–1908)**. Погляди Антонівича поділяли і активно підтримували **Тадей**

Рильський (1841–1902), **Борис Познанський (1841–1906)** та ін. Вони почали заперечувати польські твердження, що, мовляв, Правобережжя — це частина Польщі, що український народ лише відгалуження народу польського, а його мова — діалект польської мови.

Полякам нелегко було з тим погодитися і вони погордливо назвали ту групу «хлопоманами» (хлоп — зневажлива назва простої людини. — *Авт.*) й звинувачували її в зраді польських інтересів. У відповідь Антонівич опублікував на сторінках журналу «Основа» статтю під заголовком «Моя сповідь», в якій закликав шляхтичів-поляків, які живуть в Україні й хочуть бути чесними перед собою, повернутися до українського народу, якого колись зреклися їхні предки. «Інший шлях, — писав Антонівич, — це залишатися зайдами-паразитами».

Щоб продемонструвати свою єдність з народом, «хлопомани» розмовляли виключно українською мовою, вбирались в національний одяг, дотримувалися народних звичаїв і обрядів. Спершу вони надавали перевагу етнографічній діяльності: під час студентських канікул чи в інший вільний час мандрували селами, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї та обряди, розповідали слухачам про славне минуле України, пояснювали причини злиденного становища селян та говорили про можливий вихід з нього.

Поява на селі сторонніх людей і незвичні розмови насторожували підозрілу до всього незрозумілого сільську владу. Старости затримували «хлопоманів» і передавали поліції для дізнання.

На початку 1861 р. під адміністративно-поліцейським тиском «хлопомани» змушені були припинити ходіння по селах і приєднатися до українських груп, які діяли в містах.

4. Польське повстання 1863–1864 рр. і Україна

Це було чергове польське визвольне повстання, спрямоване проти панування Росії в Польщі. Воно почалося у січні 1863 р. Повстанці звернулися за підтримкою до українців.

Всього на території Правобережної України діяло 20 повстанських загонів. На боці повсталих поляків воювало понад 500 українців, білорусів, росіян. Серед них виділялися Андрій Потебня, Андрій Красовський та інші. Але масової підтримки польське повстання не отримало. Своїми планами на відновлення незалежності Польщі в межах 1772 р. і тим самим відмовою Україні на власну державність польська шляхта відштовхнула від себе українську інтелігенцію. Що ж до українського селянства, то воно традиційно не довіряло польському панству й не пішло за ним. До травня 1864 р. Росія за допомогою Австрії та Пруссії придушила повстання, а над його учасниками вчинила розправу. Зокрема, Андрія Красовського засудили до страти, яку замінили на 12 років каторги.

Висновки та узагальнення

Після реформи 1861 р. національна політика російського царизму в Україні не зазнала принципових змін. Як і раніше, імперія заперечувала сам факт існування українського народу як окремої етнічної спільноти. В 50–60-ті рр. XIX ст. для обґрунтування цієї абсурдної ідеї були висунуті додаткові «аргументи». Реакційний російський журналіст Катков, розвиваючи думки московського історика Погодіна, заявив, що «ніякої окремої української мови не було, немає і не може бути». Ця ідея була спростована не лише українськими істориками і філологами, а й об'єктивними російськими вченими. Але офіційна Росія продовжувала стверджувати: «Не було, немає і не може бути».

Українці з обуренням сприймали політику зросійщення. Ця їхня справедлива реакція живила український національний рух, підводила під нього широку етнічну базу.

Але соціально-економічним і політичним ладом Російської імперії були незадоволені не лише українці. Причин для незадоволення було немало й у представників пануючої нації – росіян, а також у поляків та інших пригноблених народів Росії. Як і у першій половині XIX ст., своє майбутнє вони уявляли по-різному.

В російському визвольному русі панували радикали. Вони намагалися поширити свою діяльність на всю імперію, у т.ч.

на Україну, яку вони у своїй більшості сприймали як окраїну Росії, а не як країну, населену відмінним від росіян народом. Національним питанням вони не цікавилися, вважаючи, що у вільній Росії всі будуть задоволені своїм життям.

Що ж стосується польської меншини в Україні, то вона, як і раніше, прагнула до відновлення Речі Посполитої, а Української держави на майбутній карті Європи не бачила. Тому, коли у 1863–1864 рр. спалахнуло нове польське повстання, масової підтримки українців воно не отримало.

Напередодні повстання відбулися події, які засвідчили розкол польської спільноти в Україні. Частина молоді зі спольщених у середні віки українських шляхетських родів заявила про свій розрив з антиукраїнським польським середовищем і про перехід на бік українців. В історію вони ввійшли як «хлопомани».

Поразка поляків у 1863–1864 рр. і відхід від них «хлопоманів» істотно ослабили польські позиції на Наддніпрянщині. На серйозний опір Росії вони вже не були здатні. У той же час можливості українського визвольного руху, за яким стояла величезна більшість населення України, зростали.

Перевірте себе

1. Який зміст ви вкладаєте у термін «зросійщення»? Чи мало місце зросійщення України в другій половині ХІХ ст.?
2. Охарактеризуйте суть теорії Погодіна і доведіть її неспроможність.
3. У чому полягали заєднання російського, польського і українського визвольних рухів в Україні? Чому ці завдання не збігалися?
4. Чим пояснюється переважання радикалів у російському визвольному русі?
- *5. Хто такі «хлопомани» і які причини викликали їх появу? Назвіть найвідоміших «хлопоманів».
6. Який вплив на суспільно-політичне життя України мало польське повстання 1863–1864 рр.? Чому це повстання не зустріло масової підтримки українського населення?

Документи та матеріали

1. З відозви Андрія Красовського до солдатів Житомирського полку 16 червня 1862 р.

Житомирці!

Полк Ваш по-молодецьки бився в усіх кампаніях, але ще жодного разу не підіймав руку на своїх, не відзначався в військових діях проти беззбройних селян, своїх же росіян. Для цього тепер і виводять вас з Києва раніше строку.

Зрозумійте ж, друзі мої, що російський солдат — захисник своєї батьківщини, а не пес на ланцюгу, якого спускають без розбору на звірів і на людину...

Тепер же наказують Вам бути не друзями, не рятівниками, а **катами** того народу, до якого Ви самі належите, серед якого знаходяться Ваші батьки і брати, сестри і матері. Вам накажуть сікти і розстрілювати їх Ваші начальники в угоду тим чиновникам і поміщикам, які так грабують і розорюють нещасного мужика і Ви будете прислужувати тим людям, яких і самі терпіти не можете? Де ж тут правда?..

Не піти **одному, двом, трьом** проти своїх за наказом командира — складно; небагатьох легко покарають, а не піти **всім** — **дуже легко** — усіх і покарати не посміють. Наказ сікти своїх і стріляти по них за те, **що вони хочуть Землі і Волі**, хай це і самого царя наказ, все ж він наказ проклятий. Виконувати його ні в якому випадку не слід. За це і Бог покарає і свої близькі люди проклянуть.

...Поведуть Вас — ідіть; але пам'ятайте: до народу і пальцем не торкайся! Кров його (говорить слово Боже) впаде на Вас і на дітей Ваших. Амінь.

Джерело: Суспільно-політичний рух на Україні в 1855—1862 рр. — К., 1963. — Т.1. — С. 265—267.

А. Красовський з дружиною.

Запитання і завдання

1. Відозва написана українцем Андрієм Красовським у столиці України Києві і адресована українцям-солдатам Житомирського полку. Враховуючи це, дайте відповідь на запитання:

- а) чому у відозві немає навіть згадки про Україну, а по відношенню до солдатів і селян, за походженням і мовою українців, вживається термін «росіяни»?
- * б) чому, на ваш погляд, склалася така ситуація, коли стало можливим українцям звертатися до українців як до «російських солдатів» і називати українських селян «росіянами»?

2. З «Грамоти сільському народові», яка поширювалась польськими повстанцями серед селян Правобережної України. 1863 р.

Разом з Польщею і Литвою піднявшись... щоб здобути вічну свободу і щасливу долю цілої нашої країни, заявляємо перед Богом, цілим світом і народом, що іншого щастя не жадаємо для дорогої нашої країни і не вишукуємо ніде більше, як тільки в волі, свободі, рівності і щасті всіх мирян, якої б вони віри й стану не були... А жадаючи найбільше щастя сільському народові на вічні часи, постановляємо:

а) сільський люд в селах і хуторах панських і казенних, одновірці, чиновники і так далі від сьогодні вільні, свободні і рівні в правах з іншими обивателями країни...

б) можуть і мають право переходити з місця на місце до вподоби і ніхто їм в тому перешкоджати не буде.

в) можуть і мають право вчитись в усяких школах і бути в крайовій службі нарівні з іншими обивателями країни...

г) разом з іншими масть право обирати з-поміж себе виборних до судів, рад і урядів сільських, повітових... земських і найвищих народних.

д) будуть судитись і правитись нарівні з іншими тільки своїми судами і властями...

є) орні землі, сіножаті і садиби панські і казенні, що їх за чинш або за відробітки чи на викуп держали селяни, будуть від сьогодні на вічні часи власністю кожного хазяїна без жодної за них плати... Дідичі за ці їхні землі матимуть плату з народного скарбу...

ж) про наділ землею селянських людей, які досі її не мали, постановить в слушний час найвища крайова Рада...

й) сільському людові, надаючи вищевикладені права, вольності, обивательські рівності всіх перед кожним із земської власності, ручаємося і вічно обіцяємо свободу прав, віри, якої хто придержується, і уживання своєї мови в школах, судах і інших земських розправах...

Джерело: Хрестоматія з історії України. Посібник для вчителів. — К., 1996. — С. 160—161.

Запитання

1. Які причини польського повстання 1863–1864 рр.? Яку мету ставили перед собою його учасники?
2. Чому, незважаючи на обіцянки поляків українцям, подібні викладені у наведеній «Грамоті», останні все ж не підтримали повстанців?

Запам'ятайте дати

1861 – створення російської революційної організації «Земля і воля».

Початок 60-х рр. XIX ст. – діяльність «хлопоманів».

1863–1864 – польське антиросійське повстання.

Словник термінів

Гіпотеза – обґрунтоване припущення, висунуте для пояснення певного явища або закономірного зв'язку між сукупністю явищ. Особливістю гіпотези є те, що вона завжди має певний ступінь імовірності й не завжди відповідає дійсності.

Радикалізм – 1) застосування корінних, рішучих дій і заходів при розв'язанні якихось питань; 2) політична течія, яка виникла в XIX ст. Її прихильники вимагали рішучого проведення демократичних реформ. Для їх здійснення вони готові були вдаватися до сили у боротьбі з владою.

Різноманітність – «люди різного чину і звання» – міжстанова категорія населення Російської імперії кінця XVIII – XIX ст., вихідці з купців, міщан, духовенства, селянства, дрібного чиновництва та ін. В основному займалися розумовою працею. Серед них було багато противників самодержавства.

Шовінізм (від франц. chauvinisme, від прізвиська солдата наполеонівської армії Шовена, запеклого прихильника загарбницької політики Наполеона) – проповідь національної виключності, панування однієї нації над іншими.

§ 31. Український національно-визвольний рух наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст.

Згадайте: 1. Коли і за яких обставин почалося українське національне відродження? 2. Що таке українська національна ідея? 3. Який вклад в український національний рух було зроблено Кирило-Мефодіївським братством? 4. Прізвиська яких діячів українського визвольного руху першої половини XIX ст. ви пам'ятаєте?

Після перерви, викликаной розгромом Кирило-Мефодіївського братства, український визвольний рух наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. вступив у новий етап свого розвитку. Його очолила українська національна інтелігенція, що знову стала на захист національної гідності українського народу.

1. Новий етап українського визвольного руху

У порівнянні з російським і польським визвольними рухами, достатньо зрілими і надзвичайно радикальними, український рух в 60–90-х рр. XIX ст. все ще перебував у стадії становлення. Він довго не міг оговтатися від розгрому Кирило-Мефодіївського братства і досить повільно збирав своїх прибічників. Настільки довго і так повільно, що багато молодих і нетерплячих українців у пошуках шляхів покращення життя свого народу опинилися у складі російських і польських опозиційних груп.

Але, відстаючи від польського і російського визвольних рухів, український рух не був ними поглинутий. Хоча і повільно, з зупинками і відступами, він просувався вперед, орієнтуючись на інтереси українського народу. Загальний стан українського визвольного руху був такий, що у другій половині XIX ст. він ще не був готовий ставити питання про відродження державності. Стара козацько-старшинська еліта була втрачена, нова, різночинна, в умовах національного гніту формувалася повільно. Селянство не здатне було відгукнутися на заклики до національного визволення. Українські і зарубіжні історики вважають, що у другій половині XIX ст. український рух перебував у так званій «культурницькій фазі». У ці роки головним завданням була культурно-освітня робота, формування національної свідомості, а не безпосередня політична боротьба за відродження державності.

Карта 10. Громади 60–90-х рр. XIX ст.

2. Виникнення громад

та їхня культурно-освітня діяльність
наприкінці 50-х – на початку 60-х рр.

Організаційною формою українського національно-визвольного руху у 60–90-ті рр. XIX ст. були напівлегальні непартійні об'єднання, які одержали назву **громад**. Перша така громада у 1859 р. виникла у Петербурзі. У столиці імперії мешкало чимало українців, на яких справляли великий вплив патріотично налаштовані українські письменники і громадські діячі.

Помітно поживалося духовне життя української громади Петербурга після приїзду до нього колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства Василя Білозерського, Миколи Костомарова і, особливо, Тараса Шевченка. Значним успіхом громади стало створення літературно-наукового щомісячника – **першого українського журналу «Основа»**, який існував протягом 22-х місяців у 1861–1862 рр., виходив українською та частково російською мовами. Видавцями журналу були Білозерський, Куліш і Костомаров. В «Основі» друкувалися художні твори, праці з історії, народознавства. В журналі вперше побачили світ багато творів Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Леоніда Глібова, Степана Руданського, наукові дослідження Миколи Костомарова, Михайла Максимовича, Петра Єфименка та інших вчених. Через них читачі прилучалися до української культури, минулого свого народу і формувалися як патріоти своєї Батьківщини.

Хоча журнал і не торкався політичних питань, зосередивши увагу на захисті української мови, літератури, праві народу на здобуття освіти рідною мовою, виданні навчальної й науково-популярної літератури, однак і така його суто культурницька спрямованість не влаштовувала як офіційну владу, так і багатьох шовіністів з числа російської інтелігенції. Частково через фінансові труднощі, але значною мірою й через переслідування цензури та поліції «Основа» припинила існування.

Центром громадівського руху безпосередньо в Україні став Київ. Навесні 1860 р. студенти і викладачі Київського університету та представники місцевої інтелігенції створили Українську громаду, яка ставила собі за мету повністю віддатися праці на

Перший український журнал «Основа» став помітною віхою в розвитку українського національно-визвольного руху. Навколо нього об'єднувалися діячі громадівського руху в столиці Російської імперії.

благо рідного народу. Очолив громадівців Володимир Антонівч. Невдовзі кількість членів громади сягнула 200 осіб.

На таємній сходці група громадівців затвердила програмні положення. Серед них такі: український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець повинен віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, до всіх братів – слов'ян українець повинен ставитись дружньо й допомагати їм у боротьбі з гнобителями.

Услід за київською громадою організувалися в Чернігові, Вінниці, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові, а також у Москві та Катеринодарі на Кубані. Одним із головних напрямів їхньої діяльності була **організація недільних шкіл** для дорослого населення. Перша в Російській імперії недільна школа була започаткована в 1859 р. у Києві. Ця школа дала змогу українським патріотам зайнятися організацією освіти народу рідною мовою. Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш писали українські підручники, Микола Костомаров започаткував кампанію збирання коштів для друкування навчальної літератури, а громади за рахунок своїх членів постачали вчителів для недільних шкіл.

Окрім недільних, члени громад відкривали й щоденні школи, працювали у них вчителями, організовували публічні лекції та бібліотеки, виступали ініціаторами створення гімназій, шкіл для підготовки народних вчителів тощо. Громадівці поширювали серед населення твори Тараса Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників, організовували підготовку і видання популярних книжечок. Чернігівська громада, крім традиційної діяльності, започаткувала видання щотижневика «Чернігівський листок». Його літературна частина виходила українською мовою. Видавцем і редактором газети був відомий байкар Леонід Глібов (1827–1893).

3. Валуєвський циркуляр 1863 р.

Активізація культурно-просвітницького руху українських громад викликала серйозну тривогу серед місцевих реакціонерів і урядових кіл. Було організовано цькування українського руху з боку офіційної преси, розгромлено Полтавську і Чернігівську громади, проведено арешти у Києві та Харкові, припинено видання «Чернігівського листка» та закрито усі недільні школи. Окремі українські інтелігенти з числа арештованих, такі як Павло Чубинський (1839–1884) та Олександр Кониський (1836–1900), після суду і слідства були заслані у північні губернії Росії.

Щоб спростувати звинувачення реакції в революційній діяльності, громадівці в листопаді 1862 р. опублікували в пресі листа («Відзив з Києва»), який підписав 21 відомий громадівський діяч. Автори листа схвалювали реформу 1861 р. і відповідні урядові дії, заявляли про лояльність до влади. Незважаючи на такі запевнення, утиски і переслідування громад не припинилися. Посилилися

нападки, посипалися доноси царю реакційного духовенства і чиновництва.

Ці доноси, які були виявом великодержавного психозу, схвально зустрічалися офіційними колами, рупором яких став міністр внутрішніх справ Петро Валуєв. Його особливо турбувало поширення громадівцями популярних книжок українською мовою серед селян. 20 червня 1863 р. таємним циркуляром Валуєв проголосив, що окремої «малоруської мови не було, немає й бути не може». Циркуляром призупинялося друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. Заборона не поширювалась на художню літературу. Таке застереження щодо заборони видань лише певного характеру було не випадковим. Російський уряд не турбувало те, що вузьке коло інтелігентів писало і видавало твори українською мовою. Його наміром було не допустити поширення цих видань серед простого люду. Шкільні та релігійні книжки призначалися саме для цих цілей. Валуєвський циркуляр був спрямований на те, аби перешкодити українському рухові перетворитися з заняття невеликого числа інтелектуалів на масове явище.

Російські чиновники впроваджували Валуєвський циркуляр з особливим ентузіазмом. Стараннями царської цензури українська література практично перестала існувати в межах Російської імперії. Після горезвісного циркуляра у розвитку національного відродження почалася перерва, яка тривала понад 10 років.

Висновки та узагальнення

Суспільно-політичне життя Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. характеризувалося складним переплетенням українського, російського і польського визвольного рухів. Російський і польський рухи були значно зрілішими, ніж український. Вони відкрито ставили питання про зміну соціально-економічного і політичного ладу в Росії (російський рух), чи відновлення незалежності Польської держави (польський рух).

Українці таких завдань перед собою на найближчий час ставити не могли. Національно-визвольний рух українців переживав у другій половині XIX ст. період становлення. Нова українська еліта – національна інтелігенція – формувалася в несприятливих умовах зросійщення і національного гніту дуже повільно. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства вона взяла курс на культурницьку діяльність, на пробудження в українців національної свідомості, а не на політичну боротьбу за відродження української державності.

Організаційною формою українського руху в 60–90-х рр. XIX ст. були напівлегальні об'єднання інтелігенції, які увійшли в історію як громади. Громади зосередили свої зусилля на видавничій

справі, організації недільних шкіл для дорослого населення, де викладання велося українською мовою. Вони виступали проти національних утисків і соціальних обмежень в освіті, організовували публічні лекції, бібліотеки, поширювали серед населення твори Тараса Шевченка та інших українських письменників. Політичної боротьби вони уникали і неодноразово заявляли, що їх діяльність не переслідує політичних цілей.

Але у царських чиновників була своя логіка: будь-які дії, спрямовані на пробудження національної свідомості українців, вони вважали смертельно небезпечними для майбутнього імперії. У червні 1863 р. імперський міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр, який забороняв публікацію українською мовою шкільних підручників та релігійних видань. Про українську мову в циркулярі говорилося, що її «не було, немає й бути не може».

Українська мова була поставлена поза законом. Російські чиновники з великою радістю заповзялися впроваджувати циркуляр у життя. Внаслідок цього національний рух на певний час завмер.

Перевірте себе

1. Визначте особливості започаткованого в 60-ті рр. XIX ст. нового етапу українського визвольного руху.
2. Коли і де виникла перша громада?
3. Охарактеризуйте культурно-освітню діяльність громад наприкінці 50-х – на початку 60-х рр.
4. Яку мету переслідувало самодержавство, видаючи Валуєвський циркуляр 1863 р.? Який зміст цього документа?

Документи та матеріали

1. З листа міністра внутрішніх справ Валуєва міністру освіти про заборону української мови. 18 липня 1863 р.

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом до цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи Південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти, видавати книги для початкового читання, букварів, граматик, географій і т.д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в

С.-Петербурзький цензурний комітет. Немало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливість вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синоду і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красномовства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення.

Джерело: М.Лемке. Епоха цензурних реформ 1859—1865 годов. — СПб., 1904. — С. 302—304.

Запитання і завдання

1. Чим була викликана поява валуєвського циркуляра 1863 р.?
- * 2. На основі аналізу наведеного документа покажіть імперську політику російського царизму щодо України.

Запам'ятайте дати

- 1859 – виникнення першої громади, відкриття в Києві першої в Російській імперії недільної школи.
- 1860 – створення в Києві Української громади.
- 1861–1862 – видання в Петербурзі першого українського журналу «Основа».
- 1863 – Валуєвський циркуляр про заборону української мови.

§ 32. Український національно-визвольний рух в 70–90-ті рр. XIX ст.

Згадайте: 1. В яких організаційних формах розвивався український національно-визвольний рух наприкінці 50-х – на початку 60-х рр.? 2. Яким було ставлення до України її проблем з боку учасників російського і польського визвольних рухів кінця 50-х – початку 60-х рр.?

У 70-ті рр. XIX ст. український національно-визвольний рух відновлюється, щоб уже не припинятися. Його не могли зупинити нові царські заборони. Цей рух піднімається на новий щабель. Його учасники переходять від культурницької роботи до діяльності політичної, метою якої повинно було стати відновлення української державності.

1. Відновлення громадівського руху на початку 70-х років

Царський уряд вважав, що національному рухові України завдано нищівної поразки, і він вже не може бути небезпечним. Контроль за внутрішнім життям українського суспільства дещо послабився. Але дух української інтелігенції не був зламаний, і з

Г. Галагана зв'язувало особисте знайомство з Т. Шевченком. Відомий суспільний діяч, у 70-ті роки він доклав значних зусиль до відновлення громадівського руху.

кінця 60-х рр. вона почала поступово відновлювати громади, зокрема в Києві, Полтаві, Чернігові. Вступ до громад не афішувався, засідання відбувалися таємно. Громадівці, як правило, займалися науковою та видавничою роботою. Обговорювалися також політичні питання, проблеми національного відродження тощо.

Найбільшою й найважливішою на той час була Київська громада. Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. вона об'єднувала як тих, хто стояв майже 10 років тому біля її витоків, так і талановиту молодь. У складі громади були відомі професори й доценти університету, викладачі київських гімназій. Громадівці збирали, обробляли і друкували великий матеріал з історії, етнографії України, її фольклору.

Члени громад зуміли також згуртувати кращі наукові сили. У 1873 р. вони спочатку утворили Історичне товариство Нестора-

літописця, а невдовзі по тому започаткували Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Цей відділ насправді був цілком самостійним товариством. Його першим головою став громадський діяч з Лівобережжя Григорій Галаган (1819–1888), а діловим керівником – відомий етнограф Павло Чубинський. Членами Товариства стали працівники на науковій ниві: історик Володимир Антонівич, видатний економіст і соціолог із швейцарсько-українського роду Микола Зібер (1844–1888), історик і публіцист Михайло Драгоманов (1841–1895), основоположник української статистичної науки Олександр Русов (1847–1915) та багато інших. До своєї діяльності Товариство залучило чимало міської та сільської інтелігенції. На 1875 р. в ньому налічувалося 200 дійсних членів і членів-кореспондентів, які всебічно вивчали рідний край. Вони збирали етнографічні, фольклорні, історичні й економічні матеріали з багатьох міст і сіл України.

Друківним органом Київської громади в 1874–1875 рр. стала газета «**Киевский телеграф**». Через неї громадівці почали нерівну боротьбу з консервативними виданнями й владою. Газета друкувала статті на досить гострі соціально-економічні й політичні теми. Зокрема, віддаючи належне позитивним сторонам реформи 1861 р., автори статей наголошували на тому, що вона не дала селянам сподіваної волі, що їх немилосердно давлять відробітки, інші повинності та податки. Доводились необхідність знищення податкового тиску, збільшення селянських наділів. Такі матеріали доповнювалися статтями про нестерпні умови праці й життя робітників. Подавалися відомості щодо пробудження національної свідомості інших слов'янських народів, суспільний рух і парламентську боротьбу в їхніх країнах.

2. Емський указ 1876 р. та переслідування українофілів

Діяльність Київської, як і інших громад в Україні, а також відділу Російського географічного товариства звернули на себе увагу російських шовіністів, які знову засипали Петербург доносами про зростання «українського сепаратизму». Російський цар Олександр II створив у серпні 1875 р. спеціальну комісію «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». І на підставі пропозицій комісії цар, який тоді відпочивав у німецькому місті Емс, підписав закон про повну заборону української мови. Закон отримав назву «Емський указ» 1876 р. Указом заборонялося друкувати українською мовою книжки й навіть тексти до музичних нот, ставити українські театральні вистави і влаштовувати концерти з українськими піснями. Якщо хотіли організувати концерт, то всі пісні треба було перекладати російською мовою. Правда, в 1881 р. скасовано заборону влаштовувати театральні вистави українською мовою, але

видано інші застереження й обмеження. Крім того, указ суворо забороняв ввозити в межі імперії без спеціального дозволу будь-які книги та брошури, видані за кордоном українською мовою.

Жорстоким ударом для української науки й культури було закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Його керівника Павла Чубинського звільнили з роботи. Це було додаткове розпорядження до Емського указу, яке підписав власноручно Олександр II. На пропозицію згаданої комісії було заборонено видавати «Киевский телеграф» і звільнено ряд професорів Київського університету.

Патріотичні кола України не погоджувалися з Емським указом. Багато організацій та поодиноких впливових людей постійно зверталися до уряду з вимогою дозволити хоча б навчання дітей у школах українською мовою. Але всі подібні звернення відхилялися або залишалися без відповіді.

3. Діяльність Михайла Драгоманова

І все ж царські заборони не зупинили розвитку суспільно-політичного життя українців. Етапом в ньому стала закордонна діяльність Михайла Драгоманова.

За дорученням і на кошти київських громадівців Драгоманов організував у Відні видання українською мовою пропагандистської та науково-популярної літератури, призначеної для України. Спеціальні агенти переправляли її таємно через австрійсько-російський кордон для нелегального поширення. У 1878 р. Драгоманов переїхав до Женеви, де почав видавати український полі-

тичний журнал «Громада». У 1889 р. оселився у Болгарії, де працював професором історії в Софійському університеті. У Софії він і помер у 1895 р., проживши лише 54 роки.

Як політичний мислитель, Драгоманов проповідував перебудову Росії на принципах федерації, оскільки в тогочасній Україні не бачив сил, на які можна було б опиратися у боротьбі за власну державність.

Михайло Драгоманов мав великий вплив на українців як на Наддніпрянщині, так і в Галичині й Буковині, зокрема на молодь. Він став першим, хто виніс проблему українства, зокрема переслідування української мови, на ширшу міжнародну арену.

Михайло Драгоманов — учений і патріот, який обґрунтував необхідність автономії України.

Діяльність Драгоманова оцінюється в наші дні неоднозначно. Це стосується як його захоплення соціалістичними ідеями, так і, головним чином, поглядів на державність України. Прибічники його теорії вважають, що хоча Драгоманов на словах не був прихильником відірвання України від Росії, однак своєю працею зробив для пробудження українців більше, ніж будь-хто. Інші вказують на те, що захоплення драгоманівськими ідеями федералізму сильно послабило українців в часи визвольної боротьби 1917–1920 рр.

4. Молоді громади. Братство тарасівців

Українські громади завжди мали у своєму складі поміркованіших і рішучіших членів. В 70–80-х рр. XIX ст. відбувається радикалізація громадівської молоді. Її вже не задовольняла суто культурницька діяльність старшого покоління. Певний вплив на молодих громадівців справила самовіддана боротьба проти царизму російських радикалів і польських революціонерів. На фоні цієї боротьби діяльність старших громадівців здавалася застарілою і безперспективною. До рішучіших дій їх підштовхувало ознайомлення з творами Михайла Драгоманова і західних політичних мислителів. Молодь почала обособлюватись і створювати власні об'єднання, які одержали назву молодих громад.

Поява молодих громад надала українському визвольному руху нового імпульсу.

Безпосереднім наслідком радикалізації української різночинної молоді була поява на початку 90-х рр. таємної організації Братство тарасівців. Біля її витоків стояли київські та харківські студенти (Іван Липа (1865–1923), Борис Грінченко (1863–1910), Микола Міхновський (1873–1924) та інші). Організаційно Братство оформилося під час зустрічі його фундаторів на могилі Шевченка в Каневі й ставило за мету реалізувати основні ідеї Кобзаря.

Члени братства розгорнули активну роботу щодо залучення до товариства однодумців з різних міст України. Найбільший успіх тарасівці мали у Харкові. Вони зайнялися організацією лекцій, таємних сходок, постановкою вистав на різну тематику, в тому числі й ук-

Борис Грінченко — фундатор Братства тарасівців, відомий письменник і просвітній діяч.

райнську, створили бібліотеку нелегальних видань, приступили до написання праць національно-визвольного змісту. Братство встановило зв'язки з аналогічними гуртками у Полтаві, Чернігові, Києві, Олександрії, Херсоні та Одесі, після чого рух тарасівців набрав загальноукраїнського характеру. Тарасівці виступали з ідеєю повної державної незалежності українців. Їхня група увійшла в історію як перша самостійницька організація в Наддніпрянській Україні.

В 1893 р. були проведені арешти членів Братства тарасівців, внаслідок чого організація припинила своє існування.

Висновки та узагальнення

На початку 70-х рр. поліцейський контроль за життям українського суспільства дещо послабився. Цим негайно скористалася інтелігенція, яка стала відновлювати громади, залучаючи до їх роботи нових членів. У 1873 р. громадівці заснували Історичне товариство Нестора-літописця, а через деякий час організували Південно-західний відділ Російського географічного товариства. Друкованим органом Київської громади в 1874–1875 рр. стала газета «Киевский телеграф». Як і раніше, громадівці не вели політичної діяльності. Але і на цей раз аполітизм і культурництво не врятували громадівський рух. 1876 р. у місті Емсе російський цар Олександр II підписав закон про повну заборону української мови.

Проте український рух не був знищений. Важливим його етапом стала закордонна діяльність Михайла Драгоманова, який за дорученням Київської громади організував у Відні (а потім у Женеві) видання пропагандистської і наукової літератури українською мовою.

Тим часом усередині громадівського руху посилювалося розмежування. Громадівську молодь вже не влаштовували суто культурницькі форми діяльності. Вона прагнула до активних дій. Молодь стала об'єднуватись в молоді громади, а на початку 90-х рр. XIX ст. утворила таємне Братство тарасівців, яке своєю кінцевою метою оголосило здобуття незалежності України. Це означало, що український національно-визвольний рух вступив у нову – політичну фазу.

Перевірте себе

1. Коли відновився громадівський рух?
- * 2. В чому суть поглядів Михайла Драгоманова? Яке ваше ставлення до ідей Драгоманова?
3. Які завдання ставили перед собою члени молодих громад?
4. Коли діяло Братство тарасівців? Що нового внесло воно в український рух?
5. Дайте вірну відповідь. Першою організацією, яка ставила перед собою завдання боротьби за державну самостійність України

були: а) Братство тарасівців; б) громади 60-х рр.; в) громади 70-х рр.; г) молоді громади.

6. Назвіть імена найвідоміших діячів українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст.

Документи та матеріали

1. Заборона друкувати і ввозити з-за кордону книги українською мовою. Урядовий указ (1876 р.).

Госуд. імп. в 18/30 день минулого травня височайше наказав: 1) не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головн. упр. яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі. 2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головн. управл. 3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот. 4) Припинити видання газети «Киевский телеграф». Про цю височайшу волю пропоную Головн. упр. до належного виконання...

Джерело: Історія України. Хрестоматія. — Ч. I. — С. 301.

Запитання і завдання

1. Порівняйте указ 1876 р. з циркуляром 1863 р. Зробіть висновки.
2. Чому російські шовіністи вважали, що валуєвської заборони недостатньо для розприси з українською мовою?

2. Програмні засади Братства тарасівців

- 1) Самостійна суверенна Україна, соборна, ціла й нероздільна, від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними, без пана й без хама, в будучому без класової боротьби;
- 2) федерація всередині, цеб-то федерація лівобережної, правобережної, Степ. України, Кубани й Галичини;
- 3) гетьман — як президент і сойми;
- 4) мета державна — перед усе й понад усе;
- 5) удержавлення поверхні і надз. землі, грубого промислу й гуртової торгівлі, трудова повинність, ...загальна безплатна й обов'язкова наука, цілковита воля віри, відокремлення церкви від держави, національна армія;
- 6) боротьба з імперіалізмом, боротьба зі свавільними утисками;
- 7) не говорити, а робити; не знати, а вміти;
- 8) Україна для українців, цеб-то, що визнають себе українцями;
- 9) культура нації: своя наука, своя краса, своє сумління, свій розум, своя правда, своя воля, свій бог;
- 10) культура «я» чи то братерства: держава — велика зорганізована громада; громада складається з осібників; коли осібник вільний і дужий, то і держава міцна; коли осібник — раб темний, то й держава ні до чого;

11) не ми будемо, коли Україні волі й долі не здобудемо.

Джерело: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — Харків, 1927. — Т. II. — С. 204.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте програмні завдання Братства тарасівців і дайте відповідь на запитання:

- а) Який політичний лад планували встановити в Україні тарасівці?
- б) Яким соціально-економічним порядком віддавали перевагу члени Братства тарасівців?
- в) Які перетворення в культурно-освітній і духовній сферах передбачали тарасівці?

Запам'ятайте дати

Початок 70-х рр. — відновлення громадівського руху.

1876 — Емський указ Олександра II.

1878 — початок закордонної діяльності Михайла Драгоманова.

1892–1893 — діяльність таємної студентської організації Братство тарасівців.

Словник термінів

Толерантність — ставлення з повагою до іншої точки зору, прагнення зрозуміти відмінну від власної позицію.

§ 33. Розвиток народницького руху в Україні

Згадайте: 1. Що ви пам'ятаєте про російський визвольний рух першої половини XIX ст.? 2. У чому мета, яку ставили перед собою учасники цього руху, співпадала з завданнями, котрі прагнули розв'язати учасники українського національно-визвольного руху, а в чому – ні?

Поряд з національними, в Україні діяли російські анти-урядові організації. Їх члени ставили собі за мету ліквідацію в Російській імперії самодержавства, перебудову життя країни на демократичних засадах.

1. Народницькі гуртки в Україні.

«Київська комуна»

Після розгрому на початку 60-х рр. російської радикальної організації «Земля і воля» молоді революціонери-різnochинці не відмовилися від намірів за допомогою сили здійснити переворот в Росії. Новий спалах їх активності припав на 70-ті – початок 80-х років. В історію вони увійшли підназвою народників.

Народники вважали, що селянство готове (чи майже готове) до повалення самодержавства і перебудови життя на соціалістичних засадах. Треба було лише допомогти йому в цьому. Їх мало цікавили національно-визвольні прагнення поневолених Росією народів. Вони навіть вважали такі прагнення шкідливими з погляду інтересів революції.

В народницькій організації, які діяли в Україні, охоче йшли молоді українські різnochинці. Вони щиро вірили, що всі проблеми України будуть розв'язані в ході всеросійської соціальної революції, а акцентування уваги на національному питанні лише віддаляє досягнення цієї головної для них мети.

Перші народницькі гуртки в Україні виникли під впливом діяльності петербурзького товариства, членів якого за прізвиськом одного з його керівників називали «чайковцями». У 1872 р. на позиції «чайковців» перейшов гурток молоді у Києві. Одним з найбільших на Півдні в 1873 р. став одеський гурток «чайковців».

Для консультацій представник петербурзьких «чайковців» кілька разів відвідав Україну.

Крім «чайковців», у Києві з 1873 р. існувало ще одне об'єднання, яке одержало назву «Київська комуна». «Комуна» мала своє помешкання, яке перетворилося і на гуртожиток, і на штаб, і на конспіративну квартиру народників. У складі «Київської комуни» у різний час було близько 80 осіб. Члени «Комуни» вели

пропаганду серед робітників, проводили політичні диспути, готували себе до більш активної боротьби. «Комуна» встановила зв'язки з народницькими групами Петербурга, Харкова, Одеси та інших міст.

2. «Ходіння в народ» (1874 р.)

Восени 1873 р. почалося масове «ходіння в народ» революційних пропагандистів. На відміну від інших регіонів Росії, в Україні переважала «осіла» пропаганда, хоча була і «бродяча». Народники надовго зупинялися («осідали») в тому чи іншому населеному пункті. Як правило, вони влаштовувалися майстрами, вчителями тощо. Народники активно працювали у Подільській, Чернігівській губерніях, на Харківщині, Київщині. Вони читали учням і селянам заборонену літературу й проводили з ними бесіди на революційні теми.

Андрій Желябов (1851 – 1881) – один із керівників народників. В 70-ті рр. він революційну пропаганду серед робітників Одеси, Києва і селян Херсонщини та Катеринославщини. Організатор замахів на царя, зокрема під Олександрівськом. Страчений.

боротьбу козацтва.

Діяльність народників на селі хоч і дала певні результати (поліція повідомляла про зростання ворожих щодо влади настроїв), але очікуваної масової готовності селян до антицаристської боротьби не спостерігалось. Вже у тому ж 1874 р. почалися арешти народників. За грати потрапили сотні революціонерів, багато хто з них опинився на засланні.

Розпочався пошук нових шляхів повалення самодержавства. Посилилася тенденція до об'єднання розрізнених гуртків і груп

у єдину організацію. У 1876 р. в Петербурзі була створена група «Земля і воля» (однойменна з організацією радикалів початку 60-х рр.), серед членів якої були й українці. Організація ставила за мету розгорнути широку агітацію серед населення з тим, щоб підготувати його до революції. Таким чином, народники змушені були визнати, що помилилися, коли вважали, що селянство вже готове до масової збройної боротьби проти самодержавства. Тепер передбачалося підготувати переворот власними силами, селяни ж повинні були його підтримати.

Микола Кибальчич (1853–1881) — народник з Київщини. Талановитий винахідник, автор схеми першого в світі реактивного літального апарата. За участь у замаху на царя страчений разом з Желябовим.

3. «Чигиринська змова»

Народники України, хоч і встановили зв'язки з «Землею і волею», але не вступили до її складу. В 1875 р. вони об'єдналися в гурток «південних бунтарів» з 30 осіб. «Південні бунтарі» вважали, що найсприятливіші умови для здійснення їхніх планів склалися на Чигиринщині. Там і в 70-х роках не припинялися селянські заворушення у зв'язку з реформою 1861 р. Видаючи себе за Дмитра Найдю, ніби ходока херсонських селян до царя, один з «південних бунтарів» Яків Стефанович (1854–1915) дістав повноваження від селян представляти інтереси чигиринців в Петербурзі. Пообіцявши селянам повернутися за кілька місяців, Стефанович з одностудцями почали готувати необхідні їм матеріали.

За короткий час народники склали й видрукували статут селянського товариства «Таємна дружина» й «Височайшу таємну грамоту». У нібито «царській» грамоті народники писали, що самодержавець знає про тяжке становище своїх підданих, але йому заважають поміщики. Селяни мають самі подбати про власну долю, скинути поміщиків і справедливо розподілити всі землі. Але для цього вони повинні об'єднатися в «Таємні дружини» на чолі з призначуваними начебто царем комісарами.

Практичні дії «південних бунтарів» для втілення своїх задумів у життя дістали назву «Чигиринська змова». На початку 1877 р. Стефанович створив в Чигиринському повіті Київської губернії нелегальну селянську організацію «Таємна дружина», яка незабаром розрослася до тисячі осіб. Збройне повстання планувалося на жовтень. Але у вересні змову розкрили, і майже всі учасники, в тому числі й організатори, були заарештовані і зазнали різних покарань.

4. Розгром і занепад народництва

Масові невдачі та безнадійність змусили народників з 1878 р. перейти до боротьби з самодержавством шляхом політичного терору. Народники взяли за револьвери та саморобні бомби. Великий розголос мало, зокрема, вбивство харківського губернатора за те, що в місцевих тюрмах жорстоко поводитися з політичними в'язнями.

Проте війна одинаків з урядом виявилася безнадійною справою. Протягом 1878–1879 рр. поліція розгромила найбільші гуртки та групи й віддала до суду їхніх учасників. Багатьох народників засудили до каторжних робіт, а керівників і найактивніших підпільників – до страти.

У 1879 р. «Земля і воля» розпалася на дві організації: «Чорний переділ» та «Народна воля». Кожна з них мала свої групи в містах України. Якщо «чорнопередільці» намагалися продовжувати агітаційно-пропагандистську роботу з підготовки революції, то «народовольці» зосередилися на організації політичного терору. Вони влаштували справжнє полювання на царя, вважаючи, що його загибель призведе до початку революції.

Врешті у 1881 р. царя було вбито, але очікувана революція не прийшла. Народницькі ж організації було остаточно розгромлено. Нечисленні народники, яким вдалося уникнути арешту, вже не відігравали помітної політичної ролі у суспільно-політичному житті.

Висновки та узагальнення

На 70–80-ті рр. припала активна діяльність, у тому числі і в Україні, російських організацій народників, які ставили перед собою завдання насильно змінити владу в Росії і впровадити в ній «общинний соціалізм». Народники всю свою увагу звертали на селян. йшли «в народ», щоб збудити селян на повстання.

Особливістю цього руху було те, що його учасники не цікавилися визвольними прагненнями поневолених Росією народів і навіть вважали їх, з погляду інтересів революції, шкідливими.

В Україні діяли народницькі групи «чайковців», «Київська комуна», «Південні бунтарі». Їх члени вірили, що всі проблеми України будуть вирішені після перемоги загальноросійської соціальної революції.

Після невдалої спроби збудити селянство народники почали терор проти представників влади, включно з царем. У 1881 р. царя вбили, але революційного вибуху в країні не відбулося. На початку 80-х рр. народницькі організації були розгромлені.

Перевірте себе

1. Які завдання ставили перед собою народники?
- *2. Охарактеризуйте національний склад народницьких організацій. Чому народники ігнорували національне питання, але зверталися до історії України?
3. Назвіть найвідоміші народницькі гуртки і групи в Україні.
4. На що було спрямоване і чим закінчилося «ходіння в народ»?
5. Розкажіть про «Чигиринську змову».
6. Коли і чому народники припинили свою активну діяльність?

Документи та матеріали

1. 3 книги М. Драгоманова

«Історична Польща та великоросійська демократія». 1881 р.

Ми пам'ятаємо першу нашу зустріч з представниками великоросійського соціалістичного руху в 70-ті роки. Це був один з делегатів петербурзького соціально-революційного гуртка, який прибув до Києва на початку 1870 р. Між іншим, він взяв участь в місцевому гуртку молоді, який, як і петербурзькі «чайковці», мав на увазі політично-соціальну самоосвіту й пропаганду... Ми отримали запрошення взяти участь в заняттях цього гуртка. На перших зборах заявлено було, хто який реферат візьме на себе. Ми помітили, що майже всі теми для рефератів були обзані зі сфери так званих соціального та жіночого питань, а тому, коли дійшла черга до нас, то ми запропонували зі свого боку прочитати про соціальні прагнення і про становище жінок в середовищі українського селянства, яке складає українську націю... Під час читання нашого реферату петербурзький делегат засвідчував явне нетерпіння, і коли почалось обговорення, то зауважив приблизно таке:

— Все це, можливо, і правильно, але до справи не йде. Ми повинні думати про боротьбу зі спільним ворогом, а Ви, говорячи нам про Україну як про щось особливе, вносите розділ в наші сили!

...Це було повторенням якраз того, що ми чули від нашого поважного начальника кн. Ол. Ширинського-Шахматова з приводу наших думок про складання книги для читання в народних школах Київського округу (ми доводили неможливість ігнорування місцевого елементу в такій книзі, а тому неможливість складання єдиної і нероздільної книги для читання для всієї Росії). Між іншим, князь Ширинський навіть вимовив слова «спільний ворог», тільки у нього цим ворогом була Польща. Бачачи таке співпадіння зауважень православного обрусителя з зауваженнями «нігіліста», було, звичайно, «від чого в розпач власти...»

З того часу пройшло 11 років, протягом яких нам довелося і усно, і друковано розмовляти про Україну з добрими 200 «російських революціонерів, соціалістів» і т. п. — відомих і невідомих, вчених і невчених, — проте всі наші бесіди були тільки більш. чи менш повторенням вищевикладеної бесіди. Перше питання, яке ми від них чули, коли ми їм говорили про різноманітність того, що вони називали російським народом, було (хай простять нам це порівняння) запитання щедринського градоначальника, який побачив ріку там, де, на його думку, їй бути не належало: «Для чого?». А коли ми їм пояснювали, що для того, щоб найкраще боротися зі спільним ворогом, найкраще облаштувати саме спільний союз, — вони нам відповідали здебільшого фра-

зами про єдність роду людського, існуючого чи майбутнього, з додатком нотацій про необхідність космополітичної солідарності і про шкоду національної виключності націй, які уже тим більше не потрібні, коли мова йде про українську національність... Багато ж відповідали нам просто роздратованими звинуваченнями.

Джерело: Історія суспільної думки України. Друга половина XIX ст. — початок XX ст. Хрестоматія. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 53–55.

Запитання і завдання

- *1. Чому, на ваш погляд, петербурзькі народники відмовлялися обговорювати національне питання?
- *2. Наскільки закономірним (чи випадковим) було співпадіння поглядів на українське питання російських революціонерів і реакціонера, князя Ширинського?

Запам'ятайте дати

70-ті рр. — діяльність в Україні народницьких груп «чайковців» і «Київська комуна».

1875 — початок діяльності гуртка «Південні бунтарі».

1877 — створення нелегальної селянської організації «Темна дружина», «Чигиринська змова».

Словник термінів

Космополітизм — ідеологія, яка заперечує право націй на самостійне існування і державну незалежність, сповідує байдуже ставлення до батьківщини, до свого народу, його національної культури і вимагає встановлення «світової держави», «світового громадянства» та відмови від боротьби за національну незалежність і самостійність.

Нігілізм — в 60–70-ті рр. XIX ст. реакційні дії в Російській імперії називали нігілістами членів радикальних суспільно-політичних течій, що виступали проти традицій і устоїв дворянського суспільства, проти феодально-кріпосницької системи і самодержавного ладу.

§ 34. Стан національно-визвольного руху на західноукраїнських землях після поразки революції 1848–1849 рр. «Москвофіли»

Згадайте: 1. Який вплив на національно-визвольний рух на західноукраїнських землях справила революція 1848–1849 рр. в Європі? 2. Що ви пам'ятаєте про українсько-польські та українсько-угорські відносини під час революції 1848–1849 рр.?

Поразка революції 1848–1849 рр. супроводжувалася посиленням позицій поляків в краї і породила на деякий час в українців зневіру у власних силах і надію на допомогу у визвольній боротьбі з боку Російської держави.

1. Суспільно-політичний рух після революції 1848–1849 рр.

Революція 1848–1849 рр. сприяла реформуванню економічного життя на ринкових засадах. Але не вдалося вирішити її головні політичні завдання: не був ліквідований імперський режим і залишалися незадоволеними національні вимоги пригнічених народів.

Саме національне питання стояло після революції у центрі суспільно-політичного життя Західної України. Його складність полягала у тому, що зі своїми національними вимогами в Галичині виступили не лише українці, але й поляки. Австрійська влада використовувала українсько-польське протистояння. Коли після поразки революції в імперії почалося десятиліття реакційного правління, австрійці для зміцнення своєї влади в Галичині сперлися на поляків. Намісником краю був призначений польський граф Агенор Голуховський. Зміцнюючи австрійську владу в Галичині, він разом з тим робив все, щоб посилити тут польський вплив. Були відкинуті українські вимоги виділення Східної, української Галичини у окрему адміністративну область. Щоб налаштувати Відень проти українців, Голуховський постійно доповідав до австрійської столиці про нібито їхні про-російські настрої. За цього намісника припинила існування Головна руська рада, а у 1859 р. була зроблена спроба перевести українську мову на латинську абетку.

Однак зміцнити імперію шляхом політичної реакції не вдалося. Слабкість імперії продемонстрували франко-італо-австрійська війна 1859 р. і австро-пруська війна 1866 р., у яких Австрія

зазнала поразок. У війні 1859 р. головним переможцем виявився П'ємонт, невелике королівство на півночі Італії, яке прагнуло до об'єднання усіх італійських земель в одній державі. З того часу привид П'ємонта не зникав з політичного небосхилу імперії. Своїм П'ємонтом прагнули зробити Галичину і поляки, і українці.

У цій ситуації австрійський уряд змушений був переглянути внутрішню політику. У 1867 р. була прийнята конституція, яка офіційно оголосила міжнаціональну рівноправність у школах, державних установах і судах. І хоча у реальному житті до повної рівноправності було далеко, усе ж конституційне її визначення було досягненням, про яке у Російській імперії українці хіба що мріяли. В Австро-Угорській імперії вони не зазнавали тих національних утисків, які випали на долю їх наддніпрянських братів. Австро-Угорщина, яка стала конституційною монархією, не дозволяла собі відкритого переслідування українського друкованого слова і відкритої заборони українських культурно-просвітницьких об'єднань.

Як позитивне зрушення слід оцінити і дозвіл частині українців брати участь у виборах (ібути обраними) до австрійського і угорського парламентів, галицького і буковинського сеймів. У Росії загальнодержавний парламент – Державна дума з'явився аж у 1906 р., а українського не було до повалення російського самодержавства.

2. «Москвофіли»

Посилення позицій поляків у Галичині після поразки революції 1848–1849 рр. викликало розкол українського визвольного руху. Частина галицької інтелігенції, селянства, сільських і міських підприємців зневірилася у можливості захистити національні інтереси власними силами й почала шукати порятунку від полонізації в орієнтації на Російську імперію. У другій половині 60-х рр. оформилася течія суспільно-політичного руху, яка отримала назву «москвофільства». Її представників приваблювала етнічна близькість українців і росіян, вони вірили у керівну роль Росії в житті всього слов'янства. «Москвофіли», як і російське самодержавство, не визнавали існування українського народу та його мови, пропагували ідею «єдиної, неподільної російської народності» від Карпат до Камчатки. Таке спрямування москвофільського руху цілком влаштовувало Росію, й вона надавала «москвофілам» таємну щедрі фінансову та організаційну підтримку. На «москвофільські» позиції перейшла більшість старої української інтелігенції, в тому числі і Яків Головацький з відомої «Руської трійці». На хвилі зростання антипольських настроїв популярність «москвофілів» росла, і на деякий час, 60–80-ті рр., московська орієнтація стала переважати у політичному і громадському житті західних українців.

Така орієнтація поширилася не тільки в середовищі інтелігенції, але й серед селянства. На селі охоче вірили чуткам про доброго російського царя, який скоро прийде й покарас поляків, роздасть поміщицькі землі селянам. Наївна віра в російського царя мала насамперед соціальний, а не національний вимір – подібні чутки поширювалися і серед чеських та болгарських селян.

У 1870 р. «москвофіли» заснували політичну організацію – Руську Раду, яку самі вважали прямою наступницею Головної руської ради 1848 р. і єдиним представником усіх місцевих українців. Була створена потужна видавнича база. У 80-ті рр. видавалося три газети в Галичині, по одній на Буковині та в Закарпатті. Крім того, «москвофіли» мали власні установи, товариства і науково-літературні збірники, через які пропагували свої ідеї. Вони зробили спробу створити й нав'язати українцям окреме «язичіє» – суміш з російської, української, польської та церковнослов'янської мов, яке подавали як «руську» мову. Відмовляючи українцям у праві на національну мову, «москвофіли» тим самим сприяли денаціоналізації австро-угорським урядом українців Галичини, Буковини й Закарпаття. Ними було започатковано видання серії популярних книжок для селян на штучному «язичіі» на різну тематику, розгорнута активна боротьба з пияцтвом і створено братство тверезості, що мало важливе значення для підвищення культурно-освітнього рівня місцевого населення. Але при цьому в голови людей, поряд із загальнолюдськими цінностями, закладались ідеї, які спотворювали національну свідомість і не відповідали інтересам українського народу.

Перемога «москвофілів», з огляду на важке становище підросійських українців після Валуєвського й Емського указів могла б стати трагедією для всього українського руху. Але цього не сталося. Незважаючи на тимчасове посилення москвофільської течії, традиції «Руської трійці» і революції 1848 р. продовжували жити у західноукраїнському суспільстві. Зростання національної свідомості відбувалося також під впливом українського руху Наддніпрянської України і поширення поезій Тараса Шевченка, творів інших письменників та політичних діячів Сходу України.

Висновки та узагальнення

Поразка революції 1848–1849 рр. спричинила тимчасове послаблення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. В умовах політичної реакції в Галичині значно зріс вплив поляків, на яких спиралися австрійці, що прагнули зберегти свій контроль над західноукраїнськими землями. Та заходами політичної реакції не вдалося зміцнити Австрійську імперію. Поразка у двох війнах (1859 і 1866 рр.) засвідчила її внутрішню слабкість. Приклад маленького П'ємонта, який очолив рух за об'єднання

роздробленої і розділеної між іншими державами Італії, надихав і західних українців, і поляків. Австрійський уряд змушений був прийняти Конституцію і здійснити низку реформ державного управління. В результаті на карті Європи з'явилася нова конституційна монархія – Австро-Угорська імперія.

Реформи відкрили ширші можливості для культурно-просвітницької роботи і громадсько-політичної діяльності в Західній Україні. На цій ниві змагалися декілька суспільно-політичних течій. Ситуація в краї після поразки революції склалася так, що перевага виявилася за прибічниками орієнтації на Російську державу – «москвофілами».

Поширення «москвофілства» в західноукраїнському суспільстві було викликане польським наступом на громадянські і культурні права корінного населення. Частина його з легковірністю піддалася обіцянкам захисту, які роздавало російське самодержавство. Проте популярність «москвофілства» була недовгою. Орієнтація на Росію не мала перспективи.

Перевірте себе

- * 1. Які політичні питання не були вирішені під час революції 1848–1849 рр.?
- 2. Чому після поразки революції в Галичині посилювався польський вплив?
- 3. Порівняйте становище українців в Російській і Австрійській імперіях в 60–90-ті рр. XIX ст.
- 4. Що змінилося в житті західноукраїнського населення після прийняття в Австрії Конституції 1867 р.?
- 5. Чим пояснювалось поширення «москвофілства» в суспільно-політичному русі Західної України на початку другої половини XIX ст.?
- 6. Чому рух «москвофілів» не мав перспективи?

Документи та матеріали

1. Історик Василь Верига про «москвофілство»

Сильне пригноблення й політична депресія викликали реакцію у формі іншої ідеології, протилежної ідеології 1848 р. – «москвофілство». Душевним підґрунтям «москвофілства» була зневіра, а його зовнішніми спонуканами деякі яскраві події тих же років, а головне російська армія, що в 1848 р. переходила на Угорщину помагати Австрії приборкувати повстання. В тій армії було стільки своїх, зрозумілих населенню людей, а то просто українських братів. Галичани бачили, яка могутня то була сила, перед якою один їх національний всрог (мадяри), без бою склали зброю. Другий національний ворог (поляки) пробували бунтуватися у Варшаві 1830 р., але грізна російська сила не пактувала з ними, як оце австрійський уряд, тільки нещадно здавила спротив.

Політичного значення набрала «москвофільська» течія перший раз 1866 р., коли Австрія програла війну з пруссами. Тоді розійшлася чутка, що швидше чи пізніше Австрію чекає доля Польщі та що Галичину забере Росія. Деякі «москвофіли», як Яків Головацький, Михайло Попель, Богдан Дідицький та ін., постановили заздалегідь зробити собі симпатії й почати пропагувати єдність галицьких русинів з росіянами.

Джерело: Верига Василь. Нариси з історії України. (Кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів: Світ, 1996. — С. 190—191.

Запитання і завдання

1. Чим пояснювалось зростання впливу «москвофілів»?
- * 2. Знаючи історію Наддніпрянської України у складі Російської імперії, покажіть, чи мали підстави сподівання прихильників «москвофільства».

Запам'ятайте дати

Друга половина 60-х рр. — оформлення суспільно-політичної течії «москвофільства».

Словник термінів

Слов'янофіли (слов'янолюбів) — представники одного з напрямів російської суспільно-політичної думки 40–50-х рр. XIX ст. Вважали, що шлях розвитку Росії принципово відмінний від західноєвропейського. Відстоювали особливу, керівну роль Росії в слов'янському світі.

§ 35. Зародження національної течії в суспільному русі Західної України. Народовці

Згадайте: 1. Чим було викликане тимчасове послаблення національно-визвольного руху в Західній Україні на початку другої половини XIX ст.?

Подолавши занепадницькі настрої, викликані поразкою революції 1848–1849 рр., національно-визвольний рух на західноукраїнських землях, починаючи з 60-х рр. XIX ст., активізувався. З часом він витіснив зорієнтоване на Російську державу «москвофільство».

1. Розгортання руху народовців у Галичині, на Буковині та в Закарпатті

Національна течія в суспільному русі Західної України, яка активізувалася на початку 60-х рр. XIX ст., проявилася в русі народовців. Цей рух був представлений переважно молодією українською інтелігенцією. Серед його керівників був Володимир Шашкевич (1839–1885), син лідера «Руської трійці». У вирішенні внутрішніх проблем вони орієнтувалися не на російського царя, а на український народ, присвятили себе служінню йому, звідки й дістали свою назву. Народовці доводили, що українці – окремий народ, який займає територію від Кавказу до Карпат і гостро потребує захисту своїх національних і політичних прав. Народовство мало багато спільного з українофільством на східних українських землях. Воно проявлялося насамперед у прагненні підвищити культурно-освітній рівень і національну свідомість українського народу, захисті його мови, літератури. Народовці мали значну ідейну і матеріальну підтримку діячів національно-визвольного руху Наддніпрянської України. Вони пропагували твори класиків нової української літератури Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка та ін. Наддніпрянські громадівці Володимир Антонович, Пантелеймон Куліш і Михайло Драгоманов їздили в Галичину для встановлення особистих контактів з керівниками народовського руху й координації спільних дій. Народовцями ставала переважно молода світська інтелігенція – вчителі та студенти. Поступово народовці стали провідною силою в українському таборі і відтіснили «москвофілів» на другорядні позиції. Великим ударом по москвофільській течії був судовий процес проти її лідерів, звинувачених у державній зраді. Хоча звинувачені й були виправдані,

слідство все ж виявило непривабливі сторони у діяльності «москвофілів», зокрема їхні зв'язки з російським царизмом. З кінця 80-х рр. загальний баланс сил між москвофільською і українофільською орієнтаціями остаточно змінюється на користь останньої.

2. Періодичні видання

та інші форми діяльності народовців

Діяльність народовців проявлялась у двох основних формах. Перша – це пропаганда національних і культурно-освітніх ідей у періодичних виданнях. Серед них особливо виділялися журнали «Вечорниці», «Нива», «Мета», «Русалка», «Правда». З 1880 р. у Львові почала виходити щоденна українська газета «Діло». Їй судився довгий вік (існувала до 1939 р.). Роком раніше почала видаватися газета для селян «Батьківщина».

З часом Галичина стала центром вільного українського слова для літераторів з Наддніпрянщини, в тому числі Марка Вовчка, Леоніда Глібова, Панаса Мирного та ін. Їхні твори й статті демонстрували високий художній рівень української літератури, давність і спільність національної культури різних українських земель, однаковість проблем, що стояли перед українцями в складі Російської та Австрійської імперій.

Другою формою діяльності народовців стала пропаганда національних ідей через створювані ними різні товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади тощо. Народовці мали сильні впливи у студентських організаціях-громадах, які виникали і діяли за зразком Київської громади (перша така громада виникла у Львові у 1863 р.). З ініціативи народовців 1864 р. було засновано перший український професійний театр у Львові, репертуар якого складався переважно з вистав української тематики.

3. Заснування й діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта» і Літературного товариства ім. Т. Шевченка

Мету надання широкої освіченості народові ставило відкрите 1868 р. культурно-освітнє товариство «Просвіта». Воно розгорнуло активну діяльність як у містах, так і в селах. Наприкінці XIX ст. товариство мало в своєму розпорядженні 816 читалень та 19 їхніх філій. Через них до кращих надбань української й світової літератури прилучилися тисячі й тисячі простих людей. Крім того, через такі заклади читачі знайомилися з книжками про передові методи ведення сільського господарства, тваринництва й заняття домашніми промислами. «Просвіта» й заможні учасники національного руху фінансували діяльність

Свято «Просвіти» в Перечині (нині Закарпатська область) на початку XX ст. Культурно-освітнє товариство «Просвіта» було наріжним каменем у справі відродження українців.

кооперативних організацій. Створені за їхнього сприяння кооперативи «Народнаторгівля», «Сільський господар», страхова компанія «Дністер» та інші привчали до нових методів господарювання. Особливо активно працювало очолюване високоосвіченим фахівцем (закінчив Віденський і Сорбоннський у Парижі університети) Володиславом Федоровичем (1845–1917) Львівське товариство «Просвіта».

Непересічне значення для розвитку української мови й літератури мало створене 1873 р. Літературне товариство ім. Т. Шевченка. Згідно з статутом, головною метою Товариства повинен був стати розвиток української словесності. Тому на початку своєї діяльності

О. Кониський — один з фундаторів Наукового товариства ім. Т. Шевченка й ініціатор перетворення його на НТШ. Він був і відомим письменником, в повістях, оповіданнях і поезіях якого порушувались проблеми національного відродження України.

Товариство займалося головним чином культурно-просвітницькою роботою. Крім художньої літератури, Товариство видавало українські журнали «Правда» і «Зоря». В 1892 р. Товариство змінило назву на Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, оскільки на той час перетворилося на своєрідну академію наук, яка об'єднувала найкращі наукові сили національно-патріотичного спрямування. Ініціатива перетворення Товариства ім. Шевченка на наукове належала відомому наддніпрянському письменнику і громадському діячеві Олександру Кониському (1836–1900).

У складі товариства існувало три секції: філологічна, історико-філософська і математично-природничо-медична. Найбільшою була історико-філософська секція, яка зібрала українських істориків, що внесли значний вклад в історію науки. Розквіт філологічної секції зв'язують з іменем Івана Франка, який довгий час очолював її.

На чолі Наукового товариства ім. Т. Шевченка в 1897–1913 рр. був видатний український історик Михайло Грушевський (1866–1934).

Висновки та узагальнення

На початку 60-х рр. XIX ст. в Західній Україні зароджується рух народовців, учасники якого покладалися на сили власного народу і відкидали «москвофільство» з його орієнтацією на Російську державу.

З цього часу починається і чимдалі прискорюється перерваний у роки післяреволюційної реакції **національно-визвольний рух**. Різноманітна патріотична й просвітницька діяльність народовців сприяла вихованню національно-свідомих українців.

Щоб піднести освіту серед населення Галичини і протистояти москвофільській пропаганді, народовці заснували декілька періодичних видань, культурно-освітнє товариство «Просвіта», Літературне товариство ім. Т. Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка).

Діяльність народовців справила вирішальний вплив на перетворення західноукраїнського населення на згуртовану, об'єднану спільною ідеєю власної державності націю.

Перевірте себе

1. В чому принципова різниця в позиціях народовців і «москвофілів»?
2. Назвіть основні напрями діяльності народовців.
3. З'ясуйте роль «Просвіти» в суспільно-політичному русі.
4. Дайте вірну відповідь Літературне товариство ім. Т. Шевченка виникло в: а) 1873 р.; б) 1886 р.; в) 1893 р.
5. Коли і чому Літературне товариство було перейменоване в Наукове товариство ім. Т. Шевченка? Яке значення його діяльності?

Документи та матеріали

1. Про роль Тараса Шевченка в національному відродженні Західної України

Завдяки Шевченкові, свобода почала говорити також по-українському. Одним з найбільш імпозантних досягнень українського відродження була без сумніву рецепція (запозичення пристосування. – Авт.) православного «східняка» «західняцькою» і «уніатською» Галичиною, для якої він став національним пророком. Галичина використала культурну продукцію «Великої України» у своєму відродженні вартості української культури супроти польської, з якою треба конкурувати в обставинах асиміляційних процесів... Можна сумніватися, чи сама Галичина вистояла б у змаганні з поляками за національну приналежність етнічних українців без культурної допомоги сходу, без концепції історії, яка давала їм «Велику Україну» як центр національної території і основу її історії (Козаччина, змагання з татарами і турками).

Джерело: Шпорлюк Роман. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII–початку XIX століть // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К.: Знання, 1991. – С. 165.

Запитання і завдання

1. Яким чином православний «східняк» Тарас Шевченко став національним пророком не лише Наддніпрянщини, але й Західної України, де панувала греко-католицька церква?
2. Яку роль відіграли досягнення української національної культури в Наддніпрянщині для посилення національного руху в Галичині?

2. Володислав Федорович і львівська «Просвіта»

За головування В. Федоровича 1876 року був прийнятий третій Статут «Просвіти». Він якісно відрізнявся від двох попередніх: скасовано вступний внесок, запроваджено диференційовану сплату членських внесків, суттєво зменшився їхній розмір для селян, ремісників і робітників, а збільшився для інтелігенції. Кожний член Товариства одержував на рік чотири книжки, виданих «Просвітою» за рахунок членських внесків. Згадані нововведення у Статуті сприяли масовому вступу до Товариства нових членів із числа селян і робітників. Цей період в роботі «Просвіти» характеризується поворотом від політичної діяльності до освітлення народу, розширення географії діяльності Товариства...

«Просвіта» на початку була одноступеневою. Статут не передбачав мати окремі читальні (первинні осередки) та філії. Їх потребу підказало життя. 24 січня 1874 року в селі Денисів тодішнього Тернопільського повіту було відкрито першу читальню товариства «Просвіта», а 1875 року Бортини біля Ходорова на Львівщині створено першу філію...

У 1873 році В. Федорович був обраний послом до Державної ради Австрійської імперії і Галицького сейму, послідовно боронив національні права українського народу перед австрійським урядом і польськими магнатами-шовіністами. Він дбав про поширення українських книжок за межами Галичини. У 1873 р. В. Федорович звернувся до властей Будапешта з проханням використовувати в школах Закарпаття підручники українською мовою. Подав меморіал цісареві Австро-Угорщини, щоб затвердив сеймову ухвалу про впровадження викладання української мови у старших класах Академічної гімназії у Львові.

У 1875 році сейм ухвалив надати кошти Товариству на випуск книжок, але польські посли-шовіністи домоглися, щоб усі видання «Просвіти» цензурувалися. Як голова «Просвіти», В. Федорович категорично відмовився від такої «субсидії» і передав у травні 1876 року Товариству 12 тисяч голландських гульденів (24 тисячі австрійських корон), заявивши, що лише український народ може бути суддею для «Просвіти». У 1880 році він знову виділив «Просвіті» дві тисячі ринських на видання книг українською мовою. В. Федорович щедро матеріально підтримував не лише «Просвіту», але й Наукове Товариство імені Шевченка (НТШ) у Львові, інші громадські організації. Крім того, виділив значні кошти на археологічні розкопки в княжому Галичі та організацію археологічної виставки у Львові.

Джерело: Головин Богдан. Володислав Федорович – патріот, просвітянин, меценат... – Слово Просвіти, 1999. – № 3. – С.11.

Запитання і завдання

1. Коли і де була створена перша «Просвіта»?
2. Що робилося «Просвітою» для ширшого залучення в свої ряди селян, ремісників і робітників?
3. Яку роль виконували читальні «Просвіти»?
4. Покажіть діяльність Володислава Федоровича як просвітянина й захисника національних інтересів українського народу.

Запам'ятайте дати

Початок 60-х рр. – зародження руху народовців.

1868 – початок діяльності культурно-освітнього товариства «Просвіта».

1873 – створення Літературного товариства ім. Т. Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка).

Словник термінів

Ринський – грошова одиниця в Австрійській імперії.

§ 36. Піднесення національно-визвольного руху в Західній Україні наприкінці 80-х – в 90-ті рр. XIX ст. Радикали

Згадайте: 1. Яку роль в житті західноукраїнського суспільства відіграли народовці? 2. Що вам відомо про діяльність в Західній Україні «Просвіти» і Літературного товариства ім. Т. Шевченка?

Починаючи з 70-х рр. XIX ст. у визвольну боротьбу включається нове покоління українських патріотів, яке прагнуло надати цій боротьбі більш рішучого характеру. Кінець XIX ст. пройшов під знаком їх зростаючого впливу.

Іван Франко — «Тарас Шевченко західноукраїнських земель»: видатний письменник, громадський діяч, талановитий організатор і пропагандист в суспільно-політичному русі Прикарпаття.

1. Радикальний рух у Галичині. Народна рада

У середині 70-х рр. в Галичині з'являється молода інтелігенція, яка критично стала оцінювати діяльність як москвофілів, так і народовців і прагнула надати українському рухові більш революційного характеру. Під впливом Михайла Драгоманова молоді українські політичні діячі Іван Франко (1856–1916), Михайло Павлик (1853–1915), Остап Терлецький (1850–1902) та інші звертаються до соціалізму. Так в українському русі виникає ще одна, так звана радикальна течія. Її появу на політичній арені знаменував перший львівський судовий процес проти українських радикалів (Івана Франка та його товаришів) 1877–1878 рр. Українські радикали видавали декілька газет та журналів, вели пропагандистську роботу серед робітників і селян. Вони прагнули посилити свій вплив у громадських читальнях «Просвіти» і домагалися їх перетворення на свої осередки. В окремих повітах під їхнім впливом діяло по де-

У 70-ті рр. сформувався й надалі набував ваги рух радикалів. Одним із лідерів руху був Михайло Павлик.

кілька десятків читалень. Радикали критикували існуючий лад, москвофілів і народовців, прагнули захищати інтереси селян і робітників у конкретних справах.

Поява радикального руху активізувала діяльність всіх українських патріотів Галичини. Вони прийшли до усвідомлення необхідності об'єднання своїх зусиль в рамках єдиної організації. Такою організацією стала створена народовцями у 1885 р. Народна рада. Вона ставила перед собою завдання продовжувати справу Головної руської ради 1848 р. Народна рада стала прообразом політичної партії.

2. Українське питання у міжнародній політиці кінця 80-х рр. «Нова ера»

Національно-визвольний рух в Західній Україні розвивався не лише під впливом внутрішніх причин. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. на нього справив значний вплив зовнішньополітичний чинник.

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. різко загострилися відносини між Австро-Угорщиною і Росією. Дві імперії ніяк не могли поділити сфери впливу на Балканах. Назрівала війна, у якій на боці Австро-Угорщини, напевне б, виступила Німеччина. Прагнучи ослабити Російську імперію, німецькі політики висунули план утворення після перемоги над Росією «Київського королівства», у склад якого б увійшла Наддніпрянська Україна.

Цей план зацікавив Австро-Угорщину, яка сподівалася встановити над російською частиною України свій контроль. Коли про німецький план і заміри Австро-Угорщини стало відомо у Києві, вони знайшли підтримку і так званих австрофілів на чолі з Володимиром Антоновичем і Олександром Кониським, діячами Київської громади. Громадівці готові були підтримати німецький проект в обмін на задоволення нових національно-культурних прав українців Галичини, яку сприймали як «український П'ємонт». На шляху реалізації побажань австрофілів стояли галицькі поляки. Але під тиском австрійців поляки у 1890 р. пішли на поступки.

Суть поступок полягала у визнанні галицьких українців окремим народом. У відповідь на лояльність українців до австрійської влади остання мала з однаковою прихильністю ставитися до українців і поляків. Передбачалося надання українцям певної кількості місць у Австрійському парламенті і Галицькому сеймі, відкриття трьох українських гімназій, збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті та інші поступки. Після цього була проголошена «нова ера» у відносинах народовців з урядом і польською шляхтою. В 1892 р. народовці оприлюднили свою першу програму, де ставили за мету зміцнення існуючого ладу

через надання українцям певних поступок. «Нова ера» тривала недовго. Невдоволені діями одна одної, сторони відмовилися від «новоєрівської» політики вже у 1894 р. Тільки частина передбачених в угоді заходів була виконана.

3. Наукова та політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині

Хоча порозуміння у відносинах між українцями і поляками («нова ера») тривало недовго, одним із важливих його наслідків було відкриття у Львівському університеті кафедри історії України. За рекомендацією Володимира Антоновича посаду завідувача цієї кафедри зайняв Михайло Грушевський. Молодий і талановитий історик, він у 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, а через декілька років став відомий своїми дослідженнями з історії України. У 1894 р. молодий магістр приїхав у Львів і зайняв рекомендоване йому місце. У 1897 р. Грушевський очолив Наукове товариство ім. Т. Шевченка, а вже у 1898 р. у Львові вийшов перший том його десятитомної «Історії України-Руси», яка по сьогодні залишається найґрунтовнішим дослідженням української історії.

Опинившись в Галичині, Михайло Грушевський дуже швидко розібрався в політичній ситуації і включився в активну громадсько-політичну діяльність. Його зусилля були спрямовані на згуртування всіх учасників національно-визвольного руху краю.

У Галичині почалася наукова та педагогічна діяльність визначного науковця, одного з лідерів українського національно-визвольного руху Михайла Грушевського.

4. Особливості національно-визвольного руху на Буковині та в Закарпатті

Процес зміцнення українського руху проходив в Буковині і на Закарпатті складніше, ніж в Галичині. В адміністративному центрі Буковини Чернівцях приблизно третину населення становили євреї, а половина його розмовляла німецькою мовою. Початок національного відродження на Буковині припадає на 60-ті рр. Перші національні організації мали москвофільський характер. Буковинські освічені українці перейшли на по-справжньому національні позиції під впливом появи народовської течії в Галичині. Завдяки народовцям у краї почали поширюватися поезії Шевченка. Поширення Шевченківського слова привело до появи «буковинської

Юрій Федькович — керівник «буковинської трійці», стояв біля витоків української літератури Буковини. Написав близько 400 поетичних і 60 прозових творів.

трійці» — Юрія Федьковича (1834–1888) та братів Сидора (1836–1903) і Григорія (1838–1884) Воробкевичів, зачинателів української літератури на Буковині.

Ситуацію на крає різко змінило відкриття в Чернівцях у 1875 р. університету. Частину викладачів становили галицькі українці, які стали провідниками національної ідеї. У 1885 р. Юрій Федькович почав видавати українську газету «Буковина». З кінця XIX ст. буковинське політичне життя розвивалося вже одностайно з галицьким.

Серед усього західноукраїнського населення найтяжчим як в економічному, так і в національному плані було становище закарпатських русинів. Умови їх господарського життя через невисоку врожайність землі, великий природний приріст населення й повільний розвиток промисловості були жалюгідними. Після перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорську національні меншини Угорщини були повністю віддані під владу Будапешта. Різко посилювалось зугорщення й переслідування всього українського.

У національному русі на Закарпатті панувала москвофільська течія. Під її впливом перебували створені у 60-ті рр. перші національні товариства. Як і у випадку Галичини, перемога москвофільської течії була результатом посилення національного гноблення. Сильний угорський тиск змушував закарпатських українців шукати допомоги ззовні. Перемога російського війська над революційними угорськими частинами у 1849 р. надихнула на думку, що ця допомога може прийти з Петербурга. І якщо в Галичині сподівання на російську допомогу у національному відродженні минулися швидко, то в Закарпатті москвофільство залишалося впливовою течією ще довго.

У національному русі на Закарпатті панувала москвофільська течія. Під її впливом перебували створені у 60-ті рр. перші національні товариства. Як і у випадку Галичини, перемога москвофільської течії була результатом посилення національного гноблення. Сильний угорський тиск змушував закарпатських українців шукати допомоги ззовні. Перемога російського війська над революційними угорськими частинами у 1849 р. надихнула на думку, що ця допомога може прийти з Петербурга. І якщо в Галичині сподівання на російську допомогу у національному відродженні минулися швидко, то в Закарпатті москвофільство залишалося впливовою течією ще довго.

Висновки та узагальнення

В середині 70-х рр. XIX ст. в українському національно-визвольному русі з'являється і набирає силу радикальна течія. Радикали не погоджувалися на обмеження діяльності українських патріотів рамками культурно-освітньої роботи. Вони прагнули надати українському руху політичного характеру. Радикальний рух активізував діяльність народовців, які у 1885 р. утворили Народну раду — прообраз політичної партії.

Як і у попередні історичні періоди, суспільно-політичний рух в Україні в останні десятиліття XIX ст. був результатом взаємодії

внутрішніх і міжнародних чинників. Наприкінці 80-х рр. українське питання, тобто питання майбутнього України опинилося в полі зору політиків великих держав Європи. Назрівала війна між Австро-Угорщиною і Росією. Німеччина, ймовірний союзник Австро-Угорщини у майбутній війні, висунула ідею створення на відвойованій у Росії Наддніпрянщині «Київського королівства». Напередодні війни Австрія прагнула завоювати симпатії всіх українців (як західних, так і східних), тому погодилася на поступки українцям у національно-культурному житті. У Галичині почалася «нова ера» взаємин українців з поляками та австрійською владою. «Нова ера» справила політичний вплив на український національно-визвольний рух, стала своєрідним його каталізатором.

Прямим наслідком « нової ери » була поява у Львові Михайла Грушевського, який обійняв посаду завідувача відкритої в університеті кафедри історії України. Цей видатний вчений і громадський діяч Наддніпрянщини своєю сподвижницькою працею справив значний вплив на культурно-освітнє і політичне життя Галичини. Він не втрачав зв'язків зі Східною Україною і став об'єднуючою ланкою визвольних рухів Наддніпрянщини і Західної України.

Таким чином, національно-визвольний рух в Галичині в другій половині XIX ст. розвивався по висхідній лінії і вступив в нову фазу, поставивши перед собою завдання боротьби за політичну незалежність України.

Повільніше національно-визвольний рух розвивався на буковинських і закарпатських землях. Але якщо на Буковині політичне життя наприкінці XIX ст. все ж піднялося до рівня галицького, то в Закарпатті процес формування національної самосвідомості затягнувся на триваліший час.

Перевірте себе

1. Розкажіть, як загострення відносин між Австро-Угорщиною і Росією вплинуло на політичне становище Галичини.
2. Яку роль у посиленні українських позицій в Галичині відіграли наддніпрянці Антонович і Кониський?
3. Що таке « нова ера »?
4. Охарактеризуйте наукову та політичну діяльність в Галичині Михайла Грушевського.
5. Які завдання ставили перед собою учасники радикального руху?
6. Розкрийте особливості визвольного руху на Буковині і в Закарпатті.

1. Із протесту галицьких українців проти гноблення закарпатських українців правлячими колами Угорщини

...В кількох північних комітатах Угорщини живе до 500 000 русинів. І походженням, і традицією історичною та літературною, і з погляду на тип етнографічний та на усну словесність вони — частина того українсько-руського народу, що заселює східну частину Галичини і полудневу частину Росії, і в цілому числить сьогодні около 25 мільйонів душ. В XVI віці почали мадяри витискати русинів, подібно як і інші немадярські народності, з усіх важніших урядів, а з часом почалося й переслідування русинів...

...Мадяри забороняють угорським русинам відбирати руські часописи з Галичини, навіть неполітичні, лиш літературні або призначені для дітей. А ось недавно, бо 6 мая с.р., угорське правительство в своїй великій гуманності заборонило спроваджувати і ширити в Угорщині видання львівської «Просвіти», про котру перед кількома роками сам цісар заявив, що се «дуже пожиточне товариство». Угорським русинам забороняють зноситися з галицькими, одбирають листи, писані до угорських русинів і т.д. Навіть в абсолютній Росії не робиться таких речей так явно, з таким цинізмом, а особливо з устами, повними гримих фраз про свободу, толеранцію і цивілізацію.

Щоб знищити всякі сліди Русі на Угорщині, наказав уряд перемінювати назви не лиш місцевостей, а й осіб, і то як імена, так і прозвіська на лад мадярський...

...З цілої українсько-руської території власне угорські русини найперші почали емігрувати за море... і що на нових осідках, особливо в Сполучених Державах Північної Америки, власне вони показуються найменше цивілізованими, а причіплене до них американцями прозвище «hungarian» здавна сталося синонімом грубості, нехарності, зледащілості і рабської приниженості...

Русини не мають ані одного свого посла в соймі. Не мають тому, що в Угорщині вибори переводяться так, як певне ніде в краю, хоч би тільки напівцивілізованим.

...Ми не вороги мадярської нації. Ми високо цінімо її енергію в боротьбі за свої права, її геройство в тяжких для неї хвилях; ми шануємо її заслужених мужів, її талановитих писателів, поетів і політиків, бо знаємо, що вони ніколи не були ворогами слабих, гнобителями пригноблених.

Ми бажаємо мадярській нації якнайкращого розвою, та проте думаємо, що по трупах немадярських народностей вона не піде наперед, що дорога насильств, кривдження, економічного і духовного руйнування провадить тільки до згуби, а не до поступу, дегенерує і підкопує не тільки слабшого, а й сильнішого.

Ми певні, що не тільки в Європі, але й серед чесних і доступних для справедливості мадяр протест наш найде відгомін, а з свого боку запевнюємо, що не перестанемо боротися з теперішніми порядками в Угорщині, негідними краю європейського, не перестанемо всякими легальними спосо-

бами розбуджувати серед наших угро-руських братів руського народного почуття, віруючи твердо в те, що панування брутального насилля і цинізму ніколи не може бути тривке.

Джерело: «Житє і слово» (Львів). — 1896. — №1. — С. 1–9.

Запитання і завдання

1. Використайте документ при розповіді про особливості національного руху на Закарпатті.
2. Чому сильний національний тиск привів до посилення москвофільської течії?

Запам'ятайте дати

- 1885 — утворення Народної ради, центрального представницького органу народовців.
- 1897 — Михайло Грушевський очолив Наукове товариство ім. Тараса Шевченка.
- 1875 — заснування Чернівецького університету.

Словник термінів

Кафедра — структурна одиниця вищого навчального закладу, яка організовує навчальний процес і наукову діяльність.

§ 37. Утворення українських політичних партій Галичини

Згадайте: 1. Яку українську організацію вважали прообразом політичної партії? 2. Коли виник радикальний рух? 3. Які завдання ставили перед собою цю учасники?

Переходячи від культурно-просвітницької до політичної діяльності, учасники національно-визвольного руху на західноукраїнських землях дійшли висновку про важливість координації своїх зусиль у рамках організації (чи організацій) з чітко визначеною програмою боротьби. Наслідком цього стало формування перших в історії України політичних партій.

1. Виникнення і діяльність Радикальної партії

У 1890 р. завершується оформлення радикалів у політичну партію. Це була перша українська політична партія – Русько-Українська радикальна (РУРП). Партія прагнула до утвердження соціалізму, демократизації суспільного життя, використання здобутків культури й науки для піднесення національної свідомості й почуття солідарності серед українців. Політичне майбутнє Західної України радикали вбачали у перебудові внутрішнього життя Австро-Угорщини на засадах, як про це зазначалося у програмі, «правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в якнайкращім культурнім і національнім розвою провінцій і народностей». Засновниками й керівниками партії були Іван Франко, Михайло Павлик, Северин Данилович (1861–1942), Євген Левицький (1870–1925).

2. Проголошення ідеї політичної незалежності України

Питання про автономію як програмну мету РУРП викликало у партії гостру дискусію. Так звані «молодші» радикали (Юліан Бачинський (1870–1940), В'ячеслав Будзиновський (1868–1935), Олександр Колесса (1867–1945) та ін.) висловили незгоду з цим положенням програми. Кінцевою метою політичної діяльності партії вони вважали державну самостійність України, а автономію у складі перебудованої на федеративних засадах Австро-Угорщини лише першим етапом на шляху до цієї мети. Ця ідея одержала в партії широку підтримку. У 1895 р. програма

РУРП була доповнена скремим пунктом про те, що здійснення соціалістичних ідеалів можливе лише за повної політичної самостійності українського народу. Самостійність – стратегічна мета партії.

Через рік один з «молодших» радикалів Юліан Бачинський опублікував брошуру «Україна irredenta» («Україна уярмлена»), у якій доводив історичну необхідність здобуття Україною повної політичної незалежності. Ця брошура відіграла важливу роль у розвитку національної самосвідомості і національно-визвольного руху як на західноукраїнських землях, так і на Наддніпрянщині.

На підтримку ідеї самостійної України виступив Іван Франко – великий український поет і науковець, один з найвидатніших українських суспільно-політичних діячів кінця XIX – початку XX ст. Поступово ця ідея стала пануючою ідеєю західноукраїнського національно-визвольного руху.

Юліан Бачинський першим серед громадських діячів висунув і обґрунтував ідею здобуття Україною повної політичної незалежності.

3. Утворення Української національної демократичної партії (УНДП)

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. в Галичині відбувалося зближення частини народовців, незадоволених «новоєрівськими» компромісами своїх товаришів, з тим крилом радикальної партії, яка все більше відмовлялася від соціалістичної ідеології на користь національної ідеї. При сприянні Грушевського, який був шанованим і авторитетним в обох політичних течіях, формування нової партії прискорилося. У 1899 р. була створена Українська національна демократична партія (УНДП). Ця партія поряд з іншими питаннями ставила й рішучі національні завдання – зміцнення почуття єдності з «російськими українцями», пробудження серед українців Закарпаття того ж національного духу, що й у Галичині та Буковині. Керівний орган партії – Народний комітет – виступив із закликом до українців боротися за незалежну Україну. УНДП швидко стала найчисленнішою політичною партією на західноукраїнських землях. За вплив на суспільство з нею могла до певної міри змагатися лише РУРП. Фактично в українському русі виникла двопартійна система.

4. Формування Української соціал-демократичної партії (УСДП)

Наприкінці XIX ст. у Європі широкого розповсюдження набувають соціалістичні ідеї. Однією з найбільших і найавторитетніших в Європі була Австрійська соціал-демократична партія, установчий з'їзд якої відбувся 30 грудня 1888 – 1 січня 1889 рр. Складовою частиною Австрійської соціал-демократії стала соціал-демократична партія Галичини і Сілезії (промисловий район сучасної Польщі), утворена в 1892 р. Але з часом в середовищі австрійської соціал-демократії посилювалися настрої на користь перетворення партії на спілку автономних національних партій. Скориставшись цим, польські соціал-демократи, які домінували в соціал-демократичній партії Галичини і Сілезії, створили Польську соціал-демократичну партію. Але галицькі українці не ввійшли в цю партію і разом з лівими радикалами восени 1899 р. оголосили створення Української соціал-демократичної партії (УСДП). Лідерами партії стали Микола Ганкевич (1869–1939), Семен Вітик (1876 – бл. 1937), Володимир Охримович (1870–1931) та ін.

Як і австрійська соціал-демократія, УСДП відмовилася від ідеї соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, прагнучи досягти соціалізму через реформи, захист класових інтересів робітників, легальні парламентські методи боротьби.

УСДП була нечисленною організацією і помітно поступалася РУРП і УНДП авторитетом і впливом на суспільство.

Висновки та узагальнення

В 90-ті рр. XIX ст. національно-визвольний рух в Галичині піднявся на якісно новий щабель. Прискорився процес формування політичних партій. У 1890 р. була утворена Русько-Українська радикальна партія (РУРП). У 1899 р. було завершено формування Української національної демократичної партії (УНДП). Український національно-визвольний рух став приходити до усвідомлення необхідності боротьби за власну незалежну державу. Еволюцію від автономізму до незалежності прискорила брошура Юліана Бачинського «Україна irredenta» і перехід на самостійницькі позиції Івана Франка, одного з найвидатніших і найавторитетніших громадсько-політичних діячів, загально визнаного класика української літератури.

Ці позитивні зміни свідчили про готовність учасників руху до боротьби під гаслами, реалізація яких у підсумку дозволила б українцям здобути свою державу.

Перевірте себе

1. Коли виникла перша українська політична партія – РУРП?
- * 2. Розкрийте еволюцію українського руху в Галичині від автономізму до самостійності. Яку роль у цьому відіграли Юліан Бачинський і Іван Франко?
3. Проаналізуйте обставини утворення УНДП.
4. Охарактеризуйте особливості утворення УСДП.
- * 5. Чи є підстави говорити про перенесення наприкінці ХІХ ст. центру українського національно-визвольного руху з Наддніпрянщини в Галичину?

Документи та матеріали

1. 3 Програми Русько-Української радикальної партії

Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старші партії – народовська і москалофільська, – при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, – ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо отсе яко нова партія під назвою Русько-українська радикальна партія з ось якою програмою:

А. Програма максимальна

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власности средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на рішанє всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тільки їх дотикають; уділення кождому народови можности якнайповнішого розвою культурного.

3) В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народа.

Джерело: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.

Документи і матеріали. – Сучасність, 1983. – Т. І. – С. 9.

Запитання і завдання

1. Чим радикальна течія в українському суспільно-політичному русі відрізнялася від течій москвофільської та народовської?
2. Назвіть відомих вам діячів РУРП.

2. Гімн Івана Франка, надрукований у першій українсько-польській робітничій газеті «Праця», яка виходила у Львові 1882 р.

Не пора, не тора, не пора
Москалеві, ляхові служить!
Довершилась України кривда стара, —
Нам пора для України жити.
Не пора, не пора, не пора
За невігласів лить свою кров,
І любити царя, що наш люд обдира, —
Для України наша любов.
Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор!
Най пропаде незгоди проклята мара!
Під України єднаймося прапор!
Бо пора, се великая єсть:
У завзятій важкій боротьбі
Ми посяжем, щоб волю, і щастя, і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

Джерело: Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. — К.: Рось, 1994. — Т. I. — С. 323.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні політичні ідеї «Гімну».
2. Членом якої партії був Іван Франко?

3. Газета галицьких соціал-демократів «Воля» про програмні засади УСДП. 1 січня 1900 р.

Наша програмна ціль ясна. Повна воля політична, самодержавність люду, демократія; перехід землі і фабрик на власність загалу, спільна господарка на користь загалу; визволення люду з темноти, доступ для кожного до науки, до світла...

Боротьба в ім'я ідеалів соціалізму проти гнобителів люду, се також боротьба за визволення національне. «На те, щоби єдність міжнародна пролетаріату розвилась вповні, треба щоби кожен народ був паном у своїй хаті».

...Ми змагаємо до того, щоби цілий народ український виборов собі національну волю та самостійність політичну; наша ціль — вільна держава українського народу, українська республіка.

...Ми далекі від національної ненависті до чужинців; ми є ворогами шовінізму... Любов до нашого народу зливається в нас в одно з любов'ю до всіх визискуваних, неволених і гноблених, до всіх тих, що разом з нами готові йти «на стрічу сонцю золотому»...

Джерело: Українська соціально-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. — Т.1. — С. 55–56.

Запитання і завдання

1. Які завдання ставила перед собою Українська соціал-демократична партія (УСДП) в соціально-економічній сфері?
2. Як прагнули вирішити українські соціал-демократи національне питання? Якою воки бачили Україну у майбутньому?

Запам'ятайте дати

- 1890 – утворена перша українська політична партія (РУРП).
- 1896 – обґрунтування Юліаном Бачинським ідеї самостійної Української держави в брошурі «Україна irredenta».
- 1899 – утворення нових політичних партій – УНДП та УСДП.

Словник термінів

Партія політична (від лат. pars, partis – частина, група) – найбільш активна й організована частина тієї чи іншої соціальної групи населення, яка виражає і захищає її інтереси.

§ 38. Робітничий та селянський рух на західноукраїнських землях в другій половині XIX ст.

Згадайте: 1. Яким було соціально-економічне становище населення Західної України у першій половині XIX ст.? 2. Розкажіть про селянський рух в Західній Україні у першій половині XIX ст.

У всіх країнах світу перехід від феодально-кріпосницьких відносин до ринкових супроводжувався перерозподілом власності, швидким збагаченням меншості і збіднінням більшості. Наслідком цього були гострі соціальні конфлікти. Західна Україна не була винятком з цього правила, адже тут, викликані ринковою системою господарювання соціальні суперечності, – самі по собі гострі, посилювалися численними залишками кріпацтва і колоніальною залежністю краю.

1. Робітничий рух

Зі скасуванням панщини в Західній Україні зростала чисельність найманих робітників як у промисловості, так і в сільському господарстві. На фабриках і заводах переважали постійні, а в сільському господарстві поденні робітники. Досить поширеною була праця жінок і дітей. Матеріальне становище найманих робітників було скрутним: зарплата не задовольняла їхніх життєвих потреб, в окремих випадках вона частково замінювалася сіллю, горілкою, пивом чи іншим товаром. Часто замість грошей працівникам видавалися марки або квитки, стягувалися різноманітні штрафи. Незважаючи на урядове обмеження робочого дня 11–12 годинами, він подекуди тривав 13–16 годин. Фактично не існувало техніки безпеки, внаслідок чого працівники одержували травми або зазнавали каліцтва. Кваліфікована медична допомога була недоступна більшості найманих робітників.

На незадовільну економічну ситуацію, тяжкі умови життя і юридичне безправ'я робітники відповідали скаргами, вимогами покращити становище. У 70-х рр. в Галичині значного поширення набрав страйковий рух. У 1870 р. припинили працювати друкарі Львова. Тижневий страйк закінчився перемогою: підприємці мусили скоротити робочий день і одночасно підвищити заробітну плату. В 1871 р. друкарі, а також 300 робітників швейних майстерень Львова знову добилися підвищення своєї заробітної плати. До страйків вдавалися також колісники Львова, нафтовики Борислава та працівники інших професій.

З середини 80-х рр. виступи почастишали, стали масовішими й жорсткішими у своїх вимогах. У липні 1884 р. застрайкували 3 тис. нафтовиків, які витримали навіть сутичку з поліцією, але все ж таки перемогли. Добилися задоволення своїх вимог про 10-годинний робочий день, мінімум заробітної плати, щотижневу її виплату, поліпшення умов праці й львівські мебльовики в 1886 р. За ними виступили також пекарі й працівники інших підприємств міста.

З кінця 80-х рр. робітничий рух на західноукраїнських землях скеровувався соціал-демократами. На першотравневих щорічних мітингах висувалися вимоги 8-годинного робочого дня, заборони праці дітей до 14 років, зменшення робочого дня для підлітків до 6 годин на день тощо. Починаючи з 80-х рр., важливе місце в робітничому русі Галичини зайняла боротьба за загальне виборче право.

До страйкового руху поступово прилучалися робітники Північної Буковини й Закарпаття. У 1897–1899 рр. страйкували будівельники, мебльовики Ужгорода. Подібне відбувалося й в інших містах цих регіонів.

2. Селянський рух

Соціальні конфлікти у другій половині XIX ст. охопили і західноукраїнські села. На несправедливе вирішення земельної проблеми селяни відповідали масовими позовами до суду на поміщиків, виступами проти власників лісів і пасовищ та місцевої влади, а також вимагали розгляду питання в галицькому й буковинському сеймах. Хлібороби неодноразово захоплювали угіддя й самовільно користувалися ними до прибуття військових команд, свідомо робили потрави й вирубки поміщицьких посівів та лісів. Часом ці дії супроводжувалися сутичками з каральними загонами з людськими жертвами. Обурення селян несправедливим вирішенням земельної проблеми набуло такої гостроти, що в ряді галицьких повітів у 1885–1886 рр. вони почали готуватися до збройного повстання за справедливий перерозподіл поміщицьких земель. Для запобігання цьому власті направили війська, які не допустили виступу, заарештували понад 200 селян і віддали їх до суду.

Селяни боролися також проти несправедливих, на їхній погляд, рішень місцевих властей про залучення сільських громад до будівництва й ремонту шляхів. У 1854 і 1855 рр. мешканці 13 громад Чернівецького повіту не погодилися відбувати повинності, й до них була застосована військова сила. Подібне відбулося у 1887 р. в 13 селах Галичини. Вс. Романівка з цього приводу сталася навіть сутичка селян із жандармами, під час якої загинув керівник громади, а чимало його односельців отримали поранення. В цілому по Галичині проти примусової участі в ремонтах шляхів виступали селяни 16 повітів.

Особливістю селянського руху на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст. стала його політизація. Вона проявлялася в боротьбі за рівні політичні й національні права українського населення. З'явилася нова форма протесту – віче (мітинг). Вперше таке віче зібралося в лютому 1891 р. в Коломиї. Згодом вони відбулися також у Бродях і Турці. Сотні селян із навколишніх повітів вимагали від властей запровадження загальних прямих з тасним голосуванням виборів до сеймів, скасування неприйнятних для них законів про шляхи, мисливство, а також податків на домашні промисли. Водночас учасники деяких мітингів наполягали на запровадженні в школах української мови, створенні вчительських семінарій для національних навчальних закладів, припиненні колонізації тощо.

Така форма селянського руху дедалі поширювалася. Так, у вічі в Снятині в лютому 1892 р. взяло участь понад 2 тис. селян із найближчої округи. Пролунали вимоги до властей, зокрема, щодо введення загального виборчого права, припинення конфіскації прогресивних газет і журналів та збирання податків з них, запровадження української мови в діловодстві сільської адміністрації, удосконалення системи освіти. Разом з тим ставилися й економічні вимоги – зниження цін на сіль, створення фонду ліквідації заборгованості селян тощо. Радикальність порушених проблем значною мірою була результатом впливу Івана Франка, який взяв у віче найактивнішу участь. У грудні 1894 р. зібралося вже крайове селянське віче, яке закликала до негайної боротьби за політичні свободи й сприятливі умови для розвитку української культури. Почастішали й страйки сільсько-господарських робітників.

Висновки та узагальнення

Українці Галичини, Буковини і Закарпаття у другій половині XIX ст. відчували на собі не лише національний, але й соціально-економічний гніт. Його наслідком стали гострі соціальні конфлікти.

У містах значного поширення набув страйковий рух. Розмах його з кожним десятиріччям зростав. В кінці XIX ст. робітничий рух потрапив під вплив соціал-демократів. Але при цьому, крім суто професійних вимог, робітництво активно підтримувало вимоги всього західноукраїнського суспільства, у тому числі про введення загального виборчого права.

Не відділяли себе від інших суспільних верств українців і селяни. На селі розгорталися соціальні конфлікти, породжені засиллям великого поміщицького землеволодіння. Характерною особливістю селянського руху була активна участь селян у боротьбі за політичні і національні права українців у цілому.

Перевірте себе

1. Що спричиняло гострі соціальні конфлікти у західноукраїнському суспільстві?
2. Дайте характеристику робітничого руху на західноукраїнських землях.
3. Назвіть форми селянського руху.
4. Яку особливість селянський рух набув наприкінці XIX ст.?
5. Які загальнонаціональні вимоги підтримували робітники і селяни?

Документи та матеріали

1. Страйк робітників друкарень у Львові. Уривок зі статті в львівській робітничій газеті. 10 лютого 1870 р.

Коли минулого року ми розповідали нашим читачам про засоби, які застосовують робітники західних країн для поліпшення своєї долі, ми також згадували, що для того, щоб одержати вищу заробітну плату, вони влаштовують страйки. Ми не думали, що так скоро і в нас застосують страйк на практиці.

Робітники львівських друкарень давно вже переконалися, що тільки спільною працею, якнайтіснішим об'єднанням зможуть успішно йти до спільного добра. Вже багато років існує об'єднання друкарів, про діяльність якого ми не раз широко повідомляли.

Це об'єднання створило глибоке почуття солідарності серед львівських друкарів. Вони звикли спільно радитись про спільні справи і виконувати те, що ухвалили загальні збори... Коли підприємці заявили, що не задовольняють вимоги робітників, то вони припинили роботу одночасно в усіх друкарнях.

Почалися переговори. Загальні збори робітників вибрали кількох делегатів, яким доручили переговорити з підприємцями. Остаточний договір повинні були затвердити загальні збори.

Справа не була вирішена на протязі тижня: однак нарешті дійшли до згоди... Обидві сторони, не налягаючи на первісних умовах, погодилися на деякі поступки. В неділю, 30 січня, ввечері, уклали договір, а наступного дня робітники приступили до роботи.

Для загального визнання підкреслюємо, що ніхто з-поміж сотні робітників не повернувся в друкарню до укладення договору, не порушив солідарності. Якщо львівські друкарі довели під час такого важкого випробування, що вміють виступати спільно, що вміють підпорядковувати особисту користь загальній справі, то їм, безперечно, треба заснувати продукційну спілку. Бо тільки вона гарантує їм успішне майбутнє.

Джерело: Історія України. Хрестоматія. — Ч. I. — С. 301–302.

Запитання і завдання

1. Які характерні риси робітничого руху Галичини проявилися в страйку робітників друкарень Львова?
2. Які форми соціального захисту робітників, крім страйків, пропонувала використати газета?

2. Відомий історик Іван Крип'якевич про становище західноукраїнського селянства

Провід в економічному житті Галичини затримала довгий час польська аристократія. Знесення панщини не пошкодило цьому могутньому класові: він скоро опанував нові відносини і серед них дійшов сили і впливів. Занепадали менші пани, але зростали великі латифундії...

Одночасно із зростом магнатів ішов занепад селянства. В 1820 р. пересічна селянська власність була 15 моргів, в 1900 р. — 4,5 морги. Роздріблення селянської власності гішло так далеко, що під кінець XIX ст. половина селян не могла вже вижити з свого наділу. Цей сільський пролетаріат був примушений іти на заробітки до панів, за будь-яку плату, що її визначав великий землевласник. Так селянство попадало у щораз більшу залежність від земельної аристократії.

Джерело: Крип'якевич Іван. Історія України. — Львів, 1992. — С. 312–313.

Запитання і завдання

1. Покажіть зв'язок між описаною в книзі ситуацією на селі і наростанням селянського руху.
2. Наведений уривок вказує на одну з обставин, яка зумовила політизацію селянського руху в Західній Україні. Що це за обставина?

Запам'ятайте дати

70–80-ті рр. XIX ст. — наростання страйкового руху робітництва Галичини.

1885–1886 — найвище піднесення селянського руху другої половини XIX ст. в Галичині.

1891 — перше селянське віче.

Словник термінів

Морг — у даному випадку — міра площі, яка дорівнює 0,56 га.

§ 39. Українська освіта і наука в другій половині XIX ст.

Згадайте: 1. Яким був стан освіти в Україні у першій половині XIX ст.? 2. Порівняйте ситуацію в освітній сфері у Наддніпрянській та Західній Україні. 3. Які досягнення вчених України першої половини XIX ст. ви пам'ятаєте?

Потреби господарського розвитку стимулювали поступ науки, що позначилося на досягненнях вчених України. Набагато складнішою була ситуація в освітній галузі. З одного боку, та ж економіка вимагала її вдосконалення, з іншого, уряди Російської та Австро-Угорської імперій перешкождали прогресу національної освіти. Ці протилежні тенденції у повній мірі проявилися в Україні другої половини XIX ст.

1. Посилення ролі освіти в другій половині XIX ст.

Промисловий переворот, який охопив розвинуті країни світу, викликав різке збільшення попиту на освічених людей. Без них був неможливий не лише технічний, але і соціально-економічний прогрес. Ті народи, які успішно вирішували освітні проблеми, вели, як правило, перед у всіх сферах життя.

Але в політично залежних країнах вплив освіти на суспільний розвиток суперечливий. Сприяючи прискоренню суспільного розвитку, вона нерідко використовується як ефективний засіб асиміляції. Саме таким, неоднозначним був вплив освіти на розвиток українського народу. Тому національна інтелігенція робила все, щоб освіта в Україні не була засобом зросійщення (в Наддніпрянщині), полонізації, зугорщення чи румунізації (в Західній Україні), щоб вона стала знаряддям самозбереження і розвитку української нації.

2. Початкова освіта в Наддніпрянщині. Доля недільних шкіл

На час скасування кріпацтва кількість початкових шкіл в Наддніпрянській Україні була явно недостатньою для задоволення потреб населення у знаннях. Одна школа припадала на 10 тисяч жителів, один учень на 150 осіб. Порівняйте, у 1748 р., більше ніж на сто років раніше, у Гетьманщині (на Чернігівщині) навчався кожен 29-й її мешканець, а школи працювали з розрахунку

ку одна на 746 осіб. Після реформи 1861 р. мережа закладів початкової освіти значно розширилася. У 1864 і 1871 рр. урядом були прийняті положення, які регулювали її. Вони дозволяли займатися освітньою діяльністю земствам. Почавши її приблизно з 70-х рр., земства на кінець століття мали 3200 шкіл. Ці школи краще фінансувалися, а отже, мали кращі приміщення, кращих вчителів й багатші бібліотеки. В окремих випадках земства «не помічали» викладання гуманітарних предметів забороненою українською мовою. Усього в Україні в 1897 р. налічувалося близько 17 тис. початкових шкіл, що утримувалися державою, громадянами, земствами, церквою, приватними особами. Однак цієї кількості шкіл було замало, щоб охопити навчанням усіх дітей. Лише близько 20% населення України віком більше 10 років у 1897 р. вміли читати. Серед власне українців таких було 13%. І це у той час, коли у росіян в Україні цей показник був удвічі (26%), а серед євреїв – утричі (майже 40%) вищий.

Вимагаючи збільшення кількості шкіл, маси українців обстоювали право навчати дітей рідною мовою, бо учні не сприймали викладання російською. Траплялися непоодинокі випадки, коли керівництво шкіл вдавалося до послуг поліції, щоб примусити їх ходити в «храми освіти». З'являлися українські школи, які тут же забороняли, але через певний час вони знову відновлювали свою діяльність. Вимогу навчати дітей національною мовою наприкінці XIX ст. ставили сільські громади. Одночасно українці виступали за перебудову змісту освіти, поглиблення шкільних програм. У більшості початкових шкіл викладали Закон Божий, читання, письмо, чотири арифметичні дії. Батьки ж і широка громадськість добивалися, щоб дітей навчали ще й основам природознавства, хімії, фізики, астрономії, географії, історії.

З ініціативи і завдяки безкорисливій діяльності представників демократичної інтелігенції, об'єднаної в різні освітні товариства, комітети, комісії, склалася система позашкільної освіти дорослих. Мережа позашкільної освіти дорослого населення складалася з недільних шкіл, вечірніх та повторних (для тих, хто в дитинстві не вчився) класів. Найпопулярнішими серед них були недільні школи. У 1862 р. ці школи були закриті нібито за здійснювану в них революційну пропаганду. Через два роки під тиском громадськості власті змушені були знову дозволити їх існування, але всіляко перешкоджали їх роботі. Тому на кінець 90-х рр. кількість недільних шкіл коливалася по губерніях лише від 10 до 15 в кожній.

3. Шкільна реформа на західноукраїнських землях

На західноукраїнських землях стан початкової освіти визначався проведеною у 1869 р. шкільною реформою. Встановлювалося загальне обов'язкове початкове навчання дітей віком від 6 до

14 років. Усі школи передавалися з відання церкви під державну опіку. За шкільним законом 1895 р. діяли нижчі, сільські школи, навчання в яких тривало 1–3 роки, та вищі у містах (4–6 класів). Але хоч навчання й оголошувалося обов'язковим, проте через брак шкіл, тяжке матеріальне становище селян майже 67% населення Західної України в 1890 р. залишалось неписьменним. Потяг до навчання нерідко вбивали малокваліфіковані вчителі. Яскраву розповідь про таке навчання ви знайдете в оповіданні І. Франка «Грицева шкільна наука».

На відміну від російського, австро-угорський уряд дозволяв викладання українською мовою в школах, хоча місцева влада робила все можливе, щоб нав'язати українцям польську мову навчання в Галичині, угорську – на Закарпатті, румунську – на Буковині. У цілому становище з викладанням української мови у шкільній мережі західноукраїнських земель було кращим, ніж у тих українських регіонах, що перебували у складі Російської імперії.

4. Діяльність в Галичині освітнього товариства «Просвіта»

Із загальним нарисом історії діяльності «Просвіти» на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. ви ознайомилися, вивчаючи § 35. Справи освіти були в центрі уваги цього товариства. Членами Головної Управи «Просвіти» були практично всі впливові патріотично налаштовані українські політичні діячі Галичини. Вони приклали значні зусилля, добиваючись заснування українських шкіл і викладання в них українською мовою. І певні досягнення в цьому стали результатом саме цілеспрямованої діяльності просвітян. Крім того, «Просвіта» видавала власним коштом українські підручники, які розходилися не тільки в Галичині, але й на Буковині та на Закарпатті.

У 1881 р. шкільні справи від «Просвіти» перейшли до створеного тоді «Руського педагогічного товариства». Але майже на 100% це товариство складалося з активних членів «Просвіти». Товариство утримувало чотири приватні школи і кілька шкіл з гуртожитками, в яких виховувалась українська молодь.

5. Середня освіта

Середню освіту в Наддніпрянській Україні одержували в класичних гімназіях і реальних училищах. Навчання в гімназіях тривало 8 років. Більше 40% усього учбового часу займало вивчення «класичних» мов: латинської і грецької. Природознавство і хімія майже не вивчалися. Лише після гімназії можна було вступити до університету. Навчання велося виключно

російською мовою. Коли хтось з викладачів порушував це правило, його звільняли з роботи.

Якщо класичні гімназії мали гуманітарний ухил, то інший тип навчальних закладів – **реальні училища** – більшої уваги надавали природничо-математичним дисциплінам. Навчалися в реальних училищах 6 років, а вступати до вузів (крім університетів) їх випускники могли лише після 7-го, додаткового класу.

Царський уряд прагнув обмежити доступ до середньої освіти представникам селянства, робітників. У 80-ті рр. була значно підвищена плата за навчання, обмежено вступ до гімназій євреїв. У 1887 р. видано документ, відомий під назвою «циркуляр про кухарчиних дітей», який зобов'язував директорів гімназій утримуватися від прийому до їхніх закладів дітей прислуги, дрібних крамарів тощо.

Під впливом загальноєвропейського освітнього процесу зародилась жіноча середня освіта. У 1870 р. були відкриті перші жіночі гімназії з 8-річним терміном навчання. Випускниці отримували право вступу до університетів. Існували також жіночі прогімназії з чотирирічним терміном навчання.

Кількість гімназій була незначною й не могла охопити навчанням усіх бажаючих. Наприкінці 90-х рр. на всю підросійську Україну існувало лише 129 гімназій. Середню освіту давали також заклади закритого типу – інститути шляхетних дівчат, кадетські корпуси, приватні пансіони. Але доступ до них мали виключно діти дворян.

У не кращому стані перебувала середня освіта на західноукраїнських землях. Наприкінці XIX ст. гімназії, переважно з польською мовою викладання, діяли тільки у Львові й Перемишлі. У явно незадовільному стані була середня освіта на Закарпатті й Буковині.

Справу налагодження освіти для українців намагалися підтримати окремі патріоти-меценати. На Наддніпрянщині серед них виділявся вже відомий вам Григорій Галаган. За його ініціативою і при матеріальній допомозі відкрили гімназію в Прилуках і багато народних шкіл. У 1871 в пам'ять померлого сина він заснував Колегію Павла Галагана у Києві. На її утримання виділив значні маєтності в Полтавській і Чернігівській губерніях та подарував їй велику бібліотеку. Колегія за програмою дорівнювала 4 класам класичної гімназії і була розрахована на виховання 70 учнів, з яких 30 – стипендіанти Галагана. Всі вихованці колегії жили в інтернаті. Директорами й вчителями цього навчального закладу у різні роки працювало чимало членів громад і відомих українських діячів.

Однак зусиллями лише патріотично налаштованої громадськості забезпечити освіту для всіх бажаючих було, звичайно, неможливо.

6. Відкриття нових вищих навчальних закладів. Відкриття кафедри історії України у Львівському університеті

Мережа вищих навчальних закладів у Наддніпрянській Україні розширювалася повільно і не встигала за потребами суспільства у висококваліфікованих спеціалістах. У першій половині XIX ст. на Наддніпрянщині діяли Харківський і Київський університети. У другій половині XIX ст. до них додався Новоросійський університет, відкритий в Одесі у 1865 р. Кількість студентів невпинно зростала. Змінювався їх соціальний склад: зменшилося число вихідців з дворян і збільшилося представників духовенства, купецтва, інтелігенції, підприємців, а подекуди навіть селян і робітників. **Навчання було платним**, що гальмувало доступ до вищої освіти дітям недостатньо матеріально забезпечених батьків. З відкриттям у Києві в 1878 р. жіночих курсів зароджується вища жіноча освіта. Але проіснували ці курси недовго.

З'явилися вищі спеціальні навчальні заклади для підготовки фахівців із різних галузей промисловості й духовної сфери. Ніжинський юридичний ліцей у 1875 р. був перетворений на Історико-філологічний інститут, який готував учителів для середніх шкіл. У Харкові в 1885 р. відкрили перший в Україні технологічний інститут. Через 13 років по тому з'явився політехнічний інститут у Києві, а ще через рік – Вище гірниче училище в Катеринославі. Харківське ветеринарне училище в 1873 р. було реформоване у ветеринарний інститут.

Рішельєвський ліцей, на базі якого відкрили третій у Наддніпрянській Україні і перший у Причорномор'ї університет.

На західноукраїнських землях вищу освіту продовжував давати Львівський університет. В § 36 ви прочитали про відкриття у Львівському університеті кафедри історії України, яку очолив Михайло Грушевський. Ця кафедра була заснована у 1894 р. і відіграла непересічну роль у патріотичному вихованні українських студентів. Знайомлячись з історією своєї країни на лекціях Михайла Грушевського, львівське студентство формувалося в силу, яка брала жваву участь в українському громадському і політичному житті.

В 1875 р. було засновано Чернівецький університет, а в 1877 р. Львівську технічну академію перетворено на політехнічний інститут. У 1897 р. у Львові засновано Академію ветеринарної медицини.

Відкриваючи нові вузи і підтримуючи вищу освіту в Україні, уряди Російської і Австро-Угорської імперій, крім забезпечення мінімальних потреб краю у кваліфікованих спеціалістах, переслідували ще одну мету: сформувати у місцевому населенні міцну опору своєї влади. Українська мова і культура, як правило, не допускалися в вузи. Для того, щоб одержати вищу освіту, зробити кар'єру і забезпечити пристойний матеріальний рівень, українцеві слід було сприйняти мову і культуру іншого народу. В багатьох випадках так і було. Але серед українців, попри всі несприятливі умови, залишалося немало таких, які свій талант і здобуті знання без найменших вагань віддавали на службу рідному народу.

7. Розвиток природничих наук

Ілля Мечников
став у 1908 р.
Нобелівським лауреа-
том за відкриття яви-
ща фагоцитозу.

Друга половина XIX ст. увійшла в історію української науки багатьма видатними досягненнями. В цей час в Україні працювало чимало видатних учених-природознавців. Професор Харківського університету Олександр Ляпунов (1857–1918) посідав провідне місце в розробці проблем стійкості й рівноваги руху механічних систем. Значних успіхів досягли українські математики й фізики.

Світову славу в розвитку біологічної науки здобули вчені молодого Новоросійського (в Одесі) університету. Видатний зоолог і анатом, вихованець Харківського університету Ілля Мечников (1845–1916), працюючи в Одесі, створив теорію утворення багатоклітинних.

організмів з одноклітинних, довів, що між безхребетними й хребетними тваринами існує еволюційний зв'язок. Він відкрив явище фагоцитозу – поглинання клітинами організму мікробів. Разом з українським біологом, своїм учнем Миколою Гамалією (1859–1949) вони в 1886 р. створили в Одесі першу в країні бактеріологічну станцію. Це була друга в світі станція після пастерівської, створеної в Парижі роком раніше. Не знайшовши належного розуміння на батьківщині, Мечников переїхав до Парижа й там став першим лауреатом Нобелівської премії з України. Щодо Гамалії, то, продовжуючи справу свого вчителя, він зробив великий вклад у боротьбу з такими жакливими хворобами, як чума, холера, туберкульоз, сказ, впровадив у практику охорони здоров'я щеплення. Світової слави своєю працею «Операції на поверхні тіла», а також винайденням багатьох медичних інструментів зажив хірург Ю. Шимановський.

До вчених, які принесли українській нації світову славу, належав Іван Пулюй.

Західноукраїнський фізик Іван Пулюй (1845–1918), вчений світового рівня, у різні роки працював у провідних наукових центрах Європи і відзначився дослідженнями рентгенівського випромінювання. Пулюй був знавцем стародавніх мов і у співпраці з Пантелеймоном Кулішем і Іваном Нечуєм-Левицьким переклав з староєврейської мови Псалтир та з грецької – Євангеліє.

Щиро закоханий в козацьку Україну Дмитро Яворницький все життя поклав на вивчення її історії. Його багатомна історія запорозьких козаків і на сьогодні залишається найповнішим дослідженням славної сторінки життя українців.

8. Розвиток гуманітарних наук

На новий рівень в другій половині XIX ст. піднієлися гуманітарні науки. Це перш за все стосується історії. Микола Костомаров своїми працями «Богдан Хмельницький», «Руїна» та ін. започаткував наукову розробку історії України із залученням матеріалів як вітчизняних, так і зарубіжних архівосховищ.

Великий вплив на розвиток історичної науки справили історик, археолог, етнограф і археограф **Володимир Антонович**. У своїх працях «Про походження козацтва», «Бесіди про часи козацькі на Україні» та інших учений обґрунтував національну особливість минулого українського народу.

Наприкінці XIX ст. почалася дослідницька робота видатного українського історика **Михайла Грушевського**. Одним з найавторитетніших дослідників історії українського козацтва став **Дмитро Яворницький (1855–1940)**. Його тритомна «Історія запорозьких козаків» привернула увагу як фахівців, так і широкого читачького загалу своїм багатючим матеріалом і новими підходами до висвітлених питань.

Розвивалися філологічні науки. Великий авторитет мали мовознавчі праці професора Харківського університету **Олександра Потебні (1835–1891)**.

Висновки та узагальнення

Економічний прогрес другої половини XIX ст. вимагав і більш високого рівня освіти населення, висококваліфікованих спеціалістів різних галузей знань, нових наукових розробок. Це не могло не позначитися на стані освіти і науки Наддніпрянської і Західної України. Розширювалася мережа початкових шкіл, середніх і вищих навчальних закладів. Але це не могло задовольнити потреби суспільства в освічених людях. Більшість країн Заходу в цей час забезпечували своїм громадянам загальну початкову освіту і добилися зниження кількості неосвічених до мінімальних розмірів. В Україні все було інакше. Наприкінці XIX ст. в Наддніпрянщині лише 19,8% населення вміло читати, що було помітно менше, ніж в центральних російських губерніях і навіть менше, ніж в Україні за часів Гетьманщини. Тоді майже у кожному селі працювала школа, яка охоплювала освітою більшість дітей шкільного віку. Українці дуже цінували освіту і тягнулися до неї.

Перебування у складі Росії позначилось для України освітнім регресом. Його масштаби були особливо катастрофічними для етнічних українців, серед яких лише 13% у 1897 р. вміли читати. І це в умовах, коли серед росіян, які мешкали в Україні (головним чином, у міських поселеннях), освічених було у два рази більше, а серед євреїв України – у три рази більше, ніж серед українців. Як і раніше, українська мова не допускалася в освіту. Продовжувалася боротьба громадськості за право дітей і юнацтва в Україні навчатися рідною мовою. Дещо кращою ситуація з впровадженням української мови в навчання була на західноукраїнських

землях, де австрійський уряд не чинив перепон здійсненню навчання рідною мовою.

Друга половина XIX ст. стала часом значних досягнень в царині природничих наук. І в цьому випадку їх прогрес визначався не підтримкою влади, а самим життям. Цього прогресу потребували нові споживачі наукових розробок – підприємці.

На новий рівень розвитку піднесли й гуманітарні науки. Це, перш за все, стосується історії й філології, на стані яких позитивно позначились поступ національного руху, зростання національної свідомості українців. Це був бастион українства, який царський і австро-угорський уряди, попри усі їх спроби, так і не могли зруйнувати.

Перевірте себе

1. У чому виявилось посилення ролі освіти в соціально-економічному розвитку України в другій половині XIX ст.?
2. Як розвивалася початкова освіта на Наддніпрянській Україні? Якими були її результати на кінець XIX ст.?
3. Охарактеризуйте стан початкової освіти в Західній Україні в другій половині XIX ст.
4. Дайте характеристику розвитку в Україні середньої та вищої освіти.
5. Як уряди Російської і Австро-Угорської імперій використовували систему освіти для зміцнення свого панування в Україні?
6. У яких містах України в другій половині XIX ст. працювали університети?
7. Назвіть прізвища українських учених світового рівня.
8. Назвіть першого лауреата Нобелівської премії з України.
9. Яку роль відіграла історична та інші гуманітарні науки в розвитку українського національно-визвольного руху?

Документи та матеріали

1. Відомий український історик

Наталія Полонська-Василенко про стан освіти в Україні в другій половині XIX ст.

«Положення 1864 року» про школи давало більше свободи для їх поширення: різні відомства, духовенство, товариства, приватні особи мали право відкривати народні школи, пристосовуючи їх програми до місцевих умов... Але ліберальні ідеї 60-их років зустрічалися з посиленням реакції, яку викликало польське повстання 1863 року, і новим переслідуванням української мови. Не могло бути й думки про введення української мови як викладової в школах; заборонено друкувати підручники українською мовою, і все навчання велося тільки російською мовою...

З 1849 року, в зв'язку з революційними рухами, російський уряд почав обмежувати вступ до гімназій, бажаючи середню освіту зробити привілеєм

вищих клас суспільства... Кількість державних гімназій зростала, але не могла задовольнити всіх, хто бажав до них вступити... Чимало гімназій та прогімназій утримували земства...

...Високі школи, розкидані по всій Україні, мали одну спільну рису: всі вони були засновані окупантами і викладовою мовою в них були — російська, німецька, польська. Уперта боротьба за українську мову не мала успіху; досягненням був дозвіл мати кілька — змістом та мовою — українських кафедр у Львівському університеті.

Джерело: Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х т. — Т.2. — К: Либідь, 1992. — С. 374, 377, 381.

Запитання і завдання

1. На які проблеми в галузі розвитку освіти в Україні вказує Н. Полонська-Василенко?
2. Яку мету переслідував російський уряд, здійснюючи політику заборон і обмежень щодо освіти?

2. Історик Роман Шпорлюк про значення для України наукової діяльності Михайла Грушевського

Українці Росії та українці Австрії перетворилися на єдину націю не тому, що вони розмовляли однією мовою; вони саме й почали розмовляти однією мовою тому, що спочатку вирішили стати єдиною нацією. Підійти до такого рішення їм допомогло найбільше досягнення Грушевського — його синтеза української історії. Грушевський створив певний ідеал і відночас окреслив шляхи його досягнення; він створив концепцію української історії, в якій українцям пропонувалася спільна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не лише окремих її частин. Обґрунтувавши єдність української нації історичними аргументами, Грушевський особливий наголос зробив на виключній важливості зв'язку між Києвом та Львовом у критичні моменти історії... Грушевський теоретично обґрунтував «український міф», і зробив це мовою сучасної йому науки.

Не менш наполегливо (і це також було не менш важливо) Грушевський виступав проти ідеї «тисячолітньої держави російської», заперечуючи існування єдиної «російської» нації протягом тисячоліття. В очах сучасного автора-політолога Біловезька угода 1991 р., за якою лідери трьох східнослов'янських республік і націй скасували Радянський Союз, виглядає політичною реалізацією наукової схеми Грушевського. Факт створення незалежних держав — України, Білорусі та Росії — досить легко пояснити на прикладі інтерпретації минулого, запропонованого Грушевським.

Джерело: Шпорлюк Р. Імперія та нації. — К.: Дух і літера. — 2000. — С. 269–270.

Запитання і завдання

1. Назвіть складові частини концепції історії України і Росії, які запропонував М. Грушевський.

2. У чому полягало політичне значення дослідницької роботи визначного історика?
3. Що свідчить про те, що наукові висновки М. Грушевського не втратили актуальності і через сто років після їх оприлюднення?
-

Запам'ятайте дати

- 1865 – відкриття в Одесі Новоросійського університету.
- 1869 – шкільна реформа на західноукраїнських землях.
- 1864, 1871 – реформа середньої освіти в Наддніпрянській Україні.
- 1870 – відкриття перших жіночих гімназій.
- 1878 – зародження вищої освіти для жінок.
- 1885 – у Харкові відкрито перший в Україні технологічний інститут.
- 1886 – відкриття в Одесі першої в країні і другої в світі бактеріологічної станції.
- 1894 – відкриття кафедри історії України у Львівському університеті.
- 1900 – відкриття кафедри української літератури у Львівському університеті.

§ 40. Українська література, театр і музика у другій половині XIX ст.

Згадайте: 1. У якому стані перебували українська література і мистецтво у першій половині XIX ст.? 2. Назвіть найвідоміших представників української літератури, музики і театру першої половини XIX ст.

Спираючись на творчість своїх попередників, українські письменники, драматурги, театральні діячі і композитори створили в другій половині XIX ст. неперевершені твори, які ввійшли до золотого фонду української культури. В українській художній літературі, театрі і музиці найповніше й найглибше віддзеркалюються душа народу, його найзаповітніші прагнення і сподівання. Ось чому саме вони найбільш яскраво засвідчили у XIX ст. відродження української нації.

1. Умови розвитку української літератури і мистецтва

Умови розвитку української культури у другій половині XIX ст. були вкрай несприятливі. Не маючи захисту власної держави (її не було), вона змушена була переборювати тиск великодержавного російського, польського, угорського, австрійського та румунського шовінізму. Їй довелося долати різноманітні адміністративні обмеження і заборони. Нарешті, у своєму прагненні дійти до українського читача, глядача чи слухача українські письменники і митці змушені були долати також опір російської, польської, австрійської, угорської та румунської культур. Поширення цих культур в Україні мало суперечливі наслідки. Українські письменники та митці з вдячністю сприймали загальнолюдські, гуманістичні засади, які лежать в основі кожної, у тому числі перерахованих вище культур. Але вони були проти використання цих культур як знаряддя денаціоналізації, асиміляції українців, боротьби з їх рідною культурою. Відомий єврейський публіцист і мислитель кінця XIX ст. Володимир Жаботинський, який довго жив в Україні і глибоко вивчав українсько-російські культурні відносини, писав: «Всюди на периферії держави російська культура з'являється лише після того, як земський ярига (поліцейський. – Авт.) прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськом усіх її конкурентів».

Але українська культура і мистецтво мали переваги, котрих не могли мати їх конкуренти, за спиною яких стояли могутні держави з їх асиміляторською політикою. Українська національна література і мистецтво говорили зрозумілою народу мовою, розповідали про добре відоме йому, були порадиниками, втішали у біді, були з ним у радощах.

2. Література

Літературна творчість Тараса Шевченка дала такий потужний поштовх розвитку українського художнього слова, що майже всі поети і письменники другої половини XIX ст. знаходилися під впливом великого Кобзаря.

Після смерті Тараса Шевченка найпомітнішою постаттю в літературному житті став Пантелеймон Куліш. Він прагнув збагатити літературу оригінальними жанрами, написав перший національний історичний роман «Чорна рада», присвячений одній з найважливіших подій історії України доби Руїни. Розгортання сюжету йде в ньому поряд із яскравим описом одягу, побуту й звичаїв українського народу.

Формується реалістичний напрям у літературі, започаткований у творчості Марка Вовчка (псевдонім Марії Вілінської) (1834–1907). Народившись в Орловській губернії в українсько-польській сім'ї, у 17 років вона переїхала в Україну, вивчила українську мову, фольклор, побут народу. З-під її пера вийшла перша українська соціальна повість «Інститутка» з реалістичним зображенням кріпаків, що не мирилися з рабством і прагнули позбутися його. У «Народних оповіданнях» письменниця вустами своїх героїв засуджувала кріпосницький лад, захищала знедолених людей. Її повісті й оповідання були надзвичайно популярні не тільки в Україні, а й за її межами, перекладалися багатьма європейськими мовами.

У 70–90-х рр. українська література більше звертається до художнього відображення соціальних і психологічних проблем суспільства, збагачується творами багатьох талановитих літераторів. Іван Нечуй-Левицький (1838–1918) написав понад 50 романів, повістей, оповідань і казок високої художньої

В повістях і оповіданнях Марко Вовчок змальовувалось складне життя українських селян пореформеної доби.

Іван Нечуй-Левицький — один з плеяди талановитих письменників 70–90-х рр. XIX ст., майстер соціально-побутового жанру.

Леся Українка (Лариса Косач-Квітка) — блискуче освічена жінка з однієї з найкультурніших українських родин. Вона потерпала від тяжкої недуги, що сповнювала кожний день життя стражданням, але її поезія променилася енергією і оптимізмом, вірою в краще майбутнє свого народу.

Панас Мирний увійшов в українську літературу як творець соціально-психологічного роману, автор багатьох повістей, оповідань і драматичних творів.

цінності та правдивості. Його соціально-побутові твори «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та інші зображували життя та побут знедолених людей, їхнє нестримне прагнення до кращої долі.

Соціально-психологічними мотивами позначена й творчість Панаса Мирного (1849 — 1920). У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та повісті «Голодна воля» він викривав соціальну несправедливість, недосконалість реформи 1861р. Багатостраждальна доля жінки-селянки постає перед читачем у повісті «Повія». Своєю художньою майстерністю Панас Мирний став у рівень з видатними майстрами слова світу, зажив широкою слави у себе на Батьківщині і за кордоном. Феноменальних висот досягла в поезії Леся Українка (1871–1913). Вона — автор глибоко патріотичних поезій. З великою силою поетеса оспівувала болі рідного краю та надію на перемогу в боротьбі. Традиції Тараса Шевченка своєю невтомною діяльністю продовжив великий український письменник, вчений і громадський діяч Іван Франко. Його літературна й наукова спадщина становить близько 5 тис. різноманітних праць. Важливе місце в них посідає робітнича тематика, насамперед показ тяжкого матеріального становища нафтовиків, їхньої готовності до боротьби проти несправедливості. Протестом проти утисків, яких зазнавали маси українців, позначено чимало творів Франка, зокрема вірші «Вічний революціонер» і «Каменярі». Високою художньою майстерністю вирізняються побутові поеми «Наймичка», «Марійка», «Смерть убивці» тощо.

3. Українська драматургія

Усупереч державним заборонам українська драматургія і театр піднялися на принципово новий рівень. З'явилося багато драматичних творів на українську тематику. Михайло Старицький (1840–1904) написав 25 п'єс і серед них такі («Не судилося»,

«Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «У темряві» та інші), що й досі з успіхом ставляться на сцені. Перероблена Михайлом Старицьким комедійна п'єса «На ксжум'яках» під новою назвою «За двома зайцями» не сходить зі сцени й до сьогоднішніх днів. Вже декілька десятиріч залишається надзвичайно популярним створений на Київській кіностудії ім. Олександра Довженка фільм за мотивами цієї п'єси. Героїку українського народу, незламну силу волі й патріотизм автор відобразив у п'єсах «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші». Вагомий внесок у драматургію зробив Марко Кропивницький (1840–1910) своїми творами на соціально-побутову тематику. Його п'єси «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж павук» мали незмінний успіх на театральних сценах багатьох сіл і міст України. Нових висот досягла драматургія Івана Карпенка-Карого (1845–1907). Його драми й комедії позначені особливою гостротою висвітлення питань нелегкого життя широких мас українців, яскравістю образів. Найкращі твори Карпенка-Карого – «Безталанна», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» – стали неоціненним надбанням української культури. В центрі уваги автора – доля людини, кривда і безправ'я, формування підприємця з усіма неоднозначними, з точки зору інтересів оточуючих, його рисами, соціальні вади суспільства. І це при тому, що цензура дозволяла ставити п'єси лише з життя села.

Часто йшла в багатьох театрах і драма Панаса Мирного «Лимерівна»

Марко Кропивницький, Микола Садовський та Марія Заньковецька – фундатори і актори першого українського професійного театру.

Брати Тобілевичі (зліва направо: Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський). Їхня діяльність склала цілу епоху життя національного театру України.

та ін. У 90-х рр. українська драматургія збагачується п'єсами на історичну тематику Бориса Грінченка «Степовий гість» і «Ясні зорі». Театральний репертуар поповнювали також твори Федьковича, Франка та інших письменників.

4. Аматорський і професійний театр

У другій половині XIX ст. великого поширення набули аматорські театри, гуртки та групи. Вони діяли в багатьох містах, містечках і навіть селах. Подекуди вони мали досить високий професійний рівень. В аматорських гуртках Бобринця та Єлисаветграда почався творчий шлях майбутніх світил українського професійного театру Кропивницького й трьох братів Тобілевичів, відомих під псевдонімами Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського (1856–1933) і Панаса Саксаганського (1859–1940).

Аматорський театр розвивався в несприятливих умовах переслідування українського слова й культури. Емський указ взагалі, як вище зазначалось, заборонив вистави на «малоросійському наріччі», не дозволялося видавати українською мовою навіть тексти до музичних творів. Але театр став уже настільки популярним, що проти заборони масово виступили не лише актори, письменники, підприємці, а й значна частина чиновників, в тому числі київський, волинський та подільський генерал-губернатор. Під їхнім тиском уряд у 1881 р. змушений був передати питання про дозвіл на постановку українських вистав у південних губерніях на розсуд місцевих губернаторів. Це відкрило дещо ширші можливості для розвитку театрального мистецтва. Дозвіл не стосувався тих губерній (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська), у яких український національно-культурний рух був потужним.

У 1882 р. з ініціативи Марка Кропивницького в Єлисаветграді почала працювати перша українська професійна трупа – Товариство українських акторів. У тому ж році вона побувала з виступами в Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Новочеркаську, Ростові-на-Дону, скрізь пропагуючи духовні надбання українського народу. Наступного року посаду директора української трупи обійняв Старицький, а Кропивницький залишився режисером і актором. Крім нього, до трупи входило чимало талановитих акторів – Микола Садовський, Марія Заньковецька (1860–1934), Панас Саксаганський, Марія Садовська-Барілотті (1855–1891) та ін. Вони створили чудові сценічні образи за п'єсами Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Кропивницького, Старицького й Карпенка-Карого.

Протягом другої половини 80–90-х рр. в Україні діяло кілька провідних театральних колективів (Старицького, Кропивницького, Садовського) й близько 30 невеликих труп. Вони виступали не тільки

в Україні, а й у багатьох містах Російської імперії. Труп, очолювана Григорієм Деркачем (1846–1900), у 1894 р. дала виставу навіть у Парижі.

Розвивалося театральне мистецтво й в Галичині. Перший український професійний театр відкрився, як уже зазначалося раніше, у Львові у 1864 р. Його репертуар складався переважно з творів провідних українських драматургів Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка. У 1875 р. на посаду режисера театру прийшов Кропивницький. На сцені театру ставили п'єси Карпенка-Карого «Безталанна», «Мартин Боруля», Франка «Украдене щастя», «Учитель» та інші.

5. Музика

Значний вплив на розвиток музичного мистецтва України справила творчість композитора й оперного актора **Семена Гулака-Артемовського** (1813–1873). Його робота «Запорожець за Дунаєм» ставилася на сценах багатьох театрів і поклала початок українській опері. Популярністю користувалися опери **Петра Сокальського** (1832–1887) «Мазепа», «Майська ніч», «Богдан Хмельницький» та інші, самі назви яких говорять про їхній зміст.

Світилом української музики став **Микола Лисенко** (1842–1912), який пройшов школу Лейпцизької й Петербурзької консерваторій, увібрав у себе багатющу музичну спадщину свого співучого народу й підніс музичне мистецтво на небувало високий рівень. Своїми працями в галузі народно-пісенної творчості він започаткував українську музичну фольклористику. Поклав на музику багато поезій **Тараса Шевченка**. Його діяльність поширювалася на різні види музичного мистецтва. Лірико-фантастичний характер мають опери «Різдвяна ніч» і «Утоплена», історико-героїчний – «Тарас Бульба». Лисенко став автором перших дитячих опер «Коза-Дерева», «Пан Коцький» та інших.

Микола Лисенко (в центрі) – видатний композитор, засновник української класичної музики, збирач і популяризатор народних пісень – з викладачами і учнями музично-драматичної школи Києва.

6. Народження і поширення національного гімну

«Ще не вмерла України і слава, і воля...»

У 1862 р. відомий український поет і етнограф Павло Чубинський (1839–1884) написав вірш «Ще не вмерла України...», якому судилася щаслива доля.

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля,
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Душу, тіло ми положим за нашу свободу.

І покажем, що ми, браття, козацького роду.
Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону,
В ріднім краї панувати не дамо нікому:
Чорне море ще всміхнеться, дід Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька наспіє.

Душу, тіло ми положим за нашу свободу.

І покажем, що ми, браття, козацького роду.
А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні піснь гучна розляже,
За Карпати відоб'ється, згомонить степами
України слава стане поміж народами.

Душу, тіло ми положим за нашу свободу.

І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Вірш швидко поширився серед української інтелігенції. Невдовзі він став піснею. Музику до нього написав західноукраїнський композитор і диригент Михайло Вербицький (1815–1870). Ця пісня незабаром стала виконуватися як український національний гімн. У незалежній Україні пісня «Ще не вмерла України...» з 2001 р. стала Державним гімном.

Павло Чубинський — громадський діяч, поет і етнограф, який уславив своє ім'я віршем «Ще не вмерла України...».

Висновки та узагальнення

Всупереч перепонам, які чинило російське самодержавство і Австро-Угорська імперія, друга половина XIX ст. стала часом помітного прогресу української культури. Значно зріс інтерес до неї широкої громадськості. Національна інтелігенція ставала впливовою силою, здатною спрямувати культурний поступ нації. Спроби

уряду Російської імперії зупинити цей процес за допомогою заборон, насильницького зросійщення не давали очікуваного владою результату.

Шалений тиск в Росії відчувала на собі українська література. Проте вона не тільки вижила, але й зробила впевнений крок вперед. Сформувався реалістичний напрям у ній. Українські письменники жили боєм і радіщами свого народу, талановито відбивали в своїх творах гострі соціальні і психологічні проблеми суспільства.

Здавалося б, заборонивши українські вистави, самодержавство створило непереборку перешкоду на шляху розвитку національних драматургії і театру. Але всупереч офіційній державній політиці саме на другу половину XIX ст. припав початок доби розквіту українського театрального мистецтва. Сузір'я чудових драматургів і акторів зробили тоді український театр широко-відомим за межами нашого краю.

Завдяки генію Миколи Лисенка світове визнання здобула українська музика. Значними були досягнення багатьох інших діячів українського образотворчого мистецтва.

Цей прогрес української культури в умовах її жорстокого переслідування став яскравим віддзеркаленням піднесення національного духу, зростання національної самосвідомості.

Перевірте себе. Виконайте

1. Охарактеризуйте умови розвитку української культури у другій половині XIX ст.
2. Заповніть таблицю «Розвиток української літератури у другій половині XIX ст.»:

Письменники	Головні твори
Марко Вовчок	
Пантелеймон Куліш	
Іван Нечуй-Левицький	
Панас Мирний	
Леся Українка	
Іван Франко	

3. Театром корифеїв називають перший український професійний театр та його діячі. Назвіть, коли і де він виник та хто з діячів культури був його засновником.
4. Назвіть прізвища українських драматургів другої половини XIX ст. Які їхні твори вам відомі?
5. Яке значення в житті українського народу мала музика? Чим професійні композитори і виконавці відрізнялися від аматорів?
6. Охарактеризуйте розвиток музичного мистецтва в другій половині XIX ст.
7. Хто з українських композиторів написав музику до національного гімну «Ще не вмерла України...»? Хто автор слів? Про що йдеться у цьому вірші?

Документи та матеріали

1. Іван Франко про свою діяльність. 1898 р.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша — то було власне почуття того обов'язку, а друга — то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходить без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім, яко нації ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим-то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям.

Головну увагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Це було власне впливом могого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім такім питанні, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли це. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукували мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що цей брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духовного життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепіння...

Певна річ, у моїй діяльності було чимало помилок, — але хто ж, роблячи якесь діло, не помилився? Та нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому, або іншим вони служили осторогою і наукою. А щодо себе самого, я завсіди держався тої думки: нехай пропаде мос ім'я, але нехай росте і розвивається руський народ!

Джерело: Іван Франко. Твори. — К., 1955. — Т. I. — С. 30 — 32.

Запитання і завдання

1. І. Франка називали українським енциклопедистом. Підтвердьте це фактами з його життя.
2. Що вам відомо про Івана Франка як письменника і громадського діяча?
3. Що говорить цей уривок про світогляд Івана Франка?
4. Кого з українських письменників другої половини ХІХ ст. ви поставили б поряд з Іваном Франком?
5. Американський дослідник Клеренс Манінг назвав Івана Франка «скульптором модерної (сучасної). — Авт.) української нації». Прокоментуйте цю оцінку.

2. Розвиток українського театрального мистецтва. Уривок з листа Михайла Старицького до Івана Франка.

Від 1863 по 1871 рр. і від 1876–1881 рр. були страшенні утиски і цензурні, і поліцейські, і жандармські: мало не щоденні труси, арешти, тюрми, висилки до Сибіру і навіть шибениці... так при таких обставинах доводилось працювати: жах, лемент, одчай панували скрізь, і не було де шукати ні правди, ні підмоги, тільки невелике коло українських літераторів та щирої молоді підтримувало мене, іноді чужі люди промовляли слово ласкаве чи ставали попліч життя, а найбільше невгавна жадоба... власної думки.

У перший період утисків до 1872 року було заборонено цілком у Росії, наше слово: ми вимушені були співати у концертах народні пісні на французькій мові... Отож з 1872 р. розрішено було український приватний спектакль: з того часу, крім перекладів, які дозволено було до друку, я взявся й до сцени, вважаючи її за могутній орудок до розвитку самопізнання народного. Склалося в Києві Товариство сценічних аматорів, і я став на чолі його режисером і постатчиком п'єс: отож і появились тоді лібретто до музики — «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Утоплена», водевіль «Як ковбаса та чарка...».

Вертаючись до того руху, що спалахнув був у Києві в 1872 р., мушу додати, що він швидко й погас: скасував його височайший указ 1876 р. 16 мая. Тим указом українська мова була цілком заборонена, той указ не дав мені видати і моєї драми «Не судилося», яка була в 1876 р. начорно викінчена і читана Матвієву, Косачці, Кониському, Комарову, а потім уже, по дозволі української сцени, читана в 1881 р. цілому гуртку... Так ото до сього року все стояло облогом, а з 1881 р. знову стала дозволеною, хоч і тяжкими обставинами, рідна сцена, і я з гарячою вірою завзявся постачати для неї, а потім з 1883 р. і сам став на чолі трупи, поклавши на її розвиток усю свою спадщину...

Джерело: Про мистецтво театру. — К.: Мистецтво, 1954. — С. 108 — 110.

Запитання і завдання

1. Використайте документ у розповіді про становлення театрального мистецтва в Україні.
2. Назвіть відомих вам українських акторів другої половини XIX ст.

Запам'ятайте дати

1862 — Павло Чубинський написав вірш «Ще не вмерла України...».

1882 — виникнення першої української професійної трупи — Товариства українських акторів на чолі з Марком Кропивницьким.

Словник термінів

Денаціоналізація — позбавлення національних ознак якогось народу чи етнічної групи.

§ 41. Монументальне і образотворче мистецтво України у другій половині XIX ст. Меценати

Згадайте: 1. Що вам відомо про досягнення українських архітекторів і скульпторів першої половини XIX ст.? 2. Кого з українських художників першої половини XIX ст. ви пам'ятаєте?

Швидкий розвиток міст сприяв розквіту архітектури. В багатьох містах України з'явилися споруди значної архітектурної цінності. Нових рис набувало мистецтво скульптури. Важливим видом образотворчого мистецтва залишався живопис.

1. Архітектура

Серед образотворчих видів мистецтва важливе місце посідала архітектура. Розмах міського будівництва внаслідок зростання чисельності міського населення, потреба в нових приміщеннях для установ, банків, контор, залізничних вокзалів, елеваторів,

Оперний театр у Києві (сучасне фото) належав до тих архітектурних споруд, які зробили б честь будь-якій європейській столиці.

критих ринків тощо – все це викликало посилені пошуки нового стилю в архітектурі, який би відповідав новим умовам життя. Хоча міста продовжували забудовуватись хаотично і різностильно, все ж з'являлися споруди (як правило, в центрі міст) значної архітектурної цінності. Так, у Києві в 70-ті рр. на Хрещатику виріс будинок міської думи в стилі бароко, а на прилеглих вулицях готель «Континенталь», будинок театру. В кінці 90-х рр. в місті побудували оперний театр.

Пожвавлення будівництва в Києві притягнуло у місто талановитого архітектора Олександра Беретті (1816–1895). За участю Беретті було споруджено Володимирський собор, спроектовано ряд будинків по Володимирській вулиці. Наприкінці XIX ст. в Києві розгорнув діяльність відомий архітектор Олександр Кобелев (1860–1942). За його проектами на Україні збудовано ряд вокзалів і депо. Спорудженням будинку політехнічного інституту в Києві розпочав свій творчий шлях Олександр Вербицький (1875–1958).

У забудові Харкова велику роль відіграв архітектор Олексій Бекетов (1862–1941). Він же спроектував драматичний театр у Сімферополі. Дуже швидко забудовувалася Одеса – на той час третє місто в Російській імперії за кількістю населення. В Одесі працювало немало талановитих архітекторів і будівельників. У 70-ті рр. розгорнулася відбудова Севастополя, зруйнованого під час Кримської війни. Серед нових будівель привертав до себе увагу будинок Військово-історичного музею Чорноморського флоту. Нові приміщення театрів, навчальних закладів, міських дум, вокзалів тощо з'явилися і в інших містах України, переважно губернських.

На західноукраїнських землях у пошуках сучасного стилю архітектури вдавалися до модернізації стилів минулих епох, за хоплювалися ліпними та скульптурними прикрасами. Тут виділялася група талановитих митців. Як зрілий майстер архітектури зарекомендував себе Юліян Захаревич (1837–1898), за проектами якого споруджено ряд будівель у Львові, Чернівцях та інших містах. Це – будинок Львівського політехнічного інституту, зведений у стилі італійського Відродження, будинок Галицької ощадної каси тощо.

2. Скульптура

Нові риси з'явилися у скульптурному мистецтві. Найвидатнішим українським скульптором, який у малих формах художньо зображував різні типи людей та їхні заняття, був Леонід Позен (1849–1921). Широковідомими були його композиції «Шинкар», «Кобзар», «Переселенці», «Скіф», «Запорожець у розвідці». Йому належить ряд погрудь сучасників.

Михайло Микешин
був автором пам'ятника
Богдану Хмельницькому,
який і сьогодні є однією
з прикрас Києва.

Пам'ятник князю Володимиру
нагадує про більш ніж тисячо-
літню історію столиці давньо-
руської держави.

Розвивалася й монументальна скульптура, але пов'язана вона була переважно з пам'ятниками царям і вищим сановникам. У 1853 р. на схилах дніпровських круч у Києві постав пам'ятник князю Володимиру. Високим мистецьким рівнем вирізнявся пам'ятник Богдану Хмельницькому (1888) Михайла Микешина. Скульптурне мистецтво західноукраїнських земель перебувало під значним впливом віденської, мюнхенської та римської художніх шкіл. Помітний вплив на його розвиток справив краківський скульптор Філіппі після переїзду у 1860 р. до Львова.

3. Живопис

Визначне місце в українському мистецтві належало живопису. Розвиток побутового жанрового мистецтва пов'язаний з творчістю послідовників Тараса Шевченка – Лева Жемчужникова (1828–1912), Івана Соколова (1823–1910), Костянтина Трутовського (1826–1893). Одним з найяскравіших майстрів побутового жанру був Микола Пимоненко (1862–1912). У своїй творчості він майже не відходив від тем сільського життя. Пимоненко досяг високої майстерності у відтворенні сонячних барв природи України і народного побуту («Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії»). Деякі картини Миколи Пимоненка мають гостросоціальне звучання, показують драматичні ситуації в житті села.

Чималий вклад у розвиток побутового жанру зробив Кириак Костанді (1852–1921). Його полотна «У хворого товариша», «Гуси», «Рання весна», «В люди» та інші стали окрасою національної культури.

Загальноновизнаним майстром пензля був Микола Ярошенко (1846–1898).

Микола Пимоненко. «Сінокос»
(Збирання сіна). Пимоненко
був художником, картини яко-
го цілком присвячені життю
українського народу.

Розвивався пейзажний живопис. Визначним майстром у змалюванні українського краєвиду («Чумацький шлях», «Ранок на Дніпрі», «Українська ніч», «Вечір на Україні», «Степ», «Місячна ніч на Дніпрі») був **Архип Куїнджі (1842–1910)**. Але вершиною пейзажного живопису стала творчість **Сергія Васильківського (1854–1917)**. Його близько 3,5 тис. полотен – це своєрідний гімн українській природі. Серед них почесне місце займають «Ранок», «Отара в степу», «Степ на Україні», «На Харківщині».

Як і інші види мистецтва, живопис західноукраїнських земель зазнавав впливу художніх шкіл Австрії, Німеччини й Польщі, хоч у цілому він продовжував залишатися національним. Ліричністю і глибиною зображення вирізнялися картини **Корнила Устияновича (1839–1903)** «Батьківська пара», «Гуцулка біля джерела». Йому належить також полотно «Шевченко на заслання». Переважно портретним живописом займався **Теофіл Копистинський (1844–1916)**, пейзажами – **Тит Романчук (1865–1911)**. Почався творчий шлях **Івана Труша (1869–1941)**.

Микола Ярошенко.
«Всюди життя».
Полтавець Ярошенко був
одним з ідейних керівників
Товариства пересувних
художніх виставок живо-
писців Російської імперії.

4. Українські підприємці-меценати

Прогрес української культури був пов'язаний з успішною діяльністю багатьох підприємців. Тривалий час їх показували од-нобічно, представляли експлуататора-

ми, яких цікавить лише зиск. Характерна назва однієї з п'єс Івана Карпенка-Карого «Глитай, або ж павук». Були й такі. Але кращі представники українських торгово-промислових кіл чимало робили для забезпечення нормальних умов життя і праці своїх робітників, підтримували національну науку й культуру. Наведемо два приклади.

Зі старовинного козацького роду походили підприємці Терещенки з Глухівщини. **Артем Терещенко** (?–1873) був власником багатьох цукрових заводів, в тому числі найбільшого в Україні (на початок роботи) у Хуторі-Михайлівському (нині Сумська область). Справу Артема Терещенка продовжили сини – **Микола і Федір**. Сучасники відзначали не тільки високоефективну підприємницьку діяльність Терещенків, але й зразкові умови роботи й життя, які забезпечувалися ними робітникам.

Микола Терещенко був відомим меценатом, віддавав значні кошти на будівництво і утримання закладів освіти, культури, охорони здоров'я, матеріально допомагав діячам української культури. Так, лише на потреби відкритих у Києві школи та спеціалізованих класів, у яких діти з сімей різних станів вивчали торгіву справу, він у 1896 р. пожертвував 100 тис. крб. У цілому на благодійні цілі Терещенко віддавав мільйони карбованців.

Із козацького роду вийшли й цукрозаводчики брати **Платон і Василь Симиренки**. Виробництво цукру було справою прибутковою. Але мільйонери Симиренки вміли розпорядитися прибутками шляхетно. Молодший з братів, Василь, один із засновників відомої тоді фірми «Брати Яхневки і Симиренки», протягом 40 років передавав в десятку частину прибутків на потреби української культури. На Черкащині він створив один з кращих українських народних театрів.

Після смерті мецената його маєток ціною близько 10 млн. крб. перейшов згідно заповіту «на культурні потреби» українського народу.

Старший брат **Платон (1821–1863)** дружив з **Тарасом Шевченком**. У рік смерті поета виділив кошти на видання «Кобзаря», згодом активно розповсюджував серед дітей складені Шевченком букварики. Захопившись садівництвом, він почав селекційну роботу, яку продовжив син **Левко (1855–1920)**. Симиренко на Всеросійській виставці у 1890 р. отримав найвищу премію і став офіційним «королем садівництва» Російської імперії. Його прізвище ми сьогодні знаємо по назві чудового зимового сорту яблук.

Висновки та узагальнення

Незважаючи на несприятливі обставини, у другій половині XIX ст. в умовах наростання національно-визвольного руху спостерігалася значна активізація всіх форм духовного й культурного життя українського народу, про що вже йшла мова у двох

попередніх параграфів. Не обійшло це піднесення й образотворче мистецтво.

Розвиток міст сприяв архітектурній творчості. З'явилися видатні майстри-архітектори, чії творіння, особливо в містобудуванні, не загубилися у вирі бурхливих подій ХХ ст. і привертають до себе увагу до сьогодні. Це ж стосується й скульптури, особливо монументальної.

Розквіт переживав український живопис, в якому, як і в музиці, було помітним повернення до українських традицій. Українські майстри пензля почали приділяти більше уваги не лише пейзажам, побутовим темам українського села, але також поверталися до історичних тем, зокрема до героїчних подій часів козаччини.

Перевірте себе

1. Що вам відомо про розвиток архітектури в Україні в другій половині ХІХ ст.?
2. Розкажіть про розвиток скульптури, назвіть найвідоміших скульпторів та їхні твори.
3. Твори яких українських художників ви бачили? Охарактеризуйте їх. Які теми переважали у творчості українських художників тієї пори?
4. Назвіть відомих вам українських підприємців-меценатів. Чим вони заслужили шану своїх співвітчизників? Що вам відомо про діяльність підприємців-меценатів у наш час?

Документи та матеріали

1. Розвиток малярства в Україні. Зі спогадів видатного українського художника Миколи Мурашка

На кінець 1879 р. у нас таких, що записалося, було понад сто. Ми цілком примирилися із своєю метушливою скромною діяльністю. Більша частина в нас були бідняки, вчилися безплатно. Це були діти ремісників, для яких малювання було істотною необхідністю. І це нас морально задовольняло. Через те, що всієї маси учнів ми прийняти не могли, то доводилось тримати школу відкритою цілий день, з 10 год. ранку і до 7 год. вечора, тільки з двогодинною перервою. Приходили, як кому зручно і можливо, і одні змінювали іншими. Для ремісників, які не могли потрапити до нас в будні, ми встановили безплатні недільні уроки від 12 до 3 год. після полудня, які з того часу тривали протягом усього часу існування школи. Крім ремісників прибігали до нас всякі малюки, учні, користуючись свободою свята.

Закрита о 3 годині вечора, з 5 годин знову відкривалася наша маленька установа, і до нас збиралися дуже поважні люди, які тільки таким способом ввечері і могли скористуватися нашою школою. Тут були студент, офіцер, доцент університету, учні старшого класу реального училища і інші в такому роді; славна все публіка. Різглядали нашу скромну збірку з мистецтва і,

найсерйозніше ставлячись до справи, з великою любов'ю малювали з ефектно освітленого бюста, встановленого в арці, в глибині магазину.

Цікаво відмітити, що спочатку у нас на один з днів тижня школа була оголошена відкритою спеціально для дівчат і ніхто з чоловічої статі в цей день не з'являвся, але цей порядок не прищепився, дівчата і жінки були в нас у свої дні, але вони вільно і охоче заповнювали школу і в інший час, не соромлячись учнів; ці дні скасували, заняття проводились спільно.

Так минуло чверть століття, і я нічого не можу сказати проти цих спільних занять.

Джерело: Киевская рисовальная школа 1875—1901 гг. —
Воспоминания старого учителя. — К., 1907. — С. 65—66.

Запитання і завдання

1. Зверніться до розділу параграфа, у якому розповідається про живопис другої половини XIX ст. Що, на вашу думку, спричинило такий великий готяг до малярства широких мас українців, про який згадує Микола Мурашко?
2. Назвіть найвідоміших українських художників-сучасників Миколи Мурашка.

Запам'ятайте дати

1862—1882 — Спорудження Володимирського собору в Києві.

1888 — Спорудження в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому.

§ 42. Наш край у другій половині XIX ст.

Згадайте: 1. Щови пам'ятаєте про історію вашого краю у першій половині XIX ст.? 2. Які події першої половини XIX ст. у вашому краї ви вважаєте найважливішими?

Продовжте роботу з картою, вміщеною у §19. Позначте на ній олівцем міста та торгово-промислові центри, що найшвидше росли у другій половині XIX ст. Позначте на карті галузі промисловості та сільського господарства, що розвивалися в краї.

Що вам відомо про особливості реформ 60–70-х рр. у вашому краї? Як реформи відбилися на економіці регіону? Підготуйте розповідь про індустріалізацію в краї. Що ви знаєте про промисловий переворот, його вплив на життя населення краю?

Які зміни відбулися у сільському господарстві краю у порівнянні з дореформеними часами? Оцініть ці зміни, визначте їх позитивні й негативні сторони.

Яким було суспільно-політичне життя краю у другій половині XIX ст.? Чи діяли у вашій області громадські об'єднання, організації? З'ясуйте, до якої з течій суспільно-політичного руху вони належали. Назвіть відомих вам земляків — активних учасників цього руху.

Швидкі економічні зміни порушили побут українців, що складався віками; спричинили, зокрема, значну міграцію населення в багатьох районах України. Чи торкнулися ці процеси вашого краю? Якщо так, напишіть про це письмову або підготуйте усну розповідь.

Як правило, у другій половині XIX ст. у більшості областей України відбувалися певні зрушення на краще в освіті й особливо помітні зміни у галузі науки та культури. Тому варто систематизувати дані про розвиток освіти, науки й культури у вашому краї. Хто з відомих діячів науки чи культури проживав у регіоні або був родом з нього?

Складіть таблицю «Наука і культура в нашому краї у другій половині XIX ст.»:

<i>Наші земляки – діячі науки й культури</i>	<i>У якій галузі й чим вони відзначилися</i>	<i>Джерело, з якого ви про це дізналися</i>

Продовжте розповідь про ваш край у другій половині XIX ст., спираючись на твори художньої літератури, які ви вивчали на уроках або ж прочитали самостійно.

Якщо у вашому місті чи селі є краєзнавчий музей, побувайте в ньому перед уроком і підготуйте розповідь про життя краю в другій половині XIX ст., спираючись на побачене в ньому.

§ 43. Україна в другій половині XIX ст. (Повторювально-узагальнюючий урок до теми 4)

1. Економічне життя

Економіка обох частин України – Наддніпрянської і Західної – мала у другій половині XIX ст. багато спільного. Як Україна у складі Росії, так і Україна в Австро-Угорщині переживала важкий етап переходу від економічних відносин доби кріпосництва до ринкових виробничих відносин. Складнощі перехідного періоду тягарем лягали, перш за все, на українське селянство і робітництво.

Іншою суттєвою обставиною, що позначалася на житті країни, була політична і економічна залежність Наддніпрянщини і Західної України від волі Центру: Петербурга, Відня, Будапешта. Економічні інтереси власне України ігнорувалися.

Але при цьому в економіці двох частин України були й істотні відмінності, пов'язані з тим, що в них реалізувалися різні типи колоніальної залежності.

2. Наддніпрянська Україна: реформи 60–70-х рр.

Економічне становище України середини XIX ст. визначалося все більш прогресуючим занепадом кріпосницьких відносин. Рух за реформу кріпосницької системи охопив усі верстви суспільства. В цих умовах самодержавство у лютому 1861 р. пішло на проведення такої реформи. Селяни одержали особисту свободу і земельні наділи. За отриману землю селяни повинні були заплатити поміщику. Оскільки грошей для цього вони не мали, викупні платежі взяла на себе держава. Протягом 49 років селяни повинні були повернути державі борг з відсотками.

Здійснене царизмом скасування кріпацтва, хоча й враховувало перш за все інтереси поміщиків, однак стало помітним кроком вперед. Були створені умови для швидкого економічного прогресу. Серйозним недоліком реформи стало збереження великого поміщицького землеволодіння.

Щоб пристосувати країну до нових умов соціально-економічного розвитку, правлячі кола в 60–70-ті роки здійснили і реформи управління, суду, освіти, військової справи, фінансову тощо. Судова реформа 1864 р. ліквідувала становий закритий суд. Тепер судочинство здійснювалось з участю сторін, рішення приймали присяжні засідателі. Звинувачувані отримали право захисту. Суд став відкритим, і на його засіданнях могли бути присутніми бажачі.

У тому ж році в південних і лівобережних губерніях України почалось здійснення земської реформи, внаслідок якої вводилося місцеве (земське) самоуправління. Земства отримали право займатися питаннями місцевого господарського і культурного життя. З 1875 р. почався перехід і до міського самоврядування. В містах України утворювались міські думи.

Реформа прийшла і в систему освіти. З 1864 р. була введена єдина система початкової освіти. Середню платну освіту, яка відкривала дорогу до отримання освіти вищої, здобували в гімназіях.

Зміни відбувалися в армії. У 1874 р. ввели загальний військовий обов'язок. Замість 25 років служби при рекрутських наборах тепер залишили 6–7 років. Освічені служили значно менше. Реформи відкрили той шлях розвитку, який через півстоліття привів Україну до національної революції.

3. Економічний розвиток підросійської України

Східна Україна після реформи 1861 р. переживала бурхливе економічне піднесення. Але це піднесення мало своєрідний характер, який визначався економічною політикою самодержавства. Основною метою російської економічної політики в Україні було закріплення її стану, як сільськогосподарського району імперії, постачальника сировини для російської промисловості і ринку збуту продукції. Внаслідок цього в Україні розвивались ті галузі, які не мали відповідних природних умов для розвитку в Росії (цукрова) або ті, які поставляли сировину чи напівфабрикати для російської індустрії (металургія, вугледобування).

В 60–90-ті рр. в Україні сформувались промислові центри загальноімперського значення – Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий. Україна перетворилася на головну вугільно-металургійну базу Російської імперії. Видобуток вугілля в Донбасі у 1860–1900 рр. збільшився більш ніж на 1000%. На Донбас припадало 70% усього вугледобування імперії. В Україну перемістився центр видобування залізної руди. Якщо у цілому в імперії видобування її за 30 років виросло у 8 разів, то в Україні в 158. В кінці XIX ст. в Україні виплавлялось 52% виробництва в імперії чавуну.

Таким чином, три сирсвинні галузі України добилися небачених успіхів. Інші ж стояли на місці. Певний виняток становило лише сільськогосподарське й транспортне машинобудування.

Великі зміни відбувалися в пореформеному селі. Скасування кріпосного права дало поштовх прогресу в сільськогосподарському виробництві. На район торгового зернового господарства перетворювалась Степова Україна. Величезні плантації цукрового буряка на Правобережжі (75% загальної площі в імперії) постачали сировиною

цукрову промисловість, що бурхливо зростала. В цілому українське село переживало перехідний період, для якого характерним було співіснування нових форм господарювання зі старими. З цим були пов'язані суперечності між селянами та поміщиками.

4. Економіка західноукраїнських земель

Економічне життя Західної України визначалось тим, що австрійська політика в ній мала більш яскраво виражений коло-ніальний характер, ніж російська в Україні Східній. Західно-українські землі остаточно перетворились на внутрішню колонію, стали ринком збуту товарів і доступним джерелом цінної промислової і сільськогосподарської сировини для метрополії. Все це виключало економічне піднесення. Певний розвиток отримали лише лісопереробне виробництво й нафтодобування. Західна Україна залишалась аграрним краєм. В сільському та лісовому господарствах було задіяно 72% населення, а в Закарпатті – навіть 85%. Панування великого поміщицького землеволодіння, що збереглося і після реформи 1848 р., загострило земельний голод. Безземелля в умовах економічного застою стало причиною масової еміграції, переважно до Північної та Південної Америки, яка розпочалася наприкінці XIX ст.

5. Український національно-визвольний рух у Наддніпрянщині

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. у ролі будителів національної самосвідомості виступили студенти Київського університету – активні учасники громадського руху, який тоді мав культурно-просвітницький характер. Силами громад започатковувалися недільні школи, організовувалися публічні лекції й бібліотеки, поширювалися твори Тараса Шевченка.

Серед лідерів руху, яке мало й іншу назву «українофільство», були Володимир Антонович, Павло Чубинський, Михайло Драгоманов та інші. Діяли громади в Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові, Житомирі, Катеринославі. Ідеологічним органом громадського руху був суспільно-політичний часопис «Основа», який видавався в Петербурзі. В умовах переслідувань і арештів 1863 – 1864 рр. громади змушені були припинити діяльність. Відновлення громадського руху припало на 70-ті рр. В цей час основну увагу громадівці приділили науковій і видавничій діяльності. У 1882 р. в Києві почав виходити історико-етнографічний журнал «Киевская старина».

Помітний знесок в національно-визвольний рух зробив Михайло Драгоманов – один з активних діячів Київської громади. Драгоманов відстоював право українців на політичну свободу й національ-

ну автономію і виступав за соціалізм, в основі якого вбачав немарксистську диктатуру пролетаріату, а загальнолюдські цінності.

90-ті рр. XIX ст. були відзначені політизацією українського національного руху. В 1891 році студенти утворили **Братство тарасівців**, в програмі якого домінувала ідея боротьби за досягнення незалежності України.

6. Російський і польський визвольний рух в Україні

Поряд з національним, в Україні у другій половині XIX ст. розгортався суспільно-політичний рух, котрий базувався на загальноросійському ґрунті. В 60-ті рр. сформувався рух народників, які пропагували впровадження соціалізму на основі російської селянської общини. В кінці 70-х – на початку 80-х рр. народники вдалися до терору проти представників влади, намагаючись шляхом замахів на представників правлячої верхівки включно з царем революціонізувати маси й підняти їх на повстання. В народницьких організаціях було багато жителів України, хоча до українського визвольного руху народники ставилися негативно.

Особливістю Правобережної України було те, що тут, крім українського національного і загальноросійського, існував ще й польський національний рух. Його позиції після поразки польського повстання 1830–1831 рр. ослабли. І все ж він спромігся у 1863–1864 рр. на нове масове антиросійське повстання, у якому взяли участь деякі українці, члени загальноросійських революційних організацій. Масової підтримки українців це останнє у XIX ст. польське повстання, зорієнтоване на відновлення Польської держави, до якої увійшла б Правобережна Україна, не одержало.

7. Піднесення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях

Друга половина XIX ст. стала й часом піднесення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. В суспільно-політичному русі там викристалізувалось декілька течій. Як реакція на польські утиски в 60-ті роки, з'явилася і протягом певного часу була провідною течія москвофілів. Її представників приваблювала етнічна близькість українців і росіян, вони вірили у керівну роль Росії в житті слов'янства. Москвофіли, як і російське самодержавство, не визнавали українського народу та його мови, пропагували ідею «єдиної неподільної народності» від Карпат до Камчатки. Хоча москвофіли спиралися на таємну щедрю фінансову та організаційну підтримку Росії, вплив їх в 80–90-х рр. помітно зменшився. Набув ваги рух народовців, представники якого відстоювали ідею самобутності українського народу, прагнули піднести його

культурно-освітній рівень і національну свідомість. Діяльність народовців проявлялась у двох основних формах. Перша — це пропаганда національних і культурно-освітніх ідей у періодичних виданнях. Друга — виконання цієї ж роботи через створювані ними товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади.

Мету надання освіченості народові ставило відкрите 1868 р. культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке наприкінці 90-х рр. мало в своєму розпорядженні 816 читалень та 19 їхніх філій. Непересічне значення для розвитку української мови й літератури мало створене 1873 р. Літературне товариство ім. Т. Шевченка (з 1892 р. Наукове товариство), яке під керівництвом Михайла Грушевського перетворилось на своєрідну академію наук.

В середині 70-х рр. в Галичині з'явилася молода інтелігенція, серед якої виділявся Іван Франко, котра започаткувала радикальну течію. Діячі цього напрямку майбутнє України зв'язували з соціалізмом. У 1890 р. вони утворили першу українську політичну партію — РУРП. Партія прагнула до утвердження ідеалів соціалізму, демократизації суспільного життя, використання здобутків культури й науки для піднесення національної свідомості й почуття солідарності серед українців, досягнення ними незалежності.

У 1899 р. народовці й очолювані І. Франком молоді радикали створили УНДП. Ця партія, що швидко стала найчисленнішою й найвпливовішою на західноукраїнських землях, поряд із соціальними ставила й рішучі національні завдання — зміцнення почуття єдності з підросійськими українцями, пробудження національного духу на Закарпатті.

8. Українська культура і національно-визвольний рух у другій половині XIX ст.

В умовах політичної залежності і денаціоналізації українського народу культура залишалася останнім bastionом у боротьбі за його самозбереження. У тій мірі, у якій українці ще не втратили своєї мови і культури, залишалася надія на їхнє державне відродження.

Це добре розуміли правителі тих країн, до складу яких входили українські землі. Вони робили все, щоб позбавити українців рідної мови і культури, тримати в темноті і неучті. Лише 13% українців Наддніпрянщини наприкінці XIX ст. вміли читати. Ні російські, ні австрійські можновладці не піклувалися про розвиток народної освіти на українських землях. Початкових і середніх шкіл не вистачало навіть для тих дітей, які хотіли навчатися і батьки яких мали для цього матеріальні можливості. В Східній Україні не могли навчатися в школах понад дві третини дітей. Крім того, Валезький циркуляр і Емський указ поставили заслін на шляху використання в навчанні української мови.

Лише незначна кількість українських шкіл працювала в українських землях Австро-Угорщини. При цьому в деяких вузах

вивчалися і українська історія та література (кафедри історії України і української літератури у Львівському університеті, кафедра української мови й літератури в Чернівецькому університеті). Виключно російська мова застосовувалася в вузах Наддніпрянської України.

Але українська культура виявила виняткову стійкість у боротьбі з асиміляторськими впливами інших культур. Друга половина XIX ст. збагатила українську літературу творами таких великих майстрів слова, як Іван Франко, Леся Українка, Марко Вовчок, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Коцюбинський, Юрій Федькович та ін.

Незважаючи на всі заборони, продовжувало жити і розвиватися українське театральне мистецтво, яке подарувало Україні й світу чудових акторів (Марко Кропивницький, Панас Саксаганський, Марія Заньковецька, Микола Садовський). Величезний внесок у розвиток української музики зробив Микола Лисенко. Помітний слід в українській музиці залишили Семен Гулак-Артемівський, Михайло Вербицький. Останній поклав на ноти слова українського гімну «Ще не вмерла України...». В Україні жили й працювали талановиті художники Микола Пимоненко, Сергій Васильківський, Архип Куїнджі та інші. Скульптор і художник Михайло Микешин створив пам'ятник Богдану Хмельницькому, що встановлений на Софійській площі Києва.

Надзвичайно важливу роль у формуванні української національної самосвідомості відіграла творчість українських істориків Михайла Максимовича, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського та ін. Вони довели, що український народ має свою багатовікову історію, що у процесі історичного розвитку він витворив власну оригінальну культуру. Ці вчені розвінчали антинаукові псевдо-теорії російських істориків, які прагнули виправдати великодержавну політику Російської імперії щодо України.

Дослідження українських істориків, творчість українських письменників і митців стали надійною підставою розвитку національного руху.

9. Переміщення центру українського національно-визвольного руху з Наддніпрянщини у Західну Україну

Національним рухом у другій половині XIX ст. були охоплені всі українські землі – наддніпрянські і західноукраїнські. Але розвивався він у Східній і Західній Україні з різною інтенсивністю. Останні десятиліття XIX ст. відзначені розширенням масштабів і прискоренням визрівання національно-визвольного руху західних українців (головним чином, галичан) і відносно повільним зрос-

танням українського визвольного руху в Наддніпрянській Україні. І справа тут не у самих українцях. Справа у різних політичних режимах Російської і Австро-Угорської імперій.

Тривалий brutальний тиск імперської влади на українців у Російській державі досяг у другій половині XIX ст. свого апогею (Валуєвський циркуляр і Емський указ). Бути тоді українцем, говорити і писати українською мовою, вивчати історію чи етнографію України означало наражатися на серйозну небезпеку і, у кращому випадку, потрапити під нагляд поліції, а то й опинитися на засланні. Саме це і обумовило відносно повільне розгортання національного руху в Наддніпрянщині. В 60–90-ті рр. він обмежувався культурно-освітньою діяльністю, прагнучи обійти суто політичні питання.

В цих умовах багато незадоволених владою українців знаходили себе в активних на теренах України російських політичних організаціях, переважно соціалістичних. Але ці організації ігнорували національні прагнення українського народу. І лише поволі наприкінці XIX ст. у свідомості української інтелігенції почала утверджуватися ідея необхідності боротьби за відродження власної державності.

У порівнянні з російською частиною України, умови для національного згуртування західних українців були більш сприятливими. Австро-Угорщина була європейською країною, і в ній діяли, хоч і з суттєвими обмеженнями, демократичні принципи організації суспільного життя. На відміну від Російської імперії, побудованої на самодержавних засадах, Австро-Угорська імперія була конституційною монархією з центральним і крайовим парламентами. До того ж національне пригнічення українці терпіли у цій державі не стільки від австрійської влади, скільки від поляків (у Східній Галичині), угорців (у Закарпатті) і румун (на Буковині).

Але, як і на Сході, український рух у Західній Україні починався з культурницької діяльності. У краї були сильні надії на допомогу слов'янської Росії («москвофіли»). Та вже на кінець XIX ст. Західна Україна подолати ці «хвороби зростання», і світ побачив консолідовану націю, готову у відстоюванні власних прав іти за своїми провідниками до кінця.

У визвольний рух на західноукраїнських землях в 80-ті рр. прийшли радикали – молоде покоління діячів, яке налаштоване було вийти за рамки культурно-освітньої діяльності. Вони за початкували традиції політичної боротьби, в якій висувалися вимоги державності України. Приблизно на 10 років раніше, ніж на Сході, в Західній Україні почали діяти національні політичні партії.

Перевірте себе. Виконайте

1. Складіть порівняльну таблицю «Реформи 1848 і 1861 рр. в Україні». Запишіть в ній, що сприяло, а що заважало розвитку ринкових відносин у пореформенну добу.
2. Вкажіть роки початку згаданих далі подій:
  - земська реформа;
  - реформа міського самоврядування;

- шкільна реформа;
  - судова реформа;
  - військова реформа.
3. Який вплив мали реформи кінця 40–70-х років на соціально-економічний розвиток і політичне становище України?
  4. Що дає підстави стверджувати, що економічна політика Австро-Угорщини і Росії в Україні мала колоніальну спрямованість?
  5. Визначте провідні галузі промисловості України та їхні досягнення у другій половині XIX ст.
  6. Охарактеризуйте особливості соціально-економічного розвитку Західної України у порівнянні з Наддніпрянською.
  7. Чим формування фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях відрізнялося від південних та східних областей України?
  8. Які галузі землеробства і тваринництва особливо швидко розвивалися в Наддніпрянській Україні після 1861 р.?
  9. Назвіть технічні культури в рослинництві, які вирощували в Україні у другій половині XIX ст. В яких галузях промисловості вони використовувалися?
  10. Дайте виклад основного змісту Валуєвського циркуляра та Емського указу. Ким, коли і з якою метою вони видані? Яку роль відіграли?
  11. За поданою схемою проаналізуйте діяльність громад і зробіть висновки:
    - а) Час виникнення громад.
    - б) Місця найбільшого поширення діяльності.
    - в) Найвизначніші дії.
    - г) Основні напрями діяльності.
  12. Дайте оцінку поглядам і діяльності Михайла Драгоманова.
  13. Охарактеризуйте місце і роль в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини російського і польського визвольних рухів.
  14. За поданими в таблиці питаннями порівняйте діяльність на західноукраїнських землях організацій москвофілів та народовців:

Питання для порівняння	Москвофіли	Народовці
Коли виникли		
Кого об'єднували		
Основна мета		
Головні методи і форми діяльності		
Значення і подальша еволюція		
Чий інтереси захищали		

15. Розшифруйте аббревіатури і запишіть повну назву організацій: РУРП, УНДП, УСДП, НТШ.
16. Чим збагатили українську культуру названі далі митці другої половини XIX ст.: Леся Українка, Панас Мирний, Іван Франко, Іван Карпенко-Карий, Михайло Старицький, Микола Лисенко.
17. Проаналізуйте причини, що викликали переміщення центру українського національно-визвольного руху з Наддніпрянської України в Західну.

§ 44. Промисловість українських земель у складі Російської імперії на початку ХХ ст.

Згадайте: 1. Які особливості економічного розвитку України у 60–90-ті рр. ХІХ ст. ви знаєте? 2. Які галузі господарства України розвивалися у другій половині ХІХ ст. успішно, які – ні, й чому? 3. Що в економіці України другої половини ХІХ ст. свідчило про її однобічний розвиток?

Промислове піднесення 60–90-х рр. завершилося наприкінці ХІХ ст. Економіка Російської імперії, а у її складі й України, на початку ХХ ст. пережила гостру кризу, яка істотно вплинула не тільки на господарське, але й на суспільно-політичне життя.

1. Економічна криза 1900–1903 рр.

Наприкінці ХІХ ст. почалася світова економічна криза. В Україні ознаки кризи проявилися в кінці 90-х рр., а найбільш виразних форм вона набула в 1900–1903 рр. Криза охопила найрозвинутіші галузі промисловості України, особливо металургійну і кам'яновугільну. Швидко знижувалися ціни на залізо, чавун, вугілля. Багато металургійних і гірничорудних підприємств припинило роботу. Криза охопила частково і легку промисловість, у тому числі й цукрову.

Криза 1900–1903 рр. в українських губерніях, порівняно з російською і загальносвітовою, була глибшою і тривалішою. Це пояснюється тим, що важка промисловість тут дуже залежала від залізничного будівництва, яке у цей час скоротилося, а цукроваріння відносилось до одного з «китів», на якому трималася економіка України.

Деяке поживлення у промисловості почалося під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. Але воно не переросло у піднесення, бо підвищення виробництва відбувалось лише в тих галузях промисловості, які безпосередньо задовольняли воєнні потреби. Господарство перебувало в стані депресії (застою). Збідніння значної частини населення звузило внутрішній ринок. Важкий економічний стан не міг заохотити іноземних капіталістів до інвестицій.

Усе це загострило депресію. Її поглибив і неврожай 1905 р., що негативно вплинуло на купівельну спроможність селянства.

2. Посилення концентрації виробництва і створення монополістичних об'єднань

Світова криза супроводжувалася поглинанням слабших підприємств сильнішими, зменшенням чисельності дрібних фабрик і заводів та збільшенням великих. Це явище було характерним для усіх країн і одержало назву «концентрація виробництва». В Україні концентрація виробництва досягла великих, навіть у порівнянні з західноєвропейськими країнами, розмірів. У 1901 р. тут було тільки 17 підприємств з числом робітників на кожному з них більше тисячі, а в 1913 р. їх уже налічувалося 42.

Великі підприємства, як правило, не належали одній особі. Це були акціонерні товариства. У таких об'єднаннях капітал поділявся на паї (акції), і власники паїв (акціонери) відповідали за справи акціонерного товариства та отримували частку прибутку у відповідності до свого паю. У 1905 р. в Україні не було вже жодного великого металургійного заводу, який би не входив в акціонерну компанію. Акціонерні товариства прискорювали процес концентрації виробництва і підготували появу монополій (у перекладі – «один продаю»).

Монополії почали створюватися наприкінці XIX – на початку XX ст. великими промисловцями і банкірами з метою подолання господарських криз перевиробництва, що в умовах вільної конкуренції періодично повторювалися. Це були об'єднання підприємств певної галузі чи місцевості, які регулювали об'єм виробництва, розподіляли ринки збуту продукції, встановлювали ціни, закривали неприбуткові фабрики і заводи.

Найпоширенішою формою монополій у початковий період їх існування стали синдикати – угоди самостійних у виробничому відношенні власників підприємств про спільний продаж продукції через утворюваний ними об'єднаний орган по збуту.

В Україні одним з перших ще в кінці XIX ст. виник цукровий синдикат. У 1902 р. засновано найбільший у металургії синдикат «Продамет». Мета його – торгівля виробами заводів цього об'єднання. На початок 1908 р. «Продамет» зосередив у своїх руках дві третини всього виробництва заліза і сталі Південної України. В 1903 р. було засновано «Продаруд» (для продажу руди). Тоді ж виник «Продвагон» і т. д. Дуже велику роль у розвитку монополістичного капіталу в промисловості України відіграв вугільний синдикат Донбасу «Продвугілля», на який припадало близько 75% усього видобутку вугілля в Донбасі. Таким чином, металургійна, кам'я-

новугільна, цукрова й інші галузі промисловості на початку ХХ ст. вже були синдиковані.

Поява монополій неоднозначно впливала на виробництво й соціальну ситуацію в суспільстві. З одного боку, монополії, якщо й не усували циклічні промислові кризи, то все ж значно пом'якшували їх руйнівну дію. З іншого, їх власники, контролюючи значну частину виробництва в тій чи іншій галузі, з метою підвищення цін на свою продукцію часто штучно підтримували в країні голод на фабрично-заводські вироби, вугілля тощо.

3. Передвоєнне економічне піднесення

Кризу 1900–1903 рр. і пізнішу депресію, яка тривала до кінця 1909 р., змінило промислове піднесення. Різко зріс попит на промислові вироби. Це дало поштовх розвитку гірничорудної і металургійної промисловості України. У порівнянні з 1900 р. виробництво чавуну у 1913 р. збільшилося удвічі, а видобуток вугілля у 2,3 рази. Швидко розвивалася харчова промисловість, у т. ч. виробництво цукру, борошна, спирту.

Але істотних змін в структурі промислового виробництва в умовах передвоєнного економічного піднесення не відбулося. Україна зберегла всі риси аграрно-сировинного придатку центральних губерній Російської імперії, якою вона була в ХІХ ст. Майже половина загального об'єму її промислової продукції 1913 р. вироблялася в гірничій, гірничозаводській, металургійній та харчовій промисловості. У той же час з центральних районів Росії, де не вирощувалася бавовна і не добувалася залізна руда, везли для реалізації в Україну товари текстильної і металообробної промисловості. Сировина для взуттєвої промисловості доставлялася з України до Росії, а звідти привозилося готове взуття, яке з великою вигодою для російських фабрикантів продавалося в Україні.

Таким чином, передвоєнне економічне піднесення сприяло посиленню господарського визиску України.

Висновки та узагальнення

На стані українського господарства початку ХХ ст. негативно позначилась світова економічна криза. Порівняно з іншими державами, в Україні вона була глибшою і тривалішою.

Великі промисловці і банкіри, прагнучи подолати кризу, почали утворювати об'єднання підприємств (монополії). З допомогою монополій вони розділяли ринки збуту продукції, регулювали ціни, об'єднували дрібні фірми і закривали непродуктивні заводи і фаб-

рики. Найпоширенішою формою монополій у початковий період їх існування стали синдикати.

Поява монополій неоднозначно впливала на виробництво і соціальну ситуацію в суспільстві. З одного боку, монополії пом'якшували руйнівну дію промислових криз. З іншого, монополісти могли штучно підтримувати голод на ті чи інші товари і добиватися високих цін на свою продукцію, що негативно позначалося на життєвому рівні населення.

В умовах передвоєнного економічного піднесення швидко розвивалися окремі галузі господарства України, переважно сировинні. Але одночасно посилювалась і її економічна залежність. Вивозячи з України дешеву сировину і ввозячи до неї дорогу готову продукцію російської промисловості, уряд не тільки економічно прив'язував українців до Центру, але й через нерівний торгово-промисловий обмін грабував їх.

Перевірте себе

1. Назвіть особливості економічної кризи 1900–1903 рр. в Україні. Чим вони були викликані?
2. Чим була викликана концентрація виробництва і до чого вона вела?
3. Що таке акціонерне товариство? Яку роль відіграли акціонерні товариства у виникненні монополій?
4. Які монополістичні об'єднання називаються синдикатами?
5. Як поява монополій впливала на економічну та соціально-політичну ситуацію в країні?
6. На яких галузях виробництва найбільше позначилось передвоєнне економічне піднесення? Чому економічне піднесення не змінило колоніальний характер українського господарства?

Документи та матеріали

1. Структура промислового виробництва України 1912 р.

№ п/п	Галузі виробництва	Валова продукція (в %)
1	Гірнича, гірничозаводська, металургійна, добування і обробка мінералів	45,9
2	Харчова промисловість	36,2
3	Обробка металів і виробництво машин	10,4
4	Обробка дерева	2,1
5	Хімічна промисловість	1,8
6	Текстильна промисловість	1,5
7	Інші галузі виробництва	2,1
	Разом	100,0

Джерело: Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. — Москва, 1954. — С. 226.

Завдання і запитання

1. Які галузі і чому переважали в структурі промислового виробництва України?
2. Які життєво важливі галузі виробництва в Україні не були розвинуті і чому?
3. Якою, на ваш погляд, мала бути оптимальна структура промислового виробництва України? Чому вона не склалася?
4. Як відбивалася на життєвому рівні населення України наведена в таблиці структура промислового виробництва?

Запам'ятайте дати

1900–1903 — економічна криза в Україні.

Кінець XIX — початок XX ст. — розгортання монополізації економіки країни.

Словник термінів

Концентрація виробництва — зосередження виробництва в одному місці: на певній площі, в певному районі.

Облігація — цінний папір, який дає власнику прибуток у вигляді процентів від його вартості або можливості виграти.

Інвестиція — довгострокове вкладання капіталу у промислові, сільськогосподарські, транспортні та інші підприємства з метою отримання прибутку.

§ 45. Сільське господарство Наддніпрянської України на початку ХХ ст. Економічний визиск України

Згадайте: 1. Особливості розвитку сільського господарства після реформи 1861 р.

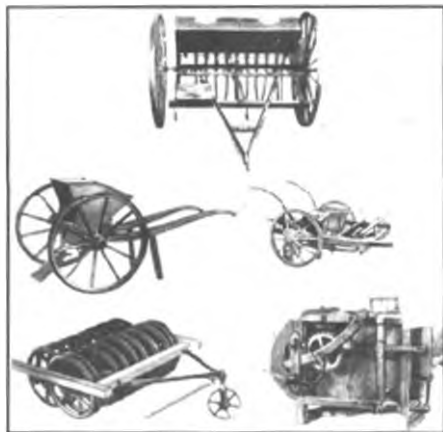
Сільське господарство, обтяжене залишками кріпосництва, не мало сприятливих умов для розвитку. На початку ХХ ст. воно, незважаючи на деякі успіхи, залишалося відсталою галуззю економіки. В суспільстві зростала соціальна напруженість, яка була наслідком політики імперського уряду.

1. Розвиток сільського господарства

Розвиток сільського господарства в Наддніпрянщині на початку ХХ ст. гальмувався поміщицьким землеволодінням, яке залишалося зосередженням відсталих і малоефективних форм виробництва, і селянським малоземеллям. В Україні на 1905 р. у руках 32,5 тис. дворян було 10,9 млн. десятин землі – у середньому по 334 дес. на маєток. У той же час 3 млн. селянських господарств мали 20 млн. десятин надільної землі, тобто у середньому близько 7 дес. на одне господарство. Маючи такі земельні площі, поміщикам не обов'язково було займатися копівкою справою капіталістичної перебудови своїх маєтків. Можна було без зайвих клопотів пересидіти на селянських відробітках та орендних виплатах селян. Адже 7 десятин землі було явно недостатньо для створення на них високоєфективного фермерського господарства.

На початку ХХ ст. посилилася спеціалізація окремих районів, що визначилася ще в попередній період. У Степовій Україні поміщички й заможні селяни намагалися щороку розширювати посіви зернових, а на Правобережжі (частково й на Лівобережжі) – технічних культур: цукрових буряків, картоплі, тютюну. Якщо поміщик-степовик займався виключно сільськогосподарським виробництвом, то правобережний, а нерідко й лівобережний поміщик був ще й промисловцем. В правобережних і лівобережних маєтках багато будувалося цукрових, спиртових заводів та інших підприємств. Порівняно незначне місце в сільському господарстві належало тваринництву.

Провідну роль у сільському господарстві України відігравало виробництво зерна, особливо озимої пшениці. На початку ХХ ст. на українських землях збирали більше 75% загальноімперського врожаю цієї культури.

Сільськогосподарська техніка (сіялки, віялки, дискові борони й інші знаряддя для обробітки ґрунту) застосовувалися дедалі більше, але, як і в другій половині XIX ст., лише у господарствах заможних селян, деяких поміщицьких садибах.

Але ця обставина мала й негативну сторону. Результатом однобічного зернового напрямку сільського господарства для України було, зокрема, те, що вона довозила з інших районів імперії такі продукти сільського господарства, як льон, коноплі, частково навіть картоплю.

Незважаючи на деякі успіхи землеробства, Україна залишалася краєм з відсталим сільським господарством. Про це переконливо свідчили недостатнє використання сучасних знарядь праці, сільськогосподарських машин, низькі врожаї.

Соціально-економічні суперечності в українському селі загострилися неврожаєм 1901 р. і голодом 1902 р. Але і у цих вкрай несприятливих умовах родючі українські чорноземи, щедро політі селянським потом, забезпечували продовольством населення, а сировиною – промисловість. Не припинявся експорт зерна.

2. Посилення міграції українських селян

Залишки кріпосництва і демографічний бум другої половини XIX ст. викликали в Україні велике аграрне перенаселення. В Наддніпрянщині в 1860–1910 рр. сільське населення зросло на 86%, а площа селянських земель лише на 32%. Надлишок робочої сили становив приблизно 9,3 млн. осіб, а промисловість України могла поглинути не більше 1 млн. Основна маса селян вирушала на сільськогосподарські заробітки в Степову Україну, Бессарабію, на Дон, Кубань, Нижнє Поволжя. Уряд не забороняв еміграцію українського селянства за Урал, до Сибіру, на Далекий Схід. Між 1896 і 1906 рр., після спорудження Транссибірської магістралі, на Схід переселилося близько 600 тис. осіб.

3. Створення сільськогосподарських спілок (кооперативів)

Ведення господарства вимагало від селянина не лише важкої щоденної праці — від зорі до зорі, але й економічної кмітливості. Мало було щось виростити чи вигодувати. Необхідно було ще і вигідно продати, щоб потім закупити сільськогосподарський реманент чи високоякісне елітне зерно, мауфактуру, гас, цвяхи, сірники і багато ще вкрай необхідного для життя в селі.

Селянський попит породжував і пропозицію. До сіл найжджали цілі ватаги перекупників і торгівців, які пропонували вирішити усі селянські проблеми придбання та збуту всього необхідного, готові були видати їм позику (кредит), допомогти покласти вільні гроші у банк. Часто усі ці послуги пропонував місцевий поміщик чи односельчанин, якому поталанило вибитися в багатії. Але майже у всіх випадках це були грабіжницькі операції, які підривали і без того слабке селянське господарство.

Частково вихід з цього глухого кута знайшли у створенні сільськогосподарських спілок. Цей шлях селянам Наддніпрянщини підказав Микола Левитський (1859–1934), громадський діяч, якого назвали «батьком» спілчанського руху України. Ще у 1887 р. з його допомогою були створені хліборобські спілки в Олександрівському повіті Катерино-славської губернії. В 1914 р. у Наддніпрянській Україні діяло 3 тис. спілок, і за цим показником вона посідала перше місце в Російській імперії. В кооперативному апараті працювали тисячі демократично налаштованих українських інтелігентів, які з великим співчуттям ставилися до селянства.

Для координації діяльності спілок у Києві і Вінниці були засновані Союзи споживчої кооперації. Були плани утворення всеукраїнського кооперативного об'єднання. Але на шляху стали керівники російської кооперації, які діяли заодно з царськими чиновниками. Всі вони вбачали в незалежному кооперативному русі України загрозу економічній і політичній цілісності імперії. У російських кооперативних центрах у керівництві переважала інтелігенція соціалістичного спрямування. Висуваючи гасло «всеросійської кооперативної єдності», ці діячі доклали багато зусиль, щоб загальмувати розвиток української кооперації. У цьому вони по суті співпрацювали з урядом і місцевою адміністрацією. Останні зупиняли розвиток спілок в Україні шляхом адміністративних заборон і репресій.

Микола Левитський — кооператор з Канівщини, закладав перші в Україні хліборобські спілки в селах та виробничі між ремісниками в містах.

4. Становище населення. Наростання робітничого і селянського руху

Криза 1900–1903 рр. викинула на вулицю понад 100 тис. робітників. У країні не було досконалого фабричного законодавства, що відкривало простір для безкарних зловживань фабрикантів і заводчиків. Велике враження на місцеве робітництво справляла страйкова боротьба в Західній Європі. Як наслідок, починаючи з 1900 р., щорічно зростала кількість робітничих страйків та число їх учасників.

Першого травня 1900 р. в Харкові відбулися масовий робітничий страйк і 10-тисячна демонстрація, яка проходила не лише під економічними, але й політичними гаслами. Влітку 1903 р. відбувся загальний страйк робітників південних міст імперії, у т. ч. українських. Страйком керувала Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП), яка надала йому політичного характеру.

Малоземелля та безземелля значної частини селянства і пов'язані з цим злидні мали наслідком періодичні селянські заворушення. Селяни вимагали збільшення наділів, поділу поміщицької землі, зменшення податків. Економічне становище селянства Лівобережжя і Слобожанщини значно погіршилося навесні 1902 р., коли почався голод. Попереднього року поряд з недородом зернових повністю або частково загинули городні культури, зокрема картопля – основна їжа селянина. Вже на початку 1902 р. селяни у своїй більшості залишилися без продовольства, а їхня худоба – без фуражу. У цій трагічній ситуації вони опинилися сам на сам зі своїми проблемами і не отримали допомоги ні від держави, ні від сусідів-поміщиків. Наслідком стали великі заворушення на Полтавщині та Харківщині. Було спалено багато панських садиб, цукроварень, інших поміщицьких підприємств. У селянських виступах 1902 р. активну участь взяли українські інтелігенти – патріоти, які прагнули налати їм, крім соціального, національно-визвольного характеру. Подекуди це їм вдавалося.

5. Наддніпрянська Україна в господарській системі Російської імперії початку XX ст. Податкова політика царизму в Україні

Історичний парадокс України полягав у тому, що, маючи низку високорозвинених галузей народного господарства, багатючі чорноземи, вона не могла сповна використовувати їх для блага свого народу. Російська імперія перетворила Україну на джерело прибутків, на ринок збуту товарів російського центру та постачальника сировини. Центральний уряд не зважав на місцеві особливості й потреби населення. В Україні, як і раніше, розвивалися, голов-

Доставка хліба до Бердянського порту. Через цей та інші азовські та чорноморські порти українське зерно широким потоком ішло в Європу.

ним чином, видобувні галузі (вугільна і гірничорудна) і первинна переробка (виплавка чавуну і сталі). Машини й механізми вироблялися, в основному, за межами України, а потім із великими прибутками збувалися на її території. Із галузей машинобудування відносно розвинутим було в Україні лише сільськогосподарське. Усі ці перекоси в промисловому розвитку, відсутність завершених економічних циклів робили економіку України надзвичайно вразливою щодо економічних криз і міцно прив'язували її до господарства імперського центру.

Бездержавне становище сформувало і односторонню структуру сільськогосподарського виробництва. Село орієнтувалося, головним чином, на вирощування зернових культур та цукрових буряків, часто на шкоду іншим культурам і галузям. Про гармонійний розвиток сільського господарства ніхто не турбувався. Як наслідок, Україна перетворилася на «житницю Європи», європейський центр цукроваріння, а мільйонні маси селянства помітних змін на краще не відчували.

Яскравим показником пригніченого становища України в Російській імперії є дані про податки, які збирала імперія на її території. Їх сума в 1905–1913 рр. на 50% перевищувала видатки на українські губернії. Таким чином, половина загальної суми податків з України йшла на користь інших частин держави і її бюрократичного апарату. «Українська пшениця, сало, горілка, згодом цукор, залізо й вугілля стали такою ж опорою Російської імперії, як хутрянний «ясак» самоїдів та остяків», — зазначав Михайло Грушевський.

Податкова система Російської імперії очима карикатуриста однієї з газет 1905 р. В Україні податковий тиск був ще жорсткішим, ніж у центрі імперії.

Висновки та узагальнення

Не маючи сприятливих умов для розвитку, сільське господарство Наддніпрянщини, що ґрунтувалося головним чином на працелюбстві українських селян, просувалося вперед повільно. Перш за все, розширювалися площі під зерновими культурами та цукровими буряками. В господарствах деяких поміщиків і заможних селян все частіше і у більших масштабах застосовувались сільськогосподарські машини.

Однак у цілому стан сільського господарства був незадовільним. Значна частина селян жила за межею бідності. Багато хто з них порятунком бачив у переселенні в інші райони імперії. Деякі намагалися захищатися, створюючи сільськогосподарські спілки.

Таким чином, більшість населення України жила скрутно (про негаразди промислового розвитку України і становище робітників ви читали у попередньому параграфі). Це було прямим наслідком політики російського уряду. Звичайно, не процвітало й населення російських (великоруських) губерній. Але воно перебувало в дещо кращій ситуації, бо, крім всього іншого, Україну в економічну пірву заганняв цілеспрямований економічний визиск її, який здійснював імперський Центр.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте стан сільського господарства України на початку ХХ ст.
2. У чому проявлявся залежний характер економіки України у складі Росії?
3. Охарактеризуйте наростання робітничого і селянського руху в Україні на початку ХХ ст. Чим він був викликаний і хто ним керував?
4. Розкажіть про розвиток в Україні кооперативного руху і протидію йому імперського Центру.

Документи та матеріали

1. Економічний визиск України

Основною метою російської економічної політики на Україні було увічнити стан України як сільськогосподарського району імперії, як постачальника сировини для російської промисловості і як ринку для її виробів. Наслідком того на Україні розвиваються тільки ті галузі промисловості, які не мали відповідних природних умов у Росії (цукрова промисловість), або ті, що постачали сировину та півфабрикати для російської індустрії (металургія, кам'яновугільна промисловість). Натомість давня галузь української промисловості — текстильна, була штучно затримана в своєму розвитку, а деякі види її (наприклад, бавовняна промисловість) і зовсім не могли існувати на Україні через різні митні й тарифні заходи російського уряду. Ці тенденції російської економічної політики позначилися також на залізничному будівництві: насамперед уряд будує

(або сприяє будівництву) ті магістралі, що сполучали українські землі не з українськими містами, а з московським промисловим районом. Будівництво залізниць, крім того, було пов'язане з стратегічними планами імперії, що часто суперечили економічним потребам України. Так само в царині фінансовій були упосліджені інтереси України, яка набагато більше мусила віддавати до російського скарбу, ніж діставала від нього (перед Першою світовою війною Україна давала понад 26% усіх державних прибутків і, покриваючи з них усі державні видатки на свої потреби, майже половину одержаних з неї коштів мусила віддавати на потреби інших частин імперії). Наслідком цього була поважна затримка в економічному розвитку України. Лише доплив закордонного капіталу (переважно французького, бельгійського і англійського) з кінця XIX ст. сприяв піднесенню української промисловості, зокрема Донбасу й Кривого Рогу.

Джерело: Полонська-Василенко Н. Україна в другій половині XIX — на початку XX ст. — Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — Т.2. — С. 478.

Запитання і завдання

1. В чому проявлявся економічний визиск України?
- * 2. Чому цей визиск посилювався на рубежі XIX – XX ст.?
3. Що, на думку Наталії Полонської-Василенко, сприяло навіть в умовах антиукраїнської політики самодержавства певному піднесенню промисловості України?

Запам'ятайте дати

1910 – найбільше піднесення кооперативного руху в Україні.

Словник термінів

Артіль – група осіб, що добровільно об'єднуються для спільної господарської мети на обмежений чи необмежений час на певних умовах, які визначають участь в артілі працею або працею та капіталом, а також участь у прибутках та спільну відповідальність членів.

Ясак (тюрк.) – податок у Російській державі. Стягувався з неросійських народів, які займалися мисливським промислом у XV – XVIII ст. в Поволжі, в XVII – на початку XX ст. в Сибіру. Спочатку стягувався хутром, інколи худобою. З XVIII ст. поширився грошовий збір, згодом замінений подушною податтю.

Самоїди (від саамської мови – земля саамів) – давня російська назва саамських племен півночі Русі. Пізніше назва перенесена на ненців і деякі інші народи Півночі Російської імперії.

Остяки – застаріла назва народності Сибіру – хантів.

§ 46. Початок нового етапу українського національного руху в Наддніпрянщині

Згадайте: 1. Що вам відомо про суспільно-політичний рух у Наддніпрянщині у другій половині XIX ст.? 2. Які течії цього руху ви пам'ятаєте? 3. Назвіть відомих діячів українського визвольного руху другої половини XIX ст.

Початок XX ст. ознаменувався подальшою політизацією суспільно-політичного руху на Наддніпрянщині. Україна була ареною діяльності багатьох загальноросійських політичних об'єднань. Але найважливішим було піднесення українського національного руху, що перетворювався на реальну політичну силу.

1. Російська і єврейська течії суспільно-політичного руху в Наддніпрянщині на початку XX ст.

Загострення соціальних суперечностей на рубежі XIX – XX ст. викликало активізацію суспільно-політичного руху в Україні, багатонаціонального за своїм складом. Як і у XIX ст., на початку XX ст. українські губернії залишалися ареною діяльності загальноросійських політичних об'єднань.

Незадоволені самодержавним режимом, представники російської буржуазії, поміщиків та інтелігенції мріяли про ліберальне реформування Росії, перетворення імперії на конституційну монархію. Ліберали прагнули знайти й знаходили прихильників в Україні. До 1905 р. своєї партії російські ліберали не мали.

Наприкінці XIX ст. розгорнули діяльність російські соціал-демократи. У 1898 р. була створена Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП). У 1903 р. на другому з'їзді РСДРП соціал-демократи розкололися на помірковану (меншовики) і ліворадикальну (більшовики) течії. Меншовики орієнтувалися на парламентську боротьбу, реформи, демократичні свободи. Більшовики прагнули до соціалістичної революції і диктатури. І більшовики, і меншовики намагалися закріпитися в Україні.

Наприкінці 1901 – на початку 1902 р. у Росії була створена партія російських соціалістів-революціонерів (есерів). Ця партія взяла багато чого з тактики народників. Зокрема, вона широко застосовувала революційний терор. Есерівська партія мала немало прихильників в Україні.

Національному питанню загальноросійські політичні партії особливої уваги не приділяли. За їхнім переконанням, національно-культурні запити пригнічених народів будуть автоматично задоволені після повалення самодержавства.

На початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні майже не відчувалася діяльність польських національних груп. Однак на арену політичного життя виступили євреї – третя за чисельністю після українців і росіян етнічна група України. У 1897 р. на з'їзді у Вільно була створена єврейська політична організація – «Загальний єврейський робітничий союз» або Бунд (у перекладі – союз). Бунд прагнув увійти на правах автономії до РСДРП. Але російські соціал-демократи не визнавали у своїй партії автономії. У 1903 р. бундівці були виключені зі складу РСДРП і почали діяти як цілком самостійна партія. У її складі було немало євреїв – жителів України.

2. Посилення українського національного руху наприкінці ХІХ ст.

Незважаючи на активну діяльність в Україні партій загально-російської орієнтації, український національний рух був головною течією суспільно-політичного життя, бо представляв інтереси більшості населення. Наприкінці ХІХ ст. він помітно зміцнів. Це проявилось як у зростанні кількості членів організацій національного спрямування, так і в більш рішучій боротьбі не лише за скасування введених самодержавством мовних обмежень, як це було раніше, а й на захист широкого кола соціальних та культурних прав українського народу. Почастішали вимоги політичної автономії України і навіть її державної самостійності. Цей напрям був започаткований Братством тарасівців і продовжений у діяльності його наступників.

Активність студентської молоді підштовхувала до більш рішучих кроків зрілих громадянців. У вересні 1897 р. на з'їзді делегатів місцевих громад у Києві було вирішено створити українське об'єднання громад, яке одержало назву Загальна українська організація. Головним завданням організації оголошувалося об'єднання всіх українських сил для боротьби «за національні права українського народу в Росії».

Таким чином, друга половина 90-х рр. ХІХ ст. ознаменувалася посиленням українського національного руху, поступовим переходом його від культурно-освітньої діяльності до політики.

3. Микола Міхновський та його праця «Самостійна Україна»

Переломною віхою у переорієнтації українського визвольного руху на політичну діяльність став вихід з друку у 1900 р. брошури Миколи Міхновського – харківського адвоката, у свій час активно діючого члена молодих громад і Братства тарасівців, під промовистою назвою «Самостійна Україна». Ця брошура вперше в Наддніпрянській Україні відкрито проголосила завдання боротьби за

Микола Міхновський – громадський і політичний діяч, який на початку ХХ ст. започаткував і очолив самостійницьку течію в українському національному русі Наддніпрянщини.

власну незалежну державу. Міхновський наголошував: «Часи вишиваних сорочок... минули і ніколи вже не вернуться. Українська інтелігенція стає до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить в сили свої і вона виповнить свій обов'язок. Вона випишує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ... Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу». Брошура справила велике враження в Україні, вплинула на кристалізацію національної свідомості. З іменем Міхновського, з брошурою «Самостійна Україна» пов'язують зародження українського націоналістичного руху в Наддніпрянщині, учасники якого рішуче боролися за повну самостійність України (самостійники).

Нові, більш складні й масштабні завдання вимагали й набагато вищого рівня організації учасників національно-визвольного руху. Роль керівника їхньої боротьби не могли виконувати об'єднання типу гуртків, якими до того часу були громади. Досвід Західної Європи показував, що цей вищий рівень могли забезпечити політичні партії. У 90-ті рр. XIX ст. вони вже виникли на західноукраїнських землях. Їх діяльність була добре відома в Наддніпрянській Україні і стала надихаючим прикладом для власного партійного будівництва.

Висновки та узагальнення

На порозі ХХ ст. відбулися суттєві якісні зміни в українському національному русі. Його учасники прийшли до усвідомлення того, що задля збереження майбутнього свого народу необхідно боротися за українську державу.

Спостерігається перехід від суто культурно-просвітницької діяльності до агітаційно-пропагандистської роботи, яка поклика-

на була підготувати широкі маси українців до сприйняття нових ідей. Така зміна акцентів на користь охоплення роботою широких мас українства становила ще одну особливість нової доби.

Новий напрям прослідковувався уже в діяльності студентських громад 90-х рр. і остаточно утвердився на початку ХХ ст.

Орієнтиром для багатьох молодих борців за волю України стала брошура Миколи Міхновського «Самостійна Україна». Міхновський став виразником настроїв найрішучіше налаштованих прихильників української державності, тих, хто вважав, що держава може вважатися справжньою, лише будучи повністю самостійною.

Перевірте себе

- * 1. Охарактеризуйте основні течії суспільно-політичного руху в Україні на початку ХХ ст.
- 2. Що свідчило про те, що український національний рух на початку ХХ ст. піднявся у своєму розвитку на новий щабель?
- 3. Коли виникла Загальна українська організація?
- * 4. З діяльністю якої західноукраїнської організації можна порівняти роботу Загальної української організації?
- 5. Що ви знаєте про діяльність Миколи Міхновського?
- 6. Коли була написана брошура М. Міхновського «Самостійна Україна»? В чому її значення?

Документи та матеріали

1. Уривки з «Самостійної України» Миколи Міхновського

Державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері міжнаціональних відносин.

...Акт драми ще не наступив для нашої нації: вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії... Антракт власне починається з 1654 року, коли українська республіка злучилася з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політично і культурно помалу завмирає...

Коли в українській державі відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав, ніж нинішній малостатніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої Української республіки наче в завойованій свіжо країні, висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, збирає останній гріш з бідного народу...

Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «я». Наша нація у своєму історичному розвитку часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна, єди-

на, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас і Берестечки, і Полтава...

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо і те, що се вже остання боротьба, що потім вже ніколи не настане слушний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився, і ми не допустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах! ми розіб'ємо їх по схід сонця свободи!

Джерело: Самостійна Україна. — Львів, 1900. — С. 6–7.

Запитання і завдання

1. Визначте основну ідею «Самостійної України».
2. В чому вбачав Міхновський одну з основних причин поразки визвольних змагань в попередні часи?
3. У чому, за Міхновським, запорука успіху боротьби за українську державу, що починалася?
- * 4. Як називалася течія українського національно-визвольного руху, яку започаткував Міхновський?

Запам'ятайте дати

1900 – видано брошуру Миколи Міхновського «Самостійна Україна».

§ 47. Створення і початок діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини

Згадайте: 1. Коли виникли перші українські політичні партії в Західній Україні? 2. Як початок їх діяльності позначився на національно-визвольному русі на західно-українських землях?

Перші українські політичні партії в Наддніпрянській Україні заявили про себе своєю діяльністю на захист українців на початку XX ст. Вони орієнтувалися на відновлення автономної (у складі Росії) чи незалежної Української держави.

1. Революційна українська партія (РУП)

Історія національних політичних партій на Наддніпрянщині веде відлік від започаткованої у 1900 р. на основі студентської громади Харкова Революційної української партії (РУП).

Хоча точно визначеної програми дій РУП не мала, її члени, а це переважно молодь, вважали, що майбутнє України слід шукати в селі, яке зберегло свій національний характер і через це надавало значні революційні можливості для боротьби з владою, що гнобила українство. І члени РУП, за прикладом революціонерів попередніх років, пішли в село й понесли з собою брошури, газети і в.дозви.

Це мало величезне значення для розвитку українського революційного руху. Такий характер діяльності першої української партії на Наддніпрянщині відрізняв її від усіх попередніх політичних груп, які переважно займались культурницькою роботою в замкнутих колах інтелігенції та студентства. РУП за перші три роки існування розгорнула мережу місцевих організацій, утворила Центральний комітет у Києві та Зарубіжний комітет у Львові. Партія виступала за повалення самодержавства. Між 1900 і 1904 рр. РУП випускала 4 газети і видала 38 брошур загальним накладом 190 тис. примірників. Видання РУП, які поширювались в селі і пропагували ліквідацію поміщицького

Член першого складу ЦК РУП Дмитро Антонівич продовжив справи батька — лідера «хлопоманів».

землеволодіння, безоплатну передачу землі селянам, відповідали настроям населення і сприяли розгортанню масового антиурядового антипоміщицького селянського руху 1902–1903 рр. на Полтавщині та Харківщині. Газета російських соціал-демократів «Іскра» писала в 1903 р.: «Як снігом було засіяно їхніми листками Україну. З вікон вагонів, пішки, на велосипедах, проїжджаючи сотні верств на селянському возі, вивозили й розкидали насіння протесту українські революціонери. Щось нове, надзвичайне освітило давно приспану, відтиту від політичного життя країну. Селянин з великим зацікавленням взявся за кинуту йому літературу, його власною мовою писану».

2. РУП і утворення нових українських політичних партій

Під впливом РУП прискорилося створення нових українських партій. На конференції Загальної української організації восени 1904 р. було ухвалено рішення про створення на її основі **Української демократичної партії (УДП)**. Програма новозаснованої партії будувалася за зразком галицької УНДП. Незабаром від українських демократів відкололася група радикалів, яка утворила **Українську радикальну партію (УРП)**.

Таким чином, РУП як перша українська партія проробила велику роботу по політизації українського руху. Але короткому періоду її швидкого піднесення поклав край арешт ЦК і багатьох найактивніших рупівців у 1903 р. Послаблену організацію ще більше знесли внутрішньопартійні суперечки. Як і більшість українських партій того часу, РУП трималася на «двох китах» – поєднанні національних вимог з соціальними. Майбутня Україна, самостійна або автономна, бачилася такою, що розбудовуватиметься на соціалістичних засадах. Суспільна власність на засоби виробництва мала привести до економічного процвітання.

Але частина рупівських діячів у 1904 р. вирішила порвати з національними традиціями. Влітку 1904 р. з РУП вийшла група під проводом Мар'яна Меленевського (1878–1938) й Олександра Скоропис-Йолтуховського (1880–1950). Вона заснувала **Українську соціал-демократичну спілку**, яка на правах регіональної організації ввійшла до Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків).

Більшість РУП, лідером якої був економіст Микола Порш (1879–1944), не відмовилася від автономістської національної програми. За наполяганням Порша, РУП наприкінці 1905 р. була перейменована в **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**.

Отже, в Україні переважали національні партії соціалістичного спрямування. Певний виняток становили демократична і радикальна партії. Ці партії, їх засновники та лідери – відомі громадські й культурні діячі Євген Чикаленко (1861–1929), Борис Грінченко, Сергій Єфремов (1876–1937) та інші – в національному житті відстоювали політичну автономію України. Що ж до соціально-економічних перетворень, то, підтримуючи, як і соціалісти, ідею загальнонародної власності, вони при цьому вважали, що видучення у приватних осіб власності все ж повинне супроводжуватися компенсацією тим, кому вона раніше належала. Демократи і радикали віддавали перевагу забезпеченню змін через проведення державою реформ, а не шляхом руйнівної боротьби між класами.

Сергій Єфремов – один із засновників і лідерів УДРП. Відстоював ідею політичної автономії України.

3. Самостійницька та автономістська течії в українському русі

Як уже вказувалось, на рубежі ХХ ст. в національно-визвольному русі відбувалися якісні зміни. Його учасники прийшли до переконання про необхідність боротьби, результатом якої стала б поява української держави. Але якою повинна була бути така держава – автономною частиною Росії, чи цілком незалежною? В українському русі на початку ХХ ст. переважали прихильники широкій політичній автономії України в майбутній Російській демократичній державі, побудованій на засадах федерації (автономісти й федералісти).

На принципах необхідності повної державної самостійності України стояв Микола Міхновський. Саме від нього бере початок український самостійницький рух на Наддніпрянщині. Свої погляди Міхновський виклав в уже відомій вам брошурі «Самостійна Україна». Брошура писалася на замовлення фундаторів РУП, як програма цієї партії. Спочатку РУП справді керувалась цією програмою. Проте невдовзі більшість членів партії перейшла на позиції федералізму. Інші українські партії також відстоювали таке бачення майбутнього України.

Виняток становила утворена Миколою Міхновським у 1902 р. **Українська народна партія (УНП)**, яка взяла на озброєння гасло політичної самостійності. Те, що самостійницька течія на початку ХХ ст. залишалася менш популярною, ніж автономістська, у значній мірі пояснюється впливом російських соціалістичних партій, які захопили багатьох українських діячів спокусливими ідеями про рівність і братерство всіх робітників та селян. Вважалося, що суспільство такого братерства та рівності забезпечить і умови для розквіту всіх народів у багатонаціональній державі. Тому достатньо забезпечити їх автономію, і процвітання буде гарантоване. Потрібен був час, щоб позбутися цих ілюзій.

Висновки та узагальнення

Важливим чинником, що помітно посилив можливості національно-визвольного руху, стало формування українських політичних партій на Наддніпрянщині. З появою вже першої з них – РУП завершився перехід українських патріотів до широкої агітаційно-пропагандистської роботи в усіх верствах суспільства.

Майже всі партії майбутнє України бачили в її розвитку шляхом побудови суспільного ладу на засадах заперечення приватної власності на засоби виробництва. Вони вважали, що процвітання може бути забезпечене втіленням в життя соціалістичної ідеї. Але час поставив під сумнів вірність таких переконань.

Та головне полягало в тому, що партії ставили собі за мету боротися за державність свого народу. При цьому, поряд з автономістською, сформувалася течія визвольного руху, представники якої висували вимогу повної самостійності майбутньої держави українців.

Таке розуміння державності завойовувало собі прихильників поступово. І РУП, і інші партії, що виникли на початку ХХ ст., вважали достатнім для себе обмежитися вимогами автономії України у майбутній Російській демократичній державі. Виняток становила лише УНП.

Опонентами українських національних партій в питанні про політичне майбутнє України виступали російські соціалісти. Показово, що російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП) відмовлялася від будь-яких контактів з Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). Назви партій і їх соціальні програми співпадали майже повністю. Але українські соціал-демократи ще говорили і про національні інтереси свого народу. Для РСДРП цього було досить, щоб вважати УСДРП «дрібнобуржуазною» партією і ставитися до неї вороже.

Перевірте себе

1. Дайте вірну відповідь. РУП виникла в: а) 1900 р.; б) 1903 р.; в) 1905 р.
2. Покажіть процес створення українських політичних партій.
3. Яким бачилося майбутнє України членам національних політичних партій?
4. Розкажіть про самостійницьку та автономістську течії в українському визвольному русі.
- *5. Як аргументували свої погляди автономісти, а як — самостійники? Чиї аргументи, на ваш погляд, переконливіші?

Документи та матеріали

1. 3 програми Української соціал-демократичної робітничої партії

... Українська с.-д. партія перш за все і головним чином вимагає:

1) демократичної республіки — в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;

2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;

3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію...

6) права кожної нації на культурне і політичне самоопреділення;

7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;

8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків...

10) права вільного переїзду, знищення паспортів, повної волі промисловості і розпорядження своєю власністю;

11) знищення усяких привілеїв класів, верств (сословій), походження, статі, релігії і націй;

12) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;

13) проголошення релігії ділом кожного громадянина;

15) заміни постійного війська народною міліцією;

16) безплатного обов'язкового світського, загального і професійного навчання для всіх дітей до 16 років; їжі, одягу і підручників — безплатно для всіх бідних; передачі всієї народної освіти на Україні Українському сеймові; відповідного числа шкіл для кожної нації;

...В цілях охорони труда партія добивається:

1) максимального робочого 8-годинного дня для всіх дорослих найнятих робітників і робітниць;

...На користь вільного розвитку класової боротьби на селі і сільського господарства партія вимагає:

1) передачі всіх земель — казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і великих приватних землевласників крайовим автономним одиницям;

2) знищення всіх пережитків кріпацтва в аграрних відносинах;

Джерело: Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. — К., 1992. — С. 9 — 11.

Запитання і завдання

1. Виділіть в тій частині програми, де формулювалися соціальні вимоги, пункти, що підтримувалися всіма українськими партіями, та положення, з якими виступали лише соціалісти.
2. Дайте вірну відповідь: УСДРП належала
а) до самостійницької;
б) автономістської течії визвольного руху.

Запам'ятайте дати

1900 — заснування РУП.

1902 — заснування УНП.

1904 — заснування УДП.

1905 — утворення УСДРП.

§ 48. Економічний розвиток

західноукраїнських земель на початку XX ст.

Соціальна диференціація селянства

Згадайте: 1. Яким був стан економіки Західної України у першій половині XIX ст.? 2. Які зміни в економіці Західної України відбулися у другій половині XIX ст.?

Соціально-економічний розвиток Західної України, як і раніше, визначався її залежним становищем в Австро-Угорській імперії. Невеликий крок вперед зробила промисловість, але розвивалась вона вкрай нерівномірно й односторонньо. Ще складнішою була ситуація в сільському господарстві, яке переживало кризу.

1. Характер економіки західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії

У 1900–1913 рр. принципових змін в соціально-економічному і політичному становищі західноукраїнських земель не сталося. Ці землі, як і у XIX ст., залишалися внутрішньою колонією Австро-Угорщини. Галичина і Буковина розглядалися Австрією, а Закарпаття – Угорщиною, як ринок збуту продукції, що вироблялася у центральних провінціях імперії, і сировинний її придаток.

В кінці XIX – на початку XX ст. в Західній Україні завершилося формування основних галузей фабрично-заводської промисловості і визначилися напрямки її подальшого розвитку.

Почався новий період в історії нафтодобування. Старі шахти-криниці були остаточно ліквідовані. Натомість виникли нові свердловини – глибиною до 1000 і більше метрів. Зросла кількість кадрових робітників. Завершився переворот у технічному устаткуванні. Збільшився видобуток нафти. На початку 90-х рр. XIX ст. в Прикарпатті видобували 91–96 тис. тонн на рік, а в 1909 р. – понад 2 млн. 50 тис. тонн. Більше 80% усього видобутку нафти на початку XX ст. припадало на Борислав.

Нафтова промисловість Прикарпаття була цілком в руках іноземного капіталу. У 1912 р. німецькі і англійські фірми об'єдналися в один великий концерн, який контролював 78% нафтовидобутку, 73% нафтопереробки, 86% транспортних засобів і нафтосховищ. Об'єднавшись з нафтовими групами Ротшильдів і Нобеля, цей концерн розпочав боротьбу з американським гігантом «Стандарт ойл оф Нью-Джерсі», що прийшов на український ринок нафти ще у 80-ті роки. В 1913 р. почалося проникнення французького капіталу. Місцевому капіталу залишалося всього 12% ринку нафти.

На другому місці після нафтодобувної стояла **деревообробна промисловість**. Галичина була також одним з основних експортерів лісу на європейські ринки.

Промисловість Західної України у 1900–1913 рр. розвивалася дуже **нерівномірно**. Зростало, наприклад, цегляне виробництво. Збільшилась кількість механізованих цегельних заводів, а бетонне, гіпсове, вапняне й скляне виробництво розвивалося повільно. Що ж до цукрової промисловості, то після того, як у 1870 р. був закритий останній завод, цілих 40 років її не було зовсім.

З початку ХХ ст. успішно стала розвиватися швейна, взуттєва і килимарська промисловість, однак і вона була представлена головним чином дрібними підприємствами ремісничого типу. Певне значення для економічного розвитку Галичини мало будівництво електростанцій в повітових містах і великої електростанції у Львові.

Таким чином, промисловість Галичини зробила деякий крок уперед, але розвиток її був **однобічний**. До того ж, місцеві підприємці були представлені в ній дуже слабо. Прибутки від промислового виробництва збагачували іноземців. Іноземне домінування в економіці Західної України призвело до того, що після короткочасного пожвавлення сфери виробництва вона прийшла в занепад вже перед Першою світовою війною. На вимогу газового картелю було ліквідовано десятки нафтоперегінних заводів, а переробку нафти перевели на заводи Австрії та Угорщини. На вимогу цукрового картелю посіви цукрового буряка набагато зменшили. Для них залишили лише 6,4 тис. гектарів, в той час як в Австрії і Судетах площа під буряк за 4 роки (з 1905 по 1909) збільшилася на 502 тис. гектарів. Чеським машинобудівним картелем квоту підприємств Галичини й Буковини визначили всього в 4 % продукції картелю.

2. Поглиблення соціальної диференціації селянства

Сільським господарством займалося приблизно 80–90% місцевого населення. В сукупному доході Західної України на сільське господарство припадало близько 70%. Велика частина земель, як і раніше, була власністю поміщиків. У Галичині поміщики тримали в своїх руках 40% загальної земельної площі. В аграрних відносинах і побуті сільського населення залишалось ще багато кріпосницьких пережитків. Поміщики, наприклад, зберігали монополне право на полювання, рибальство тощо.

Продовжувалось розшарування серед селян. На початку ХХ ст. заможні землевласники в Галичині становили близько 10% від числа селян. Ця верства селян успішно пристосувалася до ринкових умов і їхні господарства фермерського типу процвітали. Саме ці господарства забезпечували поступовий ріст валових зборів і середньої врожайності сільськогосподарських культур.

Але економічне становище решти селян було надзвичайно тяжким. Мізерна плата за 17–18-годинний день влітку, робота «за сніп», інші кабальні форми визиску й безправ'я посилили еміграцію. У 1909 р. в США мешкало вже 470 тис. українців. Багато селян їхало в Канаду, а також у Бразилію й Аргентину. Проте безпритульність на чужині й найважча робота за низьку платню стримували еміграцію. Перед Першою світовою війною еміграційна хвиля почала спадати, а невелика частина емігрантів повернулася на батьківщину. Поширеною була сезонна міграція селян і робітників. На сезонні роботи відправлялися до Бессарабії, Південної України, Німеччини, Бельгії, Франції. Щорічно на тимчасові роботи виїздило до 100 тис. осіб.

Висновки та узагальнення

На початку ХХ ст. принципових змін в соціально-економічному розвитку західноукраїнських земель не відбулося. Вони, як і у ХІХ ст., залишалися внутрішньою колонією Австро-Угорщини. Західна Україна розглядалася Австрією (Закарпаття – Угорщиною) як хліборобський край, який постачав австрійським землям дешеві харчові продукти й деревину і був місцем збуту для промисловості.

Певне пожвавлення в промисловості викликав приплив іноземного капіталу, який приваблювали багата сировина й дешеві робочі руки в краї. Але іноземні підприємці не лише не сприяли становленню місцевого виробництва, а, навпаки, гальмували його. Пожвавлення виявилось короточасним. Розвивалися лише окремі галузі, головним чином нафтова і деревообробна. Промисловість хоч і зробила деякий крок вперед, проте розвиток її був однобічним. До того ж місцеві підприємці були представлені у ній дуже слабо. Прибутки від промислового виробництва збагачували іноземців.

На стані справ у сільському господарстві позначалося те, що, як і раніше, велика частка землі була власністю поміщиків. Примітивне селянське господарство, яке існувало поряд з благополучними великими економіями, переживало гостру кризу. Малоземелля, зростаючі податки мали наслідком зубожіння селян. І все ж частина селянства зуміла успішно пристосуватися до ринкової економіки.

Перевірте себе

1. Дайте загальну характеристику становища західноукраїнських земель на початку ХХ ст.
2. Вкажіть на особливості промислового розвитку Західної України.
3. Чим ви поясните відсталість сільського господарства й важкий економічний стан селян?
4. Чим була викликана масова еміграція з Західної України?
5. Наведіть свідчення колоніального характеру економіки західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії.

Документи та матеріали

1. Підручник з історії господарства про особливості промислового розвитку Західної України

Значну роль у промисловості західного регіону України відігравав іноземний капітал — австрійський, німецький, англійський, американський, французький, бельгійський. Створивши банки, акціонерні товариства, синдикати, концерни та інші монополістичні об'єднання, іноземні підприємці оволоділи основними галузями промисловості Західної України, насамперед нафтовою та озокеритною, по-хижацькому експлуатували природні багатства, неймовірно визискували робітників і одержували небачено високі прибутки...

Фабрично-заводська промисловість західноукраїнських земель розвивалася однобоко, в напрямку розширення видобутку і первинної переробки сировини, а не виробництва готової продукції. Спонукали її до цього диктаторська політика уряду Австро-Угорщини, а також іноземний капітал. Промисловий переворот у західному регіоні почався пізніше, ніж у Східній Україні, і відбувався повільніше. На початку ХХ ст. на всіх західноукраїнських землях налічувалося близько 100 фабрично-заводських, переважно дрібних підприємств, де працювало 62 — 63 тис. робітників із 300 тис. робітників, зайнятих різними видами промислової діяльності. Решта — близько 240 тис. — працювали в кустарних промислах, у маленьких ремісничих майстернях, удомг.

У першому десятиріччі ХХ ст. у промисловості західноукраїнських земель спостерігалось певне піднесення. Кількість зайнятого в промисловому виробництві й будівництві самодіяльного населення Галичини збільшилася в 1,5 раза, а питома вага його в усьому самодіяльному населенні краю підвищилася з 4,8 до 6,2%. Дещо зросла кількість зайнятих у торгівлі, на транспорті, в зв'язку... У той же час кількість зайнятих у сільському і лісовому господарстві не зменшилася, а навіть зросла на 12,5%.

Аналогічна картина спостерігалась у Закарпатській Україні і на Буковині. Одне слово, західноукраїнська промисловість на початку ХХ ст. знаходилась в перехідному періоді від ремесла до фабрики.

— **Джерело:** Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. — К.: Генеза, 1994. — С. 253—254.

Запитання і завдання

- * 1. Назвіть особливості розвитку промисловості Західної України, на які вказує автор.
- 2. Яку роль у господарстві Західної України відігравав іноземний капітал?
- 3. Чим був викликаний однобокий характер розвитку промисловості західноукраїнських земель?
- 4. На якому етапі розвитку перебувала західноукраїнська промисловість на початку ХХ ст.

Запам'ятайте дати

Кінець ХІХ—ХХ ст. — ріст нафтодобування в Галичині.

§ 49. Економічне і політичне становище українців в Австро-Угорській імперії на початку XX ст.

Згадайте: 1. Яким було соціально-економічне і політичне становище західноукраїнського населення у XIX ст.?

І на початку XX ст. українці в Австро-Угорщині не відчували себе повноправними господарями на власній землі. Вони жили в умовах економічного і національного гніту. Але далі миритися з таким становищем вони не збиралися.

1. Економічне і політичне становище українського населення

У Галичині селянське життя ускладнювала та обставина, що поміщиками були переважно поляки. Поляки займали також всі адміністративні посади, в їхніх руках був суд. Селяни гостро відчували не тільки економічний, але й національний гніт.

На початку XX ст. вони менше, ніж раніше, готові були миритися з таким станом речей. Попри все інше, давалася взнаки і робота серед них молодих українських політичних партій. Постійно зростало число селянських страйків. У 1902 р. страйк, в якому взяло участь 200 тис. селян, охопив усю східну частину Галичини. Учасники страйку протестували проти низької плати за роботу на поміщицьких ланах і перешкод у заробітчанській еміграції до Америки й Німеччини з боку місцевої адміністрації. Селяни виявили надзвичайну стійкість, і поміщики змушені були піти на поступки: заробітна плата збільшилася, виїзд на сезонні роботи, переважно до Німеччини, набрав організованих форм.

Єдиною, відносно благополучною галуззю промисловості в Прикарпатті була нафтодобувна. Але на кваліфікованих роботах на нафтових промислах більшість становили поляки, завезені туди з Заходу. Умови ж праці для українців там були нестерпними. Як писав один із польських громадських діячів того часу, центр нафтовидобування Борислав представляв собою «галицьке пекло... образ нужди, визиску і беззаконня». Тяжкі соціальні умови в Бориславі змалював Іван Франко у повісті «Борислав сміється».

Торгівля була виключно в руках євреїв, а на державну службу приймали здебільшого поляків. У торгівлі й на шляхах сполучення 1900 р. працювало лише 5,6% українців, а в державних установах та у вільних професіях – трохи більше 13%.

Щоб якнайбільше гальмувати культурно-освітній розвиток галицьких українців, польська адміністрація намагалася не допускати їх на

відповідальні посади або планово переводила урядовців-українців зі Східної Галичини до Західної, а то й взагалі вглиб Австро-Угорщини, позбавляючи українське населення своєї свідомої інтелігенції.

Таким чином, певна автономія Галичини у складі Австро-Угорщини була автономією для поляків, у яких були розв'язані руки для проведення політики колонізації українського населення.

2. Національне життя

Постійний грубий тиск на українців хоч і позначився негативно на їхньому економічному становищі, але не мав тих наслідків, на які сподівалися його організатори. Українці не асимілювалися, не розчинилися серед поляків, німців та румунів. Дискримінація за національною ознакою лише згуртувала українське населення. На порозі ХХ ст. українці, перш за все в Галичині та Буковині, продемонстрували зростаючу національну самосвідомість. Засноване ще у 60-ті рр. ХІХ ст. українською інтелігенцією товариство «Просвіта» створило в Галичині й Буковині численні осередки українського культурного життя. В 1914 р. в Західній Україні діяло 77 місцевих філій «Просвіти», майже 3 тис. читалень і 2,7 тис. бібліотек. «Просвіта» була справді масовим об'єднанням. Кількість її членів у 1914 р. становила 36, 5 тис. осіб.

Вважаючи своїм головним завданням культурно-просвітницьку діяльність, «Просвіта» разом з тим займалася конкретною роботою по заснуванню українських позичкових кас, крамниць, утримувала мандрівних інструкторів з організації і раціонального ведення господарства тощо.

3. Розвиток кооперативного руху

Якщо «Просвіта» створювала в Західній Україні осередки українського культурного життя, то кооперативи, ініціаторами заснування яких часто були просвітяни, творили багаті українського економічного життя.

На початку ХХ ст. український кооперативний рух продовжував досить швидко розвиватися. З'явилися нові кооперативні об'єднання: «Союз молочарських спілок», «Союз для збуту худоби» та інші. Відбувалося об'єднання окремих кооперативних спілок. У 1911 р. на базі 30 торговельних сільськогосподарських спілок постав великий «Сільськогосподарський крайовий союз торговельних спілок». Центром, який керував кооперативним рухом, став утворений у 1904 р. «Ревізійний союз українських кооперативів». У 1914 р. до нього входило більше 600 кооперативів. Кооперативний рух, заініційований національно свідомою інтелігенцією, зміцнив господарське становище багатьох українських селян, стримав процес їх обезземелення й перетворення в найманих робітників. Фінансова допомога, яку надавали кооперативи, дозволила селянам вистояти у боротьбі за землю як з

польськими поміщиками, так і з польськими селянами, котрі переселялись, спираючись на допомогу польського банкового капіталу, на західноукраїнські землі.

Сприятливо на становищі селян позначилися й масова еміграція та виїзд на сезонні роботи. І американські емігранти, і європейські сезонні робітники велику частину заробітку переказували додому. В результаті у західноукраїнських селян вперше з'явилися гроші, на які вони почали скуповувати головне багатство – землю.

Отже, на початку ХХ ст. при всій складності життя становище селян не було таким безпросвітньо безрадним, як декілька десятиліть тому. «Наш бідний, довгі роки систематично гноблений і оглуплюваний народ власною силою й енергією підіймав себе з понижаючого стану... та з радісною впевненістю глядить у свою кращу будучність», – писав Іван Франко у 1907 р. про цю важливу перемену у селянських настроях.

Висновки та узагальнення

Як і раніше, на початку ХХ ст. економічне і політичне становище більшості населення західноукраїнських земель було важким. Певне зростання промисловості не супроводжувалось поліпшенням становища робітників. У провідній галузі економіки – нафтодобуванні умови праці були нестерпними.

Економічний і національний гніт щоденно відчували на собі селяни, які складали величезну більшість населення Західної України. Проте саме в селі почали поволі відбуватися певні позитивні зрушення.

Інтереси селянства захищали кооперативи, кількість яких швидко зростала. Сприятливо на становищі селян позначилися й масова еміграція та виїзд на сезонні роботи. І емігранти в Америку, і європейські сезонні робітники велику частину заробітку переказували додому.

Особливістю Західної України була дискримінація українського населення у всіх сферах народного господарства. Це перш за все стосувалося Галичини, яка відчувала на собі брутальний польський тиск. Місцева польська адміністрація, що отримала з Відня широкі владні повноваження, створювала для українців нестерпні умови праці, часто взагалі намагалася позбавити права на неї. Виключно в єврейських руках перебувала торгівля, на державну службу приймали здебільшого поляків. Таким чином, здійснювалась повномасштабна політика колонізації українців.

Але така політика лише згуртувала українців. Живучи в важких економічних умовах, вони об'єднувалися для захисту національних інтересів. Зростала національна самосвідомість, що знайшло вияв у піднесенні національно-визвольного руху.

Перевірте себе

1. В чому проявлялась економічна і політична дискримінація українського населення в Західній Україні?
2. Яким був стан національного життя українців?
3. Яку роль у житті західноукраїнського села відігравали кооперативи?
4. Що дала для західних українців діяльність «Просвіти»?
5. Як на становищі селян позначалися масова еміграція та виїзд на сезонні роботи?

Документи та матеріали

1. Життя робітників на нафтових промислах.

(Іван Франко «Борислав сміється»)

Звільна, важкою ходою повзли дні за днями, і життя в Бориславі для робучих людей ставало чимраз тяжче і тяжче. Здалека і зблизька, з гір і з долів, з сіл і з містечок день у день сотні людей плили-напливали до Борислава, як пчоли до улія. Роботи! Роботи! Якої-небудь роботи! Хоть би й найтяжчої! Хоч би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не загинути! — се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисячів висохлих, посинілих, виголоджених людей...

А бориславські багаті тільки того й бажали!.. Дешеві і покірні робітники рікою напливали до них, з сльозами напрошувалися на роботу, хоч би й за яку дешеву ціну, і ціна справді пішла чимраз дешевша. А між тим хліб ставав чимраз дорожчий, — до Борислава його довозили дуже мало і дуже неправильно, і робітникам не раз і з яким-таким грошем за пазухою приходилось мліти голодом. А вже ж, певно, те, що новоприходячим поліпшення було дуже мало, а тим, що жили раз у раз в Бориславі, погіршало дуже значно. Щотижня жиди-власцівці врівали їм плату, а супротивних зацитували згідними насмішливими словами: — Не хочеш тільки брати, то йди собі та здихай з голоду, — тут на твоє місце десять аж напрошується, та й ще за меншу ціну!

Джерело: Франко І.Я. Вибрані твори. — Львів: Каменяр, 1986. — С.125–126.

Запитання і завдання

1. Використайте матеріал при розгляді питання про економічне становище українського населення.
2. Яку обставину використовували власники нафтових копалин для посилення визиску робітників?
3. Прочитайте повість Івана Франка повністю і складіть по ній розповідь про життя робітників західноукраїнських земель.

Запам'ятайте дати

1900-ті рр. — швидкий розвиток кооперативного руху на західноукраїнських землях.

1902 — найвище піднесення селянського страйкового руху.

§ 50. Наростання національного руху в Галичині на початку ХХ ст.

Згадайте: 1. В чому проявлялися особливості національного руху на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст.? 2. Чому українську Галичину порівнювали з італійським П'ємонт? 3. Які течії в національному русі Західної України ви знаєте? 4. Назвіть відомих діячів національного руху на західноукраїнських землях. 5. Коли в Західній Україні виникли перші політичні організації?

Галичина на початку ХХ ст. була загальноукраїнським центром визвольного руху. Там розгорталися події, які свідчили про те, що українці впритул наблизилися до безпосередньої боротьби за відновлення власної державності.

1. Цілі боротьби українців Галичини

У другій половині ХІХ ст. центр українського національного руху переноситься на західноукраїнські землі. Український рух досяг там таких відчутних результатів, що поляки з острахом називали той період «українським завоюванням» Галичини. На початку ХХ ст. на місці пригнобленої і безправної селянської маси виросла свідомо своїх економічних, культурних і політичних інтересів українська нація. Це цілковито змінило на користь українців загальний баланс сил двох головних національностей – українців і поляків, що протистояли одна одній в краї. Українську Галичину всерйоз стали порівнювати з П'ємонт.

Розгорнулася гостра політична боротьба. Українські партії використовували соціальне піднесення мас для політичних виступів. Головними гаслами були поділ Галичини й національна автономія для її української частини, заснування українського університету у Львові і, передусім, загальне виборче право. Стратегічним завданням була незалежність України.

2. Боротьба за загальне виборче право.

Українці в австрійському парламенті і галицькому сеймі

Введення загального виборчого права дозволило б подолати дискримінацію українців при виборах і мати в австрійському та місцевих парламентах достатню кількість захисників національних інтересів. В боротьбу за загальне виборче право активно включилось кероване політичними партіями селянство. Крім економічних ви-

мог, загального виборчого права добивалися селяни під час вже згаданого вище потужного хліборобського страйку 1902 р. У 1906 р. до 30 тис. селян зібралося у Львові на віче, де вимагали не тільки економічних полегшень, але й політичних свобод та загального виборчого права.

Під цим тиском у 1907 р. австрійський уряд провів нарешті реформу парламенту. Загальні вибори помітно збільшили українське представництво. Якщо в 1879 р. українці мали трьох представників, то після виборів 1907 р. — 27 з Галичини і 5 з Буковини.

Продовжувалася важка боротьба в галицькому сеймі. Прагнучи розколоти український табір, поляки на виборах 1908 р. зробили ставку на «москвофілів». Якщо до 90-х рр. XIX ст. польський і «москвофільський» рухи були непримиренними противниками, то надалі польські політичні кола почали відверто підтримувати «москвофілів» на противагу українському рухові. Але польські надії несправдилися. Вплив «москвофілів» швидко й неухильно танув.

Польська адміністрація вдалася й до прямого підтасування виборчих бюлетенів, масового побиття в день виборів жандармами українських селян. При цьому були вбиті і поранені. У відповідь на криваву розправу український студент Мирослав Січинський здійснив замах на життя намісника Галичини поляка Анджеея Потоцького, який був ініціатором такого «проведення» виборів.

Хоча підтасовки й зменшили українське представництво в галицькому парламенті, але воно було більшим, ніж раніше. Наступні ж вибори у 1913 р. дозволили українцям зробити черговий крок у збільшенні свого представництва у цьому органі. Якщо у 1908 р. було обрано 12 українських патріотів і 8 «москвофілів», то через п'ять років — 30 посланців національного табору й лише одного «москвофіла».

В австрійському парламенті українці добивалися різних поступок в економічній і культурній сферах та постійно висували основну вимогу — надання українським землям політичної автономії у складі Австро-Угорщини. Перебуваючи у меншості в галицькому сеймі, українські делегати рішуче відстоювали свої позиції, вдаючись при потребі до демонстративного залишення зали засідань або навіть до тактики протесту голосом, що зупиняло хід дебатів.

3. Боротьба за український університет

Однією з пекучих проблем Галичини на переломі XX ст. було питання українського університету. Спочатку в діючому у Львові університеті була німецька мова викладання, а в 1871 р. австрійський уряд дозволив замінити її на польську чи українську, залежно

Польсько-австрійські репресії
викликали масовий протест.
Розгін і арешт учасників
демонстрації з приводу
вбивства студента
Адама Коцка.

від волі викладачів. А тому, що більшість з них були поляками, в університеті запанувала польська мова. Професори-українці й студенти протестували, але поляки вперто проводили в життя свою політику.

Тоді почалася боротьба за окремий український університет. На своєму віці в 1901 р. студенти вимагали як крок у цьому напрямку перейти до створення паралельних груп з українською мовою викладання на всіх факультетах. В 1902 р. 600 українських студентів оголосили бойкот Львівському університету й на знак протесту проти польського шовінізму в ньому роз'їхалися для продовження навчання до університетів у Відні, Кракові й Празі.

Одночасно українські делегації постійно вимагали прийняття рішення про український університет від віденського парламенту. Розгорівся конфлікт між польськими студентами й українськими, який часто переростав у сутички. У 1907 р. поляки вирішили розв'язати питання силою. Вони організували «бойки», які часто нападали на студентів-українців. Це викликало реакцію українського студентства, що вдалося до організації самооборони. У липні 1910 р. дійшло до збройної сутички, в якій загинув український студент Адам Коцко, було багато поранених з обох боків.

Після довгих переговорів австрійський імператор остаточно погодився, щоб для українців збудували окремий університет не пізніше як до 1916 р. Прихильне ставлення австрійських властей було викликане напруженими міжнародними відносинами, зокрема, між Австро-Угорщиною і Росією. Австро-Угорщина хоч-не-хоч змушена була щось обіцяти для українців, щоб зберегти їхню лояльність. У 1912 р. з Відня до адміністрації Галичини надійшли інструкції з вимогою ставитися однаково до поляків та українців. Уряд взяв на себе зобов'язання ввести українську мову в державне діловодство краю і в навчання у Львівському університеті. Були збільшені дотації на культурні й господарські потреби українців, визнано товариство українських селян «Сільський господар». Один

з лідерів народовців Юліан Романчук став заступником голови австрійського парламенту.

4. Діяльність національних і спортивно-фізкультурних організацій «Сокіл» і «Січ»

Українські патріотичні організації на початку ХХ ст. здійснювали значну роботу з зиховання у національному дусі молоді. У

Іван Боберський — педагог, заслужений організатор сокільсько-січового молодіжного руху на західноукраїнських землях.

Львові діяло підпільне товариство «Молода Україна». Таємні організації були створені в середніх школах різних галицьких міст. Вони проводили серед молоді культурно-навчальну роботу. Для виховання молоді в кінці 90-х рр. у Львові було засновано спортивно-фізкультурну організацію «Сокіл», яка діяла й у багатьох селах. Великі заслуги в розбудові «Сокола» мав педагог Іван Боберський (1873–1947), котрий очолював його в 1908–1914 рр. За цей час товариство поширило діяльність на всю Галичину.

У 1900 р. в одному з сіл Снятинського повіту виник перший гурток спортивно-фізкультурної організації «Січ». Ця молодіжна організація, яка теж поширила діяльність на всю Галичину, знаходилась під впливом Радикальної партії. Всі організації об'єднувались в Головному Січовому Комітеті, який у 1912 р. перейменовано на «Український Січовий Союз». Перед початком світової війни «Січ» і «Сокіл» провели у Львові великий крайовий збір молоді для відзначення 100-річчя з дня народження

У 1900 р. в одному з сіл Снятинського повіту виник перший гурток спортивно-фізкультурної організації «Січ». Ця молодіжна організація, яка теж поширила діяльність на всю Галичину, знаходилась під впливом Радикальної партії. Всі організації об'єднувались в Головному Січовому Комітеті, який у 1912 р. перейменовано на «Український Січовий Союз». Перед початком світової війни «Січ» і «Сокіл» провели у Львові великий крайовий збір молоді для відзначення 100-річчя з дня народження

Початок ХХ ст. ознаменувався масовим піднесенням національно-патріотичного руху молоді. Учасники руху «Соколів» на вулицях Львова, 1912 р.

Тараса Шевченка. Обидві організації були масовими й налічували близько 12 тис. членів.

Молодь мріяла про військову підготовку, щоб можна було найкраще прислужитися своєму народові у час боротьби за державність України. Щоб проводити військове навчання, учні львівських середніх шкіл у 1911 р. створили таємний гурток «Пласт». З цього гуртка вийшли юнаки, які 1913 р. виїхали до Києва і пропагували там ідею військового виховання серед молоді Наддніпрянщини. Військове навчання молоді здійснювало утворене у 1912 р. товариство «Січові Стрільці».

Висновки та узагальнення

На початку ХХ ст. у житті українців Галичини сталися великі зміни. Там відбувався стрімкий злет національної свідомості, швидко нарастив масовий національно-визвольний рух. «Інтенсивність, ширина і глиbokість того розвоєного (від слова «розвій», що означає розвиток. – Авт.) руху в тім часі, – писав Іван Франко, – були більші ніж коли-небудь перед тим... Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів, суперечних течій, полеміки, різномірних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів...» За декілька десятиліть перед початком Першої світової війни на місці пригнобленої і безправної селянської маси виросла свідомо своїх політичних інтересів українська нація. Розгорнулася гостра політична боротьба за захист прав і свобод українців, за національну автономію Східної Галичини, за український університет.

Українські патріотичні організації здійснювали значну роботу з виховання в національному дусі молоді. Діяли підпільні молодіжні організації, спортивно-фізкультурні патріотичні товариства «Січ» і «Сокіл».

Перевірте себе

1. Що вплинуло на активізацію національного руху в Галичині?
2. Назвіть головні гасла, які висували учасники національно-визвольного руху.
3. Розкажіть про боротьбу в Західній Україні за загальне виборче право.
4. Чому такою важливою для галичан була проблема відкриття українського університету?
5. В чому проявлялося піднесення національно-патріотичного руху молоді?
6. З якою метою утворювалися організації «Сокіл» та «Січ»?

1. Іван Лисяк-Рудницький та Дмитро Дорошенко про національний рух в Галичині

...Поява сильної та динамічної спільноти у Галичині наклала відбиток, особливо після 1905 р., на українські землі в Росії. Так сформувалася концепція Галичини, як «українського П'ємонту»: маленького краю з великою місією, покликаною стати географічною базою і плацдармом визвольної боротьби всього українського народу.

Для українського національного руху у Галичині двадцять п'ять років перед вибухом Першої світової війни були періодом неухильного просування на всіх фронтах. Один із тогочасних польських публіцистів влучно охарактеризував такий розвиток подій як «українське завоювання». Завоювання було перш за все внутрішнім і полягало у проникненні в широкі маси українців модерної національної свідомості. Це досягалося через постійно розширювану мережу народних товариств: освітніх, професійних, господарських, напіввійськових та ін. Участь у таких товариствах, місцеві філії яких сягали кожного містечка й села, давало селянам нове почуття людської гідності...

У політичній сфері тепер стало можливим розпочати систематичний, наполегливий наступ на польську гегемонію в Галичині...

Східноукраїнський історик і громадський діяч Дмитро Дорошенко, який після десятирічної перерви на початку літа 1914 р. знову приїхав до Галичини, був вражений досягненнями українського руху: «Як усе повиростало, як поширилось! Коли я побачив львівських знайомих, почув їх настрої, довідався про сподіванки і плани, то поступ, який зробило українське життя в столиці краю за ці десять років, уявився мені зовсім ясно: українці вже ставали тут у Галичині державною нацією, вони вже були надорозі до того, щоб почувати себе господарями на своїй рідній землі».

Джерело: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — С. 477—479.

Запитання і завдання

1. Розкрийте зміст вислову «Галичина — український П'ємонт».
- * 2. За рахунок яких засобів забезпечувався на західноукраїнських землях поступ національного руху? Чому ці засоби не дали результатів в Наддніпрянщині?
3. Що найбільше вразило Дмитра Дорошенка під час його відвідин Львова у 1914 р.?

2. Із статті в газеті «Земля і воля» (1910 р.)

Дня 1 липня с.р. прийшло у Львівському університеті до того роду подій, яких не знала ще ніяка історія боротьби за університети. Від кулі браунінга академіка (студента університету. — Авт.) упав молодий у цвіті віку студент, приносячи життя своє в жертву за свій ідеал...

Безпосередньою причиною урядження академічною молодіжкою нелегального віча в III залі Львівського університету в пам'ятному дні були слова голови «Польського кола» Гломбінського в його останній бюджетовій промові про те, що «Коло польське» не може згодитися на вилучення існуючих українсь-

ких кафедр у Львівському університеті в окреме тіло, як переходно-вого зв'язку до існування самостійного українського університету, з одного боку, та крайньо провокаційне становище нинішнього правительства Бінер-та-Штірка супроти української університетської справи, з другого... Віче, яке відбувалось у пам'ятному дні, було протестом з боку української академічної молоді проти цього становища австрійського правительства і «Кола польського»... Між професором Грабським і вшехпольською боювкою, котрої він властиво є моральним провідником, велися в день перед подіями переговори. Вшехпольська боювка свідомо прийшла в університет в п'ятницю рано з браунінгами в малім числі 40 — 50 людей, аби відвернути від себе відтак всякі позори вини.

Коли в III залі відбулося спокійне віче, польська молодь без причини почала будувати барикади перед залом ректорату, даючи тим самим почин до кровопролиття.

Студент прав Адам Коцко, людина з соціалістичними переконаннями, впавав понад всякий сумнів під кулі браунінга вшехпольського академіка. Є на це навіть свідки між арештованими студентами, очевидцями катастрофи і поза ними.

І невже ж бачить австрійське правительство в своїй дотеперішній політиці супроти народів Австрії, а спеціально супроти українського народу найвищу державну мудрість?

Можна тільки перестерегти його, аби воно не перечислилось.

Джерело: Хрестоматія з історії України. Посібник для вчителів. — К., 1996. — С. 189—190.

Запитання і завдання

1. *Що стало причиною загибелі українського студента?*
2. *Хто намагався перешкодити західноукраїнській молоді у виборванні нею права навчатися в національному вищому навчальному закладі?*
3. *Використайте наведений уривок із статті газети у розповіді про боротьбу в Галичині за український університет.*

Запам'ятайте дати

Початок XX ст. — боротьба на західноукраїнських землях за загальне виборче право, відкриття українського університету.

Кінець 90-х рр. XIX ст. — заснування спортивно-фізкультурної організації «Сокіл».

1900 — виникнення першої молодіжної організації «Січ».

1907 — реформа австрійського парламенту, яка значно збільшила представництво в ньому українців.

1911 — створення молодіжної організації «Пласт».

1912 — створення військово-патріотичного товариства «Січові Стрільці».

§ 51. Український національно-визвольний рух на Буковині і в Закарпатті.

Взаємини українців і неукраїнського населення в Західній Україні

Згадайте: 1. У чому полягали особливості національно-визвольного руху на Буковині і в Закарпатті в XIX ст.? 2. Як складалися взаємини українців з основними національними меншинами Західної України у XIX ст.?

Національний рух на Буковині і в Закарпатті на початку XX ст. мав свої особливості. Якщо в Буковині він був розвинутішим, то в Закарпатті ще перебував у зародковому стані. Боротьбу українців всіх трьох регіонів Західної України за свої права суттєво ускладнювали непрості взаємини з основними національними меншинами краю. Налагодуванню міжнаціональних відносин сприяли діячі українського визвольного руху, зокрема Андрій Шептицький.

1. Національний рух на Буковині та в Закарпатті

Як зазначалося раніше, з кінця XIX ст. буковинське політичне життя розвивалося «синхронно» з галицьким. Буковинські депутати разом з галицькими входили до «Українського клубу» у віденському парламенті, а головні політичні партії – національно-демократична, радикальна і соціал-демократична – були майже тотожні з галицькими. Ця співпраця не була безхмарною, але вона привела до перемоги української орієнтації серед буковинської інтелігенції. Перемогу закріпив розвиток мережі культурних та господарських організацій. Місцеві українські школи та громадські організації були найкращими з усіх, що існували у трьох західноукраїнських регіонах. Жваву національно-просвітницьку й одночасно спортивну роботу здійснювали гімнастичні і пожежні організації, які у 1904–1914 рр. поширили свою сітку на всю Буковину. Діяло багато організацій найрізноманітнішого характеру: студентських, жіночих, учительських, церковних, драматичних, музичних, наукових, гімнастично-спортивних тощо. У 1914 р. на Буковині було 590 різних українських товариств і установ.

У 1909 р. в Чернівцях відбувся з'їзд, на який прибули всі активні українські діячі: сільські війти (старости) з заступниками, голови читалень «Прсвіти» й товариства «Січ» тощо. На з'їзді

створили «Руську раду», відому також під назвою «Селянська партія» на чолі з професором Степаном Смаль-Стоцьким.

Українське національне відродження на Буковині перебувало в тісному зв'язку із загальним українським відродженням. Від самого початку в краї успішно протистояли румунізації та онімеченню, налагоджували зв'язки з українцями з інших земель, доводили історичні права українців на Буковину.

Як і раніше, на початку ХХ ст. національний рух залишався слабким в Закарпатті. У політичному й культурному житті цього краю переважали «москвофіли». Українська орієнтація була пов'язана з тижневиком «Наука». Його редактором з 1903 р. був **Августин Волошин (1874–1946)**, який згодом відіграв велику роль у національно-визвольному русі в Закарпатті. Певні зв'язки підтримувалися з галицькими українцями. Але внесок закарпатських діячів у розвиток загальноукраїнського політичного і культурного руху був мінімальним. На початку ХХ ст. Закарпаття залишалося, за висловом Драгоманова, «пораненим братом». Справжнє національне відродження розпочалося в краї пізніше.

Августин Волошин — провідний культурний і громадсько-політичний діяч Закарпаття, з діяльністю якого пов'язують посилення національного руху в цьому краї.

2. Взаємини з представниками інших народів

Доля українського національного руху значною мірою залежала від ставлення до нього поляків і євреїв, які були найбільш організованими і освіченими національними меншинами Західної України.

Як і раніше, переважна більшість поляків ставилася негативно до визвольних змагань українців. Вона підтримувала асиміляторську політику польської адміністрації в Галичині. Тому кожному, навіть щонайменшу, поступку українцям доводилося буквально «виривати» у гострому протистоянні з польськими чиновниками і польськими політичними партіями. Але протистояння було безперспективне — воно вело українсько-польські стосунки у глухий кут. Серед політиків обох народів посилювалися настрої накористь примирення. У лютому 1914 р. було укладено польсько-український компроміс. Українці повинні були одержати третину місць у Галицькому сеймі і повноважне представництво у різних сеймових комісіях. Польсько-український компроміс сильно підточував монополію поляків на владу, перш за

все в питаннях освіти і культури. Поляки зобов'язалися не чинити перешкод заснуванню українського університету у Львові.

Укладення угоди стало великою перемогою українців і могло послужити поворотним пунктом у польсько-українському конфлікті. Однак її так і не було втілено в життя, оскільки через декілька місяців розпочалася Перша світова війна.

Досить складними в Західній Україні були українсько-єврейські стосунки. Євреї змушені були вибирати між поляками, у руках яких були всі важелі управління в краї, і українцями – корінною і найбільшою, але пригнобленою національністю. В другій половині XIX ст. євреї охоче засвоювали польську культуру, бо це відкривало перед ними доступ до закритих для неасимільованих євреїв сфер життя: юриспруденції, літератури, освіти, мистецтва і т.п. На початку XX ст. в польському середовищі посилювся антисемітизм. У цих умовах лише окремі представники єврейської еліти в краї могли сподіватися на більш-менш комфортне майбутнє. Тому серед євреїв стали посилюватися сіоністські настрої. Це був курс на самозбереження себе як євреїв, щоб з часом відновити єврейську державу на історичній батьківщині в Палестині. Що ж до польсько-українських конфліктів, то тут вони прагнули зберігати нейтралітет, який, однак, не виключав і окремих випадків взаємодопомоги. Так, у 1907 р., під час виборів до австрійського парламенту, завдяки українській підтримці було обрано депутатами двох національно свідомих євреїв.

Налагодженню добрих взаємин з представниками інших народів сприяли діячі визвольного руху. Особливе місце серед них займав Андрій Шептицький (1865–1944) – ініціатор українсько-польського примирення. Ця людина відіграла видатну роль в українському національному русі.

3. Митрополит Андрій Шептицький та його роль у піднесенні національного життя в західноукраїнських землях

Патріотична діяльність Шептицького розпочалася в перші роки XX ст. У 1900 р. монах граф Шептицький очолив Українську Греко-Католицьку церкву. Йому тоді було лише 36 років, і він став одним з наймолодших митрополитів в історії церкви. Нащадок старого українського, але польщеного роду, Андрій Шептицький спочатку викликав недовіру багатьох українців, підозру, що він сприятиме полякам. Так само поляки сподівалися, що молодий митрополит використає свій вплив для послаблення українського національно-визвольного руху.

Але митрополит Андрій скоро включився в боротьбу за права українського народу, й під його впливом багато священників греко-католиків порвало з «москвофільством» і приєдналося до народницького табору. Турбучись про народну культурну спадщину, у

1913 р. митрополит Шептицький заснував у Львові Український національний музей і сам став його головним меценатом. Своєю відданою працею для української церкви й народу митрополит зумів прихилити до себе народні маси і ще до початку Першої світової війни був уже визнаний усіма як український патріот. Однією з головних заслуг його стало те, що він об'єднав зусилля греко-католицьких священників і світської інтелігенції, між якими до цього вже тривалий час не було порозуміння у досягненні спільної мети – національного визволення українців.

Митрополит Андрій Шептицький остаточно реформував Греко-Католицьку церкву на церкву національну, яка самовіддано захищала українські інтереси.

Висновки та узагальнення

П'ята частина населення Західної України проживала на Закарпатті і Буковині. Як і в Галичині, серед українців цих двох невеликих регіонів переважали селяни, а правлячу верству складали неукраїнці. Подібно до Галичини, Буковина й Закарпаття і на початку ХХ ст. залишалися внутрішньою колонією Австро-Угорщини.

Але рівень розвитку національно-визвольного руху на Буковині і Закарпатті був різний. На Буковині національний рух розвивався синхронно з Галичиною. На ситуації в Закарпатті позначалася його ізоляція від решти України. Ізоляція до певної міри зумовлювалася географією краю. Цей куточок України відділяли від Галичини і Буковини гори. Але головною перешкодою до встановлення тісних контактів з українцями Прикарпаття була належність цього регіону до угорських володінь. Від Галичини Закарпаття відділяв австро-угорський кордон, що ретельно охоронявся. Віддаленість та ізолюваність від інших українських земель зумовлювали слабкість національного руху на захід від Карпатських гір.

Протягом століть складними залишалися взаємини українців з представниками двох найбільших національних меншин – поляками і євреями. Особливо напруженими вони були з поляками, які претендували на те, щоб вважати всю Галичину своєю землею. На початку ХХ ст. в практичну площину починає ставитись питання про можливість в недалекому майбутньому державного самовизначення краю, і це значно загострило українсько-польське протистояння. Все ж перед Першою світовою війною протиріччя до певної міри вдалося пригасити.

У національно-визвольних змаганнях українців велику роль відігравав Андрій Шептицький. Під його началом вдалося об'єднати зусилля греко-католицьких священників і світської інтелігенції у досягненні спільної мети – національного визволення українців.

Це національне визволення бачилося учасникам руху як підсумок змагань за незалежну українську державу, в якій були б зібрані всі етнічні українські землі. Ідея такої України ставала гаслом, навколо якого повинні були об'єднатися всі українці, незалежно від того, де вони жили, в Австро-Угорській чи Російській імперії.

Перевірте себе

1. Покажіть особливості національного руху на Буковині та в Закарпатті.
2. У чому суть польсько-українського компромісу 1914 р.?
3. Охарактеризуйте українсько-єврейські стосунки на початку ХХ ст.
4. Яку роль у піднесенні національного життя на західноукраїнських землях відіграв Андрій Шептицький?
5. Прочитайте висновки та узагальнення і назвіть спільну мету, навколо досягнення якої об'єднувалися учасники національно-визвольного руху на Заході і Сході України.

Документи та матеріали

1. Історик Дмитро Дорошенко про успіхи національного руху на Буковині

Маленька Буковина почала відроджуватися на початку 80-х років, стаючи щораз ближче до галицького й загальноукраїнського життя... У 80-х роках уперше провели буковинські українці своїх послів до Буковинського сейму, а по виборах 1911 року мали їх 17 на всіх 53 послів. До парламенту в Відні вислала Буковина 5 послів, які виступали звичайно разом із українськими послами з Галичини. Перед війною Буковина на 300 тисяч українського населення мала 3 українські гімназії, 1 учительську семінарію, українська народна школа була в кожному селі. Широко були розвинуті читальні по селах, руханково-пожарні «Січі» та кооперативи.

Джерело: Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. Том II. — К.: Глобус, 1992. — С. 326.

Запитання і завдання

1. Яких успіхів досяг національний рух на Буковині на початку ХХ ст.?
2. Порівняйте рівень національного руху на Буковині, Галичині та в Закарпатті.

Запам'ятайте дати

1914 — досягнення польсько-українського компромісу.

1900 — Греко-Католицьку церкву очолив Андрій Шептицький.

Словник термінів

Антисемітизм — вороже ставлення до євреїв, одна з крайніх форм расового шовінізму.

Сіонізм — рух серед євреїв за переселення в Палестину і створення там національної єврейської держави.

§ 52. Україна в роки революції 1905–1907 рр.

Передумови і початок революції

Згадайте: 1. Яким було соціальне становище різних верств українського суспільства на початку ХХ ст.? 2. Які обставини загострювали політичну ситуацію в Україні сильніше, ніж у центральних російських губерніях?

В 1905–1907 рр. Російська імперія стала ареною демократичної революції. Вона була наслідком усього попереднього розвитку Росії. Не погоджуючись на проведення вкрай необхідних соціально-економічних і політичних реформ, царський режим робив цю революцію неминучою. Неминучою вона була не лише в російському центрі, а і в національних регіонах, серед яких Наддніпрянська Україна була найбільшим. Майже все, що піднімало на революцію росіян, підштовхувало на виступ і українців.

1. Передумови революції

Як і в Росії, в українських губерніях економічний розвиток не упроваджувався покращанням життя переважної більшості населення. Малоземелля і безземелля, необхідність працювати на кабальних умовах на поміщиків збурювали проти влади селянство чорноземних українських губерній навіть більше, ніж малородючих губерній Росії.

Прагнення підвищення зарплати, недосконалість фабрично-заводського законодавства, яке б захищало робітника, викликали гостре незадоволення у всіх регіонах імперії. Зростав вплив західноєвропейського робітничого руху. Робітники-українці, які працювали головним чином на малокваліфікованих роботах у відсталих галузях промисловості, прагнули до змін на краще не менше робітників-росіян, що були зосереджені в кам'яновугільній, металургійній та інших галузях промисловості.

Збереження в країні необмеженої влади царя, відсутність політичних свобод обурювало не лише українців, але й росіян. Вимога конституції об'єднувала навіть ті соціальні групи, які у всьому іншому були антагоністами – буржуазію і робітників.

Але у цій революції у росіян, з одного боку, і українців та інших пригноблених народів імперії, з іншого, були і свої специфічні, національні інтереси. Росіяни прагнули до оновлення Російської держави, модернізації її соціально-економічного і політичного ладу. Українці, добиваючись разом з росіянами та представниками інших народів задоволення своїх соціально-економічних інтересів, ви-

сували і національні вимоги. Перелік цих вимог був досить довгий – від забезпечення вільного розвитку української мови до відновлення у тій чи іншій формі Української держави.

2. Початок революції

Початок революції датують 9 січня 1905 р. У цей день, на який припала неділя, у Петербурзі була розстріляна велика мирна демонстрація робітників, що йшли до царських палат з наміром вручити петицію з проханням поліпшення умов життя. В історію ця подія увійшла під назвою «Кривава неділя». Розстріл остаточно розвіяв віру народу у «добраго царя».

Розправа над мирними маніфестантами викликала революційні виступи по всій імперії. В Україні розпочалися масові страйки на заводах і фабриках.

12 січня оголосили страйк 600 робітників Південноросійського машинобудівного заводу у Києві, в наступні дні припинили роботу інші підприємства міста. 17 січня в боротьбу включилися робітники трьох заводів Катеринослава, а 19 січня в місті вже страйкувало майже 12 тис. осіб. Центром страйкового руху у Харкові став паровозобудівний завод. У лютому хвиля страйків прокотилася вже майже по всій Україні. В останній зимовий місяць було зафіксовано 105 страйків, в яких взяло участь 70 тис. робітників. Починаючись як економічні, січнево-лютневі страйки часто переростали в політичні.

3. Революційні події в Україні весною-влітку 1905 р. Повстання на броненосці «Потьомкін»

Весною і влітку рух продовжував посилюватися. Протягом квітня – серпня в Україні відбулося 300 страйків, в яких взяло участь більше 100 тис. робітників.

Бурхливо розгорталися революційні події в Одесі. 13 червня там розпочався загальноомський страйк. Ще більше збурило ситуацію прихід в одеський порт броненосця «Потьомкін». Команда цього одного з найбільших на той час кораблів (730 осіб) підняла 14 червня повстання. Це був перший великий виступ на флоті і в збройних силах Російської імперії в цілому. Більшість матросів корабля складали українці, очолили повстання Григорій Вакуленчук (1877–1905) і Опанас Матюшенко (1879–1907). Вакуленчука на початку повстання було вбито, і керівництво перейшло до Матюшенка. Серед учасників був і Олександр Коваленко, інженер-механік. У свій час, навчаючись у Харкові, він був одним з засновників РУП. Коваленка обрали до складу революційного комітету, який керував повстанням.

Як один з небагатьох офіцерів, що перейшли на бік повсталих матросів, він по суті був командиром бунтівного корабля.

Проти повсталих спрямували всю Чорноморську ескадру. Але ескадра відмовилася відкрити вогонь по революційному броненосцю. Пройшовши крізь стрій кораблів, «Потьомкін» виграв «німий бій». Побоюючись повстання на інших суднах, командування ескадри поспішило відвести її до Севастополя. 25 червня потьомкінці здали броненосець румунській владі в порту Констанца, а самі стали політичними емігрантами. Деякі з них згодом таємно повернулися на підпільну роботу в Росію. Опанас Матюшенко в 1907 р. приїхав в Україну, але невдовзі його заарештували в Миколаєві. За вироком військово-морського суду його стратили в Севастополі. Олександр Коваленко залишився в еміграції, а у 1917 – 1920 рр. брав активну участь в Українській революції.

Опанас Матюшенко у найвідповідальніший момент став на чолі повстання моряків «Потьомкіна».

4. Розгортання селянського руху

Масовий робітничий рух в першій половині 1905 р. сприяв активізації боротьби селянства. На початку 1905 р. селянський рух проявлявся головним чином у формі вирубок лісу і захватів в поміщицьких маєтках корму для худоби. Виступи селян у цей час мали місце в Подільській і Волинській губерніях. У лютому – березні 1905 р. розгорнулася боротьба селян на Лівобережжі, в Степовій Україні та інших районах. 22 лютого близько 3 тис. селян

Повстання на броненосці «Потьомкін», більшість екіпажу якого складали українці, започаткувало серію виступів в армії і на флоті і засвідчило, що російський царизм вже не міг сподіватися на беззастережну підтримку людини зі зброєю.

Повстання селян у с. Великі Сорочинці на Полтавщині, де 5 тисяч селян протистояло каральному загону, який мав на озброєнні навіть гармати, було одним із найбільших за час революції.

Глухівського повіту Чернігівської губернії розгромили цукровий завод в Хуторі-Михайлівському.

Посилили роботу серед селян соціалістичні партії, як загальноросійські, так і національні. Вони розповсюджували листівки і прокламації, закликали селян допомагати робітникам та вимагати повалення самодержавства. Пропаганда сприяла розвитку селянського руху, появи в ньому зародків організованості. Якщо в першій чверті 1905 р. виступи селян проходили в окремих селах, то в травні – червні вони поширилися на цілі райони. Зокрема, селянський рух охопив майже всю Київську губернію.

Однією з форм руху стало також складання на сільських сходках петицій, в яких були вимоги наділення селян землею, скасування викупних платежів, звільнення політичних в'язнів, скликання представницьких загальнодержавних зборів, котрі б вирішили подальшу долю країни тощо.

Усього на протязі першої половини 1905 р. селянські виступи мали місце в половині повітів. Царський уряд намагався зупинити розгортання руху репресіями. Послані в село каральні загони сікли селян різками і навіть розстрілювали. Будинки активістів селянського руху спалювали, а їх самих заковували в кайдани й везли на судову розправу в місто. Однак все це не зупинило масові заворушення в українському селі.

Висновки та узагальнення

Російська революція 1905–1907 рр., розпочавшись у столиці імперії «Кривавою неділею», негайно перекинулася в українські губернії. Інакше не могло тоді й бути. Соціально-економічні і політичні суперечності, що викликали революцію, в Україні були навіть гостріші, ніж у центральних губерніях Росії. Економічний визиск селянства і робітництва тут був більший, ніж у Росії. Податки з українських земель також перевищували відповідні показники по російських губерніях. Нарешті, українці відчували на собі національний гніт, якого не знали росіяни, де б вони не знаходилися на території імперії.

Страйки протесту проти розправи над мирними демонстрантами в Петербурзі негайно охопили великі підприємства України.

У червні 1905 р. підняв повстання флагман Чорноморського флоту броненосець «Потьомкін», у багатонаціональному екіпажі якого переважали українці.

З початком революції стали більш рішучими селянські виступи. В першій половині 1905 р. селянські заворушення охопили половину повітів України.

Перевірте себе

1. Які причини зумовили революцію 1905–1907 рр. в Російській імперії?
2. Що можна сказати про причини революційних виступів у Наддніпрянській Україні?
3. Охарактеризуйте розмах страйкового руху робітників України навесні–влітку 1905 р.
4. Розкажіть про хід і значення повстання на броненосці «Потьомкін»?
5. Які політичні партії і течії діяли у складі екіпажу «Потьомкіна»?
6. Яка доля повстанців «Потьомкіна»?
7. Назвіть форми селянського руху в Україні у першій половині 1905 р.

Документи та матеріали

1. Про участь Олександра Коваленка в повстанні на броненосці «Потьомкін»

...Олександр Коваленко закінчив інститут і працював як воєнно-морський інженер у чорноморській ескадрі. Добра платня, гарна уніформа, сам — молодий, гарний, ще й співає милозвучним тенором... Міг би мати великий успіх в житті, міг зробити блискучу кар'єру — тільки сиди тихо і вірно служи «царю і отечеству». А він замість того, щоб горнутись до пануючої верстви і шукати протекції — більшу увагу приділяв матросам, що здебільшого походили з України.

...Коли почалося повстання на панцерному кораблі «Князь Потьомкін Таврійський», на якому служив О.Коваленко, то він приєднався до цього повстання.

...Весь виступ «Потьомкіна» комуністи приписують своїй організації. ...Безперечно, дехто з матросів був у зв'язку з більшовиками або з меншовиками, але не всі; напр., Матюшенко не належав ні до якої партії. Матроси не тільки поважали Коваленка, але й любили. Тому, не будучи обраним на якусь відповідальну посаду, він силою речей відіграв роль командира.

О.Коваленко був членом революційного комітету на «Потьомкіні». Постійного голови комітету не було; інколи головував Матюшенко, інший раз Кирил чи хто інший. У вирішальну хвилину, коли вже залишалося мало харчів і вугілля та стояло питання: куди йти? — в Севастополь з повинною чи в Румунію на еміграцію? — головував Коваленко.

Джерело: Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки. Український технічно-господарський інститут. — VI. Мюнхен, 1965. — С. 171, 173, 174.

Запитання і завдання

1. Використовуючи матеріал параграфа і сюжет статті Бориса Мартоса, дайте оцінку ролі Опанаса Матюшенка і Олександра Коваленка в повстанні на броненосці «Потьомкін».
2. Яку роль в організації повстання, на думку Мартоса, відіграли російські соціал-демократи – більшовики і меншовики?

2. Постанова селянських зборів Сумського повіту Харківської губернії

Ми, селяни Сумського повіту Харківської губернії, що зібрались 29 травня 1905 року в кількості близько п'яти тисяч чоловік, одноголосно ухвалили: теперішній чиновницький (самодержавний) лад не може покінчити з тяжким і безвихідним становищем народу.

Тому ми вимагаємо:

1. Негайного скликання Надзвичайних зборів, обраних загальною, рівною і таємною подачею голосів. Установчі збори негайно ж повинні вирішити питання: продовжувати війну чи ні, яким чином вирішити земельне питання, а саме: потрібно відбирати всі землі (дворянські, монастирські, удільні, кабінетні) чи ні.

2. Негайного звільнення всіх осіб, що постраждали через політичні і релігійні переконання.

3. Свободи слова, друку, зборів, спілок і страйків.

4. Негайного скасування інституту земських начальників і сільських поміщицьких стражників як таких, що перешкоджають вільному обговоренню і з'ясуванню наших потреб.

А поки всі наші основні вимоги будуть задоволені, ми відмовляємося виконувати всі державні повинності, а саме: платити податки, податі, не поставляти запасних, новобранців та інше, оскільки ці повинності накладені на нас без нашої волі.

Джерело: Революція 1905–1907 років на Україні. – С. 176.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте вимоги селян. Заповніть таблицю:

Вимоги селян	Назва вимог
Економічні	
Політичні	

2. Про що свідчила відсутність в документі національних вимог?

Запам'ятайте дати

12 січня 1905 – перший від початку революції страйк робітників в Україні (Південноросійського машинобудівного заводу в Києві).

14 червня 1905 – початок повстання на броненосці «Потьомкін».

Травень-червень 1905 – селянський рух набрав масового характеру.

Карта 11. Револьюційні виступи в Україні у 1905 р.

§ 53. Радикалізація революційного руху в жовтні—грудні 1905 р.

Згадайте: 1. Які найважливіші події відбулися в Україні в перші місяці революції 1905 р.? 2. Які суспільні верстви взяли активну участь в революції?

Непоступливість царизму привела до загального політичного страйку. Лише після цього в країні починаються зміни, спрямовані на демократизацію життя суспільства. Різні верстви населення, політичні партії сприйняли їх неоднозначно. Частина вони задовольнили, інші намагалися «дотиснути» самодержавство.

1. Жовтневий політичний страйк і Маніфест 17 жовтня

Незважаючи на масові виступи і зростання незадоволення у всіх верствах населення, царизм відмовлявся йти на поступки. Соціально-політичне напруження в імперії з початком осені 1905 р. продовжувало наростати. Народний рух швидко політизувався. Все це привело до загальноросійського політичного страйку, який почався в перші дні жовтня у Москві і Петербурзі. Вимогами страйкарів були: восьмигодинний робочий день, встановлення демократичних свобод, знищення самодержавства, негайне скликання Установчих зборів.

В Україні одними з перших до страйку долучилися робітники та службовці Катеринослава, Києва, Одеси, Миколаєва та інших міст. У середині жовтня в Україні страйкувало більш як 120 тис. осіб.

У революційних виступах під час жовтневого політичного страйку взяло активну участь і українське студентство. Студентський мітинг біля Київського університету.

Жовтневий страйк викликав розгубленість і вагання урядових кіл. Царизм був вимушений піти на поступки. 17 жовтня 1905 р. Микола II видав Маніфест, в якому «дарував» населенню громадянські свободи, особисту недоторканість, свободу слова, сумління, зібрань і спілок. Одночасно встановлювалася Державна дума як законодавчий орган імперії.

Маніфест 17 жовтня населення сприйняло по-різному. Частина раділа, висловлювала подяку цареві й відправляла вдячні молебні в церквах, сподіваючись, що з'явиться конституція і почнеться нова доба в історії Російської імперії, в тому числі й України. Натомість революційні групи вважали, що цей маніфест є тільки перешкодою у боротьбі з урядом, й поставилися до нього вороже. Популярним в їх середовищі був вірш-примовка:

Цар злякався — видав маніфест,
Мертвим — свобода, живих — під арешт.

Була ще й частина крайньо монархічно налаштованого населення. Вони вважали, що маніфест був проголошений внаслідок насильства над царем і вимагали збереження самодержавства у повній силі.

Після проголошення Маніфесту по всій Україні революціонери організовували мітинги, на яких промовці вимагали цілковитого знищення монархії. У відповідь на це почалися розправи (погроми) над революціонерами, головним чином євреями. Їх здійснювали прихильники монархії, яких називали «чорною сотнею» (чорносотенці). Оскільки серед активних революціонерів був великий відсоток євреїв, чорносотенці оголосили їх винуватцями заворушень у державі, які хитро підбурювали проти царя «простий руський народ».

Погроми, під час яких знищувалося майно, гинули десятки мирних громадян, відбувалися здебільшого при невтручанні, а то й при потуранні поліції. Найстрашніші погроми пройшли в Одесі, Києві, Катеринославі, містах Донбасу. Вони тривали декілька днів, і їх доводилося втихомирювати за допомогою війська. У Києві під час погрому загинуло 23 особи, а 223 отримали поранення.

2. Початок легальної політичної діяльності.

Загальноросійські партії в Україні

Царський Маніфест 17 жовтня створив умови для легальної політичної діяльності. Цим, перш за все, скористалися російські ліберали, які створили Конституційно-демократичну партію (кадети) і «Союз 17 Октября» (октябристи). Революцію вони вважали закінченою і готувалися до парламентської боротьби у стінах Державної думи.

Після Маніфесту 17 жовтня стали швидко організовуватися «чорносотенці», які створили декілька партій, найвпливовішою серед яких був «Союз русского народа».

Російські соціалістичні партії – соціал-демократи і соціалісти-революціонери – політичну свободу використали для посилення антиурядової діяльності. Частина з них стала готуватися до збройного повстання.

Усі російські політичні партії досить активно діяли в Україні. Але жодна з них не обіцяла українцям навіть автономії.

3. Українські національні партії

У 1905 р. чисельність і вплив українських національних партій в Україні були значно меншими, ніж загальноросійських.

РУП наприкінці 1905 р. змінила назву і стала йменуватися **Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП)**. УДП і УРП об'єдналися в **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**. Важко і повільно шукали українські національні партії свій шлях у революції. У їх середовищі не було узгодженості навіть у головному питанні: чи взагалі виправдане обособлене існування українських партій, чи не краще їм влитися до складу подібних російських? У свій час, у 1904 р., це питання розкололо РУП. Тоді з неї виділилася Українська соціал-демократична спілка, яка на правах регіональної організації приєдналася до РСДРП. У квітні 1906 р. було оголошено про приєднання на правах окремої національної організації до РСДРП усієї УСДРП. Тісно співпрацювала з кадетами УДРП. Окремі члени цієї партії одночасно входили і до кадетської партії. Лише самостійницька УНП для посилення українського чинника в революції пропонувала блок усіх українських партій.

4. Виникнення рад робітничих депутатів і професійних спілок

В час піднесення революції почали виникати масові позапартійні об'єднання громадян. Серед них виділялися ради робітничих депутатів, які складалися з представників заводів і фабрик. В Україні перша рада виникла в Катеринославі на початку жовтня 1905 р. Усього в жовтні – листопаді ради виникли більш як у 50 містах і робітничих селищах. Ради намагалися бути своєрідними органами робітничої влади. Вони своїми рішеннями скорочували до 8 годин тривалість робочого дня, надавали допомогу безробітним тощо. Радикальні соціал-демократи – більшовики прагнули перетворити ради в органи підготовки збройного повстання.

Одночасно з партіями і радами йшло формування професійних спілок, які брали на себе функції захисту інтересів робітників перед підприємцями. За роки революції в Україні створили 280 профспілок. Найбільше їх було в Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові. За вплив на профспілки боролися меншови-

ки, більшовики, бундівці. В деяких випадках профспілки опинялися під партійним контролем, в інших – вони залишалися поза партіями.

5. Розгортання селянського руху.

Революційні виступи в армії та на флоті

Маніфест 17 жовтня не заспокоїв основну масу населення – селянство. Все, що відбувалося в урядових верхах, вони сприймали через призму головної своєї мети – одержати землю. Коли до них дійшли чутки про царський маніфест, селянська уява інтерпретувала його як дозвіл на захоплення поміщицьких земель. Все, що стояло на їх шляху до землі, вони усували силою. Новими формами селянської боротьби восени 1905 – взимку 1906 року були напади на поміщицькі маєтки бойових дружин (загонів), збройна відсіч поліції й козакам, підрозділи яких використовувалися для придушення революції, побиття та вбивства поміщиків.

В ході антипоміщицької боротьби селяни під керівництвом єсерів (як російських, так і українських) утворювали селянські спілки. Широкої популярності набула створена влітку 1905 р. Всеросійська селянська спілка. Одним з її організаторів був Василь Мазуренко, український соціал-демократ. В Україні діяли 7 губернських, десятки повітових і волосних організацій спілки, які об'єднували десятки тисяч селян. У деяких

Лейтенант Петро Шмідт очолював найбільше повстання на флоті Російської імперії.

Селянський рух восени і взимку 1905 р. охопив більшість повітів України. Повсюдно палили поміщицькі садиби.

Молодий офіцер
Борис Жаданівський
став на чолі повсталих
київських саперів і був
засуджений до страти,
яку згодом замінили
довічною каторгою.

районах місцеві комітети Селянської спілки очолювали збройні повстання. Діяли вони й як своєрідні органи влади селян.

Армію і флот уряд намагався зберегти під своїм контролем понад усе. Але повстання на «Потьомкіні» показало, що досягти цього стає все важче. Як і влітку, восени 1905 р. особливу революційну активність виявляли моряки. Найбільш потужним було повстання на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі. Повстання розпочалося 11 листопада на крейсері «Очаків», до якого приєдналося 12 бойових кораблів. Підтягнувши війська, влада 16 листопада придушила повстання. Керівник повстання лейтенант Петро Шмідт (1867–1906), три матроси – його помічники – були за вироком суду розстріляні.

Менші за масштабом збройні виступи відбулися в інших гарнізонах. Так, 17 ли-

стопада в Києві на раді представників військових частин міста було вирішено провести збройну демонстрацію. Вранці 18 листопада солдати трьох рот саперної бригади числом до 800 осіб на чолі з поручиком **Борисом Жаданівським** (1885–1918) вийшли на вулиці, щоб об'єднатися з іншими частинами. Шлях їм перепинили урядові війська. В ході бою з обох сторін загинуло більше 250 осіб. Заворуження серед саперів придушили. Всього у виступах солдат та матросів на території України взяло участь 15 тис. військових.

6. Збройні повстання у Харкові, Олександрівську і в Донбасі. Каральні експедиції в Україні

У грудні 1905 р. деякі соціалістичні партії, які не сприйняли Маніфест 17 жовтня – більшовики, частково меншовики та есери, спробували захопити владу і з цією метою вирішили підняти на повстання робітників. Це їм вдалося лише в небагатьох випадках. В Україні збройні повстання відбулися в Донбасі, Харкові, Олександрівську. Те, що дії повстанців координувалися, підтверджує й майже одночасний початок виступів, який припав на 12–13 грудня.

Але революціонери прорахувалися. Під контролем царя залишалася армія, а збройні виступи не одержали масової підтримки в населенні. Відповіддю влади стали каральні експедиції військ. У Харкові повсталі, почавши боротьбу 12 грудня, змушені були її припинити в той же день, оскільки війська використали проти них навіть важкі гармати. Довше тривало повстання в Олександрівську. Лише на третій день впав останній оплот повсталих – станція Південна.

У Донбасі озброєні робітничі загони діяли в Горлівці, Єнакієво, Луганську, деяких інших містах. Найбільш запеклою була боротьба в Горлівці, куди прибули бойові дружини з Гришино, Ясиноватої, інших районів, всього майже 4 тис. осіб. 17 грудня повстанці повели наступ на армійські казарми. Після 8-годинного бою урядові війська відступили. Однак, отримавши підкріплення, вони перейшли в наступ. У Горлівці загинуло 300 дружинників. Немало учасників було страчено.

Надалі революційний рух пішов на спад. Але боротьба (страйки, селянські заворушення), поступово затухаючи, продовжувалась ще весь 1906 і першу половину 1907 р.

Висновки та узагальнення

Восени 1905 р. революційний рух в імперії став швидко радикалізуватися. На ігнорування царизмом економічних вимог робітників і селян ті відповіли висуненням політичних. Загальний політичний страйк, який почався в центрі Росії, дуже швидко поширився на Україну і паралізував її життя. Не маючи іншого виходу, царизм пішов на поступки. Маніфест Миколи II «дарував» народу політичні права і свободи і обіцяв скликання законодавчого органу – Державної думи.

Частина суспільства ці поступки задовольнили. Це, головним чином, ліберально налаштовані верстви населення. Вони створили політичні партії (кадетів і «октябристів») і були готові до співробітництва з владою, сподіваючись на її демократичну еволюцію і підштовхуючи до цього.

Але заспокоїлися далеко не всі. Селянство сприйняло Маніфест як дозвіл на захоплення поміщицьких земель. Більшовики, анархісти, частина меншовиків і есерів, радикальна інтелігенція скористалися оголошенням політичних свобод для організації масового повстання з метою захоплення політичної влади. В листопаді-грудні 1905 р. такі повстання охопили багато міст в імперії, у тому числі і в Україні. Заворушення і збройні повстання відбулися на Чорноморському флоті та в деяких частинах російської армії, що дислокувалися в Україні. Але всі вони були придушені, а їх організатори і активні учасники засуджені, причому немало було страчено.

Перевірте себе

1. Розкажіть про причини й хід жовтневого політичного страйку 1905 р. в Україні.
  2. Як сприйняло населення України Маніфест 17 жовтня?
  3. Що ви знаєте про діяльність політичних партій в Україні в час революції: а) всеросійських; б) українських?
  4. Розкажіть про виникнення рад робітничих депутатів.
  5. Які форми мав в Україні селянський рух у другій половині 1905 р.?
  6. Розкажіть про революційні виступи в армії та на флоті восени 1905 р.
  7. Назвіть прізвища керівників повстань на кораблях Чорноморського флоту.
- * 8. Охарактеризуйте грудневі збройні повстання. Наскільки, на ваш погляд, вони були виправдані?

Документи та матеріали

1. Сучасний український історик Ярослав Грицак про становище в українських партіях восени 1905 р.

Проголошення Жовтневого маніфесту викликало велике піднесення й збудило надії на лібералізацію політичної системи. Українські діячі через свою нечисельність і організаційну роздробленість виявилися не готовими скористатися з політичних змін. Подібна ситуація склалася і в національних рухах поляків, євреїв, латвійців, литовців та естонців. Докорінна різниця між ними й українськими політиками, однак, у тому, що інші партійні поділи були просто результатом розходження політичних ліній. В українському ж випадку найбільшим антагонізмом було національне питання, а саме — чи взагалі потрібна окрема українська політика й українські партії. Ці дискусії паралізували український національний рух, і тому він не справляв політичного впливу на розвиток революційних подій 1905 р. Українські політики попросту не могли змагатися з краще розвинутими і численнішими російськими політичними партіями, що мали міцні позиції у великих містах — головних осередках революційного неспокою.

Джерело: Грицак Я. Нарис історії України. — С. 86.

Запитання і завдання

1. Чому українські національні партії були у 1905 р. менш впливовими, ніж загальноросійські?
2. У чому відмінність між українськими політичними партіями і політичними партіями інших пригнічених народів Росії у 1905 р.?
3. Розкрийте причини зазначених в тексті особливостей українського визвольного руху 1905 р.

2. Ухвала Миколаївської сільської громади Олександрівського повіту Катеринославської губернії про підтримку збройного повстання. Грудень 1905 р.

Миколаївська сільська громада Петрівсько-Строгонової волості, Олександрівського повіту, Катеринославської губернії, доручила Миколаївській сільській управі передати цю відозву з ухвалою названої громади всім сільським громадам повіту з проханням... приєднатися до захисту народної свободи, і відозву цю передавати із села в село кур'єром без найменшої затримки, і при цьому додається прохання про те, що де пройде ця відозва, щоб громади посилали своїх озброєних уповноважених на станцію Олександрівськ до будинку їдальні, — в той же день, коли ця звістка стане відомою народу. Чим більше озброєних прибуде, тим буде краще.

Миколаївський сільський староста (підпис).

Джерело: Революція 1905 — 1907 років в Україні. — С. 354.

Запитання і завдання

- 1. Використайте документ при розповіді про збройне повстання в Олександрівську.*
- 2. Назвіть інші міста України, в яких у грудні 1905 р. відбулися повстання проти самодержавної влади.*
- * 3. Наскільки поширені були подібні ухвали? Відповідь обґрунтуйте.*

Запам'ятайте дати

Жовтень 1905 — загальний політичний страйк в Росії.

17 жовтня 1905 — Маніфест Миколи II, яким в країні проголошувалися громадянські свободи.

11 — 16 листопада 1905 — повстання частини Чорноморського флоту.

Грудень 1905 — збройні повстання в ряді міст України.

§ 54. Піднесення українського національного руху в роки революції 1905–1907 рр.

Згадайте: 1. У якому становищі перебували українські національні партії напередодні й на початку революції 1905–1907 рр.? 2. Чому українські національні партії виявилися не в змозі очолити масовий робітничий та селянський рух в Україні в 1905–1907 рр.?

З кінця 1905 р. національний рух стрімко прогресував. Скориставшись вимушеними поступками російського уряду, українські політичні партії, громадські об'єднання розгорнули бурхливу діяльність, охопили своєю роботою широкі маси українців.

1. Національні вимоги українців та поступки царизму українству

Революцію 1905 – 1907 рр. розпочали росіяни, а пригноблені народи підтримували її не в останню чергу тому, що сподівалися змінити на краще і своє національне життя.

Вимоги українців формувалися, по-перше, в програмних і агітаційно-пропагандистських документах українських партій. Партії обґрунтували головну, фундаментальну вимогу: відновлення української держави у формі автономії. Лише одна з партій – Українська народна – прагнула до повної незалежності. Але і вона не відкидала автономію як крок на шляху до повної незалежності. Вирішення усіх інших питань як соціально-економічних, так і мовно-культурних, вони ставили в залежність від розв'язання головного – відродження власної державності.

По-друге, національні вимоги українців формувалися в петиціях, наказах, листах, виступах, газетних публікаціях та інших документах різних організацій, зборів і окремих осіб. Ці вимоги передбачали ліквідацію поміщицького землеволодіння, демократичні свободи, негайне скасування усіх попередніх заборон і мовно-культурних обмежень, усунення перепон на шляху розвитку національної культури.

Проти обмеження і утисків національної культури особливо активно боролась українська інтелігенція. За введення рідної мови в навчання твердо висловлювалося вчительство України. З'їзд полтавської групи Всеросійського союзу вчителів одностайно ухвалив: «Для українського населення на території України школа повинна бути українською, тобто викладання провадитися українською мовою». Ще наприкінці 1904 р. українці одержали

підтримку з боку авторитетних російських академіків-мовознавців Федора Корша і Олексія Шахматова. На запит Ради міністрів щодо доцільності збереження обмежень проти української мови, вони дали негативну відповідь, заявивши, що ця мова є цілком самостійною, а не місцевою говіркою російської мови.

Під тиском національно-визвольного руху пригноблених народів імперії, в умовах ослаблення самодержавного ладу царизм змушений був йти на поступки. Наприкінці листопада 1905 р. був прийнятий закон, який дозволяв видання літератури національними мовами, створення культурно-освітніх національних товариств і відкриття національних театрів.

Після зняття урядових заборон почався швидкий, – історики навіть називають його вибухоподібним, – розвиток українського життя.

2. Поява масових українських періодичних видань

Великим досягненням українства була поява в Наддніпрянщині української преси. Перша українська газета «Хлібороб» почала виходити у листопаді 1905 р. Видавала її українська громада Лубен. Доставлений у Київ тираж продавався на вулицях і викликав справжню сенсацію. Газету швидко розкупили. Офіційне розпорядження про скасування обмежень проти української мови, введених Емським указом, з'явилося лише у травні 1906 р. Та на той час воно вже було непотрібним. Окрилена успіхом першої газети українська інтелігенція вже не зважала на російську адміністрацію. У грудні 1905 р. у Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська думка». Її видавцем став відомий український діяч Євген Чикаленко. Фінансував видання газети і Василь Симиренко з відомого роду підприємців-патріотів. За рік після Жовтневого маніфесту діяло 15 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних видань – від наукових і політичних до гумористичних і дитячих.

Поява українських газет
наочно ілюструвала успіхи національного руху.

Прагнучи не допустити поширення українських видань, російська адміністрація в Україні вдалася до переслідувань її передплатників. Учителям заборонялося передплачувати газету «Рада» й інспектори заявляли: «Або «Рада», або посада». Коли хтось уперто продовжував передплачувати часопис, то його звільняли з роботи. Одним із перших адміністративних розпоряджень була заборона пропускати на село часопис «Хлібороб». А коли він якимось чудом таки діставався туди, то його стражники відбирали у читачів.

3. «Просвіти»

За галицьким прикладом в українських містах і містечках розгорнула діяльність мережа товариств «Просвіта». Перша «Просвіта» була відкрита в Одесі 30 жовтня 1905 р. Вона мала власну бібліотеку й історичний музей, створила окремий фонд для видання книжок.

Близько чотирьох сотень членів налічувало товариство «Просвіта» в Катеринославі. Там робота проводилася в чотирьох секціях: драматичній, вокально-музичній, літературній та бібліотечній. Згодом відкрили й читальню. «Просвіта» у Кам'янці-Подільському домоглася права ввести українську мову в початкових школах. Того ж самого року з'явилося товариство «Просвіта» і в Києві, де його започаткували видатні діячі української культури Борис Грінченко, Микола Лисенко, Григорій Коваленко та ін. Історик Микола Аркас (1852–1909) організував «Просвіту» у Миколаєві. Організувати «Просвіти» було нелегко, бо кожне товариство повинно було затверджувати власний статут і діяти як самостійна організація чи філія. У зв'язку з цим доля кожної організації повністю залежала від місцевого губернатора. І все ж попри всі перешкоди на середину 1907 р. в Україні вже діяло 35 організацій «Просвіти». Там, де це вдавалося, діячі «Просвіти» налагоджували контакти з українським селом. Катеринославська і Полтавська губернії у результаті вкрилися мережею сільських хат-читалень.

«Просвіта» не лише поширювала українську літературу, а й ідеї та знання, які могли б витягти село з відсталості. Цьому сприяла праця просвітян в сільських кооперативах. Кооперативи покликані були допомогти селянам

Микола Аркас — культурно-освітній діяч, який, працюючи на Херсонщині, відкрив на власні кошти народну школу з українською мовою викладання (негайно ж заборонену владою). Один із засновників і голова «Просвіти» в Миколаєві, автор популярної «Історії України».

Карта 12. Просвітянський рух на початку XX ст.

добути елементарні знання з агротехніки, взагалі навчити використанню хоча б в якійсь мірі досягнень науки в практиці їх роботи. Просвітяни, займаючись щоденними господарськими справами та поширюючи україномовну літературу (і не тільки господарського змісту), «українізували» кооперативи.

4. Початок процесу українізації шкільної та вищої освіти

Однією з найважливіших вимог українства у роки революції було введення навчання дітей рідною їм мовою. Але добитися прийняття відповідного закону не вдалося. Окрім поодиноких випадків, коли вчителі з дозволу властей чи на свій страх і ризик запроваджували українську мову у навчальний процес, нічого не змінилося. Система освіти, від початкової школи до вищої, залишалася російською. Навіть у селі, де дитина до приходу в школу жодного слова не чула російською мовою, навчання проводилося саме нею. Тому діти з такої школи виносили мало. Цим пояснюється невисокий ступінь знань дітей в Україні.

Вперта боротьба йшла за впровадження української мови у навчальний процес у вузах України. Українська студентська молодь Києва започаткувала кампанію за відкриття кафедр українознавства в університетах. Це не принесло успіху в самому Києві, де жорсткий опір чинила університетська адміністрація. Але україномовні відділення були відкриті в Одесі і Харкові. В Одеському університеті історію України викладав Олександр Грушевський (1877–1942), брат Михайла, в Харківському українську літературу – Микола Сумцов (1854–1923).

5. Діяльність українських громад у I та II Державних думах Росії

Вибори до першої Державної думи українські соціал-демократи, солідаризуючись з російськими, бойкотували. Українські демократи і радикали, навпаки, у виборах брали активну участь, але виступали не з своїми власними списками, а по списках російських кадетів. Всього у першу Думу, яка почала працювати у травні 1906 р., від України ввійшло 102 депутати, серед яких переважали селяни та представники міської інтелігенції. 45 депутатів-українців створили свою власну парламентську громаду. Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова Ілля Шпиг (1847–1919). В основу програми цієї парламентської групи були покладені три найбільш гострі для українського суспільства проблеми: земельна, освітня і питання автономії. Громада почала видавати свій власний журнал «Украинский вестник», що мав служити трибуною для всієї Росії й тому друкувався ро-

сійською мовою. Українська парламентська громада була найчисленнішою серед неросійських груп в Думі. Вона відігравала провідну роль у Союзі автономістів, який об'єднував парламентські групи неросійських народів. Так само, як і українці, вони стояли за перетворення Російської імперії у федеративну державу. Українські депутати підготували окрему декларацію у справі української автономії. Але обнародувати її з парламентської трибуни не встигли, бо за день до запланованого виступу цар розпустив Думу і видав наказ про вибори нової.

У січні 1907 р. відбулися вибори до II Думи. Цього разу у виборчій кампанії брали участь всі політичні партії України. Понад половину усіх депутатів з України становили селяни. Знову почало діяти українське парламентське об'єднання. Воно називалося **Трудовою громадою**. Громада мала 47 членів, які домагалися автономії України, місцевого самоуправління, української мови в школі, суді й у церкві. У зв'язку з цим громада вимагала створення кафедр української мови, літератури й історії в університетах і в учительських семінаріях. У II Думі українські депутати ще гостріше ставили питання автономії. Вони вимагали, щоб Україна мала автономію у складі Російської імперії із своїм власним урядом. Громада видавала часопис «Рідна Справа – Думські вісті», що виходив два рази на тиждень. У «Рідній Справі» друкувалися промови членів Української трудової громади. II Дума виявилася ще радикальнішою, ніж перша, й тому протрималася також недовго, лише 103 дні. У червні 1907 р. її було розпущено.

Висновки та узагальнення

Російська революція 1905–1907 рр. одним з найголовніших своїх завдань мала демократизацію суспільного життя. Але демократичні свободи в багатонаціональній країні передбачають ліквідацію обмежень в національно-культурній сфері і надання пригніченим народам права самим вирішувати свою долю – залишатися у складі цієї держави чи будувати свою власну.

У 1905 р. національно-визвольна боротьба в Україні була ще малопомітною, якщо порівняти її з масовими соціально-політичними рухами, якими керували загальноросійські партії. В цих умовах українські партії вагалися: чи йти їм в революцію у складі відповідних російських партій спільним фронтом, сподіваючись, що після перемоги будуть задоволені національні вимоги українців, чи добиватися своєї мети, не відмовляючись від власних партій. Така невизначеність послаблювала вплив політичних партій на населення, яке у своїй більшості орієнтувалося на соціально-економічні (ліквідація поміщицького землеволодіння, покращання життя усіх верств трудящого населення) і політичні (ліквідація самодержавства і демократизація життя) гасла.

Після 17 жовтня 1905 р. починається швидкий, форсований розвиток українського національного життя. З'явилася українсь-

ка преса, розгорнулася діяльність мережі товариств «Просвіта». Важливою подією тогочасного життя була діяльність українських представників у Державній думі. У щоденній парламентській роботі вони зосереджувалися на трьох найбільш гострих для українського суспільства проблемах: земельній, освітній і питанні автономії. Українські депутати стояли за перетворення Російської імперії у федеративну державу, в якій би Україна мала автономію, включно з власним урядом.

Ці досягнення національного руху стали можливими внаслідок залучення до нього широких народних мас, особливо українського селянства. Селянські депутати в Державних думах активно співпрацювали у складі українських громад I і II Державних дум з депутатами – інтелігентами і прекрасно розуміли один одного. Вимога автономії України швидко проростала в селянську масу. Перед українським національним рухом у Наддніпрянщині відкривалися нові, принадливі перспективи.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте національні вимоги українців у революції 1905–1907 рр.
2. Хто формулював ці вимоги і наскільки вони були реальними?
3. Чому піднесення українського національного руху почалося після Маніфесту 17 жовтня, а не до нього?
4. Коли з'явилися перші масові українські періодичні видання?
5. Коли в Наддніпрянській Україні почали діяти «Просвіти»? Чим вони займалися?
6. Якої тактики дотримувалися українські партії під час виборів до I Державної думи? Які результати цієї тактики?
7. Що вам відомо про діяльність української громади у I та II Державних думах Росії?
8. Чому, на ваш погляд, селянські депутати Думи дуже швидко сприйняли ідею автономії України, з якою виступали депутати-інтелігенти?

Документи та матеріали

1. 3 програми Української трудової громади в II Державній думі. 1907 р.

...Тепер, коли Російська імперія зробилася конституційною державою... ми не тільки не бачимо в законодавчій діяльності правительства якоїсь переміни поглядів на права невеликоруських народів, а й в газетах, близьких до уряду, чуємо старі обвинувачення в політичній сепаратизмі...

Між тим політичне одділення од Росії кого-небудь з її безправних народів – так само й Україні – ми признаємо за неможливе і необачне.

Не кажучи вже про те, що таке одділення порушить загальну політичну рівновагу Європи..., це політичне одділення... вимагало б такого напружен-

ня економічних сил, якого така держава не змогла б витримати. Далі, коли б такій державі й пощастило, вона конечно мусіла б підпасти під економічну й політичну залежність од дужчих сусідів... З другого ж боку, народи, що складають сучасну Росію, за сотні літ спільного життя дуже багато внесли в загально-державний культурний і матеріальний капітал — і не можуть зректись од нього. Не витворювати нові держави за старими зразками повинні тепер народи Росії, вони повинні йти до такого перероблення Російської держави, як вже там вона не склалась, — щоб кожному народові була забезпечена свобода самостійного розвитку і життя на своїй землі...

...Один тільки єсть вихід з цього становища. По нашому глибокому переконанню, — це рішуча і конечна переробка державного урядування на національну й територіальну (краєву) автономію всіх країн Російської імперії, котрих людність повинна одержати права самовиразу і самоврядування...

Щодо економічних справ, то на першу чергу ми ставимо здобуття народів землі, котрою користувалися б тільки ті, що прикладають до неї свою працю...

Щодо робітницької справи, то ми будемо вимагати восьмигодинного робочого дня, оборони праці жінок та дітей, страховки на старість та на випадок знесилення...

Джерело: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 161–162.

Запитання і завдання

1. Чому, незважаючи на заяви Трудової громади про бажання залишити Україну в складі Російської держави, її діяльність неохотно сприймалась в урядових колах?
2. Чи була в Україні того часу політична партія, яка йшла далі вимог про автономію України? Якщо була, назвіть її. Які аргументи наводила вона? Порівняйте її аргументи з аргументами Української трудової громади.

Запам'ятайте дати

30 жовтня 1905 — відкриття в Одесі першої в підросійській Україні «Просвіти».

Листопад 1905 — вихід першої щоденної української газети «Хлібороб».

Травень 1906 — червень 1907 — діяльність української парламентської громади у I та II Державних думах.

§ 55. Україна в 1907–1914 рр.

Земельна реформа Петра Столипіна

Згадайте: 1. Які обставини стримували розвиток сільського господарства й породжували масове незадоволення сільського населення України?

Після революції 1905—1907 рр. російський уряд пробував здійснити заходи, спрямовані на послаблення протистояння різних верств суспільства. З цією метою, зокрема, впроваджувалась земельна реформа, покликана зняти соціальну напругу в селі. Однак реформа мала лише частковий успіх.

1. Закінчення російської революції 1905–1907 рр.

3 червня 1907 р. цар розпустив II Державну думу, яка була «лівішою», ніж перша, і підписав новий виборчий закон. Закон обмежував виборчі права селян і робітників і відкривав ще ширші можливості бути обраними для поміщиків та представників великої буржуазії.

Прийняття закону без участі Думи було порушенням Маніфесту 17 жовтня та «Основних законів Російської імперії», які передбачали при схваленні подібних рішень активну участь Державної думи. Саме тому події 3 червня 1907 р. вважають державним переворотом і закінченням російської революції, а політичний режим, який при цьому склався, третьочервневою монархією.

2. Причини проведення реформи та її суть

Після третьочервневого перевороту в Російській імперії запанувала реакція. Її головним провідником був міністр внутрішніх справ Петро Столипін (1862–1911). В країні діяли військові суди, які виносили суворі вироки учасникам революційних подій.

Але одночасно вживалися й заходи, спрямовані на послаблення протистояння між різними верствами сус-

Після поразки революції до Сибіру потяглися валки засуджених її учасників.

пільства. Країна за складом населення залишалась переважно селянською і була зроблена спроба здійснити реформу, яка б зняла гостроту земельного питання.

Головне гальмо у розвитку сільського господарства Столипін вбачав у сільській общині, до якої були прикріплені селяни і контроль якої тяжів над ними. Селянину важко було залишити общину, він не міг продати землю, якою користувався, оскільки вона належала общині. Община здійснювала періодичний перерозділ земельних ділянок між своїми членами. Одного разу селянин мав землю в одному кутку села, наступного – в іншому. Тому він не був зацікавлений в застосуванні сучасних засобів виробництва, сільськогосподарських машин, добрив, впровадженні кращих сівозміні. Такий стан речей сприяв збіднінню села і посилював його революційність. Петро Столипін поставив собі за мету зруйнувати общину, створити на селі міцне, заможне селянство, яке стало б опорою існуючій владі.

Реформа була започаткована Указом від 9 листопада 1906 р. і завершена Законами від 14 червня 1910 і 29 травня 1911 рр. Скасовувались обов'язкові земельні общини і надавалось кожному селянинові право вимагати виділення йому землі в одному масиві, що мав назву «відруб». Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі і створювати «хутір». Тільки угіддя – ліс, сіножаті – залишалися у спільному володінні.

3. Особливості впровадження земельної реформи в Україні

Реформа була важливішою для російських губерній, в яких общинне землеволодіння охоплювало майже 100 % землі. В Україні ж у 1905 р. до общин входило лише 43,6% селянських господарств.

Відруби та хутори відводилися селянам не тільки на надільній землі. Уряд створив спеціальний фонд з державних та викуплених Селянським банком у поміщиків земель, які продавалися селянам на виплату протягом 55,5 років.

В Україні процес купівлі-продажу землі при посередництві Селянського банку проходив інтенсивніше, ніж в центральних російських губерніях. У 1911 р. 42,4% усієї скупленої в імперії землі припадало на Південь і Лівобережжя (6 губерній) України. Окрім усього іншого, це було наслідком особливих психологічних рис українського селянства, які не були властиві російським селянам. В Україні, де сама щедра природа дозволяла безпечно індивідуально господарювати і були міцніші традиції приватного землеволодіння, де община не переважала, реформа сприймалась позитивніше, ніж в Росії.

За неповних чотири роки 25% господарств в Україні, що входили до общин, вийшли з них, а протягом 10 років від початку

реформи селяни купили, головним чином у поміщиків, понад 7 млн. десятин землі. Їм належало вже 65% усієї землі й на одне господарство у середньому припадало 8,5 га. Внаслідок столипінської реформи на Правобережній Україні й на Полтавщині майже вся земля перейшла в особисту приватну власність. Особисте приватне землевладіння стало переважачим у Чернігівській губернії. У Таврійській, Херсонській, Катеринославській і Харківській губерніях воно охоплювало злишко 50% дворів. Таким чином, здавалося б, створювалися сприятливі можливості для становлення селянського фермерського господарства, здатного прогодувати і себе, і країну. Проте ці можливості так і не були реалізовані.

4. Ставлення сільського населення до земельної реформи

Столипінська реформа викликала вороже ставлення з боку великих землевласників, які боялися втратити дешеві робочі руки в міру того як міцнітиме індивідуальне селянське господарство. Цей захід підтримали лише поодинокі великі землевласники, переважно з середовища українських патріотів. Вони вірили, що реформа зміцнить економіку села, а значить, і Україну. Певні побоювання щодо можливих проблем у власному господарюванні відходили у них на задній план.

Намагання Столипіна створити заможну селянську верству увінчалися лише частковим успіхом. Дійсно, земельна реформа відкрила широкі можливості для підприємливих, кмітливих селян. Але одночасно зі зростанням багатшої верстви збільшувалась бідняцька, яка у цей час становила приблизно третину всього селянства України. У деяких районах Чернігівщини, Харківщини, Херсонщини були села, що рішуче виступали проти виходу на хутори. Подекуди біднота, отримавши землю у власність, продавала її за безцінь. Малоземельним селянам аграрна реформа не тільки не надала можливості зміцнитися, але й прискорила їх повне розорення й остаточно перетворила у пролетарів.

5. Трудова еміграція українців в роки столипінської реформи

Щоб зменшити чисельність бідняків і ослабити соціальні суперечності в українському селі уряд заохочував переселення селянства на малообжиті землі Далекого Сходу і Сибіру. Серед чиновників популярною була приказка: «Далі ідеш, тихіше будеш».

Найбільше селян виїхало у 1907 – 1909 рр. Еміграція з українських губерній становила майже половину еміграції з європейської частини імперії, а в останні передвоєнні роки – навіть

Переселенці
чекають
на Дніпрі пароплав.

60%. Особливо багато їхало з Полтавщини та Чернігівщини (40% до загальної кількості переселенців з України).

Потік переселенців з України був таким потужним, що в окремих районах Російської імперії вони склали навіть більшість населення. Так, зокрема, було на півдні Далекого Сходу, в районі, який отримав назву «Зелений Клин». Серед поселенців майже незаселеного до того часу Приморського краю українці становили 75–80%, Амурської області – 60–50%. У підсумку, напередодні Першої світової війни вони складали ядро населення Зеленого Клину.

6. Трудова міграція росіян на Південь і Схід України

Виїзд за межі українських губерній мільйонів їх споконвічних мешканців приніс для України суттєві наслідки довготривалої дії. Звикши працювати на землі, хлібороби в десятках і сотнях поколінь, українські селяни їхали за десять тисяч кілометрів на Далекий Схід, аби лише займатися тим, до чого вони звикли і від чого не хотіли відмовлятися – землеробством. На Південь же і Схід України, де у цей час відчувалася потреба в робочих руках на заводах, фабриках і шахтах, масово переселялися селяни з Центральної Росії. Суворіший клімат і бідні землі робили малоперспективними сільськогосподарські заняття в рідних селах. Як правило, ці селяни здавна у вільний від сільськогосподарських занять час займалися різними промислами, а то і ходили на заробітки в сусідні міста. Вони були менше прив'язані до землі, ніж українські селяни, і охочіше переходили до нового соціального статусу – робітників.

Масове переселення російських селян в південні і східні губернії України в роки земельної реформи Столипіна закріплювало російськомовний характер міських поселень цих губерній і ускладнило боротьбу за відродження Української держави. Царизм прагнув зробити цих людей зняряддям політики зросійщення і досяг у цьому напрямку багато.

7. Соціальні суперечності на селі в роки реформи. Вбивство Столипіна

Столипінська реформа не зняла повністю гострих протиріч у селі. Зросли ряди бідняків легко піддавалися агітації соціалістів, які закликали до страйків та заворушень. Селян приваблювала ідея повної ліквідації дворянського землеволодіння з передачею їм поміщицької землі безкоштовно. Соціалісти всіх відтінків різко критикували реформу ще й тому, що вона мала на меті ліквідувати сільський пролетаріат, на який, як на свою опору, вони у боротьбі за владу покладали великі надії. Врешті, Столипін став головним об'єктом атак революціонерів, які претендували на право бути єдиними виразниками прагнень і сподівань селян. У 1911 р. він впав жертвою замаху есерівського бойовика під час свого візиту до Києва.

Висновки та узагальнення

Революція 1905–1907 рр. не принесла суттєвих змін в житті країни. З середини 1907 р. під началом Петра Столипіна здійснювався курс на обмеження або ліквідацію незадовго до того дозволених політичних свобод.

Але одночасно з метою недопущення нової революції вживалися й заходи, спрямовані на послаблення протистояння між різними верствами суспільства. Важливе місце відводилося аграрній реформі, яка повинна була зняти гостроту земельного питання. Реформа руйнувала сільську общину, дозволяла вихід з неї з землею, купівлю і продаж землі.

Приватне землеволодіння покликане було посилити верству заможних селян, на яких у подальшому уряд збирався спиратися. Проте реформа мала лише частковий успіх. Вона відкрила широкі можливості для підприємливих селян. Однак при цьому зростало й число бідняків. Збереження великого поміщицького землеволодіння не дозволяло розв'язати проблему малоземелля та безземелля.

Реформу негативно сприйняли як частина правих, так і ліві партії. Серед правих партій їй протидіяли ті, в яких були широко представлені великі землевласники. Ліві партії не були зацікавлені в знищенні гостроти соціальної напруги в селі. З полегшенням вони побачили, що реформа не зняла класового протистояння і поквапилися використати її недоліки для посилення антиурядової агітаційно-пропагандистської діяльності серед селянства.

Перевірте себе

1. Які події відбулися в Росії 3 червня 1907 р. і який вплив мали вони на дальший розвиток імперії?

2. З якою метою була започаткована земельна реформа Петра Столипіна?
3. Яким був зміст реформи?
- * 4. З'ясуйте особливості проведення реформи в різних регіонах України.
5. Яким було ставлення до реформи різних верств суспільства?
6. Як відреагували на реформу політичні партії?
7. Що вам відомо про еміграцію українських селян до Сибіру і на Далекий Схід, а російських селян в Україну?
8. Чи вдалося ініціаторам реформи досягти мети, яку вони перед собою ставили?

Документи та матеріали

1. З столипінського указу про доповнення деяких постанов діючого закону в питаннях селянського землеволодіння і землекористування (1906 р.)

Маніфестом нашим від 3 листопада 1905 р. викупні платежі, що збирали з селян за надільні землі, скасовуються з 1 січня 1907 р. З цього часу зазначені землі звільняються від обмежень, які лежали на них; в силу викупного боргу селяни дістають право вільного виходу з общини, з закріпленням у власність окремих домохазяїв ділянок, які переходять до приватного володіння, з громадського наділу...

...1. Кожний домохазяїн, що володіє надільною землею за общинним правом, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в приватну власність частини, яка належить йому, з визначеної землі...

4. Домохазяї, за якими закріплені в приватну власність ділянки общинної землі, зберігають за собою право користуватися в незмінній частині тими сіножатями, лісними та іншими угіддями, які надаються на спеціальних підставах...

Вимоги про закріплення в приватну власність частини з общинної землі ставляться через сільського старосту громаді, яка за ухвалою, прийнятою більшістю голосів, зобов'язана у місячний термін з дня подання заяви вказати ділянки, що переходять у приватне володіння домохазяїна, а в деяких випадках визначається розмір належної з нього доплати і постійна його частина в угіддях...

Джерело: Ефимов Л. Н. Столыпинская аграрная политика. — М., 1941. — С. 129 — 133.

Запитання і завдання

1. Як міняла життя селян аграрна реформа?
2. Чим пояснюється політика держави, спрямована на здійснення в селі змін в аграрних відносинах?

2. Фахівець з аграрної історії України Мико та Якименко про вплив реформи на зменшення поміщицького землеволодіння

Особливо швидко пішов цей процес після 1906 р., коли царський уряд зняв штучні перешкоди на шляху повноцінної приватизації землі, чим забезпечив її поступову концентрацію в руках справжніх організаторів виробництва. На 1914 р. сталися великі зрушення в монополії дворянства на землю. Дворяни, державні чиновники і відставні офіцери, яким уряд за службу «царю и отечеству» дав величезні латифундії, не змогли організувати на ній ефективне господарство, воліючи за краще позбутися її за низьку винагороду. Лише за п'ять років століпінської реформи ця категорія населення продала майже півтора мільйони десятин, тоді як приблизно стільки ж купили селяни — безпосередні товаровиробники.

Коли аналізувати відповідні дані по регіонах, то виявиться, що найбільше землі було продано привілейованими станами на Півдні — 687,7 тис. дес., тоді як на Правобережній Україні майже у два рази менше — 380,6 тис. дес. Великий (а можливо, і вирішальний) вплив на рентабельність господарства мала наявність у цьому регіоні досить розвинутої на той час харчової промисловості і дешевої робочої сили, украй необхідної, зокрема, для трудомісткого процесу вирощування і переробки цукрових буряків. Незважаючи на те, що поміщики Правобережної України володіли своїми маєтками сотні років і мали, таким чином, усі можливості організувати ефективне господарювання, процес переходу землі до тих, хто краще справлявся з цим завданням, відбувався і тут. При втраті дворянами 380,6 тис. дес. землі селяни купили 339,7 тис. дес.

Немає ніякого сумніву в тому, що на території України дворянське землеволодіння, зрештою, зникло б еволюційним шляхом.

Джерело: Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // Український історичний журнал. — 1996. — № 1. — С. 6–7.

Запитання і завдання

1. Чому скорочення в результаті століпінської реформи поміщицького землеволодіння вважається прогресивним явищем?
2. Знайдіть відповідь на питання, чому інтенсивність процесу зміни власників землі суттєво різнилася в залежності від району України?
- *3. На підставі чого автор доходить висновку, що дворянське землеволодіння в Україні поступово б зникло еволюційним шляхом, тобто без революції?

Запам'ятайте дати

3 червня 1907 — третьочервневий переворот, який ознаменував закінчення революції.

9 листопада 1906 — указ царського уряду, який започаткував століпінську аграрну реформу.

§ 56. Посилення національного гніту в Україні

Згадайте: 1. Якими були здобутки українського національного руху в 1905–1907 рр.? 2. Які події в 1905–1907 рр. допомогли національному рухові досягти успіхів, а які, навпаки, його гальмували?

Післяреволюційна реакція дала себе знати перш за все в сфері міжнаціональних відносин. На тлі антиукраїнської істерії підіймалась хвиля великодержавного шовінізму, знову посилювався національний гніт, який дещо послабився в роки революції.

1. Насадження ідеології російського великодержавного шовінізму

Якщо спроби Столипіна здійснити реформу поземельних відносин, при всій неоднозначності їх оцінки, все ж йшли на користь українському суспільству, то в питаннях громадсько-політичного життя його діяльність мала відверто антиукраїнський характер. Однією з визначальних рис доби Столипіна стало наростання хвилі агресивного російського шовінізму. Столипін уособлював офіційний курс, що все виразніше проступав в політиці Санкт-Петербурга з кінця XIX ст. – шляхом масованого зросійщення ліквідувати всі національні відмінності, перетворити багатонаціональну Російську імперію на централізовану російську національну державу.

Російські великодержавні ідеологи змальовували український національний рух як цілком штучний, позбавлений будь-яких підстав для існування в XX столітті. Київський цензор Сергій Щоголев у 1912 р. опублікував книгу «Український рух як сучасний етап південноросійського сепаратизму» (російською мовою), у якій повторювалися наскрізь фальшиві «аргументи» попередніх обрусителів України. Книга містила навіть перелік імен тих осіб («мазепинців»), які заслуговують на особливу увагу поліції.

Полтавський губернатор Багговут в таємному листі царю з усією серйозністю твердив, що «ніколи ніякого особливого українського народу не було» і що на посади вчителів, службовців, священників слід призначати тільки великоросів.

У 1908 р. у Києві було створено «Клуб російських націоналістів», який завдяки державній підтримці й особистому покровительству Столипіна став однією з найвпливовіших політич-

них груп у Російській імперії. Клуб вважав своїм завданням «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави на Україні».

2. Ставлення загальноросійських політичних партій до українського питання

Українські політичні і культурні діячі сприйняли цю шовіністичну істерію без особливого здивування. Від царського режиму після поразки російської революції 1905–1907 рр. іншого чекало мало хто з них. Але вони ніяк не могли звикнути до реакції на справедливі вимоги українців російських лібералів і соціалістів. Від них українці сподівалися отримати підтримку при захисті своїх національних прав. Але, як і у подібних випадках раніше, вони наштовхувалися на стіну повного нерозуміння, холодної байдужості, а то і відвертої ворожості. У російському опозиційному до самодержавства демократичному таборі також помітно посилювався великоросійський націоналізм. Основна сила російських лібералів – партія кадетів – виступала проти визнання окремих національних прав українців. Більшість російських лібералів поділяла думку, що відмінності між «великоросами» й «малоросами» незначні, що українці – це всього лише південна гілка російського народу. У 1912 р. великого розголосу в Україні і Росії набула стаття Петра Струве «Загальноруська культура і український партикуляризм». Автор, один з лідерів кадетського руху, у цій статті виступав за нещадну боротьбу проти українського визвольного руху.

Недалеко від цього йшли й російські соціалісти. Деякі з них, зокрема більшовики, час від часу публічно вимагали скасування національних обмежень в Україні. Але тон їх виступів диктувався не турботою про стан українства. Ліві опозиціонери використовували справу антиукраїнських переслідувань як привід для критики царського уряду. Революційні 1905–1907 і наступні роки збагатили досвід українського руху ще одним важливим уроком: російський опозиційний рух є таким же централізаторським, як і його головний супротивник – царське самодержавство.

3. Заборона використання української мови в навчальних закладах та адміністративних установах

Після поразки революції 1905–1907 рр. одним з найголовніших об'єктів переслідувань стало усне і друковане українське слово. Царський уряд і його платні і добровільні помічники, розуміючи, що українська мова – душа народу, поставили за мету максимально звузити сферу її функціонування. Використовуючи свої впливи в урядових верхах, «Союз російських націоналістів» у

1909 р. добився рішення думського підкомітету у справах освіти про недопущення викладання української мови у школах. Уряд заборонив викладання українською мовою у тих школах, де в період революції всю було введено. Скасовано також циркуляр міністра освіти за 1906 р., який дозволяв учителям на уроках «вживати малоросійську мову для роз'яснення того, чого учні не розуміють». Після цього було безліч випадків, коли учні на уроках алгебри, географії чи якоїсь іншої дисципліни одержували двійки не за знання, а за те, що не могли грамотно російською мовою їх сформулювати.

Вчителям заборонялося розмовляти з учнями українською мовою навіть поза школою. На уроках не дозволялося співати українські пісні, декламувати вірші і навіть виконувати українські мелодії.

Подібна політика проводилася і в вищих навчальних закладах України. Ті слабенькі паростки «українізації», що проросли в університетах та інших вузах України в роки революції 1905 – 1907 рр., грубо і безжально винищувалися.

4. Переслідування української культури, преси і закриття «Просвіт» та інших українських громадських установ

Після поразки революції 1905–1907 рр. під загрозою опинилися усі без винятку прояви українського життя.

Не залишила влада поза своєю «увагою» українську пресу. У 1907 р. з 18 періодичних українських видань лишилося тільки 9. Протягом наступних років їх кількість ще зменшилася. Пресу, що продовжувала видаватися українською мовою, не дозволяли передплачувати. Чорносотенці виявляли неслухняних передплатників, доповідали про них адміністрації, яка звільняла їх з роботи, а іноді й кидала до в'язниці.

Царизм всіма засобами боровся також проти розвитку українського театрального мистецтва. Цензура застосовувала майже до всіх українських п'єс одну стереотипну резолюцію «До вистави не дозволено!» Влада забороняла навіть друкувати театральні афіші українською мовою.

Не дозволялося вшановувати пам'ять Тараса Шевченка, організовувати присвячені йому вечори. Було заборонено збирання коштів на спорудження йому пам'ятника. У січні 1910 р. тимчасовий комітет у справах друку переглянув брошуру «Народний календар», де було вміщено портрети Тараса Шевченка, козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана Богдана Хмельницького, малюнок пам'ятника Шевченку та карту України, і знайшов, що вси антиурядові за змістом, бо містять «...ідеї так званого «українського сепаратизму». Тоді ж члени

цього комітету виступили проти назв «Україна», «український народ» як «зовсім чужих» народу.

Уряд посилив боротьбу проти національних культурно-освітніх організацій, що виникли під час революції. За наказом царя закривались «Просвіти», українські клуби, наукові товариства тощо. Було, зокрема, закрито київську, одеську, піжинську, чернігівську, полтавську та інші «Просвіти».

5. Столипінський циркуляр 20 січня 1910 р.

У 1910 р. заборонна політика царських чиновників стосовно численних пригноблених народів Росії одержала пряму підтримку самого Столипіна. 20 січня 1910 р. ним був підписаний циркуляр з заборною реєструвати будь-які чужородні («инородческие») товариства й видавництва. В окремій інструкції він пояснював губернаторам, що заборона поширюється на українські й єврейські організації.

Зарахувавши українські організації до «инородческих», уряд потрапив у досить своєрідну ситуацію: з одного боку, він не визнавав українців окремим від росіян народом, а з іншого – відніс їх до явно неросійських народів. По суті, це було мовчазне визнання очевидного: українці і росіяни належать до різних народів.

6. Справа Бейліса

Переслідувалися і представники інших неросійських націй і народностей, що проживали на території України, особливо євреї. Постійних утисків зазнавали їхні культурно-освітні товариства, мова, релігія. Знову відновилося тимчасово припинене в 1904–1906 рр. примусове виселення євреїв з місцевостей, де їм за царськими законами проживати не дозволялося.

Уряд став на шлях провокування антисврейських судових процесів. Найбільший з них відбувся в Києві, де агенти охоранки при підтримці місцевих чорносотенців звинуватили прикажчика Менделя Бейліса у вбивстві з ритуальною метою російського хлопчика. Справа Бейліса викликала величезне обурення демократичних верств населення України. Незважаючи на підготовлені поліцією заяви лжесвідків та «експертів», на шалений тиск чорносотенців, суд, завдяки широкій хвилі громадського протесту, виправдав Бейліса.

Висновки та узагальнення

Які б зміни не відбувалися в Російській імперії, але в одному її політика залишалася незмінною – в переслідуванні спроб народів, що населяли її, зберегти свою самобутність, захистити себе від асиміляції. Це в повній мірі стосується становища в Російській імперії українців.

Піднесення національного руху в умовах революції 1905–1907 рр. налякало не лише правлячі кола, але і багатьох опозиційних царизму ліберальних і соціалістичних діячів. Як тільки мова заходила про українське питання, всі вони знаходили між собою порозуміння.

Великодержавно-шовіністична антиукраїнська істерія піднялася на ще вищий рівень, коли стало зрозуміло, що довготривала політика зросійщення не принесла очікуваних владою результатів. Всупереч всьому, прагнення українців залишатися самими собою не зникало. Від культурно-освітньої діяльності вони перейшли до політичної боротьби і ставили питання про відновлення Української держави. Це те, чого найбільше боялась Російська імперія. Тому, як тільки з'явилася можливість, на українців обрушилася хвиля агресивного російського шовінізму. В українців прагнули забрати все, чого вони добилися в 1905–1907 рр. Об'єктом переслідувань стали і представники інших неросійських націй, що проживали на території України, особливо євреї.

Перевірте себе

1. В чому проявлялося насадження ідеології російського великодержавного шовінізму в Україні в 1907–1914 рр.?
2. Чим було викликане посилення національного гніту в Україні після закінчення російської революції 1905–1907 рр.?
- * 3. Як ставилися до українського національного руху загальноросійські партії? Чим пояснювалася їх позиція?
4. Проаналізуйте заборонні заходи царського уряду щодо української мови і культури. На що були спрямовані ці заходи?
5. Що вам відомо про «справу Бейліса»? Чому, на ваш погляд, переслідування українців і євреїв відбувалося одночасно? Це закономірність чи випадковість?

Документи та матеріали

1. Київський цензор Сергій Щоголев про українську мову

1. Украинский язык малопригоден для создания родной малороссам областной культуры.
2. Наличие в малорусской или украинской популярной литературе своеобразной (фонетической) орфографии является фактором, вредящем народной грамотности и тормозящим культуру Юга России.
3. Южнорусская народная школа не нуждается в малорусских учебниках и преподавании: учебники же и книги на языке украинском не только бесполезны, но и вредны.
4. Национализация малорусских народных училищ, как указано М. Драгомановым, необходима для федеративного распада России, для уничтоже-

ния единства и сплоченности русского народа, как великодержавной единицы в Европе.

5. В Западной Руси украинский книжный язык — плоть от плоти языка польского — обеспечивает украинскому движению поддержку и сочувствие колонизаторов.

Джерело: Щоголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — Киев, 1912. — С. 572.

Запитання і завдання

1. Прокоментуйте кожен з п'яти пунктів Щоголева.
2. Назвіть попередників Щоголева на ниві фальсифікації історії України.
3. Яку, на ваш погляд, мету переслідував автор, видаючи цю книгу?

2. Академік Михайло Грушевський про ставлення російської інтелігенції до антиукраїнської політики царизму

...Ми так багато чули й чуємо про великі вартості передреволюційної російської культури, її високі гуманні настрої, її чутливість до вимоги справедливості й т.п., — і се правда, що ім'я російським талантам — леґіон, і що було там немало героїчних борців за правду і справедливість. Але на пальцях можна порахувати споміж російського культурного Олімпу, які вважали потрібним піднести свій голос проти огидного оклеветування українських діячів і всього українського руху. А за латинським афоризмом — «хто мовчить, той дає повід думати, що погоджується». Своїм мовчанням в сім процесі удушування Українського народу наші рідні малороси і брати великоруські інтелігенти стільки ж підтримували і оправдували брудну роботу царського уряду своєю масою, своєю мовчазною присутністю, скільки й одверті оплески й улюлюкання різних Каткових, Пихнів, Шульґіних і Струвів (прізвища відомих перед Першою світовою війною реакціонерів-великодержавників. — Авт.).

Джерело: Грушевський М. Велике діло // Україна. — 1928. — № 1—2. — С. 5.

Запитання і завдання

1. Згадайте імена тих російських політичних і культурних діячів, які відкрито виступали на захист національних прав українців у XIX — на початку XX ст.
2. Чим, на ваш погляд, пояснюється байдужість та ворожість до українського визвольного руху опозиційних царизму політичних діячів?

3. Сучасний німецький історик Андреас Каппелер про становище українців в Російській державі XIX ст.

Становище українців в соціально-політичній системі Російської держави в XIX ст. було неоднозначним. Царський уряд і російське суспільство вважало їх **хохлами, малоросами або мазепинцями**. Українські селяни, які продовжували жити в традиційному українському світі залишалися доброзичливими, беззлочинними і навіть колоритними в своїх танцях і піснях, але у цілому некультурними, дурнуватими **хохлами**. Українці, що стали на шлях соціального сходження і певної інтеграції в російське суспільство, **малороси**, вважалися, не дивлячись на деякі мовні відмінності, частиною російського народу. Нечисленні українці, які хотіли розвивати власну самобутню культуру й до того ж створювали національні об'єднання і партії (**мазепинці**), нашоувувалися на нерозуміння в російському суспільстві: чому вони хочуть відділитися від великої російської культури і нації, надаючи перевагу провінційній селянській культурі?

Джерело: Каппелер Андреас. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. — С. 173.

Запитання і завдання

1. В чому проявлялась неоднозначність становища українців в соціально-економічній системі Російської імперії?
2. На які категорії поділяли українців царський уряд і російське освічене суспільство? Яким було ставлення до них?

Запам'ятайте дати

- 20 січня 1910 — столипінським циркуляром заборонена реєстрація «чужородних» товариств і видавництв.
1911 — «Справа Бейліса».

Словник термінів

Партикуляризм — прагнення до замкненості, відособленості.

§ 57. Стан українського національного руху в 1907–1914 рр.

Згадайте: 1. Назвіть основні українські національні партії, які діяли в 1905–1907 рр. 2. Які завдання ставили перед собою ці партії?

Посилення національного гніту зустріло опір в Україні. В дуже складних умовах все ж продовжувалась діяльність національних організацій, з кожним роком ширилися масові протести українців проти політики самодержавства.

1. Українські партії після третьочервневого перевороту 1907 р.

Всі українські партії після поразки революції зазнали жорстокого переслідування властей.

Діяльність УСДРП ослабла. Реакція вдарила переважно по її лідерах. Частина з них емігрувала, інші, перебуваючи під постійним наглядом поліції, не могли брати активної участі в партійній роботі. Головним досягненням членів УСДРП в післяреволюційний період було збереження партії.

Що стосується Української соціал-демократичної спілки, то вона, у свій час залишивши РУП і перейшовши до російських соціал-демократів, тепер розпалася, а частина її членів і лідерів повернулася до УСДРП. Перебування у складі РСДРП виявилось невдалим – російські соціал-демократи відмовлялися зважати на особливі національні права українського пролетаріату.

УНП в 1907–1910 рр. зачорнена, а в 1910–1914 рр. активізувалася. В 1912 р. лідер українських самостійників Микола Міхновський видавав у Харкові журнал «Сніп».

Певним досягненням українського національного руху 1907–1914 рр. було прилучення до нього групи відомих представників спольщених у середні віки українських шляхетських родин. Вони поверталися до своїх «коренів» і, як у 60-ті роки XIX ст. Володимир Антонович та його соратники, включалися у боротьбу за права українців. Найвідомішими з них були В'ячеслав Липинський (1882–1931) і граф Михайло Тишкевич.

В'ячеслав Липинський боровся за повернення до українства сполонізованої шляхти.

Він вважав, що українська шляхта повинна очолити національну боротьбу за державну незалежність.

2. Товариство українських поступовців (ТУП)

УДРП, яка в період революції швидко зростала, виявилася занадто аморфною і непристосованою до роботи в підпіллі. В умовах реакції частина її членів відійшла від політики, деякі перебігли до російських кадетів, що працювали цілком легально. Решта стала шукати можливостей продовження діяльності в умовах реакції. Восени 1908 р. у Києві відбувалася нарада УДРП, на якій було вирішено відмовитися від партійної діяльності і перейти до роботи у формі безпартійної організації – за зразком Загальної української організації, що існувала до 1904 р. Нове об'єднання одержало назву Товариства українських поступовців (ТУП). До ТУПу приєдналася частина українських соціал-демократів і членів Української народної партії. Отже, нова організація об'єднала різноманітні сили. Але основу ТУПу (як кількісно, так і ідейно) складали колишні радикал-демократи.

Програма ТУПу зводилася до трьох основних вимог: 1) парламентаризм як основа загальнодержавного ладу; 2) федеративна перебудова Росії як засіб забезпечення прав українського населення; 3) національно-територіальна автономія України в складі Російської Федерації.

Тупівці розуміли, що власними силами вони не в змозі досягти поставлених цілей. Тому вони схилилися до пошуку політичних союзників. Особливі надії покладалися на споріднену політичну силу – загальноросійську конституційно-демократичну партію (КДП). Незважаючи на великодержавний шовінізм, який у цей час нарастив у середовищі кадетів (як і в ряді інших російських партій), ТУП зміцнив зв'язки з КДП.

ТУП шукав зближення і з прихильниками федеративної перебудови Росії з інших частин імперії. Його діячі взяли участь у відновленні Союзу автономістів-федералістів (САФ), який існував у свій час в рамках І Державної думи. На новому установчому з'їзді САФ у Москві в 1913 р. ТУП представляли Михайло Грушевський, Ілля Шраг, Петро Чижевський.

3. Українське питання в III і IV Державних думах

У виборах до III Думи УДРП (ще до утворення ТУПу) зробила акцент на співробітництві з каде́тами. Своїх членів партія провести не зуміла, зате мала вплив на гурток українських депутатів, який склався в Думі. У березні 1908 р. ці депутати внесли законопроект про дозвіл викладання «в початкових школах місцевостей з малоруським населенням» на рідній українській мові. Але законопроект було відкинуто. Про необхідність ведення судочин-

ства українською мовою і викладання нею в початкових школах говорив у своїх виступах в Думі кадет з українськими симпатіями Іван Лучицький, відомий київський історик. У цілому ж III Дума виявилася найбільш мовчазною в українському питанні.

У IV Державній думі українське питання стояло гостріше. Не в останню чергу це було наслідком угоди між кадетами і ТУПу, згідно з якою поступовці закликали українців підтримувати кадетських кандидатів на виборах, а ті в Думі висунули ряд українських вимог. Вони мали суто культурницький характер. Вимоги автономії України не було, бо на це не погодилися кадети.

Передвиборний блок відіграв свою роль. Із захистом української мови в школах в Думі виступили російські кадети (Павло Мілюков, Андрій Шингарьов), трудовики (Олександр Керенський, Володимир Дзюбинський), соціал-демократи (Григорій Петровський).

Великодержавники (за походженням українці) Андрій Савенко, Петро Скоропадський та Михайло Родзянко доводили в своїх промовах, що українська мова не потрібна і що весь український національний рух – то «закордонна інтрига».

4. Масові протести українців проти національного гніту

З 1910 р. реакція в Росії стала відступати. Разом з тим оживав суспільно-політичний рух. Царські чиновники і їх великодержавно-шовіністичні ідеологи несподівано для себе побачили, що їх робота не принесе бажаних результатів. Навпаки, національні почуття українців не зникають, а міцніють. Показовими у цьому плані були події осені 1912 р. Тоді помер великий патріот України Микола Лисенко, і на його похорони з'їхалися представники з різних кінців України, у тому числі й з Галичини та Буковини. У траурній ході взяло участь понад сто тисяч осіб. Тут були старі й молоді, заможні й бідні, інтелігенти, селяни й робітники. Це був перший масовий виступ українців, що демонстрували свою незгоду з національною політикою російської влади. Величезна українська демонстрація викликала велику тривогу в Санкт-Петербурзі.

У 1914 р. вся Україна урочисто відзначала століття від дня народження свого геніального сина Тараса Шевченка. На західноукраїнських землях австрійська влада не чинила цьому перепон. Інакше сталося на підросійських землях України. Коли повсюдно почали створюватися комітети з підготовки до вшанування пам'яті поета, це надзвичайно занепокоїло російський уряд. Чорносотенні організації повели шалену кампанію проти відзначення пам'яті Шевченка і проти «мазепинського» руху взагалі. Міністр внутрішніх справ заборонив друкування пам'

ятного видання на честь Тараса Шевченка. Він рекомендував губернаторам не дозволяти публічного вшанування Шевченка, називати його ім'ям вулиці і школи. Російська Православна церква отримала заборону свого Святійшого Синоду на служіння панахид на честь поета, а Міністерство освіти заборонило учням середніх шкіл ходити на заходи й концерти, присвячені Шевченку. Внаслідок того в Києві урочисте відзначення століття Шевченка було заборонено, й тільки в Катеринославі та ще декількох містах відбулися святкування.

Дії влади викликали величезне обурення й протидію, перш за все студентів. Студенти створили комітет протесту, який 10 – 11 березня 1914 р. організував у Києві вуличну демонстрацію. Проти демонстрантів виступили члени чорносотенної організації «Двоголового орла», які тягнули по вулиці й топтали ногами портрет Шевченка. На вулиці міста вийшло декілька десятків тисяч осіб, і дійшло до сутички між двома демонстраціями. Влада кинула проти демонстрантів кінну поліцію і кілька відділів козаків. Були поранені, й поліція заарештувала десятки шанувальників Великого Кобзаря.

Подібні демонстрації мали також місце і в інших містах України. Це був наступний національний виступ такого роду на землях підросійської України, який виплеснувся на вулиці міст, щоб виявити своє невдоволення. Російська преса з подивом писала про цей несподіваний для неї вияв потужності українського національного руху.

Заборона відзначати шевченківський ювілей знайшла відгук і в Державній думі Росії. Під час дискусії з цього питання граф Капніст, нащадок Василя Капніста, говорив, що заборона святкувати сторіччя з дня народження Шевченка є образою для всієї України.

5. Український національний рух в умовах наближення світової війни

Сплеск національних почуттів українців відбувся в умовах, коли в Європі відчувалося наближення широкомасштабного військового конфлікту між великими воєнними блоками: Антантою (Великобританією, Францією, Росією) і Троїстим союзом (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Італією). Українським політи-

На могилі Тараса Шевченка у дні відзначення 100 роковин від дня його народження було виставлено поліцейський наряд, який не дозволяв будь-яке вшанування пам'яті великої людини.

Відомий політик
і мислитель
Дмитро Донцов
відстоював ідею
рішучого розриву
з Росією і схилився
до підтримки
Австро-Угорщини
в майбутній війні.

кам було очевидно, що їх народ у цьому конфлікті змушений буде воювати у складі обох блоків. Виникало питання: яку позицію слід зайняти у цій війні, до чого закликати наддніпрянців і західних українців, щоб вони не були в черговий раз ошукані могутніми сусідами?

Галицькі політики це питання вирішили ще у грудні 1912 р., коли на таємному засіданні керівництва трьох головних партій (Русько-української радикальної, Української національної демократичної, Української соціал-демократичної) прийняли ухвалу: «З огляду на добро і будучність української нації на обох боках кордону, коли прийде до війни між Австрією і Росією, то все українське громадянство стане на боці Австрії проти Російської імперії як найбільшого ворога України».

Через півроку у Львові відбувся Другий всеукраїнський студентський з'їзд. Особливу увагу на ньому привернув «східняк» родом з Мелітопольщини Дмитро Донцов (1883–1973), який виступив з рефератом «Сучасне політичне положення нації і наші завдання».

Донцов підкреслював, що зусилля українців – і наддніпрянських, і західних, – повинні були спрямовуватись на усунення російської перешкоди. Центральним пунктом доповіді Донцова була ідея політичного відокремлення, «сепарації» від Росії. Прихильників такої політичної лінії було немало серед українців Наддніпрянщини.

Але домінувала в Наддніпрянщині все ж інша точка зору: у майбутній війні підтримати Росію, яка після розгрому Австрії і її союзників просто змушена буде задовольнити національні вимоги українців, бо без їх допомоги перемога буде неможлива.

Висновки і узагальнення

Великодержавний шовіністичний наступ на українство, який почався після третьочервневого (1907 р.) перевороту в Росії, зустрів опір національно-визвольних сил. Хоча українські партії зазнали переслідувань, вони не розпалися і не зупинили своєї діяльності.

В пошуках нових форм роботи, які відповідали тодішнім умовам, УДРП пішла на самоліквідацію і утворення на своїй базі Товариства українських поступовців – широкого громадсько-політичного об'єднання, що ставило собі за мету захист національних прав українців.

Протидія українського народу великодержавному російському наступу особливо яскраво проявилася під час похорон Миколи Лисенка і в дні святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.

Напередодні Першої світової війни наддніпрянські і західні українці напружено шукали свій, український шлях у складному переплетенні інтересів і суперечностей великих і малих держав та народів. Прагнучи наблизити час визволення України, частина українців схильна була воювати на боці Австрії, інша — на боці Росії. У липні 1913 р. зі Львова пролунав і був почутий в Україні та Росії голос молодого «східняка» Дмитра Донцова, про якого лідер російських кадетів Павло Мілюков у виступі перед депутатами IV Державної думи сказав: «...Бійтеся його! Якщо ви будете продовжувати вашу політику, Донцови будуть налічуватись не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами».

Перевірте себе

1. Покажіть стан українських політичних партій після третьочервневого перевороту.
2. Якими були політичні погляди тупівців?
- * 3. Яку роль відіграло Товариство українських поступовців в історії національно-визвольного руху?
4. Покажіть діяльність українців в III і IV Державних думах.
5. Наведіть приклади масових протестів українців проти національного гніту.
6. Як відзначався в Україні 100-річний ювілей Тараса Шевченка?
- * 7. Які питання були в центрі уваги українського національного руху напередодні світової війни? Як вони вирішувалися?

Документи та матеріали

1. З промови депутата від Катеринослава Григорія Петровського на засіданні IV Державної думи з національного питання

...У Росії великоросів всього 43 %. Це значить менше половини населення, а тим часом усю решту Росії визнано іноземницькою. Таким чином, більшість населення в Росії не має права і можливості говорити рідною мовою і зазнає безконечного насильства і гніту.

Тепер нашому великоруському націоналізмові і поміщицькому патріотизмові нема, здається, рівних в Європі, і не тільки в Європі, але навіть в Азії. В усьому світі не знайти нічого гіршого, нічого ганебнішого за те, що витворяють у нас над пригнобленими народностями. Ніде на земній кулі нема такої дикої середньовічної установи, як смуга єврейської осілості.

У цій клоаці розвиваються всякі здирства, і тільки на ґрунті такого огидного кріпосницького порядку можуть виникати такі безсоромні потворні справи, як справа Бейліса.

Переслідуються особливо слов'янські нації, білоруси, українці і поляки... Чорносотенці та їхні лакеї називають Росію великою слов'янською державою, мабуть, тільки тому, що в цій великій державі практикується найбільше гноблення слов'янських народностей. Арешти, обшуки, штрафи, поліцейські переслідування за таємне навчання рідної мови, — скажіть, де це ще збереглося? Де це може бути в ХХ столітті?

Напр., таке невинне явище, як музичне товариство в Полтаві, там поліцеймейстер заборонив говорити українською мовою. Директор Миргородської гімназії, переглядаючи програму одного концерту, сказав, що коли буде сказано хоч одне слово на дурацькому українському діалекті, то не буде ні одного учня на цьому концерті. В Лебединській чоловічій гімназії директор теж забороняє говорити українською мовою, і, під час доведення якоїсь алгебраїчної теореми цією мовою, учневі було поставлено двійку. Можливо, ви скажете, що це дрібниця, але ви знаєте, що через ці двійки у нас в середніх навчальних закладах молодь кінчає життя самогубством.

Джерело: Петровський Г.І. З революційного минулого. — К., 1958. — С. 76–78.

Запитання і завдання

1. Використайте документ у розповіді про посилення національного гніту в Україні.
2. Наведіть інші приклади утисків українців.

2. Із спогадів Степана Васильченка про 100-літній ювілей Тараса Шевченка

...Мені пригадалось, як одбувався той пам'ятковий ювілей 1914 року в Києві. Україна готувалася до бучного ювілею, і він мав би вилитися в таке всенародне свято, якого ще до того часу не знала Україна; влада це бачила і вжила заходів: всякі святкування, навіть панахи, були суворо заборонені.

Всім школам був даний з цього приводу суворий наказ. У Києві видавництво «Криниця» видрукувало 12000 примірників «Кобзаря» до ювілею — всі вони були конфісковані. Гадали, що ніякого святкування не буде. Але якось несподівано в пам'ятковий день увесь Київ, особливо молодь, вийшли на вулиці міста з портретами Т.Шевченка, зі співами, з прапорами, з квітами. Того року була рання весна і цей день видався надзвичайно теплий і ясний. Всі вулиці були забиті людьми. Ганяла поліція, гарцювали з нагаями козаки — цілими натовпами хватили в тюрму, нічого не помагало.

Участь у цій демонстрації брали, звичайно, не тільки українці, але всі, які були в Києві, національності. Особливо гарячу участь взяли студенти-грузини — народ вільнолюбний і гарячий. Коли їх, арештованих, поліція питала: «Какой вы национальности?», вони відповідали «украї-

нець!» «Какой же вы украинец, вы же — грузин!» — Вони сердито одповідали: «Тэбэ хаварят — пыши украинец!» Друга, чорносотенна, частина київського студентства, які звалися тоді «академістами», помагали, як тільки могли поліції. Вони вчиняли бешкети: били вікна в редакції української газети, вихвачували з рук і рвали портрети Шевченка, бюсти, що стояли у вітринах, обкидали гряззю. Надвечір вийшов ювілейний номер газети — вони платили великі гроші, купували їх пачками і тут же на вулиці рвали на шматочки. Але люди хапали клаптики і ховали на спомин про великий день.

Наслідки були відомі: всі помешкання київських тюрем були до вечора набиті студентами, курсистками і іншими учнями вищих і середніх шкіл.

Джерело: Хрестоматія з історії України. — С. 187—188.

Запитання і завдання

1. Чому влада забороняла відзначення ювілею Тараса Шевченка?
2. Чому в шевченківській демонстрації брали активну участь не тільки українці, але й представники інших народів?
3. Використайте уривок зі спогадів в розповіді про святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.

3. 3 «Універсалу до народу українського усієї Соборної України»

Української народної партії від 21.01.1913 р.

Ми стоїмо напередодні великих, кривавих подій, які мають відбутись на землі. Росія і Австрія готуються збройно помірятись силами... По чіям боці буде перемога — український народ не буде пасивним глядачем все-світної події, що має відбутись — перемога буде на тім боці, на який стане великий 30-мільонний український народ.

...Перемога Австрії скінчиться приєднанням до неї максимум Правобережної України, мінімум — приєднанням Поділля і Волині. Ці землі приєднуються до Галичини, іуділять її долю. Австрія стане Австро-Угро-Польською державою; відновиться наш історичний ворог — історична Польща — Річ Посполита. Польські руки, що простягаються поза свої етнографічні межі — не будуть одрубані.

Стоючи на ґрунті єдності і мобілізації українських земель ми встаємо за приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до України російської. Таким чином, розв'яжуться раз на завше питання: українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське, лишиться єдине питання — українсько-російське, яке розв'язано буде легко.

Український народ мусить перейти цей етап, до здобуття незалежності.

З уповноваження загального з'їзду Української Народної Партії... наказуємо усім нашим відділам і прихильникам усієї Соборної України негайно поробити усі заходи, даби український народ зустрів світову подію, що наближається, свідомий і готовий.

Український нарід усієї Соборної України стане одностайно. Брат на брата не знеме руки.

Центральний Комітет Української Народної Партії.

Джерело: Центральний державний історичний архів України (в Києві). – Фонд Південно-Західного охоронного відділення. – Спр. 1256а. – Арк. 4.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте зміст Універсалу. Порівняйте його зміст з виступом Дмитра Донцова на Всеукраїнському студентському з'їзді.
- * 2. У чому різниця між сепаратизмом і самостійністю? Чому Донцов стверджує, що час для самостійності попереду, а тепер слід говорити про сепаратизм?
- * 3. Хто, на ваш погляд, наводить переконливіші аргументи – Дмитро Донцов чи керівництво УНП?

Запам'ятайте дати

- 1908 – утворення Товариства українських поступовців (ТУП).
- 1912 – перший у післяреволюційні роки масовий виступ українців під час поховання Миколи Лисенка.
- 1913 – виступ Дмитра Донцова з програмою політичного відокремлення від Росії.
- 1914 – урочисте відзначення в Україні 100-річного ювілею Тараса Шевченка.

Словник термінів

- Аморфний** – розпливчатий, такий, що не має чітких меж.
- Апологети** – беззастережні захисники, прихильники чогось.

§ 58. Українські освіта і наука на початку ХХ ст. Побут і звичаї народу

*Згадайте: 1. Яким був стан освіти в Україні у ХІХ ст.?
2. Назвіть відомих діячів української науки другої половини ХІХ ст.*

На початку ХХ ст. господарське, суспільно-політичне і духовне життя людства значно ускладнилося. Лише ті народи світу, які зуміли істотно підняти свій освітній рівень і рівень науки, були здатні належно відповісти на виклик часу, який вимагав якомога швидшого перетворення архаїчного, аграрно-індустріального суспільства в модерне (оновлене), індустріальне. Усі інші народи були приречені на відсталість.

1. Освіта

На початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні відбувалося розширення шкільної мережі. В 1915–1916 навчальному році в 26 тис. шкіл навчалася 2,6 млн. учнів, у середньому по 100 на школу. Це були, головним чином, початкові (світські і церковнопарафіяльні) школи. Але навіть таку урізану освіту могли отримати не всі. Кількість дітей, яким відмовляли у прийомі до шкіл, становила понад 20% від загального числа учнів. Стан народної освіти погіршувався ще і національним гнобленням, що виявлялося насамперед у забороні вести навчання у школі українською мовою. Нерідна російська сприймалася важко, і часто це обумовлювало гогану успішність.

З початком нового століття загальний рівень грамотності населення поволі зростає, але так і залишився вкрай низьким. В 1910 р. лише 30 % населення європейської Росії (не враховуючи дітей до 9 років) були грамотними. Це — удвічі менше, ніж в Австро-Угорщині. Але це значно більше, ніж в Наддніпрянській Україні, де відсоток письменних ледве досяг 15. Характерно, що з чотирьох найбільших етнічних груп — українців, росіян, євреїв, поляків, у першій — серед українців, був найменший відсоток освічених.

На початку ХХ ст. зростала кількість середніх загально-освітніх закладів — чоловічих і жіночих гімназій та реальних училищ. І все-таки темпи розширення їх мережі значно відставали від потреб населення. Внаслідок цього в Україні щорічно відмовляли в прийомі до середніх шкіл 36 – 50% бажаючих. У середній школі училися переважно діти дворян та державних урядовців. Після революції 1905–1907 рр. склад учнів середніх

шкіл дещо демократизувався. Учні «нижчих станів» становили в гімназіях 20%. Однак у цілому середня освіта залишалася недосяжною для основної маси населення.

Вищу освіту забезпечували три університети (Харків, Київ, Одеса) та декілька спеціальних інститутів, ліцеїв та академій. Соціальний склад студентства лишався переважно дворянсько-буржуазним. Однак революція 1905–1907 рр. примусила уряд дещо прочинити двері для вихідців з «нижчих» станів. У 1910 р. студенти цих станів (діти міщан, майстрових, селян) становили у Київському університеті 36%.

На західноукраїнських землях на початку ХХ ст. шкільна мережа розширилась більше. Кількість середніх шкіл у Східній Галичині протягом 1900–1909 рр. майже подвоїлась. Але українські діти в цих школах становили лише близько 20% всіх учнів.

На території Західної України існувало 4 вищих навчальних заклади: університети у Львові та Чернівцях, політехнічний інститут і академія ветеринарної медицини у Львові. Викладання у цих закладах проводилося польською (у Львові) або німецькою (у Чернівцях) мовами. Лише після наполегливої боротьби українського студентства у Львівському і Чернівецькому університетах відкрили декілька українських кафедр. Кількість українців у вузах всіляко обмежувалася. Так, у 1911 р. у Львівському університеті вони становили 21%, в Чернівецькому – 17,6% від загальної кількості студентів.

І все ж, у порівнянні з Наддніпрянщиною, стан справ з освітою на Заході України, особливо початковою, був помітно кращим. Початкову освіту отримували майже всі діти. Суттєвим було те, що практично кожне західноукраїнське село мало освітні осередки, якими користувалися всі селяни. В більшості сіл свої бібліотеки утримувала «Просвіта». Бібліотеки налічували сотні книг (як художніх творів, так і популярних видань з різних галузей знань, все це рідною мовою). На Сході України єдиним «носієм знань» залишався сільський піп, часто сам малоосвічений.

Особливо помітною стає різниця між підросійською і австрійською Україною, коли порівнювати ситуацію з навчанням рідною мовою. На Сході України такі навчальні заклади взагалі були заборонені. На західноукраїнських же землях перед світовою війною українськими були 6 державних гімназій і 15 приватних середніх шкіл. Число народних українських шкіл (початкових) напередодні світової війни досягло 3,5 тисячі, навчання в них велося рідною мовою.

2. Наука

Революція 1905 р. принесла деякі полегшення для розвитку української науки. Формально були скасовані утиски українського друкованого слова, зміщів і зв'язок української науки з закордоном. З 1907 р. у Києві діяло Українське наукове товариство (УНТ), головою якого обрали Михайла Грушевського. УНТ видавало свої «Записки» і «Українські Наукові Збірники».

Великий крок уперед в дослідженні минулого свого краю зробила історична наука. На початку ХХ ст. побачили світ перші книги найдетальнішої, в 10-ти томах, «Історії України-Руси» Грушевського. Широкою популярністю користувалися праці з історії України Олександри Єфименко (1848–1918). Її роботи відзначалися яскравим викладом, солідною документальною основою. Почесний доктор Харківського університету, Єфименко з 1907 р. викладала історію України на Вищих жіночих курсах у Петербурзі. З Харковом була пов'язана діяльність Дмитра Багалія (1857–1932). Як професор Харківського університету він розгорнув широкі роботи по дослідженню історії Слобідської України, виховав свою школу спеціалістів з української історії та культури.

Визначним українським антропологом, етнографом і археологом був Федір Вовк (1847–1918). Він був організатором і учасником археологічних розкопок, етнографічних та антропологічних експедицій в різних куточках України. Урядові переслідування (Вовк був і активним діячем громадського руху) змусили його ще в 1887 р. залишити Україну. Але й за кордоном, будучи довгі роки професором Вищої школи антропології у Парижі, він примножував славу української науки. З 1905 р. Федір Вовк працював у Петербурзькому університеті і одночасно відновив наукові експедиції в Україну. З 1908 р. він був членом Українського наукового товариства, підготував велику групу талановитих продовжувачів своєї справи.

Значний внесок в дослідження історії України зробила Олександра Єфименко. Її праці не втратили значення і для нас, перевидаються в сучасній Україні.

Федір Вовк — визначний дослідник української минушнини. Був організатором і учасником етнографічних експедицій, археологічних розкопок у багатьох районах України.

Данило Заболотний належав до вчених зі світовим ім'ям. Ризикуючи життям, він боровся з поширенням інфекційних хвороб, що загрожували тоді сотням мільйонів мешканців багатьох країн світу.

Член Київського товариства повітроплавання, військовий льотчик Петро Нестеров заснував теорію і практику вищого пілотажу, здійснив одну з найскладніших його фігур — «мертву петлю».

Серед науковців-філологів на початку ХХ ст. найпомітнішими були фігури Бориса Грінченка та Агатангела Кримського (1871–1941). Грінченко протягом 1902–1907 рр. видав 4-томний «Словар української мови», який і досі залишається одним з найавторитетніших і найповніших тлумачних словників. Кримський провів ретельне вивчення староукраїнських текстів, що дозволило спростувати твердження про російський, а не український характер мови давнього Києва.

Передова наукова думка розвивалась і серед вчених-природознавців. Деякі з них вийшли на чільні рубежі світової науки. Данило Заболотний (1866–1929), вихованець Одеського і Київського університетів, свої перші відкриття зробив на Одеській бактеріологічній станції. Працюючи лікарем, він успішно застосовував свої відкриття і сміливо перевіряв на собі запропонований ним препарат від холери. Заболотний брав участь у боротьбі з чумою, холерою та іншими інфекційними хворобами на Поволжі і в Туркестані, вивчав поширення чуми в Аравії, Індії, очолив експедицію по боротьбі з чумою в Монголії, Китаї, Ірані, Месопотамії, за що був нагороджений багатьма іноземними орденами і медалями.

Літак, побудований в авіамайстернях Київського політехнічного інституту.

Київ з його політехнічним інститутом став одним із центрів

технічного прогресу всієї імперії. Тут було організовано одне з перших в Росії товариств повітроплавання, а його член – військовий льотчик **Петро Нестеров (1887–1914)** у 1913 р. виконав вперше в світі «мертву петлю» і підготував та очолив перший груповий політ літаків за маршрутом Київ – Ніжин – Київ.

Видатним авіатором, який першим запропонував побудувати авіаносець і тим самим поєднати переваги авіації і військового флоту, був **Левко Мацієвич (1877–1910)**. В студентські роки в Харкові він був одним з співзасновників РУП і до своєї трагічної смерті (загинув в авіакатастрофі) не поривав з українським визвольним рухом.

Гірничий інженер **Леонід Лутугін (1864–1915)** створив геологічну карту Донецького басейну, яка стала на десятиріччя основою гірничих досліджень. Інженер **Михайло Курако (1872–1920)**, що працював спочатку на Катеринославському, а потім на Маріупольському металургійних заводах, заклали основи передової вітчизняної металургії. Велику роль в її розвитку відіграли відкриті професором Київського університету **Сергієм Реформатським (1860–1934)** хімічні реакції металоорганічного синтезу.

У вивченні мінеральних багатств України в кінці XIX і на початку XX ст. велика заслуга належить **Володимиру Вернадському (1863–1945)**. Згодом Вернадський очолював комісію, що вивчала продуктивні сили Росії, а в час Української революції став першим президентом Академії наук України.

3. Побут і звичаї українців

Друга половина XIX ст. — початок XX ст. були часом значних змін в економіці, і це не могло не позначитися на побуті населення України.

В селі поряд із традиційними землеробськими знаряддями з'являлися нові. У господарствах бідняків продовжували використовуватись примітивні дерев'яні плуги, сохи і рала, катки, ціпи, лопати-віялки тощо. Але з кожним роком все

Леонід Лутугін (зліва) та Сергій Реформатський заклали основи досліджень у гірничій справі та хімії.

Складною і нерозв'язною для маси робітників була житлова проблема. На знімку: житло шахтарів у Горлівці.

ширше застосовувались металеві плуги, сіялки, кінні косарки заводського виробництва, парові молотарки. Коса витісняє серп. Поряд із водяними млинами і вітряками дедалі більше з'являлось механічних.

Вдосконалювалось житло. Сільські хати ділилися в основному на двокамерні (хата-сіни) й трикамерні (хата-сіни-комора). З часом почали переважати хати трикамерні. На рубежі XIX — XX ст. в сінях почали відгороджувати місце для кухні. Менших змін зазнало внутрішнє планування хати. Фактично воно залишалося таким, як і за сто, а то й більше, років до того.

У селищах при заводах зводили казарми-бараки для колективного проживання робітників. Вони будувалися з каменю, дерева чи саману. Приміщення, у яких стояли в два-три яруси нари, обігрівали печі. Для сімейних відгороджували кутки. Окремі підприємці виділяли в казармах для сімейних робітників ізольовані кімнати. Робітники, які не хотіли жити в казармах, будували землянки або хати-мазанки, біля них — сараї й погребі, заводили невеличкі городи і садки.

Не спостерігалось суттєвих змін в одязі. Але саморобні вироби інтенсивно витісняла продукція фабричного виробництва.

Великі зміни відбувалися в сімейному побуті. В минуле відходила велика патріархальна сім'я, коли під одним дахом жило кілька

Господарські споруди українського села і селянського двору.

Протягом XIX ст. вони мало змінилися.

Господарські споруди села:

а) млин; б) вітряк.

Господарські будівлі двору:

а) хлів; б) саж; в) курник; г) клуня;
г) комора; д) оборіг.

Суттєво мінявся лише побут мешканців центральних вулиць великих міст, куди прийшов технічний прогрес. Так виглядав на початку ХХ ст. Хрещатик у Києві. Символом прогресу став електричний транспорт. На знімку ви бачите перші вагони київського електричного трамваю.

поколінь. Стали переважати звичні для наших часів малі сім'ї (батьки, діти). Діти, перш за все сини, успадковували батьківське житло, майно. Батьки у старості жили, як правило, при молодшому синові, якому відповідно виділялася більша частина майна.

У шлюб дівчата вступали з 16, а хлопці — з 18 років. Згода дітей на шлюб не була обов'язковою. За них це часто вирішували батьки. Вступ у шлюб супроводжувався весіллям із суворим дотриманням вікових звичаїв та обрядів. Ці обряди були обов'язковими і при інших сімейних подіях. Широко відзначалися релігійні свята.

Висновки та узагальнення

Попри всі складнощі суспільно-політичного буття крок уперед на початку ХХ ст. зробила українська культура. При цьому в своєму розвитку вона наштовхувалася на серйозні перепони.

Болючою залишалася освітня проблема. В роки революції відбулося розширення шкільної мережі. Проте ні кількість шкіл, ні якість навчання в них далеко не відповідали потребам. Вкрай незадовільним залишався стан початкової освіти. Ситуація в народній освіті погіршувалась ще і національним гнобленням, що виявлялося насамперед у забороні вести навчання в школі українською мовою. Помітно кращою, ніж на Наддніпрянщині, була освітня ситуація на західноукраїнських землях. Але й там було ще далеко до задоволення потреб українського населення в освіті.

Революція принесла деякі полегшення для розвитку науки. Великий крок вперед у дослідженні минулого свого краю зробили такі історики, як Михайло Грушевський, Олександр Сфименко, Дмитро Багалій. Визначним антропологом, етнографом і археологом був Федір Вовк. Серед науковців-філо-

логів найпомітнішими були фігури Бориса Грінченка та Агатангела Кримського.

Передова наукова думка розвивалася і вченими-природознавцями. Деякі з них (Володимир Вернадський, Данило Заболотний та інші) вийшли на чільні рубежі світової науки. Київ став одним із центрів технічного прогресу всієї імперії.

Нова індустріальна доба накладала відбиток на побут і звичаї. При цьому побут змінювався суттєвіше. Звичаї ж хоч і осучаснювались поволі, але в основі їх залишалися кращі традиції українців, що викристалізовувалися віками і передавалися із покоління в покоління.

Перевірте себе

1. Які процеси відбувалися в сфері освіти Наддніпрянщини і Західної України?
2. Як на стані освіти в Україні позначалась колоніальна політика російського уряду?
3. Розкажіть про досягнення української науки.
4. Назвіть відомих вам українських вчених початку ХХ ст.
5. Якими були на початку ХХ ст. побут і звичаї українців?

Документи та матеріали

1. Російський педагог Костянтин Ушинський про деморалізуючий вплив зросійщення початкової школи в Україні

Мало успіху з такої школи, до якої людина йде з дому як з раю в пекло і з котрої вона біжить додому як з темного пекла, в котрім усе темне, чуже, незрозуміле, у світлий рай, де все ясне, зрозуміле і близьке серцю. А таке враження робить на малоросійську дитину школа, це єдине місце в селі, в якому говорять незрозумілою для неї мовою. Дитина, не чувши вдома жодного великоруського слова, з першого ж дня навчання в школі починає наворотати на великоруський лад, і добре було б, якби на чисто великоруський, а то на той противний жаргон, що виробляється в малоосвіченого малороса під час намагання розмовляти великоруською мовою. Така школа з першого ж дня, зовсім непривітна, нагадає дитині, що вона не вдома, і без сумніву, здасться їй страховищем. Якщо така школа не закоріниться в народному житті і не принесе для нього корисних плодів, то чого ж дивуватися? Інакше й бути не може. По-перше, така школа стоїть набагато нижче народу: що вона варта із своєю сотнею погано завчених слів супроти тієї безконечно-глибокої, живої і повної мови, що її витворив народ впродовж тисячоліття.

По-друге, така школа безсила, бо вона не будує розвитку дитини на єдино плідотворному душевному ґрунті — на народній мові і народних

почуттях, які в них відбилися; врешті, по-третє, така школа некорисна: дитина не лише йде до неї з цілковито чужого середовища, а й виходить з неї в те саме чуже їй середовище. Швидко вона забуває кількадесят великоруських слів, що їх завчила в школі, а разом з тим забуває й поняття, які були до тих слів прив'язані. Народна мова і народне життя знову опановують душу дитини та заливаються і стирають всяке враження зі школи, як щось абсолютно чуже. Що зробила школа? Гірше, ніж нічого. Вона на декілька років затримала природний розвиток дитини; залишається, правда, грамотність, або краще сказати: напівграмотність... душі ж людині така школа не розвиває, а псує...»

Джерело: Цит. за Васькович Григ. Шкільництво в Україні. — Мюнхен, 1969. — С. 130—131.

Запитання і завдання

- *1. Розкрийте погляди Костянтина Ушинського на негативний вплив зросійщення школи в Україні на формування духовного світу дитини.
2. Який, на ваш погляд, вихід із ситуації, що склалася?

2. Відомий історик Дмитро Дорошенко про російську політику щодо освіти та культури в Україні

Зі страху перед українським сепаратизмом, він (російський уряд. — Авт.) умисне держав український народ у темряві й культурному занепаді, не даючи йому школи на рідній мові й не дозволяючи української літератури та преси, виганяючи українську мову з ужитку в церкві і взагалі в публічному житті. Він насилав на Україну хмари своїх учителів, урядовців, священників умисне задля русифікації. Як звичайно в таких обставинах, на Україну йшли далеко не найкращі елементи (до самої революції 1917 року на правобережній Україні вчителі діставали спеціальну платню «за обрусіння»), які зовсім не дбали за інтереси населення. Наслідок урядової системи політики супроти України був той, що в порівнянні з великоруськими губерніями відсоток грамотних в Україні, що ще в XVII — XVIII ст. славилася своїм шкільництвом, був значно нижчий. Талановитий український народ, про здатність якого до освіти, науки й мистецтва в один голос говорили всі чужинці, опинився в стані культурного занепаду й відсталості.

Джерело: Дорошенко Дмитро. Нарис історії України в 2-х томах. Т. II (від половини XVII століття) — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966; Глобус, 1992. — С. 327.

Запитання і завдання

1. Яку мету переслідував російський уряд, чинячи перепони розвитку освіти й культури в Україні?
2. Які наслідки мала для України ця політика?

3. Відгук науково-технічного комітету Київського товариства повітроплавання про значення для авіації першої у світі «мертвої петлі», продемонстрованої військовим льотчиком Петром Нестеровим

...Сучасний аероплан далекий від тої досконалості, щоб на ньому можна було літати при всяких атмосферних умовах, і не містить в своїй конструкції достатньо надійних засобів для збереження стійкості. Тому під час польоту велику роль відіграє точне знання прийомів пілотажу та впевненість льотчика у можливості управляти аеропланом при всяких положеннях останнього в повітрі. Така впевненість можлива тільки в тому разі, коли авіатор має в руках добре випробувані прийоми управління. До польоту Нестерова 27 серпня 1913 року питання про управління аеропланом при вертикальних положеннях носом угору залишалося відкритим; багато хто навіть сумнівався у можливості вирішення його.

Природно, що, потрапивши в це положення, льотчики втрачали самовладання і були внаслідок цього заздалегідь приречені на загибель.

«Мертва петля» Нестерова довела, що з більшості небезпечних положень аероплана в повітрі можна вийти благополучно при достатній холонокровності та вмінні. Надаючи в розпорядження льотчиків вдало випробувані-прийоми управління аеропланом при вертикальних кренах, зроблене випробування сприяло значному вдосконаленню прийомів пілотажу, одного з надійніших засобів досягнення найбільшої безпеки польоту при сучасних умовах авіації.

Здійснення цього небезпечного випробування вимагало численних підготовчих польотів і ґрунтовного знайомства з теорією. Вдале закінчення його доводить, що льотчиком заздалегідь були теоретично вивчені і розраховані на підставі даних, здобутих при попередніх польотах, усі рухи рулями в кожний момент переміщення аероплана по кривій у вертикальній площині.

Зроблене за таких обставин, це випробування має величезне практичне значення і є цінним вкладом у науку.

Голова (підпис)

Секретар (підпис)

Джерело: Бурке Е.Ф. Петр Николаевич Нестеров (1887—1914). — М., 1955. — С. 234—235.

Запитання і завдання

1. Знайдіть відповідь на питання: чому саме у київському небі вперше виконав Петро Нестеров свій складний пілотажний маневр?
2. В яких галузях науки українські вчені досягли найбільших успіхів?

Запам'ятайте дати

1907 – початок роботи у Києві Українського Наукового Товариства.

§ 59. Українське мистецтво початку XX ст.

Згадайте: 1. Відомих вам українських письменників другої половини XIX ст. Визначте особливості їх творчості. 2. Назвіть найпомітніші досягнення українського мистецтва другої половини XIX ст.

Початок XX ст. став продовженням доби блискучих успіхів українських митців. Незважаючи на протидію імперської влади, українська культура здобувала світове визнання.

1. Література

Перед українською літературою на початку XX ст. постають нові перспективи. Поширюється українська преса, яка надавала свої сторінки письменникам. «Літературно-Науковий Вісник» (Львів, Київ) об'єднав найкращі письменницькі сили з усіх земель України. Творчість Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського виводить українську літературу з кола переважно селянської тематики. Натуралістичне фотографування села і зосередженість на небагатьох громадських проблемах поступово відходять у минуле. Українські письменники сприймають нові мистецькі течії (модернізм), що завойовують собі місце в літературах інших народів. Не відмовляючись від роману, нові прозаїки звертаються переважно до короткого оповідання (новели).

Деякі особливості, зумовлені залежним станом країни, ускладнювали творчість українських митців. Вони не мали змоги присвятити себе виключно літературній праці. Щоб забезпечити своє існування, письменники змушені були працювати службовцями, адвокатами, вчителями тощо, тільки вільний від роботи час віддаючи творчості. Утиски української літератури мали наслідком те, що дуже часто твори десятиками років чекали можливості бути опублікованими. Ця ситуація у певній мірі пом'якшилась лише під тиском революції 1905–1907 рр.

Серед письменників пошуками нових шляхів виділявся Михайло Коцюбинський (1864–1913). У найвідомішому своє-

Михайло Коцюбинський — одна з найпомітніших фігур серед українських письменників кінця XIX — початку XX ст.

Василь Стефаник у своїх коротеньких оповіданнях змалював глибоко трагічні картини життя галицького селянства.

му творі – повісті «Фата моргана» Коцюбинський через опис історії окремої родини майстерно відобразив настрої і переживання села перед 1905 р., в час революційного вибуху і після нього. В подальших новелах Коцюбинський подав образ царської рсакції в Україні, але й непереможну оптимістичність, закоханість у життя своїх земляків, красу природи рідного краю.

Одночасно з Коцюбинським як майстер новели виріс Василь Стефаник (1871–1936). Манеру Стефаника характеризував психологізм, сувора простота викладу. Кожна його новела – до краю згущена, зовні стримана людська трагедія: це картина смерті або чекання її, образи різючої бідності, безнадійної самотності, спричинених злиднями родинних катастроф, темного пияцтва, тяжкої розлуки з рідним селом.

Реалістичний напрям обрав собі, мабуть, найпопулярніший із українських письменників того часу Володимир Винниченко (1880 – 1951). Починав він оповіданнями, сюжети для яких брав з життя провінціальних міщан, селян-наймитів,

Володимир Винниченко – один з найпопулярніших письменників і драматургів початку ХХ ст. Першим в українській літературі дав галерею образів революціонерів, що діють у складних психологічних ситуаціях.

показаних у конфліктах із працедавцями, далі з'явилися оповідання з модною тоді темою – життя босяків, казарми і в'язниці. Після революції 1905 р. у Винниченка переважали сюжети з зображенням психологічних і моральних переживань інтелігентів – головним чином революціонерів, зламаних урядовою реакцією.

Найпопулярнішим українським поетом початку ХХ ст. став Олександр Олесь (Кандиба) (1878–1944). Поет сильного темпераменту, автор інтимно-ліричних віршів, що у великій частині були покладені на ноти, стали романсами, вражав на тлі попередньої, здебільшого суворої, часто моралізаторської поезії щирістю, почуттям природи, легкістю, новими і сприйнятливими образами, співучістю й милозвучністю. Під час революційних подій 1905 р. в поезії Олеся звучали енергійні ноти боротьби і віри в перемогу. Однак доба післяреволюційної реакції гнітю-

че вплинула на поета. Мотивами розчарування була пройнята і його лірика, і драматична поема «По дорозі в казку». Згодом нове піднесення викликала у нього національна революція 1917 р.

Червоною ниткою через твори українських письменників проходила думка про необхідність єднання всіх українців. Вони бачили перед собою один народ, волею обставин розділений кордоном. І самі імена кращих з них об'єднували українців. Тараса Шевченка шанували і на Сході, і на Заході України. Його обрамлений вишиваними рушниками портрет був і у сільській хаті на Наддніпрянщині, і у будинку прикарпатського селянина. Івана Франка, Василя Стефаника, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського знали і любили по обидва боки кордону.

2. Архітектура

З початком ХХ ст., одночасно з посиленням українського національного руху, в архітектурі поширюється український стиль, піонером і послідовним виразником якого був Василь Кричевський (1872–1952). Архітектори охоче використовували мотиви українського бароко і народного дерев'яного будівництва.

Національний стиль в українській архітектурі найбільш вдало було втілено в будинку Полтавського губернського земства (збудовано в 1903–1908 рр.), в якому використано форми дерев'яної народної архітектури. Автором споруди був Кричевський. Для оздоблення фасаду та інтер'єрів будинку широко застосовано кераміку і майоліку, виготовлену за спеціальними ескізами учнями Миргородської керамічної

На знімках ви бачите кращі архітектурні споруди початку ХХ ст.

1. Державний банк (Київ).
2. Крикий ринок (Київ).
3. Губернське земство в Полтаві (тепер історико-краєзнавчий музей).
4. Харківське медичне товариство (тепер Інститут мікробіології ім. І. Мечникова).

школи та народними майстрами Опішні. Оформлення внутрішніх приміщень та настінні розписи, в яких використано мотиви та орнаменти українського народного мистецтва, виконали художники Сергій Васильківський (1854–1917), Микола Савицький (1860–1944), Василь Кричевський.

В українському національному стилі збудовано також школу ім. Івана Котляревського в Полтаві, художню школу в Харкові, прибутковий будинок в Катеринославі та ін. Характерною рисою цих споруд була імітація в камені форм дерев'яної народної архітектури, використання елементів давньої церковної архітектури, зокрема башт.

Мотиви української народної архітектури у західноукраїнському будівництві початку ХХ ст. добре помітні в спорудах архітекторів Івана Левинського (1851–1919), Олександра Лушпинського (1878–1943), Євгена Нагірного (1885–1951) у Львові (будинки товариства «Дністер» – 1905 р., бурси Українського педагогічного товариства – 1908 р. та ін.).

3. Музика

Багатющим джерелом розвитку музичної культури була народно-пісенна творчість. Народні пісні в обробках Миколи Лисенка, Миколи Леонтовича (1877–1921), Станіслава Людкевича (1879–1979) все ширше використовувалися в концертному репертуарі професійних виконавців та самодіяльних хорових колективів. Хорові та вокально-інструментальні обробки народних пісень, оригінальні твори композиторів, в яких широко використовувалися характер, образи і мелодика народної пісні, сприяли зміцненню в українській музиці початку ХХ ст. основ демократизму і народності. Провідне місце в музичній культурі в Україні належало Миколі Лисенку. Лисенко не тільки писав музичні твори, але й знаходив час для педагогічної діяльності, проводив велику громадсько-музичну і концертну діяльність.

Талановиті композитори-новатори Микола Леонтович (зліва) та Станіслав Людкевич. До їхньої творчої спадщини належить хорова обробка багатьох українських народних пісень.

І досі користуються популярністю прекрасні опери Миколи Лисенка «Енеїда», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», які є надбанням національної класичної музики. Лисенко створив школу музичного мистецтва. За його ініціативою було відкрито вищу музично-драматичну школу в 1904 р. в Києві та музичний інститут у 1905 р. у Львові. Талановитими продовжувачами творчих заповітів Миколи Лисенка були композитори Кирило Стеценко (1882–1922), Микола Леонтович, Яків Степовий (Якименко) (1883–1921), Станіслав Людкевич.

Пісенно-музичну культуру українського народу на початку ХХ ст. примножувала видатна оперна актриса **Соломія Крушельницька (1872–1952)**. Талановита співачка аматорських колективів, вона в 1893 р. закінчила Львівську консерваторію і в тому самому році дебютувала в рідному місті як оперна солістка. Удосконаливши своє мистецтво в Мілані (Італія), вона виступала не тільки у Львові, а й у Відні, Варшаві, Кракові, Петербурзі, Одесі та на сценах багатьох оперних театрів Європи й Америки. Її репертуар сягав 60 опер. За красу чистого й сильного голосу (сопрано) та визначні акторські здібності світова критика називала Крушельницьку найкращою співачкою тогочасного світу.

4. Театр

Продовжувалось розпочате у другій половині ХІХ ст. піднесення театру України. Найвидатнішими діячами його були **брати Іван, Микола і Панас Тобілевичі**, що увійшли в історію української культури під псевдонімами Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського та Панаса Саєсаганського.

Репертуар українського театру визначали чудові п'єси старшого з братів – Карпенка-Карого. Славу театру примножили і молодші брати. Вони створили безсмертні сценічні образи, стали видатними організаторами українського театру. **Микола Садовський у 1906 р. створив у Полтаві перший український стаціонарний професійний театр**, який у 1907 р. переїхав до Києва і став першим українським стаціонарним театром столиці України. Саме в цьому театрі розквітнув талант видатної української актриси **Марії Заньковецької (1860–1934)**.

5. Живопис

Новий крок вперед на початку ХХ ст. зробив український живопис. Серед найвизначніших майстрів пензля слід назвати живописця-баталіста **Миколу Самокиша**. Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, а потім у Парижі, Самокиш досяг високої майстерності зображення батальних сцен. За серію перших картин його

«В люди» (На заробітці) — одна з найвідоміших картин Киріяка Костанді, майстрів, що розвивав традиції українського реалістичного мистецтва.

удостоїли звання академіка. Разом із Сергієм Васильківським Самокиш у 1900 р. створив альбом «Українська старовина», а в 1912 р. — «Мотиви українського орнаменту», які й до цього часу захоплюють глядачів. Йому належать також батальні альбоми «Війна 1904–1905 років» та серія малюнків про війну з Наполеоном у 1812 р.

Визначним художником України того часу був і **Киріяк Костанді**. Вихованець Одеської малярської школи, а потім Петербурзької Академії мистецтв, Костанді в 1907 р. здобув звання академіка. Його картини — «В люди», «Старенькі», «З пташиного польоту» та багато інших написані з великою майстерністю. З 1902 р. Костанді очолював «Товариство південноросійських художників», яке в 1905 р. розпочало видавати в Одесі свій журнал.

Висновки та узагальнення

Початок ХХ ст. став в історії українського мистецтва часом продовження розквіту, започаткованого в другій половині ХІХ ст. Українські митці долали численні перепони, які на їх шляху зводили ті, хто заперечував сам факт існування українського народу а, отже, і його культуру. Українське мистецтво впевнено завойовувало світове визнання.

В умовах тимчасового послаблення тиску на українське слово нові можливості відерилися перед літературою. Письменники виходять з кола переважно селянської тематики. Вони сприймають нові мистецькі течії, звертаються до нових жанрів. Серед майстрів літератури своїми талановитими творами вирізнялися Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Володимир Винниченко, Олександр Олесь. Їх творчість, провідною ідеєю якої була любов до свого народу, співпереживання його бідам, шанували в усій розділеній кордоном Україні. Вони виступали поборниками об'єднаної, соборної України. Формуючи своїми творами національну самосвідомість, майстри українського слова наближали той час, коли стане реальністю національне визволення.

З початком ХХ ст. одночасно з розвитком національного руху прагнення спертися на рідні корені, відродити українські культурні особливості відчувається в діяльності мистецької інтелі-

генції. Яскравим виразником національного стилю в архітектурі став Василь Кричевський. Народно-пісенна традиція була важливим джерелом розвитку музичної культури. Народні пісні в обробці Миколи Лисенка, Миколи Леонтовича, Станіслава Людкевича все ширше зикористовувалися в концертному репертуарі професіональних виконавців та самодіяльних художніх колективів. Провідне місце в музичній культурі належало Миколі Лисенку. Пісенно-музичну культуру українського народу примножила видатна актриса Соломія Крушельницька.

Продовжувалось розпочате у другій половині XIX ст. піднесення українського театру. Славу театру України примножували брати Тобілевичі. В першому українському стаціонарному театрі Києва розквітнув талант видатної актриси Марії Заньковецької. Новий крок уперед на початку XX ст. зробив український живопис.

Перевірте себе

1. Назвіть найкращі твори української літератури початку XX ст.
2. Що нового з'явилося в українській архітектурі?
3. З ім'ям якого композитора були пов'язані найвищі досягнення української музичної культури?
4. Що вам відомо про український театр початку XX ст.?
5. Назвіть відомих вам українських живописців початку XX ст.
6. Підготуйте коротке повідомлення на тему «Розділена Україна – єдина культура».

Документи та матеріали

1. Історик української культури Мирослав Семчишин про місце Миколи Лисенка в історії української музики

Переломне значення для розвитку української музичної культури мала творчість Миколи В. Лисенка. Він став творцем національного напрямку в українській музиці, спертого на окремішності українських культурних традицій і на багатстві народної творчості.

На думку видатного історика української музики М.Грінченка, значення мистецтва української музики Лисенка для українського народу таке саме, як Глінки для росіян, Шопена для поляків, Сметани для чехів чи Гріга для норвежців. Бо, на думку цього дослідника, крім Артемовського «Запорожця» (і то з деякими застереженнями), справді мистецької музики до Лисенка в нас не було.

Джерело: Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. — Київ, 1993. — С.351.

Запитання і завдання

1. Які обставини зробили творчість Миколи Лисенка переломною для української музичної культури?
- * 2. Кого з українських письменників ви могли б порівняти з Миколою Лисенком за їх вклад в українську культуру? Свою відповідь обґрунтуйте.
3. Які твори Миколи Лисенка ви знаєте?

2. Український історик Іван Крип'якевич про історичне значення української літератури, музики, образотворчого мистецтва і науки XIX — початку XX ст.

Ми бачимо, що українське національне відродження XIX ст. сталося нане справую й питанням літератури, яка з своїх романтично-народолюбських пеленок дуже скоро вилася в стихійну маніфестацію збірної волі нації на вільне життя й державність.

Котляревський здобув для української народної мови громадянські права в слові й друці. Шевченко надихнув українське слово вулканічною силою в невідхильну перемогу Нації. Франко й Леся Українка поглибили й поширили само почуття повновартості українця, як громадянина світа. Перше аніж у політично-громадському життю, збулася містерія Відродження Нації в літературі, й у тому її історична вага й заслуга...

Українська література наставила українські серця до бою тоді, коли українська наука озброїла розум нації досвідом минулого, а українська музика та образотворчість дали українській нації вступ у коло культурних народів світу.

Джерело: Крип'якевич Іван, Дорошенко Дмитро, Пастернак Ярослав.
Велика історія України. — Львів; Київ, 1948. — С. 835.

Запитання і завдання

1. В чому полягала історична заслуга української літератури?
2. Хто з українських письменників і поетів зробив найбільший внесок у справу відродження нації?
3. Яку роль в національному відродженні відігравали наука, музика і образотворче мистецтво?

Запам'ятайте дати

- 1904 — відкриття вищої музично-драматичної школи у Києві.
1905 — відкриття музичного інституту у Львові.
1906 — створення в Полтаві першого українського стаціонарного професійного театру.

Словник термінів

Містерія — жанр середньовічного західноєвропейського релігійного театру. Урочиста вистава.

§ 60. Церковне життя в Україні на початку XX ст.

*Згадайте: 1. Які церкви існували в Україні в XIX ст.
2. Що вам відомо про їхню діяльність?*

Церковне життя становило важливу, невід'ємну частину історії українського народу. На початку XX ст. в Україні діяли церкви і сектантські рухи, роль яких в національному відродженні була суттєво різною.

1. Роль релігії і церкви у житті суспільства

У житті кожного народу релігія і церква відіграють надзвичайно важливу роль. Це особливо вірно по відношенню до епох, відділених від нашої століттями, до часів, коли світогляд переважної більшості людей був релігійним. Релігія і церква зберігали моральні засади народу, додавали йому сил і натхнення в подоланні перешкод, які зустрічалися на його шляху.

Але й сама церква не була ізольована від впливу зовнішніх чинників і відчувала на собі їх тиск. В історії траплялися випадки, коли церква ставала знаряддям підкорення одного народу іншим, слабшого сильнішим.

Історично склалося так, що в Україні протягом століть не було єдиної церкви. Дві християнські церкви, Православна та Греко-Католицька, – перша переважно на Сході, інша на Заході України, – намагалися як задовольняти релігійні запити українців, так і виражати їх духовні інтереси в цілому.

Крім двох головних християнських церков, в Україні існували інші релігійні конфесії (католицизм, іудаїзм, мусульманство, протестантизм та ін.), які мали своїх прихильників переважно серед представників національних меншин.

2. Православна церква в Наддніпрянській Україні

Потрапивши в XVII ст. під владу московських патріархів, а згодом російських чиновників зі Святійшого синоду, Православна церква в Україні відірвалася від вікових традицій українського народу і стала на службу імперській політики. Єпископами, священиками, учителями духовних семінарій та в духовних бурсах-школах часто були росіяни, які навчали в душі великоросійського патріотизму. Всього наприкінці XIX ст. серед духовенства українських губерній українців було 50%.

Від 1799 р. на Київському Митрополичому престолі жодного разу не було українця, а з 1812 р. вже не висвячували українців на єпископів. Російська Православна церква стала засобом зросійщення й денаціоналізації віруючих. Імперський уряд заборонив вживати українську мову навіть у проповідях. Духовенство було зобов'язане стежити за політичними рухами, у тому числі й українськими, й інформувати про них поліцію.

Уряд заборонив будувати церкви в українському стилі, малювати ікони, переслідував українські звичаї.

Незважаючи на всі зусилля уряду і церковних властей, серед духовенства було неміло людей, які намагалися надати церкві українського характеру. Як і в світських навчальних закладах, в Київській духовній академії і духовних семінаріях існували опозиційні гуртки, у тому числі і українофільського характеру. Під їх впливом перебувала певна частина духовної молоді. З початком революції в різних місцях України – на Волині, Катеринославщині, Київщині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині – духовенство та парафіяни виступили за українізацію проповіді та богослужіння, за визнання одного з найприродніших людських прав – звертатися до Бога рідною мовою. В умовах революції, коли контроль церковних верхів ослаб, це подекуди вдавалось зробити явочним порядком. У деяких парафіях українізації проповідей вдалося досягти на Катеринославщині. Досить широко проповідь рідною мовою стала практикуватися й на Поділлі, де в 1909 р. навіть було видрукувано збірник проповідей українською мовою. В 1906 р. в результаті послаблень, зроблених національному рухові під тиском революції, з'явилася можливість видати переклади на українську мову Біблії.

З різних губерній надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковнопарафіяльних школах та духовних семінаріях. Синод змушений був реагувати на подібні постанови. У 1907 р., як виняток, було дозволено викладання української мови в церковнопарафіяльних школах на Поділлі, а в 1908 р. санкціоновано введення в подільській семінарії тих предметів (правда, як необов'язкових), про які клопотався єпархіальний з'їзд.

Але поодинокі локальні перемоги суті справи не міняли. Це зрозуміли деякі національно зорієнтовані священники й миряни. «Нам, українцям, потрібна українська православна церква, як білорусам білоруська», – писав у 1911 р. у листі до газети «Рада» один з священників. Вимоги надання автокефалії (незалежності) українській церкві увійшли в програму Української народної партії. Відсутність національної церкви негативно позначилася на національно-визвольній боротьбі як у згаданий період, так і, особливо, в 1917 та наступні роки.

3. Сектантський рух

Відірваність офіційної Православної церкви від запитів та інтересів населення викликали його зростаюче незадоволення. Воно все частіше шукало задоволення своїх релігійних почуттів за стінами офіційної церкви. Внаслідок цього в Україні з'явилися різні релігійні секти.

Сектантство було поширене, головним чином, на Півдні України, в колоніях німців-переселенців. Через українських робітників, які працювали в колоніях, цей рух перекинувся на навколишнє населення. Популярною була секта баптистів. Її члени вважали, що людину можна хрестити тільки в дорослому віці, коли вона вже розуміє акт хрещення. Члени іншої секти – євангелістів – визнавали лише вчення Нового Завіту і відкидали всі інші церковні джерела. Не приймали вони рішення церковних синодів, писання Отців церкви тощо.

Але найбільш поширеною була секта, відома під назвою «штунда». Назва ця походила від німецького слова «штунде» (година). Ця година щодня відводилася на читання Біблії та співання псалмів. Простота штундизму полегшувала його успіх: він охопив Херсонщину, Катеринославщину, Волинь. Влада штундистів переслідувала: їх засиляли до Сибіру, тримали у в'язницях, у них відбирали дітей тощо. Лише революція 1905 р. зняла заборону на їх діяльність. Переслідувалися й інші секти.

Переслідування сектантів російським урядом тільки збільшувало їх популярність, піднімало в народі їх авторитет як мучеників за віру. На початку XX ст. сектантські рухи набрали значних розмірів і налічували понад мільйон членів. За деякими даними, на момент вибуху в 1914 р. світової війни їх в Україні уже було 4 мільйони.

Спільною рисою сектантських рухів було те, що вони відривали своїх послідовників від Православної церкви. При цьому загальним для сект було ігнорування ними проблем захисту національних інтересів українців. Головним чином вони звертали увагу на соціальні моменти. Звичайно, серед сектантів траплялися і національно свідомі українці, проте не вони визначали обличчя сект. Сектантський рух не міг виконати роль об'єднуючої українців сили.

4. Церква в Галичині

На початку XX ст. Греко-Католицька церква в Галичині відігравала діаметрально протилежну роль у порівнянні з Православною церквою на Наддніпрянщині. Їй належало видатне місце у національному відродженні на західноукраїнських землях. Вона охоплювала найширші маси населення, її священники

будили національну свідомість у найглухіших селах. Часто священник був єдиною високоосвіченою людиною на селі, до якого всі зверталися за порадою. Один із діячів цієї церкви на установчих зборах львівської «Просвіти» говорив: «Дивні речі чинить Провидіння... Та Унія, що її сприяв польський уряд в XVI ст., перевернулася в XIX ст. в найбільшу захисницю української національної справи, давши низку патріотів священників-католиків, що врятували Галичину від полонізації».

Непересічна роль в національному русі Галичини належала митрополиту Греко-Католицької церкви Андрію Шептицькому. Багато він зробив у власне церковних справах, добиваючись, щоб розкол церков в Україні не перешкоджав загальнонаціональному відродженню. Шептицький першим із греко-католицьких митрополитів звернув увагу на Схід. У 1908 р. він таємно подорожував по Центральній Україні, зав'язував контакти з місцевими українцями, з вченими Києва. Андрій Шептицький організував щорічні з'їзди церковних діячів різних слов'янських народів для обговорення питань, зв'язаних з об'єднанням церков.

5. Церковне життя на Буковині

На Буковині понад дві третини віруючих належали до Православної церкви. Як і в Наддніпрянщині, тут цій церкві теж не вдавалося виконувати роль захисника українських інтересів. Якщо Православна церква на Сході України служила засобом зросійщення краю, то на Буковині вона була під сильним румунським впливом: більшість серед духовенства складали румуни або румунізовані українці. Лише на рубежі XX ст. буковинці добилися, щоб українці отримали 2 місця радників у керівництві місцевої єпархії та кафедру на богословському факультеті Чернівецького університету.

Поруч з православними, в Буковині була греко-католицька меншість. Буковинські греко-католики відчували позитивний вплив земляків з Галичини.

У цілому румунський тиск на українців був пом'якшений суєтством сильної Греко-Католицької церкви. Звичайно, цей вплив перш за все позначався на буковинських одновірцях. Але й православних віруючих надихав приклад успішної оборони національних прав галичанами. Налагодивши зв'язки з ними, вони не без успіху протистояли румунізації та онімеченню.

6. Закарпатська церква

Серед українців Закарпаття переважали віруючі греко-католики. Була й незначна присутність православ'я. Неодноразово і в XVIII, і в XIX ст. робилися спроби церковного об'єднання з Галичиною. Але цьому рішуче протидіяли угорці. Як і в Галичині, Греко-Католицька церква на Закарпатті була опорою українства.

Проте, якщо на Прикарпатті справі національного відродження служило все греко-католицьке духовенство, то по іншу сторону гір певна частина священників піддалася угорському тиску і не чинила опору зугорщенню, зокрема, переведенню на угорську мову богослужіння.

Роль захисника українства, яка у Галичині належала **Андрію Шептицькому**, на Закарпатті взяв на себе мукачівський єпископ **Юлій Фірцак (1836–1912)**. Він рішуче боровся проти зугорщення краю, протестував проти економічного пригнічення українців. На його протести змушені були реагувати в Будапешті, і на початку ХХ ст. закарпатці відчували певне економічне полегшення після впровадження деяких реформ, що ввійшли в історію під назвою «**Верховинська акція**».

Висновки та узагальнення

Важливою стороною української дійсності початку ХХ ст. було церковне життя. В Україні діяли дві великі християнські церкви – Православна та Греко-Католицька. Колись, у XVI – XVII ст., Православна церква в Україні стояла на сторожі інтересів свого народу, а Греко-Католицька з'явилася як результат компромісу (унії) між православ'ям і наступаючим на Схід католицизмом.

З часом ситуація принципово змінилася. Після підпорядкування у 1686 р. Православної Української церкви Москві вона втратила свою самостійність, а з нею відійшла у минуле і її роль захисниці інтересів українства. Православна церква в Україні перетворилася в опору імперського режиму, байдужу до українських соціальних потреб і національних запитів. Внаслідок цього з'явилися й набули поширення різні релігійні секти.

Але не все було втрачено. В Православній церкві ніколи не зникли священники, переважно нижчої ланки, які намагалися відродити її як національну. Однак тоді вони були в меншості.

Іншим був стан церковного життя на західноукраїнських землях. Тісно зв'язана з народом Греко-Католицька церква, починаючи з кінця XVIII ст., чимдалі виразніше виступала як сила, котра рішуче стояла на боці українців у їх протидії полонізації, зугорщенню, румунізації. Цій церкві належала провідна роль в піднесенні національної свідомості населення Західної України.

Перевірте себе

1. Яку роль церква відігравала у житті українського суспільства?
2. Назвіть християнські церкви, що діяли в Україні.
3. З якої причини Православна церква в Україні стала знаряддям зросійщення українського народу?
- *4. Покажіть церковну опозицію політиці зросійщення.
5. Що спричинило появу і поширення в Україні сектантського руху?

Документи та матеріали

1. Діяльність Російської Православної церкви в Україні

Втягнута в тісний зв'язок з державою, характерний для російського Православ'я, Українська церква дедалі більше пристосовувалася до її запитів і піклувалася про непорушність імперії, активно виступала проти національного руху. Вірність засадам самодержавства підкріплювалася участю духовенства в чорносотенних організаціях — «Союзе русского народа», «Союзе Михаила Архангела» і т.ін., тісним контактом з охранкою, пропагандою офіційних ідей через церковну та державну пресу тощо. Церква фактично перетворилася на складову частину бюрократичного апарату самодержавства, знаряддя його політики русифікації. Але слід мати на увазі й іншу тенденцію, яка стала проявлятися ще з часів Переяславської угоди. Понад тридцять років після цієї події, аж до 1685 р. український клір і паства чинили опір канонічному підпорядкуванню Київської митрополії від Константинополя до Москви. Коли приєднання до Московського Патріархату вже відбулося, добитися розчинення Української Церкви в Російській не вдалося.

Опір уніфікаційним заходам тривав особливо в найнижчих ланках церковних структур: серед парафіяльних священників і кліру, білого духовенства, яке було тісно зв'язане з народом і протягом століть регенерувало національний колорит на церковному тлі.

Джерело: Турченко Федір. Український національний церковний рух наприкінці XIX — на початку XX ст. — В кн.: Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви. — К.: Логос, 1997. — С. 24.

Запитання і завдання

1. В чому проявлявся проімперський характер Православної церкви в Україні?
2. Покажіть національну тенденцію в діяльності цієї церкви. Використайте для цього матеріали параграфа.

2. Видатний український історик Дмитро Дорошенко про значення Української Греко-Католицької церкви (УГКЦ)

Церковна унія і УГКЦ є вислідом шукання синтези між східними і західними культурними впливами при одночасному намаганні зберегти при тому власну українську душу. УГКЦ зробилася головним забором української народності проти польонізації. Це вона властиво врятувала Галичину від національної смерті. Вона зробилася батьківською вірою, і народ кріпко до неї прив'язався... З кругів греко-католицького духовенства вийшло національне відродження Галицької України, і сама Греко-Католицька (Уніатська) церква стала тут за останні часи справжньою національною церквою західноукраїнського племені. Однак ті, хто сподівався, що церковна унія улегшить латинізацію і польонізацію українського

населення, мусіли завестися у своїх надіях. Поєднана з Римом, українська Греко-Католицька церква... реорганізувалася, скріпилася, пустила глибокі коріння в народній масі і стала її національною церквою... вона стала чинником консервативним, із тією хвилиною на цій території, де вона утвердилася, вона придбала національну відпорність і виявила національну творчість, більшу, ніж на цій самій території виявила Православна церква.

Джерело: Енциклопедія українознавства. Загальна частина. В трьох томах. — Т. 2. — С. 629.

Запитання і завдання

1. В чому полягало значення діяльності УГКЦ?
- *2. Порівняйте діяльність в Україні Греко-Католицької і Православної церков.

Запам'ятайте дати

- 1906 – перше на Наддніпрянщині видання Біблії українською мовою.
1907 – дозвіл Синоду на викладання українською мовою в церковнопарафіяльних школах на Поділлі.

Словник термінів

- Атеїзм** – безбожжя; заперечення існування бога і зв'язане з цим заперечення релігії.
- Спархія** – в православних церквах церковна адміністративно-територіальна одиниця на чолі з архієреєм (єпископом).
- Єпископ** – в православній, католицькій, англіканській церквах вища духовна особа, керівник церковно-адміністративної територіальної одиниці (спархії).
- Клір** – в християнській церкві сукупність служителів церкви, те ж, що й духовенство.
- Консисторія** – 1) в православній церкві установа при архієреї по управлінню спархією; 2) в католицькій церкві – особлива нарада при папі римському; 3) в протестантизмі – церковно-адміністративний орган.
- Паства** – віруючі, якими керує духовенство.
- Патріарх** – глава церкви, найвищий церковний титул, головним чином у православних церквах.
- Помісна церква** – православна церква, яка веде свою історію від перших віків існування християнства, зберігає традиції раннього християнства.
- Причет** – територія, яку обслуговує один храм.
- Псалми** – пісні, що складають псалтир.
- Псалтир** – одна з книг Біблії, яка містить пісні-псалми, що широко вживаються в богослужіннях християнських церков.
- Синод (Святійший Синод)** – один з найвищих державних органів Російської імперії в 1721 – 1917 рр. Керував справами Православної церкви.

§ 61. Наш край на початку XX ст.

Згадайте: Які зміни, що відбулися в краї у XIX ст., ви вважаєте найважливішими?

Завершіть роботу з картою, вміщеною у §19. Позначте на ній місця, пов'язані з подіями революції 1905–1907 рр. Оскільки революція належить до найпомітніших подій початку XX ст., підготуйте розповідь про неї, у якій на конкретних прикладах покажіть зростання національного руху, боротьбу робітників та селян, заворушення в армії чи на флоті.

Покажіть особливості економічного розвитку в краї на початку XX ст. Чи позначилася на ситуації у вашому регіоні економічна криза 1900–1903 рр.?

На початку XX ст. формуються українські та загально-російські партії. Знайдіть матеріали про їх діяльність у вашому краї. **Чи були серед активних діячів цих партій ваші земляки?**

Ви вже позначили на карті основні події революції 1905–1907 рр. Варто скласти про ці події письмову або усну розповідь. З'ясуйте, якими були наслідки революції 1905–1907 рр.

Що ви знаєте про життя краю в післяреволюційний період? Якщо територія краю підпала під дію столипінської аграрної реформи, то як вона здійснювалася, які мала прояви, відмінні від інших регіонів, і чим завершилася?

Складіть хронологічну таблицю «Наш край на початку XX ст.».

Дата	Події в краї	Джерело, з якого ви дізналися про ці події

Бурхливі події початку XX ст. суттєво змінили життя значної частини українців. З'ясуйте у ваших батьків, чи не відомо їм про те, як позначалися ці події на вашій родині.

На початку XX ст. відбувалися помітні зрушення у способі життя, пов'язані із використанням у побуті технічних досягнень і винаходів. Це особливо стосувалося міських жителів. Знайдіть дані з історії вашого міста, які засвідчують ці зрушення. Складіть розповідь про архітектурні будови, що з'явилися тоді у вашому населеному пункті, про знаряддя праці, житло, одяг і господарські споруди, які використовувалися на початку XX ст.

Підберіть матеріал про внесок у розвиток науки і культури ваших земляків, побудуйте таблицю на зразок вміщеної у параграфі 41 і заповніть її.

Згадайте два попередніх уроки з історії рідного краю та спробуйте узагальнити все відоме вам про найважливіші події та зміни в житті вашої області, району, міста, села протягом XIX – початку XX ст. У цьому вам допоможуть і експозиції краєзнавчого музею.

§ 62. Україна на початку XX ст.

(Повторювально-загальноючий урок до теми 5)

1. Становище Наддніпрянської України у складі Росії на початку XX ст.

Початок XX ст. переконливо засвідчив, що перебування України у складі царської Росії істотно загальмувало і спотворило її соціально-економічний розвиток. Загальноєвропейські процеси індустріалізації відбувалися тут повільніше, ніж в західноєвропейських країнах. До того ж рушійною силою цих процесів у більшій мірі виявилось некорінне (неукраїнське) населення. На початку XX ст. лише 3,6% українців були зайняті в промисловості і майже 90% – у хліборобстві. Лише 5,5 % українців мали джерелом існування військову і державну службу, інтелігентські професії. Як і сотні років до того, українці вирощували хліб і худобу, а промислами, торгівлею, адмініструванням займалися представники інших націй, головним чином росіяни, євреї і поляки. Це був прямий результат колоніальної політики Російської імперії в Україні.

На конкретно-економічній ситуації в Наддніпрянській Україні першого десятиліття XX ст. позначилися глибока економічна криза 1900–1903 рр. і тривалий застій після неї.

Економічна криза і застій змінилися в передвоєнні роки прискореним розвитком української промисловості. Але при цьому місце і роль України в економічному організмі Російської імперії не змінилися. Зростання охопило головним чином вугільно-металургійну промисловість Донецько-Криворізького регіону. Тут працювало 50% усіх промислових робітників України. Склалася парадоксальна ситуація: чим швидше розвивалася вугільна і металургійна промисловість України, тим однобічнішим, а значить, і більш залежним від Росії ставало її народне господарство. Всі економічні об'єднання, що діяли в Україні, були органічною складовою загальноросійського економічного комплексу, зорієнтованого на задоволення потреб імперії, а не українського народу. Навіть штаб-квартири головних монополістичних об'єднань, що мали своєю господарською базою Україну, знаходилися в російській столиці та столицях західноєвропейських держав.

Як і раніше, на початку XX ст. імперський центр сприяв прогресу головним чином сировинних галузей народного господарства України і цілком свідомо гальмував розвиток інших. В результаті багато галузей промисловості, життєво важливих для суспільства, було занедбано, і жителі України змушені були

купувати російські чи закордонні товари. Наслідком цього був постійний вплив коштів за межі України.

При цьому мова не йде про економічний розподіл праці, який є результатом різних природно-кліматичних умов України і центральних областей Росії. Коли б це було так, то Україна вивозила б до Росії величезну кількість сільськогосподарської продукції. В дійсності ж сільськогосподарський вивіз з України до Росії був незначним. Україна виступала передусім як постачальник промислової сировини та допоміжних продуктів до Росії (вугілля, руда, чавун, сталь тощо), частково виробів переробки сільськогосподарської продукції (цукор).

У грошовому обчисленні вивозилося набагато більше, ніж ввозилося. Ввіз з Росії складався насамперед з виробів текстильної промисловості і верстатів, що могли з таким же успіхом продукуватися й в Україні. Не було й припливу капіталів з Росії, вони йшли майже виключно з-за кордону. Таким чином, вивіз товарів з України не знаходив відповідного відшкодування.

В межах загального бюджету Російської імперії Україна в складі 9 губерній (1909–1913) давала (за рахунок різних податків та зборів) 20% державного прибутку, а споживала лише 12% видатків. Майже половина – 45–50% державних прибутків з України використовувалися в інших районах Російської імперії.

За межі України (і за межі імперії в цілому) відпливало 75% отриманого в народному господарстві прибутку. Це було наслідком панування в українській промисловості не свого, а іноземного (французького, бельгійського, англійського і т.д.) капіталу. Таким чином, маючи ряд розвинутих (за мірками Російської імперії) галузей промисловості, Україна, основна маса її населення ніяких вигод від цього не одержували, збагачуючи своєю працею інші народи. Несправедливість такого становища була очевидною. В Україні її відчували всі верстви населення, які змушені були купувати ввезені з-за меж України товари (своїх таких не було). Робітники (за винятком Донецько-Криворізького регіону) одержували одну з найнижчих в імперії зарплат. Навіть капіталісти (крім зайнятих в гірничо-металургійній промисловості) із заздрістю спостерігали, як за межі України відпливають величезні гроші.

2. Економіка Західної України

На початку XX ст. Західна Україна у складі Австро-Угорської імперії залишалася відсталим аграрно перенаселеним краєм.

Розбудову західноукраїнської промисловості затримувала австрійська влада, яка намагалася зберегти українські землі хліборобським краєм, який би постачав промисловим центрам Австрії дешевий хліб, худобу, ліс і був би місцем збуту їх виробництва. Про-

гресувала лише нафтодобувна галузь, але в ній панував іноземний капітал. Мало користі і більше шкоди місцевому народному господарству приносили великі іноземні фірми експлуатацією карпатських лісів. Ліси по-грабіжницьки винищувалися, деревина експортувалася необробленою, а місцеве населення отримувало мізерну платню. Від крайнього зuboжіння західноукраїнських селян рятувала еміграція, більша, ніж з будь-якої іншої української території.

Отже, економічне становище Західної України і Наддніпрянщини було багато в чому схожим. Залежний, підпорядкований інтересам імперського центру колоніальний характер промисловості, засилля іноземних монополій і, як наслідок, низький рівень життя населення – все це було спільним для Наддніпрянщини і Західної України.

3. Соціальні рухи в Україні на початку XX ст.

Малоземелля і безземелля в селі, низька заробітна плата і сваволя підприємців щодо робітників у містах революціонізували селянське і робітниче середовище.

В 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях сталися великі селянські заворушення, для придушення яких царизм змушений був використати війська. Нічого подібного Російська імперія не бачила після 1861 р. У 1901 р. в Харкові відбулася перша в імперії революційна демонстрація, у 1903 р. – перший загальний робітничий страйк. Антипоміщицькі селянські виступи відбувалися з участю діячів українського визвольного руху, вимоги робітників зосереджувалися на захисті соціально-економічних інтересів і не торкалися національних питань.

Селянські і робітничі виступи на початку XX ст. відбувалися і в Західній Україні. Двохсоттисячний страйк сільськогосподарських робітників Східної Галичини у 1902 р. був добре організованим і закінчився поступками поміщиків. У 1901–1902 рр. на українських землях Галичини відбулися 24 робітничих страйки.

4. Національно-визвольний рух на початку XX ст.

У Наддніпрянській Україні соціальні утиски поєднувалися з великодержавною політикою царизму. Переслідувалася українська культура, її діячі, українська мова, преса, театр тощо. Самодержавство взагалі заперечувало право українського народу на самостійне національне існування.

Своєрідністю Західної України було те, що тиск офіційної імперської влади доповнювався жорстоким національним гнітом

з боку польських, румунських та угорських чиновників, великих землевласників та підприємців.

Закономірним наслідком такого становища було посилення боротьби за поліпшення національно-політичного становища. Саме в цей час на арену політичного життя Наддніпрянщини виходять політичні партії, які прагнуть очолити незадоволених. Перша з них, Революційна українська партія, виникла у 1900 р. Вона орієнтувалася на європейський соціалізм і відкидала російський лівий екстремізм. Українська демократична і Українська радикальна партії, які виникли у 1903 і 1904 рр., пропонували Україні ліберальну модель розвитку, яка була взята на озброєння в ряді країн Західної Європи і Америки. Однак і соціалісти, і ліберали не виступали за здобуття Україною незалежності. Вони обмежувалися вимогами автономії України і перетворення Росії на федерацію.

Але поряд з автономістсько-федеративним в національному русі України був і самостійницький напрям, який започаткувала керована Миколою Міхновським Українська народна партія.

На відміну від Наддніпрянщини, в Західній Україні, яка входила до складу конституційної монархії – Австро-Угорщини, партії виникли ще в 80–90-х рр. XIX ст., і на початку XX ст. національно-визвольний рух розвивався вже під їх керівництвом. Галичина поступово перетворилася в загальноукраїнський центр національного визволення, який багатьма сприймався як «український П'ємонт».

Українські партії Прикарпаття очолили масовий рух за автономію Східної Галичини, загальне виборче право, заснування українського університету. Зростав національно-патріотичний рух молоді, що проявилось перш за все в діяльності таких масових молодіжних організацій, як «Сокіл» і «Січ».

Особливістю національно-визвольного руху на західноукраїнських землях була значна роль у ньому очолюваної Андрієм Шептицьким Греко-Католицької церкви. Був слабшим, але все ж помітно прогресував, національний рух на Буковині. Лише на Закарпатті національне відродження розпочалося пізніше.

5. Революція в Наддніпрянській Україні

Соціальна і національна напруга в суспільстві вилилася в Росії в революцію 1905 – 1907 рр. Антиурядові виступи в Україні набули масового характеру. Вже на початку революції, в січні-березні 1905 р. в Україні страйкувало 170 тис. робітників. Влітку 1905 р. селянським рухом була охоплена половина повітів України. В червні спалахнуло повстання на броненосці «Потьомкін». У жовтні 1905 р. під час загального політичного страйку на фабри-

ках і заводах в Україні не грацювало 120 тис. осіб. Продовжувалися заворушення в армії і на флоті (Севастопольське повстання, Київське повстання саперів). У грудні 1905 р. в декількох містах України відбулися збройні виступи робітників.

6. Національно-визвольна боротьба в 1905–1907 рр.

Складовою частиною революції була національно-визвольна боротьба. Молоді українські партії пропагували в масах ідеї автономії або повної самостійності України, боролися за скасування заборон на використання рідної мови, усунення перепон на шляху розвитку національної культури. Під тиском масового руху самодержавство змушене було піти на поступки. Крім проголошення політичних прав і свобод, були скасовані або обмежені заборони, які існували в царині національної культури і освіти.

В Україні відбувся справжній вибух національного життя. З'явилися і відкрито розповсюджувалися масові періодичні видання. Важливою подією стало перенесення зі Львова до Києва діяльності очолюваного Михайлом Грушевським Українського Наукового Товариства. Перші успіхи були досягнуті у боротьбі за відкриття кафедр українознавства в університетах. Велику патріотичну культурно-просвітницьку діяльність розгорнули «Просвіти», мережа яких покрила всю Україну. Однак при цьому так і не вдалося, за незначними винятками, добитися українізації шкільної освіти.

Важливою подією тогочасного життя була діяльність української парламентської громади в Державних думах Росії. Завдяки діяльності українських парламентарів вимоги автономії України звучали на всю імперію.

7. Післяреволюційна реакція

З 1907 р. самодержавство перейшло в наступ. Майже всі завоювання в соціальній та національній сфері, здобуті в попередні роки, були втрачені.

Переслідувались опозиційні владі політичні партії, закривались профспілки, були розстріляні, кинуті до в'язниць або заслані тисячі активних учасників революційного руху.

Насаджувалася ідеологія російського великодержавного шовінізму, знову переслідувалася українська культура, мова. В нових умовах інтереси українців захищали патріоти, що об'єдналися в 1908 р. в Товариство українських поступовців. Поступов-

цям довелося працювати в складній ситуації, коли їх діяльність вороже зустрічала не тільки влада, а й загальноросійські політичні партії. Ці партії в своїй переважній більшості прямо або завуальовано відстоювали ідею «єдиної і неподільної» Росії, в якій не було місця навіть обмеженій автономії України.

8. Столипінська аграрна реформа

Одночасно влада жила заходи, спрямовані на послаблення соціальної напруги в суспільстві. Цій меті слугувала столипінська аграрна реформа, започаткована в 1906 р. Реформа, руйнуючи сільську общину, створила умови для економічного зростання підприємливих селян. В 1907–1911 рр. в Україні на хутори і відруби виділилося понад 226 тис. селянських господарств.

Проте поряд з цим посилювався процес розорення бідніших верств селянства. Понад 1,1 млн. українських селян в 1907–1914 рр. переселилися до Сибіру, на Далекий Схід, в Середню Азію і Казахстан.

Переселення українських селян за «тридев'ять земель» супроводжувалося інтенсивною міграцією в міста України російських селян, що переходили до роботи в промисловості. Низький освітній рівень українських селян, відсутність у них навиків роботи в промисловості і традиційна прихильність до землеробства примушували їх, навіть на Катеринославщині, в найбільш економічно розвинутому регіоні України, мігрувати до далекого Сибіру, замість того, щоб спробувати знайти роботу в найближчому містечку чи робітничому селищі. В результаті напередодні Першої світової війни українці в містах України становили лише 32% жителів, у той час як росіяни – 34%, євреї – 25%, а всі інші – 9%. Ця обставина справила значний вплив на хід суспільно-політичних процесів в Україні, звужуючи можливості національних сил.

9. Український національний рух перед Першою світовою війною

Останні десятиріччя перед Першою світовою війною були часом чимдалі міцніючих взаємин учасників національно-визвольного руху на Сході та Заході України. Вони почали узгоджувати плани національної боротьби по обидві сторони кордону. Коли стало зрозумілим, що велика війна в Європі неминуча, і вона не омине Україну, то викристалізувалася спільна думка: використати зйну й міжнародні політичні зміни на користь України, наближаючи час здобуття нею незалежності.

При цьому враховувався різний рівень національного гніту українців в Російській та Австро-Угорській імперіях – в Російській

значно сильніший, ніж в Австро-Угорській. Російська загроза Австро-Угорщині була загрозою і тим досягненням українців, які вони здобули в конституційних умовах цієї країни. Ця обставина визначила політичну позицію західноукраїнських партій у випадку війни. Наприкінці 1912 р. вони вирішили в майбутній війні підтримати Австро-Угорщину, щоб після її перемоги об'єднана Україна одержала від неї автономію як перший крок до незалежності.

Позиція учасників національно-визвольного руху в Наддніпрянщині не була такою однастайною. Частина з них підтримала своїх галицьких товаришів. Це, перш за все, стосується емігрантів зі Сходу, що перебували у Львові (Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко, Андрій Жук та інші). Деякі побоювалися, що російська влада використає тезу про «австрійську орієнтацію» українців для остаточної жорсткої розправи над їх національним рухом. Інші вважали, що після перемоги Росії і включення до її складу Західної України вона просто вимушена буде дати об'єднанім українським землям автономію, бо інакше ними управляти буде не в змозі. Нарешті, були і такі, що всі розрахунки пов'язували з революцією в ослабленій Росії. А демократична Росія, свято вірили вони, обов'язково забезпечить свободу українському народу.

Проте, попри всі розбіжності в деталях, у головному учасники руху були єдині. Їх об'єднувало одне спільне рішуче прагнення: нарешті досягти в найближчий час омріяної мети — здобути Соборну Українську Державу.

Перевірте себе

1. Що було спільного, а що відмінного в економічному становищі України у складі Росії і у складі Австро-Угорщини на початку ХХ ст.?
2. З'ясуйте значення понять: економічна криза, концентрація виробництва, монополія, страйк, національний рух, автономія України, політичні партії.
3. Як економічна криза 1900 – 1903 рр. позначилася на соціально-політичній ситуації в Україні?
4. Складіть таблицю «Українські політичні партії початку ХХ ст.»:

Назва партії	Рік заснування	Керівники і активні учасники	Партійні завдання

5. Що вам відомо про національно-визвольний рух на західноукраїнських землях? Хто такий Андрій Шептицький?

6. Складіть хронологічну таблицю «Революція 1905–1907 рр. в Україні».
7. Назвіть міста України, в яких відбулися найбільші революційні виступи робітників і військових.
8. У чому проявилось піднесення українського національного руху під час революції?
9. Що ви знаєте про діяльність українських депутатів у I та II Державних думах?
10. В чому суть селянської реформи Петра Столипіна?
11. В чому проявилось посилення національного гніту в післяреволюційні роки?
12. Які завдання ставили перед собою учасники українського національно-визвольного руху напередодні світової війни?

Документи та матеріали

1. Зайнятість головних етнічних груп України у суспільних сферах наприкінці XIX — на початку XX ст. (в % до підсумку).

	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки
1. Хліборобство і добування сировини	90,0	18,0	2,5	51,0
2. Обробка продуктів (промисловість)	3,6	21,0	32,0	14,0
3. Торгівля	0,9	14,0	48,0	6,0
4. Військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фахи і т. п.	5,5	47,0	17,5	29,0
ВСЬОГО	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: Національні процеси в Україні: історія і сучасність.

Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах. —

К.: Вища школа, 1997. — Ч. 1. — С. 303

Запитання і завдання

1. Чим, на ваш погляд, пояснювався нерівномірний розподіл етнічних груп за родом діяльності?
2. Як така ситуація позначалася на суспільно-політичному житті України?

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

- 1772 – перший поділ Польщі.
1784 – відкриття університету у Львові.
70–80-ті роки XVIII ст. – реформи Марії-Терезії і Йосифа II.
1791 – таємна місія Василя Капніста до прусського короля.
1793 – другий поділ Польщі.
1795 – третій поділ Польщі.
1806–1812 – російсько-турецька війна і приєднання до Росії Бессарабії з трьома повітами, у яких жили українці.
1810–1815, 1831 – “холерні бунти” в Закарпатті.
1812 – російсько-французька війна.
1813–1835 – селянський рух на Поділлі під керівництвом Устима Кармелюка.
1815–1825 – діяльність декабристських організацій.
1816 – заснування в Перемишлі першого на західноукраїнських землях просвітницького товариства.
1817–1818 – повстання Бузьких козаків на Херсонщині.
1818–1819 – діяльність полтавської масонської ложі “Любов до істини”.
1819 – повстання військових поселенців в Чугуєві.
1823 – збудовано перший на Україні пароплав.
29 грудня 1825 – 3 січня 1826 – повстання Чернігівського полку.
20-ті роки XIX ст. – пропаганда вільнолюбивих ідей у Харківському університеті та гімназії вищих наук у Ніжині.
1828 – перехід задунайських козаків під проводом Йосипа Гладкого в російське підданство.
1830–1831 – польське повстання.
1831 – утворення Київського, Волинського і Подільського генерал-губернаторства.
1832–1866 – роки існування Азовського козачого війська.
1833–1837 – діяльність у Львові просвітницького гуртка “Руська трійця”.
1835 – утворення Харківського, Полтавського і Чернігівського генерал-губернаторства.
1837 – видання “Руською трійцею” альманаху “Русалка Дністрова”.
30-ті роки XIX ст. – початок промислового перевороту в Україні.
1843–1844 – повстання селян Буковини під проводом Лук’яна Кобилиці.
1846 – селянські повстання в Галичині.
січень 1846 – березень 1847 – діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
1848 – скасування кріпацтва на західноукраїнських землях.
Травень 1848 – заснування Головної руської ради.
Листопад 1848 – збройне антиурядове повстання у Львові.
1853 – 1856 – Кримська війна.
1854 – спроба організації антиросійського повстання Міхалем Чайковським.
1855 – “Київська козаччина”.

- 1856 – похід “У Таврію за волею”.
- 1856–1859 – Харківсько-Київське студентське таємне політичне товариство.
- 1857 – створення Таємного комітету для підготовки селянської реформи.
- 1859 – відкриття в Києві першої в Російській імперії недільної школи.
- 1860 – створення в Києві “Української громади”.
- 19 лютого 1861 – ліквідація кріпосного права в Російській імперії.
- 1861 – початок роботи Галицького сейму, створення російської революційної організації “Земля і воля”.
- Початок 60-х років XIX ст.** – діяльність “хлопоманів”.
- 1861–1862 – видання в Петербурзі першого українського журналу “Основа”.
- 1862 – Павло Чубинський написав вірш «Ще не вмерла України...».
- 1863 – Валувєвський циркуляр про заборону української мови.
- 1863–1864 – польське антиросійське повстання.
- 1864 – Судова і земська реформи, введення єдиної системи початкової освіти (шкільна реформа).
- 1864, 1871 – реформа середньої освіти в Наддніпрянській Україні.
- 1865 – реформа в галузі цензури, відкриття в Одесі університету.
- 1867 – прийняття Конституції Австрійської імперії.
- 1868 – перетворення унітарної Австрійської імперії в двоїсту Австро-Угорську імперію, початок діяльності культурно-освітнього товариства “Просвіта” в Галичині.
- 1869 – шкільна реформа на західноукраїнських землях.
- Початок 60-х років** – зародження руху народників.
- Друга половина 60-х років XIX ст.** – оформлення суспільно-політичної течії “москвофільства”.
- 60–90-ті роки XIX ст.** – формування в Україні промислових центрів загальноімперського значення: Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого.
- 1870 – відкриття перших жіночих гімназій.
- Початок 70-х років XIX ст.** – відновлення громадівського руху.
- 1873 – створення літературного товариства ім. Т.Шевченка (з 1892 – Наукове товариство ім. Т.Шевченка).
- 1875 – заснування Чернівецького університету, початок діяльності гуртка “південних бунтарів”.
- 1876 – Емський указ Олександра II.
- 1877 – створення нелегальної селянської організації “Таємна дружина”, “Чигиринська змова”.
- 1878 – початок закордонної діяльності Михайла Драгоманова, зародження вищої освіти для жінок.
- 70-ті роки** – початок освітньої діяльності земств, діяльність в Україні народницьких груп “чайковців” і “Київська комуна”.
- 70–80-ті роки XIX ст.** – наростання страйкового руху робітництва Галичини.
- 1882 – відкриття першого на Наддніпрянщині професійного театру.

- 1885 – утворення Народної ради, центрального представницького органу народовців.
- 1885 – у Харкові відкрито перший в Україні технологічний інститут.
- 1886 – відкриття в Одесі першої в країні і другої в світі бактеріологічної станції.
- 1885 – 1886 – найвище піднесення селянського руху другої половини XIX ст. в Галичині.
- 1888 – спорудження в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому.
- 1890 – утворена перша українська політична партія (РУРП).
- 1892–1893 – діяльність таємної студентської організації “Братство тарасівців”.
- 1896 – обґрунтування Юліаном Бачинським ідеї самостійної Української держави.
- 1897 – Михайло Грушевський очолив Наукове товариство ім. Тараса Шевченка.
- 1899 – утворення УНДП.
- Кінець 90-х років XIX ст. – заснування спортивно-фізкультурної організації “Сокіл”.
- 1900–1903 – економічна криза в Україні.
- Кінець XIX – початок XX ст. – розгортання монополізації економіки країни.
- 1900 – заснування РУП, видано брошуру Миколи Міхновського “Самостійна Україна”, виникнення першої молодіжної організації “Січ”, Греко-Католицьку церкву очолив Андрій Шептицький, відкриття кафедри української літератури у Львівському університеті.
- Початок XX ст. – ріст нафтодобування в Галичині, боротьба на західноукраїнських землях за загальне виборче право, відкриття українського університету.
- 1900-ті роки – швидкий розвиток кооперативного руху на західно-українських землях.
- 1901 – заснування УНП.
- 1902 – масовий селянський рух на Полтавщині і Харківщині, найвище піднесення селянського страйкового руху в Галичині, перші барикадні бої робітників Львова.
- 1904 – заснування УДП, відкриття вищої музично-драматичної школи у Києві.
- 1905 – утворення УСДРП, відкриття музичного інституту у Львові.
- 12 січня 1905 – перший від початку революції страйк робітників в Україні.
- 14 червня 1905 – початок позстання на броненосці “Потьомкін”.
- Травень–червень 1905 – селянський рух набирає масового характеру.
- Жовтень 1905 – загальний політичний страйк в Росії.
- 17 жовтня 1905 – Маніфест Миколи II, яким в країні проголошувалися громадянські свободи.
- 30 жовтня 1905 – відкриття в Одесі першої в підросійській Україні “Просвіти”.
- 11 – 16 листопада 1905 – повстання частини Чорноморського флоту.
- Грудень 1905 – збройні повстання в ряді міст України.

Травень 1906 – червень 1907 – діяльність української парламентської громади у I та II Державних думах.

1906 – створення в Полтаві першого українського стаціонарного професійного театру, перше на Наддніпрянщині видання Біблії українською мовою.

9 листопада 1906 – указ царського уряду, який започаткував столипінську аграрну реформу.

3 червня 1907 – третьочервневий переворот. Закінчення революції.

1907 – дозвіл Синоду на викладання українською мовою в церковно-парафіяльних школах на Поділлі, реформа австрійського парламенту, яка значно збільшила представництво в ньому українців, початок роботи у Києві Українського наукового товариства.

1908 – утворення Товариства українських поступовців (ТУП).

1910 – найбільше піднесення кооперативного руху в Україні.

20 січня 1910 – столипінським циркуляром заборонена реєстрація “чужородних” товариств і видавництв.

1911 – “Справа Бейліса”, створення молодіжної організації “Пласт”.

1912 – створення військово-патріотичного товариства “Січові Стрільці”, перший у післявсені роки масовий виступ українців під час поховання Миколи Лисенка.

1913 – виступ Дмитра Донцова з програмою політичного відокремлення від Росії.

1914 – урочисте відзначення в Україні 100-річного ювілею Тараса Шевченка.

ПРОГРАМА

для загальноосвітніх навчальних закладів

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(нова редакція)

9 клас

68 годин (2 години на тиждень)

Вступ

Загальна характеристика становища українських земель наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Інтеграція українських земель до Російської та Австрійської імперій. Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі іноземних держав. Чисельність населення та його етнічний склад. Національне життя та соціальне становище українського народу.

Тема 1. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин у XVIII – першій половині XIX ст. Україна в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. Наслідки Бухарестського мирного договору для України. Україна в російсько-французькій війні 1812 р. Місце України в російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Повернення частини запорожців з-за Дунаю та утворення Азовського козацького війська.

Занепад кріпосницьких та зародження ринкових відносин в Україні. Криза поміщицького господарства. Визрівання ринкових відносин. Початок промислового перевороту. Міста. Зростання морських портів. Розвиток внутрішньої торгівлі. Місце України в зовнішній торгівлі Російської імперії.

Антикріпосницька боротьба в Україні в першій половині та середині XIX ст. Характер політики російського царизму щодо України. Посилення національного та соціального гніту. Форми і характер протесту українського населення. Найбільші заворушення козаків, селян та військових поселенців. Селянські вис-

тупи під проводом У.Кармелюка на Поділлі. "Київська козаччина".

Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні у XVIII – першій половині XIX ст. Заходи українського дворянства щодо відновлення автономії України. Поширення західноєвропейських революційних ідей в Україні. Масонство в Україні. Діяльність декабристів в Україні. Пропаганда вольнолюбних ідей у навчальних закладах. Польське повстання 1830–1831 рр. та Україна.

Кирило-Мефодіївське братство. Національна ідея в суспільно-політичному русі першої половини XIX ст. Утворення і склад Кирило-Мефодіївського братства. "Книга буття українського народу" і "Статут слов'янського братства св. Кирила і Мефодія". Вплив діяльності кирило-мефодіївців на розвиток українського національного руху.

Повторювально-узагальнювальний урок.

Тема 2. Західноукраїнські землі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Соціально-економічне становище та антикріпосницька боротьба на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії. Адміністративно-територіальний устрій та населення західноукраїнських земель. Характер політики австрійського уряду щодо українців. Реформи Марії-Терезії та Йосипа II, їхня роль в розвитку економічного й суспільного життя Галичини та Буковини. Стан господарства і характер економічних відносин. Рух опришків. Селянські виступи в Галичині, на Буковині, в Закарпатті ("холерні бунти").

Українське національне відродження в західноукраїнських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Пробудження національного життя. Поширення української національної ідеї в середовищі греко-католицьких священиків. Поширення ідей Просвітництва. "Руська трійця". Альманах "Русалка Дністрова".

Революція 1848–1849 рр. в Австрійській імперії та український національно-визвольний рух. Розгортання революційних подій в Австрійській імперії. Скасування кріпосницької залежності селян і панщини. Пожвавлення культурно-освітнього руху. Вихід першої української газети "Зоря Галицька". Зародження українсько-польського протистояння в Галичині. Головна руська рада. "Галицько-руська матиця". "Руський собор". Вибори до австрійського парламенту. Революційні події на Буковині та в Закарпатті. Селянське повстання під проводом Л.Кобилиці. Львівське збройне повстання 1848 р. Поразка революції в Австрії. Придушення селянського руху.

Тема 3. Українська культура в першій половині XIX ст.

Освіта. Відкриття вищих і середніх навчальних закладів у містах України. Наука. Праці з історії України М. Маркевича, М. Костомарова, М. Максимовича. Львівський інститут Оссолінських. Видатні українські вчені: ботанік М. Максимович, математики Т. Осовський і М. Остроградський. Література і фольклор. Т. Шевченко, І. Котляревський, П. Куліш, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка. Музичний фольклор кобзарів, бандуристів, лірників. Архітектура. Музика. Живопис.

Наш край у першій половині XIX ст.

Повторювально-узагальнюючий урок.

Тема 4. Україна в другій половині XIX ст.

Скасування кріпосного права в Наддніпрянській Україні. Реформи адміністративно-політичного управління 60 – 70-х рр. Особливості економічного розвитку українських земель напередодні селянської реформи 1861 р. Суспільний рух за проведення реформи. Основні законодавчі акти реформи. Особливості і наслідки реформи в Україні.

Інші реформи (судова, земська, міського самоврядування, військова, шкільна, цензурна, фінансова) та їх проведення в Україні. Вплив реформ 60–70-х рр. на соціально-економічний розвиток і політичне становище в Україні.

Економічний розвиток українських земель у 60–90-х рр. XIX ст.

Наддніпрянська Україна. Економічна політика російського царизму в Україні в пореформений період. Особливості й перебіг промислового перевороту. Міста. Розширення внутрішнього ринку. Торгівля.

Аграрні відносини в Наддніпрянській Україні. Залишки кріпацтва. Поєднання відробіткової та вільнонайманої систем. Розвиток товарного землеробства і тваринництва. Застосування техніки у сільському господарстві. Спеціалізація районів сільсько-господарського виробництва. Соціальне розшарування селянства. Поширення вільнонайманої праці.

Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини. Особливості економічного життя Галичини, Буковини і Закарпаття. Формування фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях. Провідні галузі промисловості. Розвиток сільського господарства Східної Галичини, Буковини і Закарпаття. Початок трудової еміграції. Зародження українського кооперативного руху.

Суспільно-політичне життя в Україні у другій половині XIX ст. Національна політика російського царизму щодо України. "Хлопоманство". Польське повстання 1863–1864 рр. і Україна.

Виникнення громад та їхня культурно-освітня діяльність наприкінці 50-х – на початку 60-х років. Валуєвський циркуляр 1863 р. Відновлення громадівського руху на початку 70-х років. Емський указ 1876 р. та переслідування українофілів. Діяльність М. Драгоманова. Молоді громади. Братствотарасівців.

Розвиток народницького руху в Україні. Народницькі гуртки в Україні. “Київська комуна”. “Ходіння в народ” (1874 р.), “Чигиринська змова”. Розгром і занепад народництва.

Піднесення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. Суспільно-політичний рух після революції 1848–1849 рр. “Москвофіли”. Зародження національної течії в суспільному русі. Розгортання руху народовців у Галичині, на Буковині та в Закарпатті. Періодичні видання народовців. Заснування й діяльність культурно-освітнього товариства “Просвіта” і Літературного товариства ім. Т. Шевченка (з 1892 р. – наукове товариство ім. Т. Шевченка). Радикальний рух у Галичині. Народна рада. Виникнення й діяльність Радикальної партії. Проголошення ідеї політичної незалежності України. Наукова і політична діяльність М. Грушевського в Галичині. Утворення УНДП та УСДП. Робітничий та селянський рух на західноукраїнських землях.

Українська культура в другій половині XIX ст. Освіта. Доля недільних шкіл в Наддніпрянській Україні. Діяльність у Галичині освітнього товариства “Просвіта”. Відкриття нових вищих навчальних закладів. Відкриття кафедри історії України у Львівському університеті. Наука. Література. Українська драматургія. Архітектура. Живопис. Музика. Народження і поширення національного гімну “Ще не вмерли України...”.

Наш край у другій половині XIX ст.

Повторювально-узагальнювальний урок.

Тема 5. Україна на початку XX ст.

Економічний розвиток і суспільно-політичний рух в Україні на початку XX ст.

Економічна криза 1900–1903 рр. Посилення концентрації виробництва і створення монополістичних об'єднань. Розвиток сільського господарства. Посилення міграції українських селян. Створення сільськогосподарських і реалістичних спілок (артілей). Становище населення. Наростання робітничого і селянського руху. Передвоєнне економічне піднесення.

Розвиток українського національного руху. М. Міхновський та його праця “Самостійна Україна”. Зародження українського національного руху. Створення і діяльність українських політичних партій. Самостійницька і автономістська течії в тогочасній українській політичній думці.

Соціально-економічний розвиток та політичне становище західноукраїнських земель на початку ХХ ст.

Характер економіки західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії. Поглиблення соціальної диференціації селянства. Економічне і політичне становище українського населення. Національне життя. Розвиток кооперативного руху.

Наростання національного руху в західноукраїнських землях. Цілі боротьби українців Галичини. Взаємини з представниками інших народів. Діяльність національних і спортивно-фізкультурних організацій "Соколів" і "Січей". Митрополит А.Шептицький та його роль у піднесенні національного життя у західноукраїнських землях.

Україна в роки революції 1905–1907 рр. Передумови революції. Революційний рух в Україні весною і влітку 1905 р. Виникнення рад робітничих депутатів і створення профспілок. Розгортання селянського руху. Революційні виступи в армії та на флоті. Збройні повстання у Харкові, Олександрівську і Донбасі. Каральні експедиції в Україні. Піднесення українського національного руху та поступки царизму українству. Початок процесу українізації шкільної освіти в Україні, заснування кафедр українознавства у вищих навчальних закладах. Поява масових українських періодичних видань. "Просвіти". Діяльність української громади у I та II Державних думах Росії.

Україна в 1907–1914 рр. Земельна реформа П.Столипіна та її вплив на Україну. Посилення національного гніту. Насадження ідеології російського великодержавного шовінізму. Ставлення всеросійських політичних партій до українського питання. Заборона використання української мови в навчальних закладах і адміністративних установах. Закриття "Просвіт", інших українських громадських установ. Створення Товариства українських поступовців (ТУП). Столипінський циркуляр (1910 р.). Справа Бейліса.

Українська культура й духовне життя на початку ХХ ст. Освіта. Література. О.Олесь, В.Винниченко, М.Коцюбинський, В.Стефаник. Наука. М.Грушевський, О.Єфименко, Д.Багалій, Б.Грінченко, А.Кримський, Ф.Вовк. Видатні вчені-природознавці. Розвиток авіації. Архітектура. Музика. Живопис. Церковне життя. Роль Української греко-католицької церкви в піднесенні національної свідомості населення Західної України.

Наш край на початку ХХ ст.

Повторювально-узагальнюючий урок.

Передекзаменаційне повторення.

Слово до учнів	3
Вступ	5
§ 1. Загальна характеристика українських земель наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.	5
§ 2. Загальна характеристика становища населення України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.	12
ТЕМА 1. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	
§ 3. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин у XVIII – першій половині XIX ст.	18
§ 4. Занепад кріпосницьких відносин в Україні	25
§ 5. Зародження ринкових відносин. Початок промислового перевороту	32
§ 6. Зростання міського населення і розвиток торгівлі	38
§ 7. Антикріпосницька боротьба в Україні у першій половині та середині XIX ст.	44
§ 8. Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.	51
§ 9. Декабристи та їхні послідовники в Наддніпрянщині. Польський визвольний рух в Україні (20–30-ті рр. XIX ст.)	59
§ 10. Кирило-Мефодіївське братство	66
§ 11. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. (Повторювально-узагальнюючий урок до теми 1)	74
ТЕМА 2. Західноукраїнські землі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 80	
§ 12. Соціально-економічне становище на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії	80
§ 13. Антикріпосницька боротьба на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії	87

§ 14. Українське національне відродження в західноукраїнських землях наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.	91
§ 15. Революція 1848–1849 рр. в Австрійській імперії та український національно-визвольний рух (березень – початок липня 1848 р.).....	97
§ 16. Західна Україна в період завершення революції (липень 1848 – початок 1849 р.).....	103

ТЕМА 3. Українська культура в першій половині XIX ст. 108

§ 17. Освіта і наука в першій половині XIX ст. Нова українська література	108
§ 18. Розвиток українського мистецтва	118
§ 19. Наш край у першій половині XIX ст.	125
§ 20. Українські землі у складі Російської і Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. (Повторювально-узагальнюючий урок до тем 1–3).....	127

ТЕМА 4. Україна в другій половині XIX ст. 134

§ 21. Наддніпрянська Україна напередодні реформи 1861 р.	134
§ 22. Скасування кріпосного права в Наддніпрянській Україні	142
§ 23. Реформи адміністративно-політичного управління 60–70-х рр.	149
§ 24. Економічний розвиток Наддніпрянщини у 60–90-х рр. XIX ст.	156
§ 25. Міста і торгівля в Наддніпрянській Україні у 60–90-х рр. XIX ст.	165
§ 26. Аграрні відносини в Наддніпрянській Україні в 60–90-ті рр. XIX ст. Залишки кріпацтва	171
§ 27. Розвиток товарних відносин у сільському господарстві Наддніпрянщини в 60–90-ті рр. XIX ст. ...	175
§ 28. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини. Формування фабрично-заводської промисловості у другій половині XIX ст.	183
§ 29. Сільське господарство Західної України у другій половині XIX ст.	190
§ 30. Суспільно-політичне життя в Наддніпрянській Україні (кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст.)	196
§ 31. Український національно-визвольний рух наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст.	203
§ 32. Український національно-визвольний рух в 70–90-ті рр. XIX ст.	210
§ 33. Розвиток народницького руху в Україні.....	217

§ 34. Стан національно-визвольного руху на західноукраїнських землях після поразки революції 1848–1849 рр. «Москвофіли»	223
§ 35. Зародження національної течії в суспільному русі Західної України. Народовці	228
§ 36. Піднесення національно-визвольного руху в Західній Україні наприкінці 80-х – в 90-ті рр. XIX ст. Радикали	233
§ 37. Утворення українських політичних партій Галичини	240
§ 38. Робітничий та селянський рух на західноукраїнських землях в другій половині XIX ст.	246
§ 39. Українська освіта і наука в другій половині XIX ст.	251
§ 40. Українська література, театр і музика у другій половині XIX ст.	262
§ 41. Монументальне і образотворче мистецтво України у другій половині XIX ст. Меценати	272
§ 42. Наш край у другій половині XIX ст.	279
§ 43. Україна в другій половині XIX ст. (Повторювально-узагальнюючий урок до теми 4)	280

ТЕМА 5. Україна на початку XX ст. 288

§ 44. Промисловість українських земель у складі Російської імперії на початку XX ст.	288
§ 45. Сільське господарство Наддніпрянської України на початку XX ст. Економічний визиск України	293
§ 46. Початок нового етапу українського національного руху в Наддніпрянщині	300
§ 47. Створення і початок діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини	305
§ 48. Економічний розвиток західноукраїнських земель на початку XX ст. Соціальна диференціація селянства	311
§ 49. Економічне і політичне становище українців в Австро-Угорській імперії на початку XX ст.	315
§ 50. Наростання національного руху в Галичині на початку XX ст.	319
§ 51. Український національно-визвольний рух на Буковині і в Закарпатті. Взаємини українців і неукраїнського населення в Західній Україні	326
§ 52. Україна в роки революції 1905–1907 рр. Передумови і початок революції	331
§ 53. Радикалізація революційного руху в жовтні–грудні 1905 р.	338

§ 54. Піднесення українського національного руху в роки революції 1905–1907 рр.	346
§ 55. Україна в 1907–1914 рр. Земельна реформа Петра Столипіна	354
§ 56. Посилення національного гніту в Україні	361
§ 57. Стан українського національного руху в 1907–1914 рр.	368
§ 58. Українські освіта і наука на початку ХХ ст. Побут і звичаї народу	377
§ 59. Українське мистецтво початку ХХ ст.	387
§ 60. Церковне життя в Україні на початку ХХ ст.	395
§ 61. Наш край на початку ХХ ст.	402
§ 62. Україна на початку ХХ ст. (Повторювально-узагальнюючий урок до теми 5)	403

Хронологічна таблиця.	411
-----------------------------------	------------

Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України (нова редакція)	415
---	------------

Навчальне видання

ТУРЧЕНКО Федір Григорович
МОРОКО Валерій Миколайович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Кінець XVIII – початок XX століття

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Редактор – *Л. Волова*
Художній редактор – *О. Холковська*
Технічний редактор – *С. Музика*
Коректор – *Н. Корж*
Комп'ютерний набір та верстка – *Т. Гарма*

Здано на виробництво та підписано до друку 29.01.04.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Шкільна.
Фіз. друк. арк. 26,5. Ум. друк. арк. 24,645.
Наклад 10 000 прим.
Вид. № 205.
Зам. № 4-43.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.

Свідectво серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Якість друку фотографій
відповідає якості наданих
оригіналів (дсументальні фото).

Віддруковано з готових позитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе», 61057, м. Харків,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.